

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Κ. ΚΡΙΑΡΗ
Ἀντισυνταγματάρχου τοῦ Ἑλληνικοῦ Πυροβολικοῦ
(ἐν ἀποστρατεία)

~~97~~
176

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

(ΝΕΑ)

ΑΠΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΑΤΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΩΝ ΚΑΘ' ΗΜΑΣ ΧΡΟΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ Β'.

Τευχ. Α'

«Τὸ ἔδαφος τῆς Κρήτης ἐπλάσθη τοιοῦτον,
ὥστε ἐξ αὐτοῦ ν' ἀναπηδᾷ αὐτομάτως πάντο-
πλος ἢ ἐλευθερία ὡς ἐκ τῆς κεφαλῆς τοῦ
Διὸς αὐτῆς ἢ γλαυκῶπις Ἀθηνᾶ».

Σπυρίδων Ζαμπέλιος

«Κρήτη καὶ πυρὸς ἐλευθερίας ταυτόσημα»
Ὁ συγγραφεὺς

~~ΒΙΒΛΙΟΤΗΚΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ~~
Γεν. Κατηγορ. 1Ε!
Σιβ. ἀριθ. 14

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ Α. Δ. ΦΡΑΝΤΖΕΣΚΑΚΗ
Καποδιστριαίου 11
1931

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Κ. ΚΡΙΑΡΗ

Ἀντισυνταγματάρχης ἐν Πυροβολικῷ
(ἐν ἀποστρατείᾳ)

ἹΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

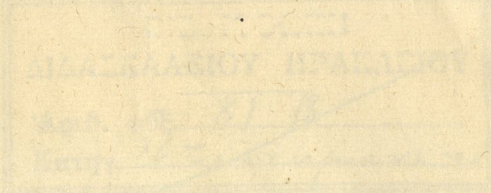
(ΝΕΑ)

ἈΠΟ Τὸν ἀρχαιότατον μέχρι τὸν καθ' ἡμᾶς χρόνον

ΤΟΜΟΣ Β΄

Ἡ ἐκδόσις ταύτη ἐστὶν ἡ πρώτη ἐκδόσις τοῦ βιβλίου. Ἡ ἐκδόσις αὐτὴ ἐγένετο ἐν τῇ ἐποχῇ τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ ἔθνους ἡμῶν. Ἡ ἐκδόσις αὐτὴ ἐγένετο ἐν τῇ ἐποχῇ τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ ἔθνους ἡμῶν.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ Α. ΦΡΑΝΤΣΙΣΚΑΚΗ

ἹΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Τοῖς ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος
κατὰ τῆς Ὀθωμανικῆς δεσποτείας
ἀπ' ἀρχῆς τῆς κατακτήσεως τῆς Κρήτης
μέχρι τέλους τῆς Ἑλληνικῆς τοῦ 1821 ἐπαναστάσεως
ἀγωνισθεῖσιν ὑπὲρ ἀπελευθερώσεως αὐτῆς
συμπατριώταις μου καὶ τοῖς ἄρωγοῖς
τοῦ ὑπὲρ αὐτῆς ἀγῶνος ἄλλοις Ἕλλησι καὶ φιλέλλησι
πολιτικοῖς καὶ στρατιωτικοῖς
τόν δε τὸν τόμον τῆς Ἱστορίας μου

Εὐλαβῆς καὶ εὐγνώμων

Ἄφιερῶ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΚΡΙΑΡΗΣ

Ἀντισυνταγματάρχης τοῦ Πυροβολικοῦ
ἐν ἀποστρατείᾳ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Αριθ. αἰξ. 81 B
Κατηγ. 65162 ημ. α. κ. α.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΜΕΡΟΣ Α΄.

Κατάκτησις τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν καὶ ἀγῶνες
αὐτῆς μέχρι τῆς ἐκρήξεως τῆς Ἑλληνικῆς
ἐπαναστάσεως τοῦ 1821.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

ΕΝΑΡΞΙΣ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΜΕΤΑΞΥ ΕΝΕΤΩΝ
ΚΡΗΤΩΝ ΚΑΙ ΟΘΩΜΑΝΩΝ. — ΚΑΤΑΚΤΗΣΙΣ ΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ,
ΡΕΘΥΜΝΗΣ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΕΠΑΡΧΙΩΝ

Τὸν Σουλτάνον Σελῆμ τὸν Β΄. (Τόμ. Α΄. Σελ. 341) ἀποθανόντα διεδέχθη εἰς τὸν θρόνον ὁ υἱὸς αὐτοῦ Μουράτ ὁ Γ΄. (1574—1595), ὁ καταστείλας πολλὰς τῶν γενιτσάρων ἐπαναστάσεις καὶ νικήσας τοὺς Πέρσας, ἀλλὰ καταβληθεὶς ἐκ τῶν πρὸς τοὺς Οὐγγυροὺς ἀποτυχῶν του· τοῦτον ὁ υἱὸς του Μωάμεθ ὁ Γ΄. (1595—1603), ὁ κατανικήσας τοὺς Αὐστριακοὺς καὶ Οὐγγυροὺς, ἀλλὰ καὶ φονεύσας τὸν ἴδιον αὐτοῦ υἱὸν Μαχμούτ, θελήσαντα ν' ἀναλάβῃ ἀρχηγίαν κατὰ τῶν στασιαστῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τοῦτον Μουράτ ὁ Δ΄. (1603—1640), υἱὸς τοῦ Σουλτάνου Ἀχμέτ, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ὁποίου πλεῖστα ἐπαρχίαι ἐπανῆλθον εἰς τὴν ἐξουσίαν τῶν Περσῶν καὶ πολλοὶ ἐγένοντο ἐσωτερικαὶ ἐπαναστάσεις, ὧν τινες κατεστάλησαν ἀγρίως. Καθ' ἅπαντας τοὺς χρόνους τούτους εἶδομεν ἀκροθιγῶς πῶς διωκεῖτο ἡ Κρήτη ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν, οἱ ὁποῖοι καθ' ὅσον προσήγγιζεν ὁ τουρκικὸς κίνδυνος ἐφέροντο ἠπιώτερον πρὸς τοὺς νησιώτας, οὓς ὅμως πάλιν κατέθλιβον μόλις παρήρχετο οὗτος, μὴ ὑποχωρήσαντες τέλος εἰς τὰ ὑπὸ τῶν κατοίκων αἰτούμενα προνόμια ἢ μόνον κατὰ τὴν τελευταίαν αὐτῶν τοῦ 1608 ἐπανάστασιν (Τομ. Α΄ σελ. 351).

Μετὰ δὲ τὴν ἐπὶ Σελῆμ τοῦ Β΄ κατάκτησιν τῆς νήσου Κύπρου (1570—1571) δὲν ὑπελείπετο πλέον ἐξ ὄλου τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους (Βυζαντινοῦ) ἢ μόνον ἡ Κρήτη, ἵνα ὑπαχθῇ ὀλόκληρον τοῦτο ὑπὸ τὴν Ὀθωμανικὴν κυριαρχίαν· ὁ κίνδυνος συνεπῶς καθίστατο βεβαιοτέρος· δι' ὃ οἱ Ἑνετοὶ κατήρτισαν ἴδιον στόλον

πρὸς προφύλαξιν τῆς νήσου, ἀνετείχισαν τὸν Χάνδακα, ὠχύρωσαν τὴν Σούδα, τὴν Γραμβοῦσαν, τὴν Σπιναλόγκαν, διένειμαν δὲ καὶ ὄπλα εἰς τοὺς Κρητας, ὅσους ἐθεώρουν πιστούς. Εἶναι ἄγνωστον ποίους ἐκ τῶν Κρητῶν ἐθεώρουν πιστούς, βέβαιον ὅμως εἶναι ὅτι οἱ Ἐνετοὶ ὑπόπτεον τοὺς Κρητας, ἰδίως μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Καντανολέου (σελ. 312—324 Α' Τόμος), ὡς προτιμῶντας τὸν τουρκικὸν ζυγὸν ἀπὸ τὴν ἐνετικὴν τυραννίαν· οὐδεμία ἐντούτοις αὐθεντικὴ βεβαίωσις ὑπάρχει ὅτι οἱ Κρητες ἐκάλεσαν τοὺς Τούρκους εἰς τὴν νήσον τῶν, αἱ δὲ ὑπὸ ἱστορικῶν τιμῶν ἀποδοθεῖσαι κατηγορίαι εἰς τινὰς τῶν ἀρχηγῶν τῆς νήσου, ἐν οἷς καὶ τὸν Λέοντα Καλλέργην (σελ. 224 Α' Τόμ.) δὲν ἐξετοξεύθησαν ἢ πρὸς πολιτικούς σκοποὺς ὑπ' αὐτῶν τῶν κρατούντων Ἐνετῶν. Εἶδομεν ἄλλως τε καὶ τοὺς λόγους, δι' οὓς οἱ Κρητες ἐκόντες ἄκοντες ἦσαν ἠναγκασμένοι νὰ παρέχωσιν τὴν συνδρομὴν τῶν εἰς αὐτοὺς (σελ. 343 Α' Τόμ.) κατὰ τῶν Τούρκων, οὓς καὶ μόνον ὡς ἀλλοθρήσκους δὲν ἠδύνατο ν' ἀνεχθῶσιν.

Κατὰ δὲ τὰ μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1608 ἔτη ἡ Ἐνετικὴ δημοκρατία διετέλεσεν ἐν εἰρήνῃ μετὰ τῆς Τουρκίας, ἀλλ' ὁ διαδεχθεὶς τὸν Μουράτ ἀδελφὸς αὐτοῦ Ἰμβραῆμ ὁ Α'. ὁ χάρις εἰς τὴν Βαλιδὲ Σουλτάναν μόλις διασώσας τὴν κεφαλὴν του ἀπὸ τοῦ ἀποκεφαλισμοῦ, ὃν διέταξεν ὁ πνέων τὰ λοιπὰ σκληρὸς Μουράτ, καίτοι μὴ ὢν τύραννος ἐν ἀρχῇ ὡς ὁ ἀδελφὸς του, εὐθύς ὡς ἡ Κυβέρνησις του ἐκανόνισε φιλικὰς σχέσεις μετὰ τῆς Πολωνίας, Αὐστρίας καὶ Ρωσσίας, τοσοῦτον μετεβλήθη καὶ οὗτος ὡς ἐκ τῆς ζωῆς, εἰς ἣν εἶχε τραπῆ μετὰ τῶν εὐνοουμένων του γυναικῶν, μεθ' ὧν ἐτέρπετο διασκεδάζων, ὥστε ἀναφέρεται ὅτι ἐτόλμησε νὰ ζητήσῃ καὶ τὸν θάνατον αὐτοῦ τοῦ νομίμου υἱοῦ του Μωάμεθ, χάριν τοῦ νόθου τέκνου, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀποκτήσει μετὰ τῆς τροφοῦ αὐτοῦ τοῦ Μωάμεθ, καὶ τὸ ὁποῖον ἐσκόπει νὰ ἀναγνωρίσῃ διάδοχόν του ἐπὶ τοῦ θρόνου.

Ἐκ τῆς διαγωγῆς του δὲ ταύτης προὐκλήθησαν ᾠδιοιργαίαι καὶ ἔκτροποι σκηναὶ ἐν τῷ σεραῖῳ, συνεπεία τῶν ὁποίων ὁ Κισλὰρ ἀγᾶς (ἀρχιμενουῦχος) τῶν ἀνακτόρων Σουλτουλοῦς ἠναγκάσθη, ὅπως ἀποφύγῃ τὴν ὀργὴν τῆς Σουλτάνας Χασεκῆς ν' ἀπέλθῃ εἰς Μέκκαν μετὰ συνοδείας, ἐν ἣ ἦν καὶ ἡ τροφὸς τοῦ Μωάμεθ μετὰ τοῦ τέκνου της. Τὸ πλοῖον μετὰ τοῦ πολυτίμου φορτίου ἐπλεεν ἤδη πρὸς τὴν Μέκκαν, ἀλλ' ἰππῶται Μελιταῖοι (Τόμ. Α' σελ. 341 καὶ 347) συναντήσαντες αὐτό, ἐν ᾧ χρόνῳ διέπλεον μετὰ πλοίων αὐτῶν τὸ Αἰγαῖον καὶ ἐπιπεσόντες ἠχμαλώτισαν πάντας τοὺς ἐπιβαίνοντας, ἐν οἷς καὶ τὸ παιδίον μετὰ τῆς μητρὸς του.

Μετὰ τὴν τοιαύτην ἐχθρικήν πρὸς τὴν Τουρκίαν πράξιν οἱ ἰππῶται καταφυγόντες φαίνεται εἰς τὰ δυτικὰ παράλια τῆς Κρήτης, ἐγένοντο δεκτοὶ ὑπὸ τοῦ ἀρμοστοῦ τῆς νήσου, ὅστις περιποιήθη αὐτοὺς τε καὶ τὸν ὡς διάδοχον τοῦ Σουλτάνου θεωρούμενον νόθον παῖδα· ἀλλὰ βραδύτερον ὅτε ἐπλευσαν πρὸς τὴν Μελίτην καὶ ἔμαθον τὴν πλάνην εἰς ἣν περιέπεσαν, κρατήσαντες τὸ παιδίον ἀνέθρεψαν τοῦτο εἰς τὸν χριστιανισμόν, ἐγκλείσαντες εἰς μονὴν τινα δομινικανῶν, ὑπὸ τὴν σημείωσιν: **ὁ πατήρ Ὀθωμανὸς**, τῆς μητρὸς αὐτοῦ ἐκ θλίψεως ἐν τῷ μεταξὺ ἀποθανούσης.

Ἡ τοιαύτη ὁμως ὑπὸ τοῦ ἀρμοστοῦ τῆς Κρήτης ὑποδοχὴ τῶν Μελιταίων ἰπποτῶν προεκάλεσε (τῷ 1642) τὴν διακοπὴν τῶν πρὸς τὴν ἐνετικὴν Δημοκρατίαν σχέσεων τῆς τουρκικῆς Αὐτοκρατορίας, βραδύτερον δὲ τὴν κήρυξιν κατ' αὐτῆς πολέμου (Μάρτιος τοῦ 1845) καὶ ἐκστρατείας κατὰ τῆς Κρήτης καὶ διὰ τὸν ἰδιαιτέρον ἐξῆς λόγον.

Ὁ Σουλτάνος Ἰμβραῆμ ἅμα μαθὼν τὰ περὶ τὸν Σουλτουλοῦς συμβάντα, εὐθύς ἀπεφάσισεν, ὡς ποτὲ ὁ Σελῆμ ὁ Α' τὴν σφαγὴν ἀπάντων τῶν χριστιανῶν, ἀλλ' ὁ Μουφτῆς λογικώτερος κατέστειλε καὶ περιορίσει τὴν ἀπόφασιν ταύτην· ὁ Σουλτάνος τότε ἠθέλησε περιοριζόμενος νὰ φονεύσῃ μόνον πάντας τοὺς Εὐρωπαίους, τοὺς ἐν τῷ Κράτει αὐτοῦ οἰκοῦντας· ἀλλὰ καὶ πάλιν ἐπὶ ταῖς παραστάσεσι τῶν ὑπουργῶν περιορισθεὶς ἀπεφάσισε νὰ φονεύσῃ τοὺς ἐν τῷ κράτει του καθολικοὺς ἱερεῖς καὶ τὴν ἀπόφασίν του ταύτην ὁμως οἱ σύμβουλοί του παρεκώλυσαν προτείναντες τὴν ἐν τοῖς μεγάλοις αὐτῶν φυλάκισιν τῶν χριστιανῶν πρέσβεων. Ἀλλὰ καὶ οἱ πρέσβεις πληροφορούμενοι ἐν τῷ μεταξὺ περὶ τῶν τεκταινομένων καὶ ἰδίᾳ οἱ τῆς Ἐνετίας, Ἀγγλίας καὶ Ὀλλανδίας, παραστάντες τῷ Σουλτάνῳ ἐγνώρισαν αὐτῷ ὅτι τὸ τάγμα τῶν ἰπποτῶν τῆς Μελίτης δὲν περιελάμβανεν εἰς τὰς τάξεις του συμπολίτας αὐτῶν καὶ ὅτι τοῦτο ἀπετελεῖτο καθ' ὄλου ἐκ Γάλλων.

Ἡ μανία ἤδη τοῦ Ἰμβραῆμ ἐστρέφετο κατὰ τῆς Γαλλίας, ὁπότε ἐπεμβὰς ὁ Μέγας βεζύρης Ἰωσήφ Μάσκοβιτς ἢ Γιουσούφ πασᾶς ἐνέβαλεν εἰς τὸν νοῦν αὐτοῦ τὴν κατάκτησιν τῆς Κρήτης, τῆς τελευταίας ταύτης καὶ σπουδαιότερας ἐλληνικῆς τῶν Ἐνετῶν κτήσεως. Οὕτω τῇ προτροπῇ αὐτοῦ καὶ κατόπιν μεγάλου πολεμικοῦ συμβουλίου ἀπεφασίσθη ἡ ἐπιχείρησις μεγάλης κατὰ τῆς νήσου ἐκστρατείας· ἡ δὲ συγκέντρωσις τοῦ στρατοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐγένετο μετὰ μυστικότητος καὶ ἀθορύβως. Τάγματα (ὄρντου) γενισταρικὰ διακρινόμενα ἐκ τῆς ἐνδυμασίας ἦν ἔφερον οἱ γενίτσαροι, κῦδαριν (σαρίκι ἢ τουρμπάνι) περὶ τὴν κεφαλὴν ἐκ βαμβακεροῦ ἢ μεταξίνου ὑφά-

σματος ἀναλόγως τοῦ βαθμοῦ, μανδύαν μετ' ἐπικράνου (κονκουλοτόν), ἐπενδύτην ἐσωτερικὸν καὶ ἐξωτερικὸν (μιτανογέλεκο), βράκαν τὸ πλεῖστον μακρὰν, πλατεῖαν ζώνην ἐρυθρὰν ὑποβαστάζουσαν μικρὰν καμπύλην μάχιραν (πασαλῆν) καὶ πιστόλαν καὶ τέλος ὑποδήματα μακρὰ ἢ βραχέα ἀναλόγως τοῦ βαθμοῦ **τοπιτζήδες** (πυροβοληταὶ) χειριζόμενοι τὰ πυροβόλα τῆς ἐποχῆς, ὀπισθογεμεῖς **λουμπάρδας** λαβούσας τὸ ὄνομα ἐκ τῶν παλαιότερων **βουμπαρδῶν**, βάλλοντα λιθίνους σφαίρας· **βομβισταὶ** χειριζόμενοι τὰς τότε καλουμένας ροιὰς ἢ γρενάτας (χειροβομβίδας)· **σπαχηδες** (ἱππεῖς) μὲ μακρὰς καὶ καμπύλας σπάθας· ἴδια δὲ ἄλλα σώματα Τατάρων, Λαζῶν καὶ ἄλλων ἀνατολικῶν λαῶν φερόντων ἰδίας ἐνδυμασίας· τέλος σκαπανεῖς καὶ ὑπονομοποιοί. Ἐκ τοιούτων ἀπετελέσθη δύναμις περὶ τὰς 100 χιλιάδας ἀνδρῶν, συμπεριλαμβανομένων τῶν τμημάτων ἀνεφοδιασμοῦ, ἐπὶ κεφαλῆς δὲ ταύτης ὁ Σουλτάνος ἔταξε τὸν ὑπὸ ἐξαιρετικὴν εὐνοίαν διατελοῦντα ἀνωτέρω Γιουσούφ, εἰς ὃν εἶχε δόσει καὶ τὴν θυγατέρα αὐτοῦ εἰς γάμον, διορίσας τοῦτον καὶ στόλαρχον τοῦ ἐκ 348 γαλερῶν⁽¹⁾ καὶ ἄλλων μεταγωγικῶν πλοίων συγκεντρωθέντος παρὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν στόλου.

Τῇ 30 Ἀπριλίου τέλος ὁ στόλος, ἐφ' οὗ ἐπέβη ἅπασα ἡ ἀνωτέρω δύναμις ἐξέπλεε τοῦ Ἑλλησπόντου μὲ μυστικὰς διαταγὰς. Οὐδεὶς ἐκτὸς τοῦ ἀρχιστρατήγου Γιουσούφ ἐγνώριζε τὸν σκοπὸν τῆς ἀποστολῆς· πάντες δὲ ἐνόμιζον ὅτι κατηρθύνετο κατὰ τῆς Μελίτης πρὸς τιμορίαν τῶν Μελιτέων ἱπποτῶν· τοιαύτην μάλιστα διαβεβαίωσιν εἶχε λάβει καὶ ὁ τότε **βᾶύλος** (πρέσβυς) τῆς Ἑνετίας, ὅστις ἐζήτησεν ἐξηγήσεις διὰ τὰς μεγάλας γενομένας προετοιμασίας.

Ἐκείνη τὴν ἡμέραν ὁ στόλος μετ' ὀλίγον, βραδέως πλέων, ἐστράφη περὶ τὰ μεσημβρινὰ τῆς Πελοποννήσου παραλία, ταῦτα δὲ παρακάμψας μετὰ μεγάλης δυσκολίας ὡς ἐκ τῶν πνεόντων ἀντιθέτων ἀνέμων προσωρμίσθη εἰς Πύλον. Ἀγκυροβολήσας ἐπὶ βραχὺ καὶ τοῦ καιροῦ μεταβληθέντος ἐπὶ τὰ βελτίω ὁ στόλος ἐξέπλευσε τοῦ λιμένος· τὴν φορὰν ὅμως ταύτην ἀντὶ τὰ λάβη διεύθυνσιν πρὸς δυσμὰς ἔλαβεν ἄλλην πρὸς νότον, κατευθυνόμενος δὲ πρὸς τὸ ἀκρωτήριο τῆς Κισιάμου Σπάθα ἀπέδειξε τὰς προθέσεις τοῦ στολάρχου· ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῆς κινήσεως τοῦ στόλου φανερὸν πλέον ὅτι ἦτο ἡ Κρήτη.

Ἐκείνη τὴν ἡμέραν ὁ στόλος μετ' ὀλίγον, βραδέως πλέων, ἐστράφη περὶ τὰ μεσημβρινὰ τῆς Πελοποννήσου παραλία, ταῦτα δὲ παρακάμψας μετὰ μεγάλης δυσκολίας ὡς ἐκ τῶν πνεόντων ἀντιθέτων ἀνέμων προσωρμίσθη εἰς Πύλον. Ἀγκυροβολήσας ἐπὶ βραχὺ καὶ τοῦ καιροῦ μεταβληθέντος ἐπὶ τὰ βελτίω ὁ στόλος ἐξέπλευσε τοῦ λιμένος· τὴν φορὰν ὅμως ταύτην ἀντὶ τὰ λάβη διεύθυνσιν πρὸς δυσμὰς ἔλαβεν ἄλλην πρὸς νότον, κατευθυνόμενος δὲ πρὸς τὸ ἀκρωτήριο τῆς Κισιάμου Σπάθα ἀπέδειξε τὰς προθέσεις τοῦ στολάρχου· ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῆς κινήσεως τοῦ στόλου φανερὸν πλέον ὅτι ἦτο ἡ Κρήτη.

Ἐκείνη τὴν ἡμέραν ὁ στόλος μετ' ὀλίγον, βραδέως πλέων, ἐστράφη περὶ τὰ μεσημβρινὰ τῆς Πελοποννήσου παραλία, ταῦτα δὲ παρακάμψας μετὰ μεγάλης δυσκολίας ὡς ἐκ τῶν πνεόντων ἀντιθέτων ἀνέμων προσωρμίσθη εἰς Πύλον. Ἀγκυροβολήσας ἐπὶ βραχὺ καὶ τοῦ καιροῦ μεταβληθέντος ἐπὶ τὰ βελτίω ὁ στόλος ἐξέπλευσε τοῦ λιμένος· τὴν φορὰν ὅμως ταύτην ἀντὶ τὰ λάβη διεύθυνσιν πρὸς δυσμὰς ἔλαβεν ἄλλην πρὸς νότον, κατευθυνόμενος δὲ πρὸς τὸ ἀκρωτήριο τῆς Κισιάμου Σπάθα ἀπέδειξε τὰς προθέσεις τοῦ στολάρχου· ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῆς κινήσεως τοῦ στόλου φανερὸν πλέον ὅτι ἦτο ἡ Κρήτη.

(1) Ἴταλ. γαλέρα. Ἀρχαῖον πολεμικὸν ἢ ἐμπορικὸν πλοῖον. Βλ. κατωτέρω ὑποσημείωσιν (λ).

σκοπῶν καὶ παρ' ἄλλων τῆς νήσου καστελίων, ἅτινα καὶ ἀνήγγειλαν τὴν τοιαύτην προσέγγισιν εἰς τὰς Ἑνετικὰς ἀρχάς. Ἡ τοιαύτη ἀναγγελία προὐκάλεσεν, ὡς εἶκόσ, μεγίστην κατάπληξιν καὶ σύγχυσιν.

Οἱ Ἑνετοὶ ἐλαχίστας μόνον ναυτικὰς δυνάμεις διατηροῦντες τότε εἰς τὴν νήσον ἔσπευσαν δι' ἀγγελιαφόρων νὰ εἰδοποιήσωσι τοὺς ἐπὶ κεφαλῆς ναυάρχους καὶ πλοιάρχους ἵνα συγκεντρώσωσιν αὐτὰς καὶ ἀσφαλίσωσιν ἐν τῷ ἀσφαλεῖ καὶ ὑπὸ ἐπὶ νησίδος φρουρίου κατὰ τὸ στόμιον προστατευομένου λιμένος τῆς Σούδας. Ταῦτοχρόνως συνεκέντρουν εἰς Χανία ὅσον ἠδύναντο στρατὸν καὶ προσεκάλουν τοὺς ἐγχωρίους Κρητὰς εἰς βοήθειαν. Οὗτοι δὲ τότε, καίτοι καταγινόμενοι εἰς τὴν συγκομιδὴν τῶν γεννημάτων τῶν ἀγρῶν τῶν, γνωρίζοντες τι τοῖς ἐπεφυλάσσετο ἐκ τῆς ἀπροόπτου ταύτης ἐπισκέψεως, οὐ μόνον ἐγκατέλειψαν τὰς ἐργασίας τῶν, ἀλλὰ καὶ περιχάρου κατὰ τὸν ἐν στίχοις περιγράψαντα τὸν ἐν τοῖς κατωτέρω ἐκτιθέμενον Μέγαν Κρητικὸν πόλεμον ποιητὴν Μπουνιαλῆν⁽¹⁾ ἔσπευδον εἰς βοήθειαν τῶν κυρίων αὐτῶν, διευθυνόμενοι πρὸς τὰ Χανιά. Οἱ περὶ τὸ ἀκρωτήριο ὅμως Σπάθα τῆς Κισιάμου οἰκοῦντες βλέποντες ἐκ τοῦ σύγγυς τὸν τουρκικὸν στόλον πλησιάζοντα τὰ χωρία τῶν κατελήφθησαν ὑπὸ μεγάλου φόβου, ὅστις ἐντὸς ὀλίγου μετεβλήθη εἰς ἀληθῆ τρομόν. Ἐκεῖ κατὰ τὸν ὄρον τοῦ σημερινοῦ Κολυμβαρίου καὶ παρὰ τὴν ἀρχαίαν τῆς Ὁδηγητρίας Θεοτόκου (Γωνιάς) μονὴν εἶδον ἀποβιβαζομένους Τούρκους στρατιώτας καὶ μετ' ὀλίγον μεγάλην δύναμιν ἀθρόως ἐξερχομένην εἰς τὴν ξηράν.

Ἐκείνη τὴν ἡμέραν ὁ στόλος μετ' ὀλίγον, βραδέως πλέων, ἐστράφη περὶ τὰ μεσημβρινὰ τῆς Πελοποννήσου παραλία, ταῦτα δὲ παρακάμψας μετὰ μεγάλης δυσκολίας ὡς ἐκ τῶν πνεόντων ἀντιθέτων ἀνέμων προσωρμίσθη εἰς Πύλον. Ἀγκυροβολήσας ἐπὶ βραχὺ καὶ τοῦ καιροῦ μεταβληθέντος ἐπὶ τὰ βελτίω ὁ στόλος ἐξέπλευσε τοῦ λιμένος· τὴν φορὰν ὅμως ταύτην ἀντὶ τὰ λάβη διεύθυνσιν πρὸς δυσμὰς ἔλαβεν ἄλλην πρὸς νότον, κατευθυνόμενος δὲ πρὸς τὸ ἀκρωτήριο τῆς Κισιάμου Σπάθα ἀπέδειξε τὰς προθέσεις τοῦ στολάρχου· ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῆς κινήσεως τοῦ στόλου φανερὸν πλέον ὅτι ἦτο ἡ Κρήτη.

«Καὶ τὸ πρῶν μισεύγουνε (α) ἀπὸ τοὺς Ἀβαρίνους (β)
νὰ πᾶν νὰ δώσουν τῶν Χανιῶν φόνους πολλοὺς καὶ θρήνους
Μ' ἀπῆς ἐσηκωθήκανε σ' τὴν θάλασσαν φανήκαν
Σ' τὸ κάβο Σπάθα σώνονσι κ' εἰς ταῖς Γωνιαῖς ἐμπήκαν

Ἐξ ἄλλου δὲ ὁ σύγχρονος Ἕλληνας Ἀκάκιος Διακρούσης⁽²⁾ βεβαιοῖ ὅτι οἱ Τούρκοι ἐλθόντες εἰς Γωνιάν παρέδωκαν αὐτὴν εἰς τὰς φλόγας. Προχωρήσαντες ἐκεῖθεν οἱ Τούρκοι διὰ ξηρᾶς, ἐνῶ ὁ στόλος αὐτῶν παρέπλεε, ἐνεφανίσθησαν μετὰ ὀλιγόωρον πορείαν εἰς οὐ μεγάλην ἀπόστασιν ἀπὸ τῶν Χανίων καὶ κατεσκήνωσαν εἰς Γαλατᾶν. Ὁ δὲ στόλος προσεγγίσας εἰς τὴν νησίδα τοῦ Ἀγ. Θεοδώρου (Θοδώρου) ἐνήργησε πάραυτα ἐπίθεσιν (13 Ἰουνίου 1645), ἡμέραν Παρασκευὴν κατὰ τῶν ἐκεῖ δύο Ἑνετικῶν φρουριδίων δι' ἀποβιβασθέντος

(α) Ἀναχωροῦσι περὶ τὰ ἐξημερώματα (β) Ναυαρίνον (Πύλος)

στρατοῦ. Ὁ γεναῖος αὐτῶν φρούραρχος Βλάσιος Ἰουλιάνης ἀποσυρθεὶς τότε εἰς τὸ ὀχυρώτερον τῶν φρουρίων ἠμύνετο, κατιδὼν ὅμως μετὰ μικρὰν ἀντίστασιν ὅτι ἦτο ἀδύνατον ν' ἀντιστῆ περαιτέρω εἰς τὴν προσβαλοῦσαν ἀνωτέραν τοῦ ἐχθροῦ δύναμιν ἔβαλε πῦρ εἰς παρασκευασθεῖσαν ὑπόνομον καὶ ἀνετινάχθη εἰς τὸν ἀέρα μετὰ τῆς φρουρᾶς καὶ τῶν ἐφορησάντων κατ' αὐτοῦ Τούρκων. Ἡ γενναία αὕτη τοῦ φρουράρχου ἀπόφασις ἔδειξε εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς εἰς τοὺς Τούρκους ὅτι ἡ προσπάθεια αὐτῶν πρὸς κατάκτησιν τῆς Κρήτης ἦθελε συναντήσῃ οὐκ ὀλίγα ἐμπόδια. Προχωροῦντες δὲ οἱ Τούρκοι καὶ εἰς τὰ περίεξ καὶ μακρὰν τῆς παραλίας χωρία (Σάββατον) κατὰ τὸν ποιητὴν :

« Ἐπιασαίνε τὰ χωριά, τοὺς χριστιανοὺς ἐγδύσαν (γ)
 κ' ἐκαίγανε τὰ ληόφυτα κι' ὅλους τοὺς ἀδικῆσαν
 τα περιβόλια καὶ δεντρά ἔβγαλε κ' ἔκοψέν τα
 καὶ τὰ παλάτια τ' ἄμορφα (δ) τότες ἐχάλασέν τα
 Σαββάτο καὶ τὴν Κυριακὴ ἔκαμαν στὰ χωρία (ε)
 καὶ ῥίχνανε ταῖς ἐκκλησιαῖς χωρὶς παρηγορία (ζ)

Τὸ φρούριον τῶν Χανίων, σωζόμενον κατὰ τὸ πλεῖστον ἔτι σήμερον καὶ ἐκτισμένον ὡς εἶδομεν (σελ. 175 Α' Τόμ) περὶ τὴν νέαν πόλιν (Canea) ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν, ἐν σχήματι τετραγώνου, ἀπετελεῖτο κατὰ τὴν μίαν αὐτοῦ πρὸς τὸν λιμένα πλευρὰν ἐκ τείχους, ἐν ᾧ 4 ἕως 5 πύλαι ὑψηλαὶ ἐπέτρεπον τὴν μετὰ τοῦ λιμένος συγκοινωνίαν τῶν κατοίκων, κατὰ δὲ τὰς τρεῖς ἄλλας πλευρὰς ἐκ προμαχωνικῶν μετώπων, ἀφ' ὧν οἱ ὑπερασπισταὶ ἔβαλλον εἰς ἔκτασιν βολῆς διὰ τῶν τότε ἐν χρήσει ἐμπροσθογεμῶν πυροβόλων ἀπὸ φατνωμάτων ἢ ὀπισθεν πυροβολείων ἐπὶ τούτῳ ἐπὶ τῶν τειχῶν αὐτοῦ κατασκευασμένων· οἱ κατὰ τὰς 4 αὐτοῦ γωνίας **προμαχῶνες** διὰ τῶν πρὸς τὰ τεῖχη πλευρῶν τῶν ἐπροστάτευον ταῦτα κατὰ πάσης ἀναβάσεως ἐχθρικῆς, ἐνῶ ἄλλα ὀχυρωματικὰ ἔργα ἔξωθεν ἀπέκλειον ὅσον τὸ δυνατόν μακρότερον πᾶσαν τοῦ ἐχθροῦ προσέγγισιν. Πολλὰ δὲ πυροβόλα (λομβάρδες) καὶ ὄλμοι (ὀβουζιοβόλα) ἦσαν τοποθετημένα εἰς καταλλήλους θέσεις, τοῦ τείχους παρουσιάζοντος πανταχοῦ μέγα πάχος, ἐν ᾧ ἀπὸ βαθμίδος καὶ ὀπισθεν τῆς γραμμῆς τῆς **ὑπερασπιστρίας** ἢ ἄμυνα διὰ τῶν τυφεκιστῶν καὶ τοξοτῶν προὔξεναι ὅσῃν ἠδύνατο φθορὰν εἰς τοὺς προσεγγίζοντας τὰ τεῖχη ἢ διὰ κλιμάκων προσπαθοῦντας ν' ἀνέλθωσιν ἐπ' αὐτῶν.

Πάντες δὲ οἱ κάτοικοι τότε τῆς πόλεως καὶ οἱ τῶν περιχώρων

(γ) ἀπεγύμνωσαν τῶν ὑπαρχόντων αὐτῶν. (δ) τὰς ὠραίας ἐπαύσεις

(ε) διηρθύθησαν πρὸς τὰ χωρία (ζ) ἄνευ οἴκτου ἢ διακρίσεως

τῇ προσκλήσει τοῦ **προβλεπτοῦ** Κατερίνη Κορνάρου καὶ τοῦ στολάρχου Ἀντωνίου Καπέλλου εἰς βοήθειαν σπεύσαντες, μηδὲ τῶν ἱερέων καὶ γυταικῶν ἐξαιρουμένων ἀνῆλθον ἐπὶ τῶν τειχῶν καὶ παρέσχον τὴν ἣν ἕκαστος ἠδύνατο συνδρομήν. Ὁ δὲ Τουρκικὸς στρατὸς διοικούμενος ὑπὸ πεπειραμένων τὸ πλεῖστον ἀξιωματικῶν καὶ προγυμναστῶν προχωρήσας ἔτι μᾶλλον πρὸς τὸ φρούριον τῶν Χανίων ἔταξε περὶ αὐτὸ τὰς ἀναγκαίας φρουρὰς καὶ ἐπὶ καταλλήλων θέσεων τὰ πυροβόλα του· εἰς ὁρισθεῖσαν δὲ ἡμέραν καὶ ὥραν κατόπιν προσευχῶν καὶ δεήσεων, τὰς ὁποίας οἱ ἱερεῖς (ἱμάμηδες) τοῦ στρατοῦ ἀνέπεμψαν πρὸς τὸ θεῖον, δοθέντος τοῦ συνθήματος ἤρξατο ἡ τοῦ φρουρίου τῆς πόλεως προσβολή. Ἕλληνες ἤδη καὶ Ἑνετοί, ἄλλοι τοξέοντες βέλη, ἄλλοι οῤιπτοντες μακρὰν ἀκόντια ὄλαις δυνάμεσιν, ἄλλοι βαρεῖς λίθους καὶ ἄλλοι διὰ τῶν τότε ἐν χρήσει ἀρκεβουζίων (τυφεκίων) πυροβολοῦντες ἢ βοηθοῦντες τοὺς πυροβολητὰς εἰς τὴν χρῆσιν τῶν πυροβόλων αὐτῶν, γενναίως ἠμύνοντο ἀπὸ τῶν τειχῶν.

Τρομερὰν δ' ἐντύπωσιν προὔξενουν φαίνεται, οἱ κρότοι τῶν ἐχθρικῶν πυροβόλων καὶ τοιαύτην ὥστε ἠγέθη παρ' ἀπάσης τῆς πόλεως μεγάλη βοή, εἶδος μουγκισμοῦ κατὰ τὸν ποιητὴν :

καὶ μουγκισμὸς ἐγένηκε σταῖς μπάλαις ποὺ πετοῦσαν
 ὀποῦ σταῖς πέτρες τῶν σπιτιῶν ἔδιδαν (η) κ' ἐχαλοῦσαν.
 Καὶ στὰ μουράγια (θ) οἱ χριστιανοὶ νὰ τρέχουν γύρου γύρου
 νὰ παίξουν τότε τυφεκιάς καὶ λουμπαρδιαῖς νὰ σύρου (ι)
 Τὴν χώραν ὅλην ἔβλεπεσ ὡσὰν καμίνι ν' ἀφθῆ (κ)
 ὀλημερνῖς καὶ ὀληνυκτῖς ποτὲ νὰ μηδὲν παύτη

Ἐν τούτῳ ἡ ἀσθενὴς ἐν Κρήτῃ τότε καὶ εἰς διαφόρους αὐτῆς λιμένας εὐρισκομένη μοῖρα τοῦ Ἑνετικοῦ στόλου, συμποσομένη εἰς 23 μόνον γαλέρας (λ) ὑπὸ στόλαρχον τὸν ἀνωτέρω Καπέλλον, μὴ τολμήσασα ν' ἀντεπεξέλθῃ κατὰ τοῦ πολὺ ὑπερέτερου τουρκικοῦ στόλου συνεκεντρώθη εἰς Σούδαν παρὰ τὸ ἐκεῖ φρούριον. Κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁ Μέγας Βεζύρης ἐφυλάκιζε τὸν βᾶλλον τῆς Ἑνετικῆς Δημοκρατίας, προφασιζόμενος παντοίας κατ' αὐτῆς ἀφορμὰς.

Ἡ πολιορκία δεινὴ ἤδη διήρκει ἐπὶ ἡμέρας, τὰ δὲ τῆς ἀποβάσεως

(η) προσέκρουον (θ) Μουράγια (mursailles), τεῖχη. (ι) βάλλον διὰ τῶν πυροβόλων, τραβοῦν κανονιαῖς. (κ) νὰ ἀνάπτῃ (λ) πλοῖα ἰστιοφόρα μήκους 55 συνήθως μέτρων καὶ πλάτους 6, ἐλαχίστου βυθίσματος καὶ κινούμενα δι' 25—30 κουπιῶν κατὰ πλευρὰν, φέροντα 3—5 πυροβόλα.

τῶν Τούρκων εἶχον γνωσθῆ εἰς Ρέθυμνον καὶ Χάνδακα. Οἱ ἐκεῖ τότε στρατιωτικοὶ ἀρχηγοὶ ἤρξαντο συνεννοούμενοι καὶ τέλος συγκέντρωσις ἀπεφασίσθη εἰς Ρέθυμνον καὶ προσκλήσεις ἐπὶ τούτῳ ἀπεστάλησαν παρὰ τοῦ Ἐνετοῦ στρατηγοῦ τοῦ Χάνδακος εἰς πάντας τοὺς τιμαριούχους καὶ τοὺς ἐντοπίους ὄπλαρχηγούς τῆς περιφερείας του. Ἕλληνες δὲ καὶ Φράγκοι συνεκεντρώθησαν τότε ἔναντι τοῦ κοινοῦ κινδύνου εἰς Ρέθυμνον, ἐπὶ κεφαλῆς δ' αὐτῶν ἐτάχθη ἀρχηγός ὁ γνωστός τότε καὶ παρὰ πάντων ἐκτιμώμενος διὰ τὰ στρατιωτικά του πλεονεκτήματα ἐντόπιος ὄπλαρχηγός Φηναρόλης.

*Ρωμαῖοι Φράγκοι ἦσαν συντροφιασμένοι ὅλοι
κι' ἀπάνω σ' ὅλους προεστὸν εἶχαν τὸν Φηναρόλην*

Ἐκινήσαντες δ' οὗτοι ἔφθασαν εἰς θεσιν Καλάμι καὶ εἶτα εἰς Ἀγίαν Μαρίναν ἔνθα καὶ ἐστρατοπέδευσαν παρὰ τὴν ἐκεῖ ὑπάρχουσαν πηγὴν.

Οἱ ἐν Χανίοις πολιορκούμενοι ἀντιληφθέντες τὴν προσέγγισιν ἐπικουρίας ἐνεθάρρυσαν καὶ ζωηρότερον ἐμάχοντο, ἐξ ὧν δὲ τῶν τειχῶν τοῦ φρουρίου ἔβλεπέ τις, κατὰ τὸν ποιητὴν, τὸ φρούριον (τὴν χώραν):

*Νὰ ρίπτῃ τότες λουμπαρδαῖς ἀπ' ὄλαις τῆς ταῖς μπάνταις
ἀλλαις μὲ μπάλαις ἀμετραις (μ) κι' ἀλλαις καρφιά γεμάταις,*

ἐνῶ ἀπὸ τῆς ξηρᾶς ἐξηκολούθει ζωηρὰ ἢ προσβολὴ τοῦ ἐχθροῦ. Κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ὁ τουρκικὸς στόλος ἀπομεμακρυσμένος τῆς παραλίας καὶ ἔτοιμος ἀνέμενε τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Ἐνετικοῦ στόλου. Ἡ δὲ ἐπικουρία ἀπὸ Ἀγ. Μαρίνης προχωρήσασα ἔφθανεν εἰς Τσικαλαριά, ἐκεῖ ὅμως εὐροῦσα ἀντίστασιν σοβαρὰν ὑπὸ μεγάλης τουρκικῆς δυνάμεως ἀποσταλείσης πρὸς τὰ ἐκεῖ ἐκ τοῦ μέρους τῶν Χανίων ἠναγκάσθη, ἀσύντακτος φαίνεται οὕσα ἔτι νὰ ὑποχωρήσῃ ἐν ἀταξίᾳ, ἀλλὰ τότε νέα ἐγένετο ἐκ μέρους τῶν πολιορκητῶν τούρκων καὶ ὀρητικωτέρου ἔφοδος· κατὰ ταύτην:

Μέσα κι' ἀπάνω στὰ τειχιὰ ἀρίφνητ' ἐχασθῆκαν (ν)

καίτοι τοὺς Ἐνετοὺς συνέδραμον, ὡς εἶδομεν πάντες οἱ ἐκ τῶν πέριξ χωρίων σπεύσαντες ἐγγχώριοι Κρηῖτες, ἐν οἷς πολλοὶ ἐν τῷ φρουρίῳ καταφυγόντες ἱερομόναχοι καὶ πρεσβύτεροι τῶν πέριξ μονῶν. Πολλὰ δὲ γυναῖκες οὐκ ὀλίγον συνέδραμον τοὺς ἀπὸ τῶν τειχῶν μαχομένους ἐγκαρδιοῦσαι αὐτοὺς καὶ μεταφέρουσαι οὐ μόνον τροφίμα ἀλλὰ καὶ χόματα καὶ ἄλλας ὕλας, ὅπου παρουσιάζετο ἀνάγκη ἐπὶ τῶν

(μ) *Μπάλαις ἀμετραις*, σφαίραι ὑπερμεγέθεις (ν) ἀναρίθμητοι ἀπωλέσθησαν.

ὑπὸ τῶν ἐχθρικῶν βλημάτων κρημνιζομένων τειχῶν, περιποιούμεναι τοὺς τραυματίας καὶ παντοίας ἄλλας προσφέρουσαι ὑπηρεσίας. Ἐπὶ ἤδη ἔφοδοι εἶχον ἐνεργηθῆ ὑπὸ τῶν πολιορκητῶν, ὁ δὲ ἐνετικὸς στόλος μάτην ἀνεμένετο ὑπὸ τῶν πολιορκουμένων. Καταφεύγοντες δ' ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ἀγῶνος οἱ κάτοικοι εἰς τὰς ἐκκλησίας ἐδέοντο καὶ ἐπεκαλοῦντο τὴν θεῖαν ἀντίληψιν. Κατὰ τὸν ἐν τῷ μεταξὺ χρόνον οἱ ἀποκρουσθέντες συγκεντρωθέντες ἐκ νέου ὑπὸ τὸν Φηναρόλην εἰς Καλάμι ὅπου ἔφθασε καὶ ἄλλη δύναμις ὑπὸ τὸν ἐγγχώριον ὄπλαρχηγὸν Πασκῆν ἐπετήρουν ἀπλῶς τὸν ἐχθρὸν μηδὲν ἀποτολμῶντες διὰ τὸ μέγα τῆς δυνάμεώς του. Μετὰ τῶν ἀρχηγῶν τούτων ἐπέτυχε τότε συνεννόησιν ὁ τῶν Χανίων προβλεπτής καὶ κατορθώθη ν' ἀποσταλῆ ἐκ Χανίων τολμηρὸς τις Ἀκρωτηριανός, Στέλιος Κεργίκης ὀνόματι, πρὸς τὸν ἐν Σούδα ἐλλιμενισμένον ἐνετικὸν στόλον μετ' ἐπιστολῶν, δι' ὧν ἐζητεῖτο ἡ βοήθεια αὐτοῦ. Ὁ Κεργίκης πράγματι ἀποπλεύσας διὰ πλοιαρίου περὶ τὸ μεσονύκτιον ἐκ Χανίων καὶ διελθὼν τὸν παραπλέοντα τουρκικὸν στόλον ἔφθασεν εἰς Σούδαν, ἐγχειρίσας δὲ εἰς τὸν στόλαρχον τῶν Ἐνετῶν τὰ ἅτινα ἔφερε γραμμάτια ἐπανήλθεν εἰς Χανία κομίζων τὴν ἀπάντησιν αὐτοῦ. Ἐπαναληφθείσης τῆς ἀποστολῆς ἐπετεύχθη τέλος πλήρης συνεννόησις μεταξὺ στολάρχου καὶ προβλεπτοῦ, μεθ' ὧρας δέ τινος τρία κάτεργα Ἐνετικά παραπλέοντα τὸ ἀκρωτήριο Μελέχα καὶ οὐ μακρὰν τοῦ τουρκικοῦ στόλου, ἀδρανήσαντος, ἐκόμιζον πολεμοφόδια καὶ τροφὰς εἰς ἐνίσχυσιν τῶν πολιορκουμένων καὶ μετ' αὐτῶν τὸν πλοίαρχον Γεώργιον Μωροζήνην, τὸν προβλεπτὴν Κατερίνην Κορνάρον καὶ τὸν Βάρβαρον Βαδοῆρ ἐκ τῶν ὑπερασπιστῶν τοῦ φρουρίου.

Οἱ πολιορκούμενοι ἐνίσχυθέντες νῦν καὶ μαθόντες ἐξ ἄλλου ὅτι ἔμελλε ἐντὸς ὀλίγου νὰ καταπλεύσῃ εἰς Κρήτην ὁ μέγας Ἐνετικὸς στόλος, ὅστις ὡς ἐλέγετο προσήγγιζεν ἤδη εἰς Ζάκυνθον, τὰ μέγιστα ἀνεθάρρυσαν. Ὁ ἀγὼν ἐξηκολούθησεν οὕτω μετ' ἐπιμονῆς ἐξ ἀμοτέρων τῶν μερῶν· ὑπόνομοι δ' ἐν τῷ μεταξὺ ἤρχισαν νὰ κατασκευάζωνται πέριξ τοῦ φρουρίου καὶ ἐξ ἱκανῆς ἀπ' αὐτοῦ ἀποστάσεως, συμφώνως πρὸς τὰς τότε ἀρχὰς τῆς πολιορκητικῆς τέχνης, ἵνα πληρούμεναι διὰ πυρίτιδος καὶ ἄλλων εὐφλέκτων ὑλῶν χρησιμοποιηθῶσι πρὸς ἀνατίναξιν τῶν ἀσθενεστέρων καὶ μᾶλλον ἐκτεθειμένων τοῦ φρουρίου μερῶν. Πολλὰ δὲ τοιαῦτα εἶχον εἶτε ἀκαταλλήλως εἶτε ἀμελετήτως ἐκτραγῆ μηδὲν ἐπενεγκοῦσαι ἀποτέλεσμα. Ταυτοχρόνως προτάσεις ἐγένοντο πρὸς τοὺς πολιορκουμένους ὅπως παραδοθῶσιν ὑπὸ ἐντίμους ὄρους. Ἄλλ' οὗτοι ἀπέρριψαν ταύτας, δι' ὃ ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν πολιορκητῶν Τούρκος στρατηγὸς κατασκευάσας διέταξε νὰ

τεθῆ πῦρ εἰς μεγάλην καὶ μέγχι τῶν θεμελίων τοῦ προμαχῶνος τοῦ Ἁγ. Δημητρίου εἰσχωρήσασαν ὑπόνομον, ἐξ ἧς ἠλπίζετο ἡ ἐπιτυχία. Ἦτο ἡ 27 Ἰουλίου, ὅτε πράγματι ὁ προμαχὼν οὗτος ἀνετινάχθη μετὰ μεγάλου πατάγου, ἀνοιχθέντος δὲ ἰκανοῦ ρήγματος ἀμέσως οἱ Τοῦρκοι ἐφόρμησαν δι' αὐτοῦ, ἀπωθήσαντες δὲ τοὺς πρώτους πρὸς τὰ ἐκεῖ σπεύσαντας ὑπερασπιστὰς τῆς πόλεως καὶ κατακόψαντες τοὺς πλείστους αὐτῶν εἰσώρμησαν εἰς τὴν πόλιν. Ὁδηγούμενοι τότε ὑπὸ γενιτσάρου προνώρησαν ἀπειλητικοὶ μέγχι τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου. Οἱ πρὸς τὰ ἐκεῖ ὅμως συγκεντρωμένοι ὑπὸ Ἑλληνα ὑπερασπισταὶ ἀντεφορμῶσι καὶ φονεύσαντες πρῶτον τὸν γενιτσαρον ὀδηγὸν ἀπωθοῦσι τοὺς λοιποὺς πρὸς τὸ ρῆγμα καὶ ἐνισχυθέντες καὶ ὑπὸ ἄλλων προστρεξάντων κατακόπτουσι καὶ κατακρημνίζουσι τοὺς ἐπιδρομεῖς κάτω τῶν τειχῶν. Τὸ ρῆγμα ἐντὸς ὀλίγου φράττεται διὰ πίθων, λίθων καὶ χωμάτων καὶ οὕτως ἡ πόλις δισσωζέται τοῦ ὀλέθρου.

Ἡ πολιορκία ἐντούτοις ἐξακολουθεῖ, οἱ δὲ πολιορκούμενοι ἀσθανόμενοι τὴν ἀδυναμίαν των, διὰ πυρῶν ἄς ἦναπτον ἐπὶ τῶν κωδωνοστασιῶν τῶν ναῶν ἐσημείουσι εἰς τοὺς εἰς Καλάμι ἐστρατοπεδευμένους χριστιανούς τὴν δεινὴν τῆς πόλεως θέσιν καὶ ἐξήτουν τὴν βοήθειαν αὐτῶν. Ὁ δὲ Ἐνετὸς στρατηγὸς μεταβὰς αὐτοπροσώπως παρὰ τῷ στολάρχῳ Καπέλλῳ παρακαλεῖ τοῦτον νὰ παραχωρήσῃ πλοῖα ὅπως μεταφερθῶσιν ἄλλοθεν ἐπικουραὶ ἀπέτυχε ὅμως τοῦ ποθομένου, διότι ὁ στολάρχος τῷ ἐδήλωσεν ὅτι εἶχε διαταγὰς νὰ μὴ μετακινηθῆ ἀπὸ τὴν θέσιν του.

*Μὰ κείνος τ' ἀποκρίθηκε πῶς εἶναι ὀρδινιά του (ξ)
ἀπὸ τῆ Σούδα νὰ μὴ βγῆ μὲ τὰ πλεούμενά του (ο)*

Τὴν 6 Αὐγούστου οἱ Τοῦρκοι δι' ὑπονόμων ἠνοιξαν νέον ρῆγμα εἰς τὰ τείχη καὶ δι' αὐτοῦ εἰσώρμησαν πάλιν εἰς τὴν πόλιν· φονικὸς πάλιν τότε συνεκροτήθη ἄγων καὶ πολλοὶ ἀμφοτέρωθεν ἔπεσαν πλὴν καὶ πάλιν οἱ Τοῦρκοι ἀπεκρούσθησαν. Αἱ κατὰ τῶν τειχῶν ἐντούτοις ἔφοδοι δὲν ἐσταμάτησαν. Τότε δὲ βλέπων ὁ προβλεπτής Κορνάρος ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν μαχίμων εἶχον πέσει, ὅτι ἐπικουραὶ δὲν προσήρχοντο, τὰ δὲ πολεμοφόδια καὶ αἱ ζωοτροφίαι ἐξέλιπον, κατὰ δὲ τὸν ποιητὴν ἦσαν:

καὶ χαλασμένα τὰ τειχιά κι' ἡ χώρα κρημμισμένη

συγκαλεῖ ἐν συμβουλίῳ πάντας τοὺς ἐν Χανίοις εὐρεθέντας ἐγχο-

(ξ) διαταγὴ δοθεῖσα εἰς αὐτὸν (ordre) (ο) πλοῖα του

ρίους καὶ Ἐνετοὺς προκρίτους, ὧν τινες ἐκ τῶν ἀνεγνωρισμένων εὐγενῶν (Τομ. Α' προσθήκη 157), ἦτοι τοὺς Καλλέργας, Κόκον, Μάγκανον, Πολάνην, Μανολέσην, Κάλπον, Μπολάνην, Πεσμαρῆν, Μπαρότζος, Πιτσαμάνους, Τσαγγαρόλους καὶ Βιτζαμάνους καὶ παραστήσας αὐτοῖς τὴν κακὴν κατάστασιν τοῦ φρουρίου ἀποφασίζει μετ' αὐτῶν τὴν μετὰ τοῦ ἐχθροῦ συνθηκολόγησιν.

*Καὶ φλάμπουρον (πι) ἐδείξαυε τ' ἄρματα γὰ νὰ πέσουν
καὶ τὰ χωριά, τὴν χώραν τους μ' ἀγάπη (ρ) νὰ τὴν δώσουν*

Ἐκ συμφώνου δὲ πάντες ἀπεφάσισαν τότε νὰ παραδοθῶσιν ὑποβάλλοντες ὡς ὄρους τοὺς ἐξῆς περίου, κατὰ τὸν ποιητὴν: 1) Ὅσοι τῶν Ἑλλήνων κατοίκων ἐπιθυμοῦσι νὰ παραμείνωσιν ἐν τῇ πόλει νὰ δύνανται πληρώνοντες κεφαλικὸν φόρον (χαράτσι) νὰ ζῶσιν ἐλεύθεροι καὶ κύριοι τῶν ἰδιοκτησιῶν αὐτῶν, ἐξασκοῦντες τὰ τῆς θρησκείας των ἐν ταῖς ἐκκλησίαις των. 2) Ὁ ἔνοπλος στρατὸς καὶ οἱ Φράγκοι κάτοικοι ν' ἀπέλθωσι τῆς πόλεως διὰ τῶν πλοίων τῶν Ἐνετῶν καὶ νὰ μεταβῶσιν εἰς Σούδαν ἢ ἄλλαχοῦ. 3) Ὅσοι τῶν Φράγκων δηλώσωσιν ὑποταγὴν *ἄγαγιᾶ* νὰ δύνανται νὰ παραμείνωσιν.

Οἱ Τοῦρκοι μετὰ χαρᾶς ἐδέχθησαν τὰς προτάσεις καὶ τρεῖς ἄρχοντες ἐξῆλθον ἐκ τοῦ φρουρίου ἵνα συνομολογήσωσι μετὰ τοῦ Γιουσοῦφ πασᾶ τοὺς ὄρους τῆς παραδόσεως.

Φθάσαντες δὲ εἰς τὸ στρατόπεδον αὐτοῦ, ὅπου ἐκνυμάτιζεν ἡ σημαία τοῦ στρατηγείου (παβιόνι) καὶ ταπεινοὶ προσκυνήσαντες τὸν Γιουσοῦφ ὑπέβαλον τὰς προτάσεις των ὡς ἐξῆς κατὰ τὸν ποιητὴν:

*«Λέγουν, ἀφέντη σήμερον τὸ κάστρο εἶναι δικό σου
κ' ἡ χώρα κι' ὄλος ὁ λαὸς εἶναι στὸν ὀρισμόν σου.
Ζητούμενε ἐλευθερίᾳ πρῶτα νὰ μᾶς ἐδώσης
σπίτια, κκλησιαίς, καὶ στάμενα (σ) νὰ μᾶς ἐβεβαιώσης.
Καὶ νὰ γραφτῆ νὰ ἔχωμεν ὅλοι ἐλευθερίαν,
γυναῖκες, ἄνδρες καὶ παιδιά. κι' ὅσ' εἶναι στὰ χωρία
Χαράτσι νὰ πληρώνωμεν ὅλοι τοῦ βασιλέως,
καὶ οὐδένας ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς νὰ μηδὲν κάμη ἀλλέως.
Καράβια καὶ τὰ κάτεργα νὰ βγοῦνε νὰ μισέψουν (τ)
κ' οἱ Τοῦρκοι νὰ μακρύνουσι καὶ νὰ μὴν τὰ γυρέψουν.
Οἱ Φράγκοι νὰ μισέψουνε μὲ τ' ἄρχοντας ὁμάδι (υ)
κ' ἡ συντροφιαὶς μὲ τ' ἄρματα ὅπουνε οἱ σολντάδοι (φ)*

(πι) σημαία ἢ φωτεινὸν σῆμα δαδὸς κλπ. (ρ) εἰρηνικῶς

(σ) Αἱ ἀκίνητοι ἰδιοκτησίαι κατὰ ἀντίθεσιν πρὸς τὴν κινητὴν περιουσίαν (φερνάμενα). (τ) ἀναχωρήσουν, φύγουν. (υ) ὁμοῦ, μαζί. (φ) στρατιῶται.

καὶ νὰ μὴν τὸ ἀμποδίσουνε τὴν πόρταις νὰ περνοῦσι,
κι' ἄλλοι στὴ Σούδα νάρθουνε κι' ἄλλοι ὅπου μποροῦσι.
Φράγκοι ὅσοι κι' ἂν θέλουνι ραγιαδες νὰ γενοῦσι,
τὰ σπίτια καὶ τὸ πρᾶγμα τους ποῦχανε νὰ κρατοῦσι. (χ)

Ὁ Γιουσούφ δεχθεὶς τὰς προτάσεις ἀπέστειλε δύο στρατηγούς (πασάδες) ἵνα προτρέψωσι τοὺς **Ρωμιούς** νὰ μείνωσιν εἰς τὴν πόλιν (χώραν), μετ' ὀλίγον δὲ ὑπεγράφησαν αἱ συνθήκαι (καπίτολα) εἰς ἑλληνικὴν καὶ τουρκικὴν γλῶσσαν, τὰ δὲ τουρκικὰ στρατεύματα ὑπὸ ρητὴν ἐντολὴν τοῦ Γιουσούφ, **νὰ μὴ βλάψουν τοὺς Ρωμιούς**, εἰσήρχοντο πλέον εἰς τὴν πόλιν.

Τὴν πρωΐαν τῆς 12 Αὐγούστου ἡ φρουρὰ τῶν Χανίων ἀνεχώρει, οἱ Τούρκοι ὅμως καταλαμβάνοντες τὴν πόλιν πολλὰς διέπραξαν παρὰ τὰς δοθείσας ὑποσχέσεις καὶ διαταγὰς, βαιοπραγίας καὶ καταστροφάς. Ἐναντίον δὲ τῆς ἐντολῆς καὶ τοῦ Γιουσούφ καὶ τῶν ὑπογραφεισῶν συνθηκῶν προέβησαν καὶ εἰς ἔτι χειρότερα καταρτίψαντες τὰς εἰκόνας τῶν ἐκκλησιῶν καὶ θραύσαντες σταυροὺς καὶ Ἁγίας τραπέζας ἀφῆρσαν πᾶν ὅτι πολύτιμον εὔρον εἰς χρυσὸν καὶ ἄργυρον. Ἄμφια δὲ ἱερὰ καὶ ἄλλα ἄχρηστα δι' αὐτοὺς ἀντικείμενα ἐρρίφθησαν εἰς τὴν θάλασσαν. Μετ' ὀλίγον δὲ ἐστράφησαν καὶ κατὰ τῶν γυναικῶν καὶ παρθένων· πολλὰ τούτων αἰχμαλωτισθεῖσαι τότε εἰσηλθόντες εἰς Τουρκικὰ χαρέμια ἢ ἐστάλησαν εἰς Κωνσταντινῶν. Μεταξὺ τούτων ἀναφέρεται καὶ ἡ μήτηρ τοῦ Πατελάρου, ὃν ἐγνώρισεν ὁ Τουρνεφόρ πρόξενον τῆς Γαλλίας ἐν Ρεθύμνῳ κατὰ τὴν εἰς Κρήτην περιόδειαν αὐτοῦ.

Ἡ πολιορκία αὕτη τῶν Χανίων διήρκεσε 57 ἡμέρας. Κατὰ ταύτας δὲ αἱ ἀπώλειαι τῶν Τούρκων ἀνῆλθον κατὰ τὸν Daru (Histoire de Venise XXXIII) εἰς 20 περίπου χιλιάδας ἀνδρῶν. Τὸ μήνυμα τῆς ἐν Κρήτῃ ἀποβάσεως τῶν Τούρκων καὶ ἡ ἄλωσις τῶν Χανίων κατετάραξε τοὺς ἐν Ἐνετίᾳ. Τινὲς ἐκ τῶν Συγκλήτων ἐπρότειναν νὰ παραδοθῆ ἡ νῆσος εἰς τοὺς Τούρκους ἄλλ' ὑπερίσχυσεν ἡ Ἐνετικὴ φιλοτιμία, εἰσφοραὶ δὲ ἐν τάχει διενεργήθησαν, στρατολογία ἐγένοντο καὶ ἐντὸς ὀλίγου ὀπλισθήσαν τὰ ὑπάρχοντα πλοῖα, εἰς ἃ προστεθήσαν καὶ περὶ τὰς 20 ἐπικουρικαὶ γαλέραι, σταλείσαι ὑπὸ διαφόρων Εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων, ὧν τὴν συνδρομὴν ἐξήτησεν ἡ Σύγκλητος.

Ὁ δὲ Γιουσούφ ἐξασφαλισθεὶς διὰ τῶν στρατευμάτων του, καταλαμβάνωντας τοὺς Ἐνετικούς στρατῶνας καὶ ἄλλας εἰς τὰ περίξ τῶν Χανίων οἰκοδομὰς καὶ θέσεις ὀχυράς, προέβη πάραυτα εἰς τὴν διορ-

(χ) νὰ μείνουν κύριοι τῆς ἰδιοκτησίας των.

γάνωσιν τῆς διοικήσεως ἀπάσης τῆς καταληφθείσης χώρας, ἐφαρμόσας, κατὰ τὸ ἐνόν, σύστημα ἀνάλογον πρὸς τὰ εἰς ἄλλας χώρας ἐφαρμοσθέντα. Οὕτω κατὰ τὸ εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου φορολογικὸν ἰσχύον σύστημα καὶ συμφώνως πρὸς τὰς συνθήκας ἐπέβαλε πρῶτον τὸν κεφαλικὸν φόρον (χαράτσι) καὶ εἶτα τὸν λεγόμενον κτηματικόν, συμφώνως πρὸς τὸ ἱερονομικὸν δίκαιον τῶν Ὀθωμανῶν (σεριάτ), ὅπερ ἐφηρομόσθη καὶ ἐπὶ πάσης οἰασδήποτε διαφορᾶς ἢ δικαιομάτος, καταργήσας δὲ τοὺς ἀφθονοῦντας ἀπὸ παλαιᾶς ἐποχῆς ἐπὶ Ἐνετῶν νοταρίους (συμβολαιογράφους) ἀντικατέστησε τούτους προσωρινῶς διὰ τοῦ ἐκτελοῦντος καὶ καθήκοντα γραμματέως παρ' ἐαντῶ Μουλᾶ (διδάκτορος παρὰ τοῖς Μουσουλμάνοις τῆς μουσουλμανικῆς θεολογίας καὶ τοῦ ἱεροῦ νόμου), διατάξας ἅμα ὅπως πάντα τὰ παρ' αὐτοῦ συντασσόμενα ἔγγραφα ἀγοραπωλησίας παρουσιάζωνται αὐτῷ πρὸς ἐπικύρωσιν. Ἐλαβε δὲ καὶ ἄλλα τινὰ φορολογικὰ μέτρα, καταργηθέντα ὅμως ταῦτα μετὰ τινα ἔτη.

Καὶ ἡ μὲν φορολογία αὕτη εὐθύς ἐξ ἀρχῆς, παρὰ τὸ ἐξευτελιστικὸν καὶ ταπεινωτικὸν τοῦ κεφαλικοῦ φόρου, δὲν ἐφάνη καταθλιπτικὴ, ἀφοῦ ἄλλως οἱ Κρήτες οὐκ ὀλίγους ἐπλήρωνον φόρους, ὡς εἶδομεν, καὶ εἰς τοὺς πρότερον κυριάρχους των· ἐκεῖνο ὅμως ὅπερ ἐποίησεν αὐτοῖς κατάπληξιν ἦτο ἡ κατάληψις ἀπασῶν τῶν ἐκκλησιῶν, ὀρθοδόξων τε καὶ καθολικῶν καὶ ἡ εἰς τζαμιά μετατροπὴ τῶν πλείστων ἐξ αὐτῶν καὶ ἰδίᾳ τῶν μεγαλειτέρων, Ἀγ. Νικολάου (Χουνκιὰρ τσαμισί), Ἀγ. Φραγκίσκου (λατ.) (Ἰουσούφ πασᾶ τζαμισί) καὶ ἄλλων ὡς Ἀράπ τζαμισί, Ἀγᾶ τζαμισί κλπ. Οὐ μόνον δὲ τοῦτο ἀλλὰ καὶ τινες μετεβλήθησαν εἰς λουτρά, εἰς ἀστυνομικοὺς σταθμούς, ὡς ὁ Τζεζαὲρ κολοῦ καὶ ἄλλαι εἰς ἀποθήκας, σταύλους κλπ. ὡς ὁ ναὸς τῶν Εἰσοδίων ἢ Τοιμάρτυρος καὶ ὁ μικρὸς ναὸς τοῦ Ἀγ. Ρόκου, ἰδίᾳ δὲ αἱ μικρότεραι καὶ αἱ ἔξωθι τοῦ φρουρίου εἰς τὰς ἐξοχὰς καὶ τὰ περίξ χωρῖα ὑπάρχουσαι. Βραδύτερον, εὐτυχῶς, τὰ πράγματα μετεβλήθησαν καὶ ἀφέθησαν τινες, ὡς τὸ πενιχρὸν ναΐδιον τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων ἐν τῇ πόλει καὶ ἄλλαι αἱ μικρότεραι εἰς τὰ ἔξωθεν τοῦ φρουρίου καὶ τὰς κατακτηθείσας ἐπαρχίας μέρη· ἀλλὰ τότε ἄλλοι λόγοι ἐπενήργησαν ὡς κατωτέρω θέλομεν ἰδεῖ.

Ὁ Γιουσούφ ὑποπεσὼν ἐν τούτῳ, φαίνεται, εἰς δυσμένειαν εἴτε ἔνεκα τῶν ἄγαν σκληρῶν μέτρων, τὰ ὁποῖα παρὰ τὰς ὑποσχέσεις του ἔλαβεν ἔναντι τῶν χριστιανῶν εἴτε καὶ δι' ἄλλους λόγους ἀνεκλήθη καταλιπὼν δὲ ἰσχυρὰν φρουρὰν ἐν Χανίοις ἀπῆλθε μετὰ τοῦ στόλου του εἰς Κάρυστον, ἐκεῖ δὲ ἀπολύσας τὸ πλεῖστον τοῦ μεθ' ἑαυτοῦ στρατοῦ, ἀπελθόντος εἰς τὰς ἐστίας του, ἐπανέκαμψεν εἰς Κωνσταν-

τινούπολιν· ἐνταῦθα κατηγορηθεὶς ἐθανατώθη μετ' οὐ πολὺ, τῇ εἰσηγήσει, πιθανῶς, τοῦ μεγάλου βεζύρου, εὐρεθείσης δικαιολογίας ὅτι ἀντέτεινεν εἰς τὸν Σουλτάνον, ἐνώπιον τοῦ ὁποίου παρουσιάσθη ἵνα δόσῃ λόγον τῶν πράξεών του εἰπὼν ὅτι δὲν ἐγνωρίζεν οὗτος τὰ ναυτικά!

Ὁ Ἐνετικὸς στόλος κατέπλευσε τότε εἰς Κρήτην, ἀλλ' ἦτο πλέον ἀργά ἵνα διασώσῃ τὰ Χανία ἅτινα ἰσχυρῶς πλέον κατεῖχοντο· οὐχ' ἦτον ἵνα ἐκδικηθῇ ἀνέδρομε τὸ Αἰγαῖον καὶ τὸ Κρητικὸν πέλαγος καὶ ἐπυρπόλησε τὰς Πάτρας, τὴν Κορώνην καὶ τὴν Μεθώνην, ἣν καὶ καταλαβὼν ἔλαβε καὶ περὶ τὰς 5 χιλ. αἰχμαλώτων. Τὸ ἐπόμενον ὁμοῦς ἔτος (1646) ὁ τουρκικὸς στόλος ὑπὸ τὸν νέον ἀρχιστρατήγον Σουλτανζαδέν, πρόφην μέγαν Βεζύρον, ἐξεδίωξε τοὺς Ἐνετοὺς τῆς Τενέδου καὶ ἀπεβίβασε (Ἰούλιον) νέον στρατὸν εἰς Καλάμι παρὰ τὴν Σούδα· ἐκεῖ δὲ κτίσας πύργον καὶ στρατοπεδεύσας προσέβαλεν ἀπὸ τε ξηρᾶς καὶ θαλάσσης τὴν ἐν τῷ λιμένι τῆς Σούδας εὐρισκομένην ἀσθενῆ μοῖραν τοῦ ὑπὸ τὸν Καπέλλον Ἐνετικοῦ στόλου, ὅστις ἠναγκάσθη ν' ἀποπλεύσῃ εἰς Σητεῖαν. Οἱ Τούρκοι ἔχοντες ἤδη ἐκτὸς τοῦ ὄρου τῶν Χανίων καὶ τὸν ἀσφαλῆ λιμένα τῆς Σούδας εἰς τὴν διάθεσιν αὐτῶν ἠδυνήθησαν νὰ ἐπεκτείνωσιν ἀκωλύτως τὰς πολεμικὰς αὐτῶν ἐπιχειρήσεις προελάσαντες εἰς Ἀποκόρωνα καὶ Ρέθυμνον, ὧν τὰ χωρία ἐλεηλάτουν καὶ κατέστρεφον, τοὺς δὲ συλλαμβανομένους κατοίκους ἠχμαλώτιζον. Ἡπειλεῖτο ἤδη τὸ Ρέθυμνον (*). Εἰς ὑπεράσπισιν αὐτοῦ ἔσπευσαν τότε πολλοὶ Ἕλληνες Κρήτες καὶ ὑπὸ ἀρχηγούς τὸν Ἴταλὸν καὶ ἐκ πριγκηπικῆς οἰκογενείας τῆς Μαντουῆς καταγόμενον Καισαρίνην Γονζάγαν (Τόμ. Α' προσθ. 158) τὸν στρατηγὸν Ἀνδρέαν Κορνάρου (Τόμ. Α' σελ. 360) καὶ τὸν πλοίαρχον Ἀλέξανδρον Μολλῖνον (Μολλῆν) τῆς γνωστῆς ἀπὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Καντανολέου οἰκογενείας. Τῇ δὲ 11 Σεπτεμβρίου, ὡς διηγεῖται ἐν στίχοις ὁ ἐν Ρεθύμνῃ εὐρεθεὶς Ρεθύμνιος ποιητῆς Μπουνιαλῆς, τεσσαράκοντα Τούρκοι ἰππεῖς ἀποτελοῦντες προφανῶς τὴν πρωτοπορίαν τοῦ ἐχθρικοῦ στρατεύματος ἔφθασαν μέχρι τῆς θέσεως Πετσακάδες, συμπλακέντες δὲ μετὰ τῶν πρὸς τὰ ἐκεῖ δραμόντων Ἐνετῶν ἐφόνευσαν ἐκτὸς ἄλλων τὸν σιδηρόφρακτον (ψ) ἀρχηγὸν αὐτῶν, ὀνόματι Τσαπάγνιαν· τὴν δ' ἐπομένην (Κυριακὴν) ἰσχυρὰ

(ψ) Οἱ σιδηρόφρακτοι οὗτοι ἔφερον θώρακα, περιχειρίδας καὶ περικνημίδας ἐξ ἐλασμάτων σιδηρῶν ἢ πλεκτῶν συρμάτων· ἀλλὰ καὶ οἱ Τούρκοι φαίνεται, εἶχον θωρακοφόρους (τζεμπετζήδες) ὧν ὁ ἀρχηγὸς τζεμπετζήμασης (περσ' djebé, θώραξ)· οὗτοι κατὰ τὸν Τουρνεφόρτ ἀνήκον εἰς τὸ Πυροβολικόν. (ω) ἐθορύβουν διὰ μεγάλων καὶ ἀγρίων φωνῶν.

δύναμιν προχωρήσασα ἐξήτησε νὰ εἰσπληθῆσῃ εἰς τὴν πόλιν, ἀλλ' ἀπεκρούσθη καὶ κατέφυγεν εἰς τὰ ὄρη.

Οἱ ἀποκρουσθέντες κατὰ τὸν Μπουνιαλῆν,

πηγαίνοντες ἐχουγιάζασι (ω) καὶ τὰ χωρία ἐφέυγαν

κι' ἀφήνασι τὰ σπίτια τους κι' οἱ Τούρκοι τὰ κουρσεύγαν (α)

πολλοὶ δὲ κατέφυγαν εἰς σπήλαια ἵνα σωθῶσι, ἀλλ' οἱ Τούρκοι εὐρίσκοντες αὐτοὺς ἐθανάτωνον ἢ ἄλλως ἐκακοποιούν. Τὰ περὶ τὴν Ρέθυμνον χωρία ἐπυρπολοῦντο ἤδη ἐκ νέου, ὅτε ὁ Ἐνετὸς ἀρχηγὸς Γονζάγας προσεκάλεσε πάντας ἵνα συντρέξουσιν εἰς ἐπισκευὴν τῶν τειχῶν τοῦ φρουρίου τῆς Ρεθύμνης· ἀλλὰ καὶ ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν Τούρκων διαδεχθεὶς τὸν ἐν τῷ μεταξύ ἀποθανόντα Σουλτάν—Ζαδὲ ἀρχιναύαρχος ἐκάλεσεν εἰς βοήθειαν τοὺς ἐν Χανίοις Τούρκους. Καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ ἔσπευσαν τῷ ὄντι εἰς βοήθειαν· ὁ δὲ ποιητῆς παρακολουθῶν τὴν ἀφίξιν τῶν ἐπικουριῶν λέγει περὶ τῶν Τούρκων:

Καὶ ἐκεῖνοι ὅπου ἐκίνησαν ἦτον πολλαὶ χιλιάδες

καὶ μετὰ τὰ βόδια σέρνασι κ' ἐφέρναν ταῖς λουμπάρδες

Τοῖς δὲ συνήφθη μάχῃ πρὸ τῶν τειχῶν, τῶν ὑπερασπιστῶν ἐξεληθόντων καὶ προχωρησάντων πρὸς τὰ πεδινὰ περὶχωρα, ὅπου ἦν ὁ Τούρκος στρατηγὸς μετὰ τῶν στρατευμάτων του:

Καὶ τὰ παβγιόνια (β) τ' ἔστησε, κι' ὄλην τὴν γῆν στολίσαν

ἄσπρα, γαλάζια, κόκκινα κι' οἱ κάμποι ἐλουλουδίσαν (γ)

Ἐλαβον δὲ μέρος εἰς τὴν μάχην, διαρκέσασαν ἐπὶ τέσσαρας ὥρας καὶ τὰ κάτεργα τοῦ Τουρκικοῦ στόλου, συμπλακέντα μετὰ Ἐνετικῶν.

καὶ συνεφιάζει ὁ οὐρανός, κι' ὁ ἥλιος σκοτινιάζει

κι' ἡ μπάλας ἐκεῖ ἐπέφτασιν ὡσαν χοντρὸ χαλάζι

Οἱ Τούρκοι παύουσι τέλος τὴν μάχην, τὸ δὲ φρούριον ἐξακολουθεῖ κανονοβολοῦν. Οἱ πολιορκούμενοι προβλέποντες ὅτι θὰ τοὺς ἦτο ἀδύνατον ν' ἀνθέξουσιν ἐπὶ πολὺ ἀποφασίζουσιν ἐν συμβουλίῳ νὰ διενεργήσωσιν ἔξοδον ἀποφασιστικὴν, τότε δέ:

διαλαλημὸν ἐκάμασι (δ) ὅλοι νὰ ῥδωιαστοῦσι (ε)

νὰ πᾶν νὰ κωμωνήσουνε καὶ νὰ σημαδευθοῦσι (ζ)

Τὴν πρωΐαν τῆς Τρίτης, τῷ ὄντι, ἠχεῖ τὸ σάλπισμα τῆς ἔξοδου καὶ ἰδοὺ αἱματηρὰ μετ' ὀλίγον συγχροτεῖται συμπλοκή, καθ' ἣν ἐκ

(α) ἀπεγύμνουσαν ὡς οἱ πειραταὶ (κουρσάροι) (β) σημαῖαι ἢ σήματα τῶν σωματείων στρατοῦ, στρατηγῶν κ.λπ. (pavillons) (γ) ὁμοίασαν πρὸς ἀνθῶνα (δ) διελάλησαν διὰ κήρυκος.

(ε) ἐτοιμασθῶσι (ζ) νὰ λάβωσι τὸ σύνθημα τῆς ἀναγνωρίσεως.

τῶν περικῶν σωμάτων πολλοὶ ἀμφοτέρωθεν πίπτουσι. Ἀλλὰ τότε οἱ ἵππεις τῶν πολιορκουμένων οἵτινες πρῶτοι ἐξῆλθον μετὰ τῶν ἀρχηγῶν των, προπορευομένοι πεζοῦ σαλπικτοῦ ἀπειλοῦντος μὲ δόρυ τοὺς ἐχθρούς, συμποσούμενοι περίπου εἰς ἔννεακοσίους, συναντηθέντες μετὰ τῶν ἐχθρῶν ἐποθήθησαν, ἅμ' ὡς Τοῦρκοι συλλαβόντες ἔσφαξαν τὸν σαλπικτὴν, καὶ ὑπεχώρησαν· ἐν τῇ ὑποχώρησει των δὲ συμπαρασύραντες καὶ τοὺς πεζοὺς μαχομένους ἐτι ἐπέφερον πανικόν· πάντων δὲ ὑποχωρησάντων ἐντὸς τῶν τειχῶν ἡ ἔξοδος οὕτω κατέληξεν εἰς πλήρη ἀποτυχίαν. Ἐπὶ ταύτῃ ὁ στρατηγὸς συγκροτεῖ πάραυτα πολεμικὸν συμβούλιον καὶ τουφεκίζει τρεῖς τῶν ὑποχωρησάντων ἐπὶ δειλίᾳ. Οἱ δὲ Τοῦρκοι μανιωδῶς ἤδη ἐξακολουθοῦντες τὸν κανονοβολισμὸν ἔστρεψαν τοῦτον καὶ κατὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ φρουρίου, ἀποδεκατίζοντες τοὺς ἐν αὐτῷ ἀμάχους κατοίκους ἐν ταῖς ὁδοῖς καὶ ταῖς κρημνιζομέναις οἰκίαις, ὡς καὶ τοὺς ἐπὶ τοῦ φρουρίου ὑπερασπιστὰς αὐτοῦ.

Βλέποντες δὲ τότε πλέον οἱ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἀμύνης ἀρχηγοὶ ὅτι ἀδίκως ἐθυσιάζοντο ἅμαχοι ἄνδρες καὶ γυναικόπαιδα ἐπέτρεψαν τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν ἐπιθυμούντων ἐκ τῆς πόλεως· πολλοὶ δὲ ἀπῆλθον πράγματι ὑπὸ συνοδείαν ἢ ἐπεβιβάσθησαν κρύφα τυχόντων ἐκεῖ μικρῶν πλοιαρίων καὶ διηυθύνθησαν εἰς Χάνδακα. Ὁ ἀγὼν ἐντούτοις ἐξηκολούθησε δεινός· οἱ Τοῦρκοι ἤδη ἀνοίγοντες ὀρύγματα προὐχώρουν πρὸς τὸ φρούριον, ἐνῶ τὰ βέλη καὶ αἱ σφαῖραι ἀφθονα ἐροῖπτοντο κατὰ τῶν ἐπὶ τῶν ἐπάλλεων ὑπερασπιστῶν. Ἡμέραν δὲ τινα (ἦτο Ὀκτώβριος μῆν) τινὲς τῶν κατοίκων παρετήρησαν ὅτι εἰς τι βέλος ἦτο προσδεδεμένη ἐπιστολή· ταύτην δὲ λαβόντες καὶ ἀναγνώσαντες τὸ περιεχόμενον, ὅπερ ἦν ἑλληνιστὶ γεγραμμένον, εἶδον ὅτι οἱ πολιορκούμενοι **Ρωμιοὶ** (Ἕλληνες) προσεκαλοῦντο ὑπὸ τοῦ Δελῆ Χουσεῖν (ἀρχιναύαρχου) νὰ ἀπορρίψωσι τὰ ὄπλα των καὶ ἀποκρυβοῦν, διότι ὁ Σουλτάνος κατέβαλε πολλὰ χρήματα (φλωριά) πρὸς ἐτοιμασίαν καὶ ἀποστολὴν τοῦ στόλου του (ἀρμάδας) ἵνα ἐλευθερώσῃ αὐτοὺς καὶ εἰδοποιοῦντο συγχρόνως ὅτι οἱ γιενίτσαροι θὰ εἰσέλθουν εἰς τὸ φρούριον καὶ θὰ κατασφάζουν ὄσους καὶ ἂν εὔρουν Φράγγους. Παλαιὰ δὲ πρόβλεψις, ἐξακολουθεῖ ὁ Μπουνιαλῆς ἐν τῷ ποιήματί του, ἐκυκλοφόρει ἐν Ρεθύμνῳ, ὅτι ἅμα ἢ πρὸ τῆς πύλης τοῦ φρουρίου ἐκτισμένη ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου, ἢ ἐπιλεγόμενη Παλαιοκαστριανή, ἐκρημνίζετο, τὸ Ρέθυμον ἦθελε παραδοθῆ. Ἐπειδὴ δὲ οἱ πολιορκούμενοι διὰ λόγους ἀμύνης θεωρήσαντες ἀναγκαίαν τὴν κατεδάφισιν εἶχον καταρτίσει πρὸ τινος αὐτήν, ἢ ἐκπλήρωσις τῆς προφητείας ἐθεωρήθη ὡς ἐπικειμένη καὶ πάντες ἀπελπίζοντο. Οἱ δὲ

Τοῦρκοι πλησιάσαντες κατὰ τὴν θέσιν Λάκκοι, τὴν 10 Ὀκτωβρίου ἡμέραν Σάββατον, ἐνήργησαν ἐκεῖθεν ἔφοδον· δέκα δὲ πρῶτοι ἀνέβησαν ἐπὶ τῶν τειχῶν, ἐνῶ συγχρόνως ἐκεῖ που πλησίον ἐνηργεῖτο ἀνατίναξις τοῦ τείχους ἐκ μέρους των. Καὶ ὁ μὲν ἐπὶ τῶν τειχῶν εὐρισκόμενος πρίγκηψ Καισαρίνης Γονζάγας ἀπέκρουσε τότε καὶ κατέσφαξε μετὰ τῶν ἀνδρῶν του τοὺς πρῶτους ἐφορήσαντας, οἱ ἄλλοι ὁμως Ἐνετοὶ στρατιῶται πτοηθέντες ἐκ τοῦ κρότου τῆς ἐκπυρσοκροτήσεως τῆς ἐκραγείσης ὑπονόμου ἐγκατέλειψαν τὰς ἐπὶ τῶν τειχῶν θέσεις των. Ἀλλὰ τότε οἱ Τοῦρκοι ἀνανεώσαντες μετὰ μεγαλειότηρας ὀρμῆς τὴν ἔφοδον εἰσώρμησαν ἄλλοι μὲν διὰ τοῦ ἀνοιγέντος θύγματος ἄλλοι δὲ ἀναβάντες ἐπὶ τῶν τειχῶν εἰς τὴν πόλιν καὶ καταλαβόντες τὴν συνοικίαν Ἄμμου τὸ πρῶτον συμπλέκονται μετὰ τοῦ πρὸς τὰ ἐκεῖ εὐρισκόμενου στρατηγοῦ Κορνάρου καὶ τοῦ ἵππικοῦ σώματος, γίνονται κύριοι τοῦ πεδίου καὶ ἐξαπλοῦνται εἰς τὰς ὑπολοίπους τῆς πόλεως συνοικίας. Ὁ στρατηγὸς τότε, διακρινόμενος, κατὰ τὸν ποιητὴν, ἐκ τῆς πορφυρᾶς αὐτοῦ στολῆς καὶ ὁ Γονζάγας ἐγκαρδιοῦσι τοὺς ἀποδειλιάσαντας καὶ εἰσάγουσιν εἰς τὴν ἀκρόπολιν (φορτέτσαν) τὸ πλῆθος, ἐν ᾧ ἡ ἄλλη φρουρὰ λυσσῶδως ἀγωνίζεται. Κατὰ τὴν κρίσιμον ταύτην στιγμήν καὶ ὁ αὐτόπτης μάρτυς Μπουνιαλῆς λαμβάνει, ὡς ὁ ἴδιος λέγει, τοῦ μαχητοῦ τὴν θέσιν· οἱ δὲ ἱερεῖς κρατοῦντες ἀνὰ χεῖρας τὰ δισκοπότηρα τῶν ἐκκλησιῶν προσφέρουσι τὴν θείαν μετάληψιν τοῖς ἀγωνισταῖς, πολλὴν ἐγκαρτέρησιν καὶ θάρρος οὕτω αὐτοῖς ἐμπνέοντες. Ἀτυχῶς μετ' ὀλίγον ὁ Κορνάρος τραφίς ὑπὸ ἐχθρικῆς σφαίρας καταφεύγει εἰς τὴν ἀκρόπολιν, καὶ ἐκεῖ ἀποθνήσκει· οἱ δὲ Τοῦρκοι ἐφορήσαντες κατὰ τῶν ἔξω τῆς ἀκροπόλεως ὑπολειφθέντων κατέσφαζον αὐτούς· κομίζοντες δὲ τὰς κεφαλὰς των πρὸς τὸν Τοῦρνον στρατηγὸν ἠμοῖβοντο. Ἀπὸ τῆς μεσημβρίας τοῦ Σαββάτου μέχρι ἑσπέρας οἱ Τοῦρκοι ἀδιακόπως διαπράττουσιν ἀνεκδιηγῆτους ὀμότητας κατὰ τῶν δυστυχῶν Ρεθυμνιωτῶν, καὶ ἄλλων κατοίκων. Οἱ δὲ ἐν τῇ ἀκροπόλει ἀσφαλισθέντες ὑπὸ τὰς διαταγὰς ἤδη τοῦ τότε ἀρμοστοῦ Κρήτης Γεωργίου Κουερίνη (Τόμ. Α' σελ. 312) καὶ τοῦ προβλεπτοῦ Ζαχαρία Βάλβη ἤρχισαν ν' ἀποδεκατίζωνται ὑπὸ τοῦ πολέμου καὶ τῶν ἀσθενειῶν. Ἐνῶ δὲ οἱ Τοῦρκοι ἐν τῷ μεταξύ ἔκτιζαν προμαχῶνας εἰς Σκέρος καὶ Ἄγ. Ἀθανάσιον, ἵνα ἐκεῖθεν προσβάλωσι καλλίτερον τοὺς πολιορκουμένους, Ἐνετικὰ κάτεργα ἔφερον βοήθειας εἰς τοὺς πολιορκουμένους καὶ ἀποβιβάσαντα τὸν προβλεπτὴν Φραγκίσκον Μινότον μετὰ πολλῶν Σκλαβούνων παραλαμβάνουσι τὸν Ζαχαρίαν Βάλβην μετὰ τοῦ ἀρμοστοῦ Κουερίνη καὶ ἄλλων ἀρχόντων καὶ ἀναχωροῦσι. Οἱ Τοῦρκοι τότε

κατεσκευάσαν και ὑπονόμους ἀπὸ τῆς Σκάλας μέχρι τοῦ Σκέρου καὶ περίξ τοῦ Ἁγ. Σπυριδῶνος, οἱ δὲ χριστιανοὶ ἐννοήσαντες τὸν κίνδυνον σκάπτουσιν ἄνωθεν ὅπως εὗρωσι τὴν πυρίτιδα αὐτῶν και ματαιώσωσι τὴν ἔκκρηξιν· μετὰ πολλοὺς δὲ ἀγῶνας φθάνουσι μέχρι τῆς ὑπονόμου, πλὴν ἔνεκα τοῦ σκότους και κοπώσεως τῶν ἐργατῶν ἡ ἐργασία ἀναβάλλεται διὰ τὴν ἐπομένην πρωΐαν, ὁπότε θὰ ἐγένετο ἡ ἐκκένωσις τῆς πυρίτιδος· ἀλλὰ μισθοφόροι Χιμαριῶται (*) ὡς ἀναφέρει ὁ Μπουνιαλῆς προδίδουσιν εἰς τοὺς Τούρκους τὸν σκοπὸν τῶν πολιορκουμένων και ὁ πασᾶς διατάσσει ν' ἀναφθῇ ἡ ὑπόνομος. Ἡ ἔκκρηξις ἐπῆλθε πλὴν τ' ἀποτελέσματα αὐτῆς δὲν ἐγένοντο τόσον τρομερά, ὅσον προεμαντεύετο· ἐκτὸς στρατιωτῶν τινων εὐφρεθέντων ἄνω τῆς ὑπονόμου, οὐδεὶς ἕτερος ἔπαθε. Μετὰ τὴν ἔκκρηξιν οἱ Τούρκοι ἐνήργησαν μεγάλην κατὰ τῶν τειχῶν ἔφοδον. Ἐξάωρος δὲ λυσσώδης συνεκροτήθη ἀγὼν ἀμφοτέρωθεν, ἐπὶ τέλος δὲ οἱ Τούρκοι ἀποδεκατισθέντες ὑπὸ τοῦ συχνοῦ πυρὸς τῶν πολιορκουμένων ἀναγκάζονται νὰ ὑποχωρήσωσι.

Ὁ Ἐπίσκοπος Ρεθύμνου προτρέπει μετὰ τοῦτο τὸν προβλεπτήν και τὸν διοικητὴν νὰ παραδώσωσι τὸ φρούριον ἐπὶ συνθήκαις. Τότε δὲ και κατὰ διαταγὴν αὐτῶν ὑψώθη λευκὴ σημαία, ὁ δὲ πόλεμος ἔπαυσε καθ' ὅλην τὴν νύκτα ἐκατέρωθεν.

Τὸ ἑσπέρας τῆς 3ης Νοεμβρίου, ἡμέραν Τρίτην, δύο πασάδες ἀνέβησαν εἰς τὸ φρούριον και συγχρόνως δύο χριστιανοὶ ἀρχηγοὶ καταβάντες ἦλθον πρὸς τὸν Χουσεῖν και

*τοῦπαν Φράγκοι και Ρωμιοὶ πῶς τότε προσκυνοῦσι
τὸ πῶς τὸ κάστρο δίδου του στὰ χέρια τὰ δικὰ του
κι' ἄς κάμη τὰ καπίγολα ὡς εἶν' τὸ θέλημά του.*

Οὕτω τὴν πρωΐαν τῆς Τετάρτης ὑπεγράφησαν αἱ συνθήκαι τῆς παραδόσεως τοῦ Ρεθύμνου.

Κατὰ ταύτας οἱ **Ρωμιοὶ** ἠδύναντο νὰ κρατήσωσι τὰς οἰκίας και τὰ ὑπάρχοντά των, αἱ λατινικαὶ ἐκκλησίαι ἐδίδοντο εἰς τοὺς ὀρθοδόξους ἱερεῖς, οἱ δὲ Φράγκοι (προβεδόροι, φραγκοπαπάδες, ἄρχοντες και γοβερναδόροι) ὄφειλον ν' ἀναχωρήσωσιν, ἐκτὸς ἂν ἤθελον ν' ἀπομείνωσιν ὡς **ραγιαδες**, ὑποβαλλόμενοι εἰς οὓς φόρους και οἱ ἐντόπιοι Κρηῖτες θὰ ὑπεβάλλοντο.

*Ἐκάμανε τὴν σύμβασιν, πῶς τῶν Ρωμιῶν χαρίζουν
νὰ πάρουσι τὰ σπίτια τους, τὸ πρᾶγμα νὰ ὀρίζουν (η).
Και τοῦ Ρωμαίου τοῦ παπᾶ δίδει τὴν ἐκκλησιά του,
σπίτια χωράφια, στάμενα, νᾶνε στὴν λευθεριά του.*

(η) ὡς κύριοι τῆς κτηματικῆς των περιουσίας.

*Κ' οἱ Φράγκοι νὰ μισέψουσι τότε κι' οἱ προβεδόροι (θ)
φραγκοπαπάδες, κι' ἄρχοντες, κι' οἱ δυὸ γοβερναδόροι (ι)
γι' ἂν θέλουν νὰ ἀπομείνουσι νᾶνε κι' αὐτοὶ ραγιαδες
χαράτζι νὰ πληρώνουσι, ἄρχοντες και παπάδες».*

Ἄλλὰ καιτοὶ κατὰ τὴν συνθήκην ταύτην οἱ ὀρθόδοξοι χριστιανοὶ ἐκράτησαν τὴν ἐκκλησίαν τῆς «Μαριάμ, Κυρίας τῶν Ἀγγέλων» διερχόμενος ἡμέραν τινὰ παρ' αὐτὴν ὁ Χουσεῖν και ἀκούσας τῶν ψαλμοδιῶν τοσοῦτον ἐξηρεθίσθη, ὥστε εἰσελθὼν ἐν τῷ ναῷ ἐξεδίωξε τὸν τε ἱερέα και τοὺς ἐκκλησιαζομένους ἐπὶ λόγῳ ὅτι ἐσκανδάλιζον τοὺς ἐκεῖ πλησίον ἐγκατασταθέντας ἤδη Ὀθωμανοὺς. Παραχωρήσας δὲ τότε ἀντ' αὐτῆς τὴν μικρὰν τῶν Εἰσοδιῶν ἐκκλησίαν, διέταξε τὸν ἱμάμην ν' ἀνέλθῃ ἐπὶ τῆς Παναγίας και ἀναφωνήσῃ τὴν ὀθωμανικὴν προσευχὴν. Εἶχον δὲ πλεόν ἤδη καταληφθῆ τὰ δημόσια γραφεῖα και οἰκοδομήματα, αἱ μεγαλιτεραι ἐκκλησίαι εἶχον μεταβληθῆ εἰς **τζαμιά** αἱ δὲ ἄλλαι εἰς λουτρὰ και ἀποθήκας. Οἱ κάτοικοι τότε ἀπελπισθέντες οἱ πλεῖστοι ἀπεφάσισαν νὰ ἐγκαταλείψωσι τὸ Ρέθυμνον. Τὴν 9ην Νοεμβρίου, κατὰ τὸν Μπουνιαλῆν, περὶ τὰ 700 ἄτομα, ὧν τὰ πλεῖστα γυναικόπαιδα και μετὰ τούτων ὁ ποιητῆς, παρὰ τὰς προτροπὰς τοῦ Χουσεῖν, ὅστις προσεπάθει και διὰ τῆς βίας, ὁραβδίζων πολλοὺς νὰ πείσῃ αὐτοὺς νὰ παραμείνωσιν, ἐπιβιβάσθησαν ὁμοῦντος ἐκεῖ πλοίου. Μετὰ παραμονὴν δὲ ἐν αὐτῷ και κατόπιν πολλῶν στερήσεων ὁμοιοληθέντες τέλος ὑπὸ κατέργων ἔπλευσαν πρὸς τὸν ὄρμον Φόδελε και μετὰ τοῦτον εἰς Σητεῖαν. Μετὰ ὀλιγοήμερον δ' ἐκεῖ διαμονὴν μετηνάστευσαν ἐπιβιβάσθέντες ἄλλου πλοίου εἰς Κέρκυραν. Ἐκεῖθεν ἄλλοι μετέβησαν κατόπιν εἰς Ζάκυνθον και ἄλλοι εἰς τὰς ἄλλας Ἰονίους νήσους. Ἐκ τῶν λοιπῶν τῆς Ρεθύμνης κατοίκων περὶ τὰ 1500 ἄτομα διὰ ξηρᾶς κατέφυγον εἰς ἄλλα τῆς νήσου μέρη. Τί δὲ ἀπέγιναν οἱ ἀπομείναντες;

Γενίτσαροι, σαχηδες και ἄλλοι ἀπεγύμνουσι ἤδη τούτους, πολλοὺς ἀντισταθέντας κατασφάζαντες και πολλὰς γυναῖκας και παρθένους αἰχμαλωτίσαντες, μετὰ τῶν ὁποίων εἰς περισωθὲν ἄσμα ἀναφέρονται αἱ περικαλλεῖς τοῦ παπᾶ — Βορρά θυγατέρες. Δὲν ἐδίστασαν δὲ τὰ τέρατα και αὐτοὺς τοὺς τάφους ἐνταφιασθέντων ἐπισήμων κατ' ἐκείνας τὰς θλιβερὰς ἡμέρας νὰ διανοίξωσιν, ἵν' ἀποσπάσωσιν αὐτῶν τὰ κοσμήματα. Μεταξὺ τούτων ἦν ὁ τάφος τοῦ πρὸ ὀλίγον ἀποθανόντος λατίνου ἀρχιεπισκόπου, τοῦ πρώτου συμβουλευσαντος τὴν παράδοσιν τῆς ἀκροπόλεως. Διὰ τοῦτο δὲ ὁ ποιητῆς μετὰ πάθους τινὸς ἱκανοποίησεως λέγει:

(θ) προβλεπταὶ (proveditori) (ι) διοικηταὶ (Gouverneurs).

Κι' ὁ πῖσκοπος ἀρρώστησε ἐτότες τὴν τετράδην
 μιὰν μέραν μόνον ἔζησε καὶ πέρασε σ' τὸν ἄδην
 δὲν εἶδε τὰ καπίτολα τῶν Τούρκων π' ἀναμένει
 γιὰτὶ ὁ Θεὸς τὸν ἔκοψε τὴν Πέμπτην κι' ἀποθαίνει
 καὶ κατωτέρω :

Κι' οἱ Τούρκοι ἄν ἐμπήκασιν τὰ μνήματα ἀνοῖξαν
 κι' εὐγάλασι τὸν πῖσκοπον ἔξω καὶ τότε ρίξαν
 Ἐξακολουθῶν δ' ὁ ποιητὴς τὴν διήγησίν του παρακολουθεῖ τὴν
 πορείαν τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ :

Ἀπήτις ἀποφτάσανε στὸ κάστρο τοῦ Ρεθέμνου
 ἐπῆρε τὰ φουσατά του καὶ στὰ χωριὰ ἐμπαίνου
 ἐκαίγαν κ' ἐχαλούσανε τὰ σπήτια καὶ τ' ἀμπέλια
 τὴν μέλισσαις ἀφήσανε μόνον ὄγιά τὰ μέλια
 τὰ ἐλαιόφυτα ἐκόπτανε καὶ καίγανε τὰ δάση,
 στὸν χαλασμόν ποὺ κάμασι πᾶσα κανεὶς νὰ κλαύσῃ
 Ἄνδρες γυναῖκες ἔσυραν, καὶ τὰ μικρὰ παιδάκια
 ἔπιαναν καὶ τὰ ρίπτοισι ἀπάνω στὰ χαράκια
 κ' ὅπου κἂν ἤθελες ἰδῆ κ' ὅπ' ἤθελες πατήσει
 ἀνθρώπων αἷμα ἔβλεπε, καὶ ποιοὺς νὰ μὴ δακρύσῃ;
 Τάργιο (κ) ἐκυριεύσασιν τὴν ἴδια ἐβδομάδα
 τὸν Ἅγιον Δημήτριον καὶ τὴν Ἁγίαν Τριάδα,
 Ἄδελε, καὶ τοῦ Μαρουλά, καὶ τὴν Πηγῆ τὴν Μέση
 καὶ τίς μπορεῖ νὰ διηγηθῆ καὶ νὰ μὴν δὲν πονέσῃ;
 Καὶ τὴν Ἁγίαν Παρασκευὴν, Τουνίσπιτα, τ' Ἀστέρι
 Ἀμνυδαλέα, Πλακωτή, Ἀρσάνι, Χαμαλεῦριν.
 Τότες περνᾷ τὴν Πισκοπή, στὸ Πρίνο κατεβαίνει
 καὶ στ' Ἁγιασμίτση τὸ νερὸν πεζεύει καὶ χορταίνει.
 Κ' ἔπιασι κι' ἀκουμπήσανε, λίγο ξεκουρασθῆκαν,
 καὶ τοὺς χωριάτες τοὺς φτωχοὺς ἐπλάκωσε ἡ πίκρα.
 Μπαίνει στὸ Μυλοπόταμον, στὸ Βόσακ' ἀποσώνει,
 Σκάφη, καὶ Ἀξέτη, Σκεπαστή, καὶ Ἀγγελιανὰ σκλαβώνει.
 Ἐκαυσαν τὰ Ταπεγλιανὰ, καὶ τὸ Παγκαλοχωῶρι
 γυναῖκες βαρυμόιραις ἐπιάσανε τὰ ὄρη.
 Καὶ με μεγάλη τους χαρὰ στὰ τρίγυρα σιμώνει
 στὰ ὄρη τὰ Κουλουκιανὰ, κι' εἰς τ' ἄξιον Μελιδόνι
 Τοὺς Μαργαρίταις ἔπιασεν ἄνδρες γυναῖκες ὄλους
 παπάδες, νέαις, καλογραῖς καὶ ἄρχους (λ) τοὺς Τατόλους

(κ) Ἀργὰ, περὶ τὸ τέλος, (λ) ἄρχοντας.

Ἐρφούς, Σκουλούφια ἐγδυσαν καὶ τὴν Λάκα χαλοῦσαν,
 Ἐλεύθερα, κι' ὅσα τὸνε σιμὰ χωριὰ πατοῦσιν.
 Γρινδιὰ κι' Ἀξίον ἐκαύσασιν, Πέραμα καὶ Αὐδανίταις
 Καλανταρέα, Καλαμᾶ, Ὀρθέα, Πασσαλιταῖς,
 Χούμερι, καὶ τοῦ Κηραμέ, Δεμέρι καὶ Δαμάστα,
 Τοῦ Μάμα, καὶ τὰ κούρησιν του (μ) ὀπίσω του τὰ βάστα
 Καὶ μέσα σ' τούτα τὰ χωριὰ πολὺ κακὸ ἐκάνα
 Ἀλέκκα, Χάλκια πέρνουσι, καίγουσι καὶ Κυράνα
 Στὴν ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ καὶ στὴν Ἁγία Μαρίνα
 ταῖς καλογράδες ἐπιάσανε καὶ ὄλαις ταῖς ἐγδύσαν
 τὰ μοναστήρια τοὺς χαλοῦν ταῖς εἰκόνες κατασκίζου,
 κ' ἐκείναις νὰ καταπατοῦν τὴν πίστιν τοὺς νὰ βρίζου.
 Καὶ ἄρχομαι γιὰ νὰ διηγηθῶ ὄγιά καὶ τὴν Ἀμνάτο,
 στοῦ Ζοῦν τὸ λάκκο (ν) ποῦτουμε στὸ ψηλορίτην κάτω
 Στ' Ἀνώγεια τὰ βασιλικά (ξ), στὴν Ἰδα ἀναβαίνουν,
 καὶ τὰ κοπάδια πέρνουσι ὄλα καὶ κατεβαίνουν,
 κ' ἦσαν ἐκεῖ καὶ πήρασι τοῦ Φώκιου τὸ κοπάδι
 Νὰ ἰδῆτε τὴν ἐκάμασι ἐτότες εἰς τ' Ἀρκαδί
 κι' ὁ ἠγούμενος ἐμίσεισεν, κι' οἱ καλογέροι ἐφύγαν
 μετὰ τὰ κοπάδια, κ' ἦλθασιν σταῖς Μεσσαραῖς ἐπῆγαν,
 μαζὺ κ' ἱερομόναχοι πᾶσι κ' οἱ διακόνου,
 καὶ στὸ Βροντίσι (ο) μπαίνουσι στὸν Ἅγιον Ἀντώνη
 Στὸ μοναστήρι ἔστειλε νὰ δοῦσι πῶς τὸ κάμα,
 καὶ τὸ καταχαλάσασιν οἱ Τούρκοι ἐν τῷ ἄμα.
 Κ' οἱ Τούρκοι ἔρριξαν διάστηλα καὶ τὰ κοίσματά του
 καὶ μεταθέσαν τὰ θρονιὰ καὶ ἀνοῖξαν τὰ κελλιά του.
 Δύο καλογέροι γέροντες ἤθελον κεί νὰ μείνου
 καὶ κόπτοιν τὰ κεφάλια τους, ζῶν δὲν τοὺς ἀφίνου.

Ὀλίγον χρόνον πρὸ τῆς τοῦ Ρεθύμνου πτώσεως ὁ ἠγούμενος
 τοῦ Ἀρκαδίου Συμεὼν Χαλκιοπούλος κατιδὼν τὸ ἀδύνατον τῆς σω-
 τηρίας αὐτοῦ μετέβη εἰς Ρεθύμνον καὶ παρουσιασθεὶς εἰς τὸν πασᾶν
 ἔδωκεν ὑπόσχεσιν ὑποταγῆς· ἐπέστρεψε δὲ εἰς τὴν ἐρημωθεῖσαν μο-
 νήν του, εἰς ἣν προσῆλθον οἱ διασωθέντες μοναχοὶ καὶ ἄλλοι λαῖ-

(μ) τὰ λάφυρά του (κουρσεῦω, λαφυραγωγῶ, κουρσάρος πειρατής).

(ν) Ζουτολάκκο, λάκκος τοῦ Ζοῦ, Διὸς ἐνθα τὸ χωρίον τὸ καὶ νῦν καλούμενον
 Ἀξὸς (βλ. σελ. 36 προσθηκῶν Α' Τόμ.). (ο) Μονὴ παλαιά, πλουσία, ἤδη δια-
 λελυμένη, τῆς ὁποίας τέσσαρες εἰκόνες τοῦ διασῆμου ζωγράφου Μιχαὴλ τοῦ Δα-
 μασκηνοῦ μετεκομίσθησαν ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Κρήτης Γερασίμου (1800) εἰς
 τὸν μητροπολιτικὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ ἐν Ἡρακλείῳ.

κοί. Εἰς τούτους ἐπετρόπη φαίνεται νὰ καλογηρεύσωσιν. Οἱ Τοῦρκοι ἔξακολουθήσαντες τὴν κατάκτησιν εἶχον ἤδη καταλάβει τὴν εὐφορον Σεριτό, τὸ Κέντρος μὲ τὰς ἑκατὸ βρούσεις του, τὸ Χρωμοναστήρι, τὸ Γεράνι, τὸν Ποινεάν, τὸ Ἀτζιμπόπουλο, τὰ χωριά τοῦ Μπαρότζη, τὸν Ἅγιον Κωνσταντῖνον, τὰς Βετζίλας μὲ τὰ νερὰ καὶ τὰ περιβόλια των κ.λ.

Ἐγούμενου δὲ τοῦ Χουσεῖν ἔφθασαν εἰς Καμαριώτην τῇ δὲ 4 Δεκεμβρίου πρῶτον τὸ ἵπικὸν εἰσελθὼν εἰς τὰ στενὰ τῆς Τυλίσσου προῦχώρησε καὶ ἐστρατοπέδευσεν ἐκεῖ. Ἰαχαὶ χαρᾶς ἠκούσθησαν τότε, κατὰ τὸν ποιητὴν, μέχρι τοῦ χωρίου Γάζι. Ἦσαν αἱ ἄγρια ἰαχαὶ τῶν ἐπιδρομέων, αἵτινες ἔτρεπον ἤδη τοὺς κατοίκους εἰς φυγὴν πρὸς τὸν Χάνδακα. Ἀλλὰ τότε καὶ ὁ Ἐνετικὸς στρατὸς ἐξορηγῆσας τοῦ φρουρίου προσβάλλει τοὺς προπορευομένους τῶν ἐχθρῶν καὶ ἐξαναγκάζει αὐτοὺς νὰ ὑποχωρήσωσι πρὸς τὸν Καμαριώτην. Ἐν τούτῳ ὅμως σπεύδουσιν οἱ εἰς Καμαριώτην ἄλλοι Τοῦρκοι καὶ ἐνισχύσαντες τοὺς ὑποχωροῦντας καταδιώκουσι τοὺς Ἐνετοὺς πρὸς τὸν Χάνδακα καὶ καταλαμβάνουσι τὸ Γάζι· ταῦτοχρόνως ἕτερον σῶμα προχωρήσαν εἰς τὴν μονὴν τῶν Σαββατιανῶν συλλαμβάνει καὶ ἀνασκολοπίζει πάντας τοὺς καλογήρους.

Χειμῶν ἤδη βαρὺς ἀναγκάζει τοὺς Τούρκους νὰ παραχειμάσωσιν εἰς Καμαριώτην, Σαββατιανὰ καὶ ἄλλα πέριξ χωρία. Τῆς διακοπῆς δὲ ταύτης ἐπωφεληθεὶς ὁ Βέλγος στρατηγὸς Γιλδάσης (Gil d'Has) σπεύδει θαλασσίως διὰ κατέργων Ἐνετικῶν μετὰ ἰσχυροῦ σώματος Ἐνετῶν καὶ Κρητῶν καὶ φθάνει νύκτα εἰς Μυλοπόταμον. Ἀποβιβασθεὶς δὲ προσβάλλει τὸν ἐχθρὸν αἰφνιδίως εἰς τὰς ἐκεῖ θέσεις του καὶ κατανικήσας τούτον ἐπιστρέφει εἰς Χάνδακα μετ' αἰχμαλώτων καὶ λαφύρων. Παραδόσας δὲ τοὺς αἰχμαλώτους εἰς τὸν Ἐνετὸν ἐκεῖ στόλαρχον παρεσκευάζετο διὰ νέαν ἐκστρατείαν. Τὸ ἀνωτέρω πάθημα τῶν Τούρκων μαθόντες οἱ τῆς Ρεθύμνης σπεύδουσιν εἰς ἐπικουρίαν, πάντες δὲ ἤδη ἡττηθέντες καὶ ἐπίκουροι πεζοὶ καὶ ἔφιπποι συγκεντροῦνται εἰς Τέμενος. Ἡμέραν ὅμως τινα, καθ' ἣν λόγῳ θρησκευτικῆς τῶν ἐορτῆς ἠνθύμουν καταφθιάσας ὁ Γιλδάσης ἐπετέθη αἰφνιδίως κατ' αὐτῶν καὶ ἄλλους μὲν ἐφόνευσεν ἄλλους δὲ ἠχμαλώτισεν. Μετὰ τὴν νέαν ἐπιτυχίαν ταύτην ὁ Γιλδάσης ἐπέστρεψεν εἰς Χάνδακα. Οἱ δὲ Τοῦρκοι τότε ἀπεσύρθησαν εἰς Μεσσαραῖς. Ἐν τῷ μεταξύ ὅμως ἄλλο Τουρκικὸν σῶμα ἐκ 200 ἀνδρῶν εἶχε φθάσει εἰς Μιραμπέλλον· καὶ κατὰ τούτου δὲ ἐπῆλθε κατόπιν ὁ Γιλδάσης ἐπιτυχῶς.

Ἐν τούτῳ ὁ ἐν Χανίους τουρκικὸς στόλος πλέων πρὸς τὴν Κων-

σταντινούπολιν ἵνα παραχειμάσῃ ἐκεῖ συνήντησεν οὐ μακρὰν τοῦ Χάνδακος κάτεργά τινα ἐνετικά, ὧν προεπορεύετο τὸ τοῦ Θωμᾶ Μωροζίνη. Τεσσαράκοντα τότε κάτεργα ἐξ αὐτοῦ προχωρήσαντα ἐπετέθησαν. Ἡ γενναία ὅμως ἀντίστασις τοῦ πλοίαρχου καὶ ἡ ἔγκαιρος ἐνίσχυσις τοῦ κατέργου του διὰ 5 ἐνετικῶν ἀναμιχθέντων ζωηρῶς εἰς τὴν πάλιν ἀπελύτρωσαν τὸν Μωροζίνην ἀπομακρυνθέντα ἐκεῖθεν.

Οἱ δὲ ἐν Μεσσαραῖς Τοῦρκοι ἐλθόντος καὶ αὐτοῦ τοῦ Χουσεῖν καταλαμβάνουσι τὴν κόμην Χάρακα τοῦ Μονοφαταίου καὶ στρατοπεδεύσαντες ἐξηνάγκασαν πολλοὺς τῶν κατοίκων αὐτοῦ ν' ἀπαρηθῶσι τὴν χριστιανικὴν αὐτῶν πίστιν καὶ ἀσπαθῶσι τὸν μωαμεθανισμόν. Ἀπορίας ἐκ τούτου ἄξιον καθίσταται πῶς ὁ ἱστορικὸς Valiero ἔγραψεν ἐν τῇ ἱστορίᾳ του· ὅτι οἱ Τοῦρκοι οὐδὲν πρὸς τὸν εὐνοεῖαν εἰς ἐντοπίους, οὐδὲ εἰσεχώρησαν εἰς τὰ ἐνδότερα καὶ τὰ ὄρη τῆς Νήσου. μάλιστα δὲ ὅτι ἐπὶ πολλὰ ἔτη διέμειναν ὡς ἐν στρατῶνι, ἐν τοῖς φρουρίοις, καὶ δὲν ἐπεβάρουναν τὸν λαὸν διὰ φορολογίας. Εὐρισκόμεθα εἰς τὸ ἔτος 1647. Ὁ Διοικητὴς τοῦ Χάνδακος εἰδοποιηθεὶς ὑπὸ ἱερέως ὅτι οἱ Τοῦρκοι ὀχυροῦνται εἰς Χάρακα διατάσσει τοὺς ἀρχηγοὺς Μάρραν καὶ Γιλδὰς νὰ παραλάβωσι στρατεύματα καὶ σπεύδοντες ἀποδιώξωσιν αὐτούς. Συμπλοκῆς δὲ πράγματι μετ' ὀλίγον γενομένης οἱ Χριστιανοὶ νικῶσιν ἐν ἀρχῇ, πλὴν μετ' ὀλίγον καταβληθέντες τρέπονται εἰς ἄτακτον φυγὴν, ἐγκαταλιπόντες εἰς χεῖρας τοῦ ἐχθροῦ ἐκτὸς ἄλλων τὸν υἱὸν τοῦ στρατηγοῦ Νικολάου Δολφίνου. Εἰς τὴν ἡτταν ταύτην συνετέλεσε, φαίνεται, ἡ ὄχι καλὴ διαγωγή τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ἵπικου Μάρρα, ὅστις ἐζηλοτύπει τὸν Γιλδὰς διὰ τὰς μέχρι τῆς ἡμέρας ἐκείνης νίκας του.

Οἱ Τοῦρκοι προχωροῦντες ἤδη φθάνουσιν εἰς Ἱεράπετραν καὶ Σητεῖαν (π). Οἱ δὲ δυστυχεῖς χωρικοὶ προσπαθοῦντες νὰ ἐξιλεώσωσι τὸν ἀδυσώπητον ἐχθρὸν διὰ προσκυνήματος, ἐπιβούλως ἔξανδραπο-

(π) Ὁ ἐκ Σητείας φιλόστοργος δικηγόρος Ἐμμ. Ἀγγελάκης, ζητήσας πληροφορίας ἐκ γερόντων ἀπογόνων τῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καταλαβόντων τὴν Σητεῖαν Τούρκων ἔλαβε τὰς ἑξῆς: Καθ' ὃν χρόνον ἐξηκολούθει ἔτι ἡ πολιουρκία τοῦ Χάνδακος, φύλαρχός τις Ἀλβανός, ἐξ Ἑλβασάν ἔλκων τὴν καταγωγὴν, διουκῶν μωϊραν Τουρκικοῦ στόλου, φέρουσαν στρατεύματα, προσωρμίσθη εἰς τὸν λιμένα Σητείας, ἵνα δῆθεν προμηθευθῇ ὕδωρ, οὐτινος ἐστερήθη κατὰ τὸν πλοῦν ἐκ τοῦ ἐκεῖ ὑπάρχοντος φρέατος (Χαντακίτου). Ἐπὶ σκοπῷ ὅμως νὰ κατασκοπεύσῃ τὰ πέριξ καὶ πληροφορηθῇ περὶ τῆς δυνάμεως τῆς φρουρᾶς τοῦ ἐκεῖ φρουρίου ἀπεβίβασε πρῶτον στρατιώτας τινάς, οἵτινες διητυθύνοντο πρὸς τὸ φρέαρ· ἀλλ' ἡ Ἐνετικὴ φρουρὰ ἐννοήσασα τὸν σκοπὸν αὐτῶν καὶ ἐπιτεθεῖσα ἐφόνευσε τοὺς στρατιώτας. Πάραυτα τότε ὁ Ἀλβανὸς ἀπεβίβασε τὸν στρατὸν του εἰς τὴν ἐναντι τῆς πόλεως τοποθεσίαν Πετρῶν, ὅπου τὸ φρούριον, κατέλαβε

ἀνεστρατεύσας

δίζονται. Πολλοὶ τότε ἰδίᾳ ἐκ τῶν εὐπορωτέρων κατοίκων τοῦ Μονοφατισίου καὶ τῶν ἀνατολικωτέρων ἐπαρχιῶν καταφυγόντες εἰς Σπιναλόγγαν εἰσήρχοντο εἰς ἐκεῖ προσορμιζόμενα πλοῖα καὶ μετεφέροντο εἰς Χάνδακα, ὅπως εὐρωσι προστασίαν. Οἱ ἀνθιστάμενοι διὰ τῶν ὄπλων ἐπηύξανον τὴν μανίαν τῶν Τούρκων· μεταξὺ δὲ αὐτῶν ἀναφέρεται ὁ ἠγούμενος τῆς μονῆς τῆς Πεδιάδος Ἀγγαράθου Ἀθανάσιος Χριστοφόρου, ὅστις ἐπὶ κεφαλῆς χωρικῶν τοσαύτην φαίνεται ἔκαμε θραῦσιν εἰς τὰ ἐχθρικά ἀποσπάσματα ὥστε, ἀναφέρεται, ὅτι ἐκ τῶν κεφαλῶν τῶν φονευθέντων ἐστήθη ἄψις πρὸ τοῦ Χάνδακος, ὕψ' ἦν θριαμβευτικῶς διήλθον ὁ στρατηγὸς Νικόλαος Δολφῖνος καὶ οἱ ἄρχοντες χαιρετῶντες τὸν καλόγηρον, ὅστις παρίστατο κρατῶν γυμνὸν τὸ ξίφος. Τότε δὲ καὶ ἅπασα σχεδὸν ἡ ἐπαρχία τῆς Σητείας παρεδόθη ἔρμαιον τῶν βαρβάρων ἐπιδρομέων ἐκτὸς τοῦ μικροῦ φρουρίου τῆς Σητείας, εἰς ὃ οἱ καταφυγόντες Ἐνετοὶ διέφυγον τὸν ὄλεθρον. Μετὰ διήμερον πολιορκίαν τοῦ φρουρίου τούτου, οἱ Τούρκοι διηυθύνθησαν κατὰ τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου (Ἀκρωτηριανῆς) ἔνθα εὗρον τὰ πάντα διηρηπαγμένα παρὰ τῶν ἵπποτῶν τῆς Μελίτης (ο) Οὗτοι ὑπὸ τὴν πρόφασιν νὰ συνδράμωσι τοὺς Ἐνετοὺς εἶχον πρό τινος ἀποβιβασθῆ εἰς Χερσόνησον, περιορισθέντες δὲ νὰ λεηλατήσωσι τὰ χωρία εἶχον ἤδη ἀπέλθει τῆς νήσου. Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ὁ Ἐνετὸς στόλαρχος καταδιώξας ἀπέκλεισε τὸν Τουρκικὸν στόλον εἰς Ναῦπλιον· ἀπόπειρα ὅμως πρὸς πυρπόλησιν αὐτοῦ ὑπὸ Ἑλληνοσ ἀπέτυχε.

τοῦτο φυλασσόμενον ὑπὸ ὀλιγαρίθμου φρουρᾶς καὶ προχωρήσας ἐγένετο ἄνευ τινὸς ἀντιστάσεως κύριος ἀπάσης τῆς ἐπαρχίας, στερουμένης Ἐνετικῆς δυνάμεως· ἐγκαταστήσας δὲ πανταχοῦ αὐτῆς τοὺς ἀρχηγούς τῶν διαφόρων αὐτοῦ τμημάτων διένειμεν αὐτοῖς τὴν χώραν. Οἱ δώσαντες τὰς πληροφορίας ταύτας προσέθηκαν ὅτι μεταξὺ τῶν ἀνωτέρω ἀρχηγῶν κατελέγετο καὶ εἰς ἐφέντης (ιμάμης) εἰς τὸν ὁποῖον παρεχωρήθησαν κατόπιν μεγάλα ἐκτάσεις γαιῶν, ὃ δὲ Ἀλβανὸς ἔδωκεν αὐτῷ καὶ τὴν ἀδελφὴν του ὡς σύζυγον. Ἐκ τῶν γαιῶν δὲ τούτων ἀνεφέροντο μέχρι πρό τινων ἐτῶν τινὲς ἀνήκοντες εἰς ἀπογόνους τοῦ ἐφέντης τούτου, ὃν εἰς ἔλαβε τὴν ἐπωνυμίαν *Ἐφεντάκης*.

Οὗτος δὲ εἶναι ὁ ὑπὸ τινων ἱστορικῶν, ἐν οἷς καὶ ὁ Ψιλλάκης, ὀνομαζόμενος Ἀφεντάκης, ὃ δ' ἀ τὰ κακουργήματα αὐτοῦ πρὸ καὶ μετὰ τὴν τοῦ 1821 ἐπανάστασιν περιώνυμος καταστάς. Οἱ Ἐνετοὶ τιμαριούχοι, κατὰ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Τούρκων κατέφυγον πάντες εἰς τὴν πόλιν τῆς Σητείας, ἢ ἐγκατέλειψαν πρὸ τῆς πτώσεως τοῦ φρουρίου τῆς, βαλόντες πῦρ εἰς τὰς οἰκίας αὐτῆς. (ο) Οὗτοι ἀνήκοντες εἰς τὸ θρησκευτικὸν τάγμα τῶν Ἰωαννιτῶν τῆς Ρόδου διεσκορπίσθησαν εἰς πολλὰς χώρας μετὰ τὴν ὑπ' αὐτῶν εἰς τοὺς Τούρκους παραδόσιν τῆς νήσου (1522), ἕως οὗ Κάρολος ὁ Ε' ἐξέχωρησεν αὐτοῖς τὴν Μάλταν (Μελίτην) (1530). Διεξήγαγον πολλοὺς ἀγῶνας κατὰ τῶν Σαρακηνῶν πειρατῶν καὶ ἐπανειλημμένως παρεκίνησαν τοὺς Ἑλληνας εἰς ἐπανάστασιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ ΤΟΥ ΧΑΝΔΑΚΟΣ.— ΔΕΙΝΟΣ ΚΑΤΑ ΘΑΛΑΣΣΑΝ ΚΑΙ ΞΗΡΑΝ ΑΓΩΝ ΤΩΝ ΕΝΕΤΩΝ ΚΑΙ ΚΡΗΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ.— ΚΑΤΑ ΔΥΝΑΣΤΕΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΛΕΗΛΑΣΙΑΙ ΕΛΛΗΝ. ΧΩΡΩΝ.— ΤΥΧΗ ΤΩΝ ΣΦΑΚΙΩΝ.— ΛΥΣΣΩΔΗΣ ΑΓΩΝ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΧΑΝΔΑΚΑ

Ἐν τούτῳ ἐν Κωνσταντινουπόλει νέα διοργανοῦτο ἐκστρατεία πρὸς ἄλλωσιν ἀφ' ἐνὸς τῆς ὀχυρωτάτης πρωτευούσης τῆς Κρήτης, τοῦ Χάνδακος καὶ ἀφ' ἐτέρου κατὰ τῶν ἐν Δαλματία Ἐνετικῶν κτήσεις, ὅπου αἱ τῶν Τούρκων ἐχθροπραξίαι ἀπέβαινον ὑπὲρ τῶν Ἐνετῶν. Αὗται μάλιστα συνέτεινον πολὺ εἰς τὸ νὰ παραμεληθῶσιν αἱ κατὰ τοῦ Χάνδακος προετοιμασίαι· ἐπὶ πλέον δὲ καὶ ἐν Ἀσίᾳ ἤρξαντο ταραχαί, ἡ δὲ ἐσωτερικὴ κατάστασις τῆς Τουρκίας δὲν ἦτο πολὺ εὐχάριστος, ἰδίᾳ ἔνεκα τῆς ἐλεινότητος τοῦ λόγῳ χρηματισμοῦ θανατώνοντος τοὺς μεγιστάνας τοῦ κράτους τοῦ Σουλτάνου Ἰμβραήμ. Οὗτος καὶ τὸν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σαλιχ πασᾶ νεοδιορισθέντα μέγαν Βεζύρην ἐθανάτωσε καὶ αὐτοὺς δὲ τοὺς ἀρχηγούς τῶν γενιτσαρῶν εἶχεν ἀποφασίσει ν' ἀποκεφαλίσῃ· ἀλλ' οἱ τελευταῖοι ἐσώθησαν ἔνεκα προκληθείσης ἐκ τούτου συνερογούντων τῶν σπαχίδων καὶ οὐλεμάδων στάσεως. Τέλος ὁ Ἰμβραήμ δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐμποδίσῃ τοὺς στασιαστὰς ἀπὸ τοῦ νὰ καθαιρέσωσι καὶ ἐν τέλει πνίξωσιν αὐτὸν κατὰ τὴν ἀνακήρυξιν ὡς Σουλτάνου τοῦ Μωάμεθ Δ' (1648) ἔπταε τοὺς ἤδη υἱοῦ του.

Ἐπὶ τοῦ νέου τούτου Σουλτάνου οἱ ἤδη δεδουλωμένοι τὸ πλεῖστον Κρηῖτες ἔτυχον, φαίνεται, ἐλευθεριῶν τινων, ἰδίᾳ ὡς πρὸς τοὺς κανονισθέντας φόρους καὶ τοῦτο διότι ὁ τῶν Ἐνετῶν στόλαρχος Γοιμάνης κρατῶν τῆς θαλάσσης ἐπανειλημμένας ἐκέρδισε νίκας κατὰ τοῦ Ὄθωμανικοῦ στόλου. Παρὰ ταύτας οἱ Ἐνετοὶ δὲν κατώρθουν νὰ διακόψωσι τελείως τὴν μετὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως θαλασσίαν τῆς Κρήτης συγκοινωνίαν· περιπολοῦντες δὲ ἀνὰ τὸ Αἰγαῖον ἐφορολόγουν καὶ ἐλεηλάτουν καὶ οὗτοι τὰς Κυκλάδας κατ' ἴδιον σύστημα· δικαιολογούμενοι ὅτι αἱ χῶραι αὗται ἦσαν Ὄθωμανικαὶ κατεπίεζον διὰ τῶν ναυτῶν των (κατεγγάρων) τοὺς κατοίκους, ἀπεγύμνουν τοὺς ναοὺς καὶ πολλὰκις προσέβαλλον καὶ τὴν τιμὴν αὐτῆν τῶν γυναικῶν. Τὸ φοβερὸν ὅμως καὶ χεῖριστον ἦτο ὅτι κατόπιν αὐτῶν ἐπήρχοντο οἱ Τούρκοι ὑπὸ τὸν ἐκάστοτε Καπιτὰν πασᾶν καὶ ἐνήργουν μὲ τὴν σειράν των τὰ ἴδια καὶ χειρότερα. Οἱ τὰ ἀνατολικότερα μά-

λιστα τῆς Κρήτης λεηλάτουντες, ὡς εἶδομεν ἤδη μετὰ τοὺς Μελιταίους ἰππότας Τοῦρκοι ἐπέφερον τοιαύτας καταστροφὰς καὶ τοσαύτας αὐθαιρέτως κατέλαβον περιουσίας, ὥστε οἱ πλείστοι τῶν κατοίκων ἐγκατέλειψαν τὰς οἰκίας καὶ τὰ κτήματά των καὶ ἐπιβιβασθέντες τυχόντων κατὰ τὴν Σπιναλόγγαν καὶ Σητεῖαν πλοίων, κατέφυγον εἰς τὴν Συρίαν καὶ ἀλλαχοῦ (*).

Εἶχον δὲ ἀρκούντως ἐνισχυθῆ οἱ ἐν Χανίοις καὶ Ρεθύμῳ Τοῦρκοι, ὥστε νὰ δυνηθῶσι νὰ ἐπιχειρήσωσι καὶ τὴν πρὸς ἄλλωσιν καὶ τοῦ Χάνδακος ἀποφασισθεῖσαν ἐκστρατείαν· ἐν ᾧ δὲ χρόνῳ ὁ στόλος τοῦ Γουιμάνη ἐκ σφοδρᾶς τρικυμίας κατεποντίζετο μετ' αὐτοῦ καὶ τῆς ναυαρχίδος του περὶ τὰ Ψαρὰ (9 Μαρτίου), μὴ διασωθέντων ἢ μόνον 14 κατέργων, ὁ τρομερὸς Χουσεῖν, μετέφερε πυροβολικὸν ἐκ Χανίων ἀγγαρεύσας περὶ τὰς 10 χιλ. χριστιανῶν διὰ τὴν μεταφορὰν τῶν πρὸς κάλυψιν τῶν ὄνακίων καὶ ἄλλων δυσβάτων μερῶν ἀπαιτουμένων χωμάτων, πετρῶν καὶ κλάδων δένδρων, καὶ ἔφθασε μετὰ μακροχρόνιον πορείαν εἰς Καμαριώτην καὶ Τύλισσον. Πολλοὶ τότε τῶν δυστυχῶν τούτων χριστιανῶν ἐκ τοῦ καμάτου καὶ τῶν ὀσβεσθῶν πίπτοντες καθ' ὁδὸν ἀπέθνησκον ἢ βαρέως ἠσθένουν οὐκ ὀλίγοι δὲ καὶ ἐθανατώνοντο, οἱ τυχόντες ἀπειθοῦντες, ὑπὸ τῶν προϊσταμένων αὐτῶν. Ὁ Χουσεῖν μαθὼν κατὰ τὴν πορείαν του ταύτην τὴν περὶ τὰ Ψαρὰ καταστροφὴν τοῦ Ἐνετικοῦ στόλου διέταξε τὴν πρωτοπορίαν τοῦ στρατοῦ του νὰ πυροβολήσῃ ἵνα ἐκδηλώσῃ τὴν χαρὰν του, συνάμα δὲ μεταδόσῃ τὴν δυσάρεστον εἶδησιν καὶ εἰς τοὺς κατοίκους τῶν δι' ὧν διήρχετο χωρίων. Εἶχον δὲ ἤδη ἀποσταλῆ ἐπικουρίαι τινες ἐκ Ρεθύμνης εἰς τὰ τὸν Χάνδακα προσεγγίζοντα στρατεύματα, ὧν ἀπόσπασμα εἶχε καταλάβει προχωρήσαν τὴν μονὴν Ἀγγαράθου (Καράθου), καὶ εἶχον φθάσει αὐταὶ εἰς Μακρυτεῖχος καὶ Καρυδάκι, ὁπόθεν ἀπέκοψαν καὶ τὸ πρὸς τὴν πόλιν τοῦ Χάνδακος ῥέον ὕδωρ. Εὐτυχῶς ὁ Χάνδαξ ὑδρεύετο καὶ ὑπὸ ἄλλων πηγῶν, δὲν ἐστερεῖτο δὲ φρεάτων, οἱ δὲ ὑπερασπισταὶ αὐτοῦ Ἐνετοὶ καὶ Κρητῆς ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Γουιμάνη, τοὺς γνωστοὺς ἤδη ἡμῖν ἀρχηγοὺς Γιλδὰς καὶ Μάραν καὶ τὸν ἐκεῖ ἐκ Ρεθύμνης καταφυγόντα πρίγκηπα Γονζάγαν δὲν ἠμέλησαν νὰ ἐφοδιάσωσι καὶ προετοιμάσωσι τὸ φρούριον. Πρὸς τοῦτο δὲ ἐκηρηνίσθησαν οἰκίαι καὶ μύλοι, ἐκκλησίαι ἐκενώθησαν, ἢ δὲ περισυλλεγεῖσα ξυλεῖα ἐχρησιμοποιήθη εἰς κατασκευὴν νέων προμαχόνων, τάφρων καὶ ὑπονόμων. Οἱ Τοῦρκοι πλησιάσαντες ἔτι μᾶλλον κατεσκήνουν ἤδη εἰς Γέφυρον καὶ οὐ μακρὰν τοῦ φρουρίου συμποσούμενοι εἰς 30 περίπου χιλιάδας, τὸ δὲ πυροβολικὸν αὐτῶν, ἰδρυνθέντων πυροβολείων εἰς καταλλήλους θέσεις, ἤρχισε βάλλον

κατ' αὐτοῦ, προσπαθοῦν ν' ἀνοίξῃ ὄρημα εἰς τὰ τεῖχη, ἵνα δι' αὐτοῦ οἱ γενίτσαροι καὶ ὁ ἄλλος στρατὸς εἰσπηδήσωσιν εἰς τὴν πόλιν. Ἀλλὰ τὰ μὲν τεῖχη ἦσαν ἰσχυρά, τὰ δὲ πυροβόλα ἀσθενῆ ἢ ὥστε νὰ προξενήσωσι σοβαρὸν ὄρημα· δι' ὃ οἱ ἐπιτιθέμενοι καίτοι ὑφιστάμενοι ἀπολείας ἀπεγνωσμένως ἐμάχοντο. Ἐξ ἄλλου οἱ ὑπερασπιζόμενοι τὰ τεῖχη γενναῖοι δὲν ἤρκοῦντο εἰς μόνον τὴν ἄμυναν. Ἡμέραν τινα μετὰ ἐνθαυροντικὴν προκήρυξιν τοῦ στρατηγοῦ Γουιμάνη, ἔτοιμοι πάντες καὶ προηγουμένου τοῦ Γιλδὰς ἐνεργοῦσι, τῇ συνδρομῇ τῶν πυρῶν τοῦ πυροβολικοῦ τοῦ φρουρίου, ἔξοδον καὶ προσβαλόντες τοὺς ἐχθροὺς τρέπουσιν αὐτοὺς εἰς φυγὴν καὶ καταδιώκουσι πρὸς τὴν κώμην Βενεράτο. Ἐνταῦθα οἱ Τοῦρκοι ἔχοντες κεχαρακωμένον τὸ στρατόπεδόν των ἀντέστησαν· οἱ ἐκδρομεῖς τότε ἐπέστρεψαν εἰς τὸ φρούριον ἐν θριάμβῳ κομίζοντες τὰ ὅσα συνέλεξαν ἐκ τῶν πεσόντων καὶ φευγόντων ἀντιπάλων λάφυρα, μὴ τολμήσαντες ἐντούτοις νὰ συνεχίσωσι τὴν ἐπίθεσιν τὸ μὲν ἐκ τῆς ἀυξήθεισης ἤδη δυνάμεως τοῦ ἐχθροῦ τὸ δὲ διότι ἀφίκετο μέχρις αὐτῶν ἢ προξενήσασα κατάπληξιν εἶδησις ὅτι νέαι ἐπικουρίαι καὶ ἰδία μεγάλα πυροβόλα κατέφθانون ἐκ Χανίων πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν πολιορκητῶν. Εἰς ἐπίμετρον ἐμάνθανον καὶ τὴν ἀελπιστικὴν περὶ καταστροφῆς εἰς Ψαρὰ τοῦ Ἐνετικοῦ στόλου εἶδησιν. Τὰ πυροβόλα δὲ ἤδη ἔφθانون εἰς τὰ ἐν στρατοπέδῳ πρὸ τοῦ φρουρίου μετ' ὀλίγον περιχαρακωθέντα ἐχθρικὰ στρατεύματα καὶ καταλλήλως τοποθετηθέντα ἤρχισαν ἀδιάκοπον κατὰ τῶν τειχῶν διὰ βαρέων βλημάτων βομβαρδισμόν· ἐνῶ δὲ οἱ ἄμαχοι κάτοικοι μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης θαρροῦντες εἰς τὴν ὑπεράσπισιν ἔντρομοι προσέτρεχον εἰς τὰς ἐκκλησίας, ἵνα ἱκετεύσωσι τὸν Θεὸν ὑπὲρ τῆς σωτηρίας των, ἤδη πολλαὶ γυναῖκες σπεύδουσαι ἐπὶ τῶν τειχῶν ἐκόμιζον εἰς τοὺς ἀπ' αὐτῶν μαχομένους ἄνδρας καὶ ἄλλους συγγενεῖς των τροφίμα καὶ ἄλλα ἐφόδια ἄλλαι δὲ αἱ τολμηρότεραι ἔρριπτον κατὰ τῶν ἐχθρῶν, ὁσάκις ἐφώρμων κατὰ τὰ ἀσθενῆ τοῦ φρουρίου μέρη, βαρείας πέτρας, ἐλπίζουσαι εἰς τὴν δι' αὐτῶν ἐπικράτησιν καὶ σωτηρίαν. Αἱ βαρεῖαι ὅμως τοῦ ἐχθροῦ ἐκ σιδήρου σφαῖραι αἱ πολλάκις δι' ἧλων πεπληρωμέναι, αἱ διὰ πυροβόλων ἐκτοξευόμεναι ῥοαὶ (βουμβίδες ἀκιδωταὶ) ἐξ ὀκτῶ ἐν ὄλῳ πυρὸ ὀλείων (φορτίνια) ἤρχισαν νὰ καταστρέφουν τὰς οἰκίας καὶ νὰ καταρρίπτουν τὰς ἐκκλησίας, εἰς ἃς εἶχον καταφύγει οἱ μᾶλλον ἄμαχοι καὶ οἱ ἀσθενεῖς, τελουμένης καὶ λειτουργίας. Κατὰ τὴν ἡμέραν μάλιστα τῆς ἐσρατῆς τῆς Ἀγ. Λωρεᾶς ἢ ὡς μητροπόλις τῶν Λατίνων χρησιμεύουσα ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Τίτου ὑπέστη πολλὴν καταστροφὴν· πολλοὶ δὲ ἐφονεύθησαν τότε εἰς τὰς ὁδοὺς ἐκ τε τῶν ἀνωτέρω βλημάτων ἄλλα

καὶ ἐκ τῶν ἄνωθεν τῶν τειχῶν ἐντὸς τῆς πόλεως καταρριπτομένων ἀπειραγίθμων βελῶν.

Ὁ Χουσεῖν ἔφιππος περιέτρεχε τὸ φρούριον ἐνθαρρύνων τοὺς ἐπιτιθεμένους, ἀλλ' εἰς μάτην. Οἱ γενναῖοι αὐτοῦ ὑπερασπισταὶ στερεῶς κρατοῦντες τὰς θέσεις των, βαλλόντων τῶν πυροβόλων καὶ ἀρκεβουζίων ἐκ τοῦ φρουρίου, ὄντων δὲ βέλη καὶ ἀκόντια ἀλλὰ καὶ βαρεῖς λίθους ἢ ὅτι ἄλλο ἠδύνατο κατὰ τῶν ἀποπειρωμένων ν' ἀνέλθωσιν ἐπὶ τῶν τειχῶν ἐχθρῶν, πολλάκις ἤδη ἀπέκρουσαν αὐτοὺς καὶ δις μάλιστα ἐπεχείρησαν καὶ μέχρι τινὸς ἔξοδον. Τὴν 2 Ἰουνίου ἀποπειραθέντες οἱ Τοῦρκοι νὰ προσβάλωσι τὸν προμαχῶνα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἀπεκρούσθησαν καὶ μετὰ σφοδρὰν μάχην ἠναγκάσθησαν εἰς ὑποχώρησιν καταδιωχθέντες ὑπὸ 2 χιλιάδων χριστιανῶν ἑξορμησάντων τοῦ φρουρίου ὑπὸ τὸν Γιλδὰς καὶ τὸν κόμητα Μάρκον. Ὁ ἐχθρὸς μετὰ τοῦτο δι' ὑπονόμων καὶ τάφρων ἔφθασεν ὑπὸ τοὺς προμαχῶνας τοῦ Μαρτινέγκου καὶ τοῦ Ἰησοῦ. Δυστυχῶς εἰς τῶν πολιορκουμένων προδίδων προσκαλεῖ δι' ἐπιστολῆς τὸν Χουσεῖν νὰ βαδίση κατὰ τοῦ προμαχῶνος τοῦ Στέμματος (Κορώνας) οἱ δὲ Τοῦρκοι καταλαμβάνουσιν αὐτόν, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἀποδιώκονται. Οἱ Ἕλληνες καὶ Ἐνετοὶ ἑξορμῶσιν ὑπὸ τὸν Γιλδὰς καὶ ὄντων εἰς ἀνορυσσομένην τάφρον ἐκεῖ που βόμβαν, φονεύουσι τοὺς ἐν αὐτῇ ἐργαζομένους ἀντιπάλους. Ἄλλοτε πάλιν οἱ Τοῦρκοι προσβάλλουσι καὶ διὰ μεγάλων θυσιῶν κυριεύουσι τὸν προμαχῶνα τῆς Βάγιας. Ὁ στρατηγὸς Μάρκας ἐπελθὼν τότε κατ' αὐτῶν προξενεῖ μεγάλην φθοράν, ἀλλὰ περικυκλωθεὶς, φαίνεται, ἐφονεύθη. Ἐν τῷ μεταξύ ἀφικνοῦνται ἐπικουρίαι εἰς τοὺς πολιορκουμένους ἕξ Ἑπτανησίων καὶ ἰδίᾳ Κεφαλήνης ἕως τριακόσιοι ὀδηγούμενοι ὑπὸ τοῦ ἑξοπλίσαντος Ἰδίου πλοῖον εὐγενοῦς Κεφαλήνης Δέτσιμα (*) καὶ τινες Γερμανοί, πάντες οὗτοι μετὰ ζωοτροφιῶν. Οἱ Τοῦρκοι ἑξακολουθοῦσι ἐντούτοις κατασκευάζοντες τὴν ὑπὸ τὸν προμαχῶνα τοῦ Μαρτινέγκου ὑπόνομον ἀλλὰ συγχρόνως καὶ οἱ χριστιανοὶ ὑπονομοποιοὶ (Ρωμηοὶ καὶ Φράγχοι) ἀδιακόπως ἐργάζονται δι' ἀνθυπονόμου πρὸς ἑξουδετέρωσιν αὐτῆς. Οἱ ἐχθροὶ ἐμβάλλουσι τέλος πῦρ εἰς τὴν ὑπόνομον αὐτῶν τὴν 25ην Ἰουλίου καὶ ἀνατινάξαντες τὸν προμαχῶνα ἐφορμῶσι διὰ τοῦ ῥήγματος, πλὴν καρτερικῶς ἀποδιώκονται ὑπὸ τῆς ἀμύνης καὶ κρημνί-

(*) Ἡ Ἐνετικὴ Κυβέρνησις ἀμείβουσα κατόπιν τὰς ὑπηρεσίας τοῦ Δέτσιμα ἐτίμησεν αὐτὸν διὰ τοῦ κληρονομικοῦ τίτλου τοῦ κόμητος καὶ τῷ ἐδῶρῃσεν ὡς τιμᾶριον τὰς νήσους Κάλαμον καὶ Καστῶν κειμένης παρὰ τὴν Ἰθάκην, ἐκ τῶν προσόδων τῶν ὁποίων ἐκαρπούτο τὴν δεκάτην (βλ. Ἀπομνημονεύματα I. Σκαλτσούνη ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς Κρήτης 1901 σελ. 4).

ζονται κάτω τῶν τειχῶν. Καταδιωκόμενοι δὲ τότε οἱ ἐχθροὶ ὑπὸ τοῦ Γιλδὰς καταφθείρονται.

Πλὴν ἄλλοι Τοῦρκοι κατασκευάσαντες νέαν ὑπόνομον ἀνατρέπουσι τὸν προμαχῶνα τοῦ Ἰησοῦ, καὶ ἀγρίως ἀλαλάζοντες ὀρμῶσιν ἐπὶ τοῦ ἀνοιχθέντος ῥήγματος καὶ στήνουσιν ἐπ' αὐτοῦ τὴν ἡμισέληνον· ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ μάχη συνάπτεται κρατερὰ καὶ οἱ Τοῦρκοι μετὰ πολλὰς ἀπωλείας ὑποχωροῦσιν·

»Τὰ παλληκάρια τῶν Τοῦρκῶν, ποῦταν ἀρματωμένοι ἐμείνασι εἰς τὰ τειχεῖά, πίκουπ' (ρ) ἀποθαμμένοι».

Οἱ χριστιανοὶ ματαιοῦσιν οὕτω τὰς ὑπογείους ἐργασίας τῶν πολέμιων, ἕξ ὧν δέκα τολμηρότεροι προχωρήσαντες ἡμέραν τινὰ συλλαμβάνονται καὶ διαταγῇ τοῦ στρατηγοῦ ἀποκεφαλίζονται. Ἡκολούθησε δευτέρα ἀνατίναξις τοῦ προμαχῶνος Μαρτινέγκου καὶ νέα ἔφοδος, κατ' ἣν οἱ ἐχθροὶ ὑπὸ τὰς βροντὰς τῶν πυροβόλων καὶ φωνασκοῦντες, ἐνῶ καὶ οἱ χοντζάδες αὐτῶν ἐδέοντο (ἐσαλαβάτιζον), ἀνῆλθον ἐπὶ τῶν τειχῶν, πλὴν καὶ πάλιν κατεκρημνίσθησαν. Κατόπιν ἔθεσαν πῦρ εἰς τὴν ὑπὸ τὸν προμαχῶνα τοῦ Βεντούρη ὑπόνομον πλὴν καὶ τότε ἡ ἔκρηξις ἀπέτυχεν ὡς καὶ ἡ κατὰ τὴν νύκτα ἐνεργηθεῖσα ἔφοδος, τῶν φρουρῶν εἰδοποιησάντων τοὺς κοιμωμένους στρατιώτας.

Κατάκοπος πλέον ὁ Χουσεῖν ἐκ τοῦ ἀδιακόπου ἀγῶνος, ἵνα ἀναπανθῇ καὶ ἀποκτήσῃ βάσιν σταθεράν διὰ τὰς μελλούσας ἐπιχειρήσεις ἀποσύρεται καὶ στρατοπεδεύει εἰς Μαραθίτην, ἐκεῖ δὲ μετὰ σπουδῆς κίττει νέον φρούριον (Νέος Χάνδαξ) καὶ ἀπρακτῶν ἀναμένει ἐπικουρίας. Ἀτυχῶς ἡ στρατηγία τοῦ Γιλδὰς ἔληξε καὶ ὁ περίπλοκος τῆς Κρήτης ὑπερασπιστὴς ἠναγκάσθη ν' ἀναχωρήσῃ μετὰ τῆς πρὸς τὰ ἐκεῖ παραπλεύσεως μοίρας τοῦ Ἐνετικοῦ στόλου διὰ τὴν Ἐνετίαν. Περὶ τὰ Κύθηρα ὁ στόλος οὗτος συναντᾶται μετ' ἐχθρικῆς μοίρας καὶ κατανικᾷ ταύτην. Τότε δὲ δύο στρατηγοὶ ἐκ τῶν ἐν Χάνδακι ὁ Βαδοέρης καὶ ὁ Βάρβαρος ἀναθαρρήσαντες ἐπέρχονται μετὰ τινων κατέργων κατὰ τῶν ἐν Ἱεραπέτρα θυόντων καὶ ἀπολλυόντων Ὀθωμανῶν· ἀλλ' οὗτοι ἐγκαίρως μαθόντες τὰ τῆς ἐκδρομῆς αὐτῶν καὶ ἐνεδρεύσαντες κατατροποῦσι τοὺς στρατιώτας των καὶ συλλαβόντες σφάζουσι τοὺς ῥηθέντας στρατηγοὺς.

Ἐν τῷ μεταξύ εἰς τῶν Καλλεργῶν, τῶν Χανίων πιθανῶς, καταφυγὼν μετὰ τὴν ἄλωσιν αὐτῶν εἰς Σούδαν καὶ ἐπωφεληθεὶς τῆς ἀπομάκρυνσεως ἐκ τῶν πέριξ αὐτῶν Ὀθωμανῶν, συνεννοηθεὶς μετὰ τοῦ

(ρ) Ὅπως ἀνεστραμμένη κοῦπα (ποτῆρι), πρηνυδόν, μπρούμυτα.

ἄρχοντας ἐν Ἀποκορώνῳ Μαχμυριώτου (*) καὶ τοῦ ἐπίσης προκρίτου Πασκῆ ἔρχεται εἰς τὰ μὴ ἔτι λαβόντα μέρος εἰς τὸν ἀγῶνα Σφακιά καὶ διεγείρων τοὺς κατοίκους αὐτῶν κατὰ τῶν Τούρκων προσβάλλει μετ' αὐτῶν ὑπὸ τοὺς ἀρχηγούς των τὸ ὑπὸ τῶν τελευταίων κατεχόμενον ἤδη φρούριον τοῦ Ἀλμυροῦ· πλὴν ἠττηθεὶς αὐτὸς μὲν ἐπέστρεψεν εἰς Σούδαν, οἱ δὲ μετ' αὐτοῦ ἐπανήλθον εἰς τὰ ἴδια. Φαίνεται δὲ ὅτι κατόπιν τούτου ὁ μὲν Πασκῆς κατέφυγεν εἰς Χάνδακα, οἱ δὲ Σφακιανοὶ ἐξηκολούθησαν παρενοχλοῦντες τὸν ἐχθρὸν ἐκ τῶν ὄρειων καταφυγίων των, ἕως οὗ αὐτὸς ὁ Χουσεῖν πασᾶς ἐκστρατεύσας κατὰ τῶν Σφακίων μετὰ δυνάμεως ἐπὶ τοσοῦτον ἐπτόησε τοὺς κατοίκους, ὥστε οὗτοι ἔσπευσαν μετὰ δῶρων πολλῶν νὰ δηλώσωσιν ὅτι ὑποτάσσονται εἰς αὐτόν. Ὁ Τούρκος στρατηγὸς τότε ὅστις, ὡς εἰκάζεται, εἶχε πτοηθῆ ἐκ τῆς ἐξεγέρσεως τοῦ Ἰθαγενοῦς τῶν Σφακίων στοιχείου κατὰ δὲ τὸν Παπαδοπετροάκην (Ἱστορ. τῶν Σφακίων σελ. 111), ἐχάρη τότε σφόδρα, ἔγραψε πρὸς τὸν Σουλτάνον τὸ γεγονός· ὁ δὲ Σουλτάνος διατεθεὶς τότε εὐμενῶς ὑπὲρ τοῦ στρατηγοῦ ἔδωρήσατο αὐτῷ ὡς τιμᾶριον τὰ Σφακία. Εὐγνωμονῶν δὲ ὁ Χουσεῖν εἰς τὴν παρὰ τοῦ προφήτου παρασχεθεῖσαν αὐτῷ βοήθειαν ἐπὶ τῇ λαμπρᾷ ταύτῃ νίκῃ, ἀποθαυρουνούση τοὺς ἄλλους Ἕλληνας, ἀφιέρωσε τότε ἐκ τῶν προσόδων τῆς ἐπαρχίας ἑτησίως 5 χιλ. γρόσια εἰς τὰς ἱερὰς πόλεις Μεδίνην καὶ Μέκκαν. Κατὰ τὸν αὐτὸν συγγραφέα τὸ δωρητήριον ἔγγραφον συνετάχθη τῷ 1646 (Ἐγείρας 1036) ἐν τῷ στρατοπέδῳ τοῦ Χουσεῖν, ὅστις ἀσμένως ἀπεδέχθη τὴν Σουλτανικὴν δωρεάν, δηλώσας κατόπιν ἐνώπιον συγκροτηθέντος ἱεροδικαστηρίου (†) ἐν τῷ στρατοπέδῳ, ὅτι τὰ δυνάμει αὐτοκρατορικοῦ **μελη — ναιμὲ** ὑπὸ τὴν κατοχὴν αὐτοῦ εὐρισκόμενα καὶ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Σφακίων κείμενα **χωρία** Ἀνώπολις, Ἀγία Ρουμέλη, Ὀλίτσικας, Κομητάδες, Σαμαριά, Ἅγιος Ἰωάννης, Ὀμαλός, Βουβάς, Ἀσκυφον, Κολοκάσια, Μητροάσκα (:) καὶ Καστέλι - Μεσοχώρι καὶ ἡ νῆσος Γαῦδος μετὰ τῆς Γαυδοπούλας καὶ τοὺς κατοικοῦντας εἰς αὐτὰ ὑποτελεῖς (ῥαγιαδες) μετὰ τὰ τέκνα των, μετὰ τὰ ὄρη, τὰ βουνά, τὰς βοσκὰς αὐτῶν, μετὰ τοὺς ἀγροὺς τῶν εἰς τὰς ἀδεσπότους γαίας οἰκούντων ὑποτελῶν, μετὰ τὰ μικρὰ χωρία τὰ καλούμενα **μετόχια**, μετὰ τὴν δεκάτην καὶ ἅπαντα τὰ δικαιώματα, μετὰ τὸν κεφαλικὸν φόρον τῶν χωρίων τούτων καὶ μετὰ ὅλα τὰ παρεπόμενα **ἀφιερώνει** εἰς τὰς ἱερὰς πόλεις Μέκκαν καὶ Μεδιανὰ καὶ ἀποκαθιστᾷ Μουτεβελῆν τοῦ ἀφιερώματος τὸν Ἀβραχῆμ Ἀγᾶν τοῦ Ἀχμέτ ὑπὸ τοὺς ἐξῆς ὅρους:

Α'. Ν' ἀποστέλλονται κατ' ἔτος ἐκ τῶν εἰσοδημάτων τῶν χωρίων τούτων καὶ τοῦ κεφαλικοῦ φόρου τρεῖς χιλιάδες γρόσια εἰς τοὺς

πρωχοὺς τῆς Μεδιανᾶς καὶ δύο χιλιάδες εἰς τοὺς πρωχοὺς τῆς Μέκκας.

Β'. Νὰ ἐποπτεύωσι τὸ ἀφιέρωμα οἱ κατὰ καιροὺς ἀρχιευνοῦχοι τῶν Ἀνακτόρων.

Γ'. Ἐν ὅσῳ ζῆ ὁ ἀφιερωτὴς νὰ χωρίζονται ἐκ τῶν προσόδων τοῦ ἀφιερώματος τὰ, ὡς εἴρηται, ὑπὲρ τῶν πτωχῶν τῶν δύο ἱερῶν πόλεων διατιθέμενα πέντε χιλιάδες γρόσια· τὸ δὲ ὑπόλοιπον ὅλον νὰ κρατῆ καὶ νὰ διαθέτῃ ὁ ἀφιερωτὴς κατὰ βούλησιν.

Δ'. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀφιερωτοῦ νὰ περιέλθωσιν ἢ ἐπιστάσια, τὸ ἀφιέρωμα καὶ τὸ περίσσευμα τῶν προσόδων ὅλων τῶν εἰρημένων εἰς τὴν κυριότητα τῶν τέκνων καὶ τῶν ἀπογόνων αὐτοῦ, κατὰ διαδοχὴν εἰς τὸν μεγαλύτερον τῆς οἰκογενείας.

Καὶ Ε'. Ἐάν ποτε ἐκλείψῃ ἡ γενεὰ τοῦ ἀφιερωτοῦ νὰ φροντίζωσιν οἱ προμνησθέντες ἀρχιευνοῦχοι τῶν Ἀνακτόρων νὰ διορίζωσιν ἕνα πιστὸν καὶ εὐλαβῆ ἐπιστάτην καὶ ν' ἀποστέλλωσιν εἰς τοὺς πτωχοὺς τῶν ἱερῶν πόλεων κατ' ἔτος τὰ διατεθέντα ὑπὲρ αὐτῶν πέντε χιλ. γρόσια».

Μετὰ δὲ τὴν ἀνωτέρω δήλωσιν τοῦ ἀφιερωτοῦ, παραδεχθέντος τοῦ εἰρημένου Ἰβραχῆμ Ἀγᾶ τὴν ἀνατεθεῖσαν εἰς αὐτὸν ἐπιστάσιαν τοῦ ἀφιερώματος, ἐγένοντο αἱ ἀπαιτούμεναι θρησκευτικαὶ διατυπώσεις καὶ ἀνεγνωρίσθη ὑπὸ τοῦ Ἱεροδικαστηρίου τὸ ἔγκυρον τῆς ἀποφάσεως ταύτης τὴν 10 Ρεββιουλ - Ἀχῆρ, 1068 (1659 μ. Χ.).

Μετὰ τὴν ἀνωτέρω ἐπάνοδον τοῦ Καλλέργη εἰς Σούδαν, τοῦ Πασκῆ καταφυγόντος, ὡς εἶδομεν, εἰς Χάνδακα, οἱ περὶ τοῦτον ἐχθροὶ ἐνισχυθέντες καὶ ὑπὸ τῶν ἐκ Σφακίων ἐπανελθόντων νικητῶν προσβάλλουσι τὸ φρούριον, πλὴν ἀποκρούονται καὶ ἰδίως ὑπὸ τῶν περὶ τὸν Πασκῆν, ὅστις ἀτυχῶς βληθεὶς ὑπὸ βέλος κατὰ τὴν μάχην ἀπεβίωσεν. Ἕλληνες καὶ Ἐνετοὶ μετὰ τοῦτο ἐπιβιβασθέντες εἰς πλοῖα (βεργαδίνια) τῶν ἱπποτῶν τῆς Μελίτης ἀποβαίνουσιν εἰς Μυλοπόταμον καὶ πολιορκοῦσι τοὺς ἐν τῷ ἐκεῖ φρουρίῳ πολεμίους, οἵτινες λαβόντες ἐπικουρίας ἐκ Ρεθύμνου τοὺς ἀποδιώκουσι καὶ πολλοὺς ἐξ αὐτῶν φονεύουσιν. Δυστυχῶς τὰ πλοῖα εἶχον ἀπομακρυνθῆ, πολλοὶ δὲ τῶν φευγόντων ἐρρίφθησαν εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ἐπνίγησαν, μεταξὺ δὲ τούτων ἦσαν καὶ οὐκ ὀλίγοι ἱππεῖς. Τότε δὲ εἶχον καταφθάσει ἀποβιβασθέντες εἰς θέσιν Κλίμα καὶ Ἀλγερίνοι ἐπικουροὶ τῶν Τούρκων, οἵτινες βαδίσαντες πρὸς τὸν Χάνδακα προσεπάθησαν πάραυτα ν' ἀνατινάξωσι δι' ὑπόνομον τὸν προμαχῶνα **Ὁπερα Μοτσενίγα**· πλὴν οἱ εἰς τὴν ὑπόνομον ἐργαζόμενοι συναντηθέντες μετὰ τῶν χριστιανῶν ἀνθυπονομοποιῶν ἀπεκρούσθησαν μετὰ λυσσώδη πάλην καὶ κατεκόπησαν. Οὕτως ὁ ἀγὼν ἐπανήρτισεν εἰς Χάν-

δακα ζωηρός πάλιν, καίτοι τὸ Τουρκικὸν κράτος διετέλει ἐν μεγάλῃ ἀνωμαλίᾳ.

Ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὡς εἶδομεν καὶ πρὸ τῆς ἐνάροξως ἔτι τοῦ Κρητικοῦ πολέμου ἐβασίλευεν ἀναρχία, ἀλλὰ καὶ ἤδη βασιλεύοντος ἀπὸ τῆς 18 Αὐγούστου τοῦ 1648 τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἰμβραήμ Μωάμεθ τοῦ Δ' ὅστις ἐπταετής, ὡς εἴπομεν, ἀνήλθεν ἐπὶ τοῦ θρόνου, διετέλεσε δὲ μέχρι μὲν τῆς ἐνηλικιότητός του ὑπὸ τὴν κηδεμονίαν τῆς προμήτορός του Κιοσέμ Σουλτάνας, εἶτα δὲ τῆς μητρὸς του καὶ δέκα πασάδων, προεξάρχοντος τοῦ Μ. Βεζύρου, διάφοροι ταραχαὶ ἔν τε τῇ πρωτεύουσῃ καὶ τῇ Μ. Ἀσίᾳ ἐγένοντο παραίτιοι, ὥστε νὰ μὴ παρασκευάζωνται ἐγκαίρως αἱ διὰ τὴν Κρήτην προοριζόμεναι ἐπιζουρίαι. Τούτου δ' ἕνεκα καὶ ὡς ἐκ τοῦ συχνὰ γενομένου πρὸ τῶν Δαρδανελλίων ἀποκλεισμοῦ ὑπὸ τοῦ Ἑνετικοῦ στόλου οἱ ἐν Κρήτῃ Τουρκικοὶ στρατοὶ μὴ ἐνισχυόμενοι κατετρίβοντο ἐπὶ μακρὸν πολλάκις ἐν ἀπραξίᾳ καὶ ἐνίοτε καταπολεμούμενοι αἰφνηδιαστικῶς ὑφίσταντο σοβαρὰς ζημίας. Ἦσαν δὲ αἱ ταραχαὶ τῶν γενιτσάρων καὶ спаχίδων ἰδίως συνεχεῖς καὶ ἐπὶ τῶν κατοπιν μεγάλων Βεζυρῶν, ὅτε ἐδολοφονήθη καὶ ἡ Κιοσέμ Σουλτάνα, ἡ διακρινομένη διὰ τὰ ὑπ' αὐτῆς ἰδρυθέντα θεοσεβῆ ἰδρύματα (*).

Κατὰ μῆνα δὲ Μάϊου τοῦ 1649 μοῖρα τοῦ ἐξ Ἑνετίας καταπλεύ-

(*) Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην περιποιοῦ ἐγένοντο ἐν Κρήτῃ, ὡς ἐξηκριβώθη ὑπὸ τοῦ φιλόστοργου δικηγόρου καὶ ἱστοριοδίφου Ἑμμ. Ἀγγελάκη ἐκ Σητείας ἡ καταστροφή τοῦ χωρίου Σκαλιὰ. Εἰς τὸ χωρίον τοῦτο τῆς Σητείας ἀπέχον περι τὴν 1 1/2 ὥραν ἐκ τοῦ χωρίου Ζύρου καὶ κείμενον μεταξύ τῶν χωρίων Λαμνόνι καὶ Ζακούθου, ὀχυρὸν δὲ ὡς ἐκ τῆς θέσεώς του, εἶχον καταφύγει πολλοὶ τῶν χριστιανῶν κατοίκων μὴ ἀνεχόμενοι τὸν ἐπιβληθέντα Τουρκικὸν ζυγόν. Οἱ Τοῦρκοι ὅμως μὴ ἀνεχόμενοι καὶ οὗτοι τὴν ἵπταξιν τῆς φωλεᾶς ταύτης τῶν ἀνυποτάκτων ἐπεχείρησαν κατ' αὐτῶν, μυστικῶς, αἰφνηδιαστικὴν ἐκστρατείαν ὡς ἐξῆς: Ἀποβιβασθέντες διὰ πλοιαρίων εἰς Κάτω Ζάκρον ἐπορεύθησαν μετὰ πολλῆς προφυλάξεως πρὸς τὴν ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου ὑπάρχουσαν μικρὰν πεδιάδα, ὀνομασθεῖσαν ἔκτοτε, φαίνεται, «ὁ Μαῦρος Κάμπος» ἵνα ἐκείθεν ἐν νυκτὶ περὶ τὰ ἐξημερώματα ἐπιπέσωσι κατὰ τῶν Σκαλιωτῶν, ἐλπίζοντες νὰ εὕρωσιν αὐτοὺς ἔτι κοιμωμένους. Ἄλλ' ὁ ὀδηγησάς αὐτοὺς ἕως ἐκεῖ χριστιανός, γνωρίζων τοὺς σκοπούς των ἔσπευσε, καθ' ἣν ὥραν οἱ ἐπιδρομεῖς ἐκοιμῶντο ἔτι, πρὸς τὸ χωρίον καὶ εἰδοποίησε τοὺς πρώτους τυχόντας περὶ τοῦ ἐπικειμένου κινδύνου. Συναγερομὸς πάραυτα ἐγένετο, οἱ Σκαλιῶται δὲ καὶ ἄλλοι πολεμισταὶ ὀπλισθέντες ἐφόρμησαν κατὰ τῶν ἔτι κοιμωμένων Τούρκων καὶ ἐφόνευσαν αὐτοὺς πάντας. Οἱ ἐν Σητείᾳ ὅμως τότε ἄλλοι Τοῦρκοι συγγενετρωθέντες καὶ ὀδηγηθέντες ὑπὸ προδότην γνωστοῦ τότε ὑπὸ τὸ ὄνομα Παπᾶ—Δράκος, ἐξαπατήσαντος τοὺς εὐπίστους Σκαλιώτας καὶ τοὺς μετ' αὐτῶν, ὅτι ἦτο ἀνάγκη νὰ μεταλάβωσι τῶν ἀχράντων Μυστηρίων, ἵνα ἐξιλεωθῶσι τῆς σφαγῆς, περιεκύκλωσαν πάντας εἰς

σαντος στόλου ὑπὸ τὸν μοῖραρχον Ρίβαν κατανικᾷ τοὺς Τούρκους εἰς Φώκαις (*). Οἱ χριστιανοὶ τότε ἐνθαρρυνθέντες ἐξέρχοντα τοῦ φρουρίου καὶ ἀποδιώκουσι τοὺς πολεμίους, ἐξ ὧν πολλοὶ προσέρχονται καὶ ἀπαρνοῦνται τὸ μωαμεθανικὸν θρήσκευμα. Ἐνῶ δὲ ὁ Ἑνετικὸς στόλος ὑπὸ στόλαρχον τὸν Λάζαρον Μοτζενίγον παρέπλεεν ἤδη τὰ πρὸς Β. τῆς Κρήτης παραλία, ὁ Ὄθωμανικὸς εἰσέρχεται εἰς τὸν ὄρμον Φρασκιὰ καὶ προσβάλλει τὸ Παλαιόκαστρον. Ἡ ὀλιγάριθμος φρουρὰ γενναίως ἀντιστᾶσα παραδίδεται καὶ ἐξανδραποδίζεται, Μετὰ ταῦτα ὁ Ὄθωμανικὸς στόλος προσβάλλει τὸ φρούριον τῆς Σούδας, πλὴν ἀποδιώκεται μετὰ ζημιῶν καὶ καταφεύγει εἰς Χανία. Ὁπόθεν φοβούμενος καταφεύγει εἰς Ρόδον. Ὁ Ἑνετικὸς στόλος τότε ἐμφανίζεται πρὸ τοῦ Χάνδακος, οὔτινος οἱ κάτοικοι τὸν ὑπεδέχθησαν μετὰ χαρᾶς. Ὁ δὲ Μοτζενίγος ἀμοίψας γενναίως τοὺς μαχητὰς τοῦ φρουρίου διὰ χρηματικῶν δωρεῶν ἀποστέλλει κατόπιν τὸν προβλεπτήν τοῦ Χάνδακος μετὰ δυνάμεως κατὰ τῶν Χανίων. Οὗτος δὲ πλεύσας πρὸς τὰ ἐκεῖ, προσβάλλει πρῶτον τὴν νησίδα Θοδωροῦ καὶ κυριεύει τὸ ἐπ' αὐτῆς φρούριον, καταληφθὲν ὡς εἶδομεν ὑπὸ τῶν Τούρκων, αἰχμαλωτίσας τὴν φρουρὰν αὐτοῦ. Ὁ δὲ στόλαρχος ἀναλαβὼν τὴν διεύθυνσιν τῆς ἀμύνης τοῦ Χάνδακος διέταξε καθημερινὰς ἐξόδους καὶ ἀντεπιθέσεις, αἵτινες ἐπέφερον διαρκεῖς τοῖς ἀντιπάλους ζημίας. Κατὰ τὰς ἐξόδους ταύτας ἐχρησιμοποιήθη ἐπιτυχῶς καὶ πολεμικῆ τις μηχανὴ ἐφευρεθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἑλλήνος Νικολάου Μαρούδη (*).

Ὁ ἀγὼν ἐξηκολούθησεν οὕτω εἰς Χάνδακα καὶ κατὰ τὰ ἐπόμενα ἔτη, καθ' ἃ διάφορα γενιτσάρων καὶ спаχίδων ἀποσπάσματα ἀπλούμενα βαθμηδὸν κατελάμβανον τὴν χώραν, δηοῦντα, δημεύοντα καὶ αἰχμαλωτίζοντα. Ἐλάχιστα ὄρεινὰ μέρη, ὡς τὰ Σφακία, τινὰ μικρὰ φρούρια ὡς τὸ τοῦ Μυλοποτάμου, τῆς Κισάμου, τοῦ Σελύνου καὶ τῶν λιμένων Γραμβούσης, Σπίνα Λόγγας καὶ Σούδας δὲν εἶχον ἔτι καταληφθῆ. Δωδεκακισχίλιοι δὲ αἰχμαλῶτοι, ἐν οἷς πολλοὶ ἱερεῖς ἐκ τῶν διαμερισμάτων Χανίων καὶ Ρεθύμνης εἶχον ἀποσταλῆ εἰς τὰ καταληφθέντα φρούρια καὶ οἱ πλείστοι τούτων εἶχον πωληθῆ ὡς δοῦλοι διὰ τὰ διάφορα μέρη τῆς Ἀνατολῆς. Κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος 1650 συνέβη καὶ ἔκρηξις τοῦ ἐν Θήρᾳ ἡφαιστείου (29 Σεπτεμβρίου), συνταράξασα μεγάλως τὸ Κρητικὸν πέλαγος καὶ ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε τὰ εἰς τὰ παραλία τῆς νήσου κατὰ τὰ ἀνατολικά μέρη

τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἁγ. Τριάδος τοῦ χωρίου των καὶ ἀνιλεῶς κατέσφαξαν καὶ ἐκρεοῦργησαν. Τὰ πτώματα τῶν γενναίων τούτων πλὴν εὐπίστου χριστιανῶν περισυλλεγέντα ὑπὸ τῶν κατοίκων τοῦ Ζύρου κατόπιν ἐτάφησαν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ χωρίου.

εὐρεθέντα κάτεργα ἠναγκάσθησαν νὰ καταφύγῃσι βιαίως εἰς τὴν νησίδα Δίαν, πολλαὶ δὲ λέμβοι εἰσερχόμεναι εἰς τὸ Μανδράκι κατεβυθίσθησαν. Ταυτοχρόνως ἐχθρικὸν κάτεργον προσβλήθην ὑπὸ Ἐνετικῶν κατεστράφη, καθ' ὃν μάλιστα χρόνον ἡ ἔκτιναχθεῖσα ἐκ τοῦ ἠφαιστείου κίσσηρις (ἐλαφρόπετρα) κατεκάλυπτε τὸ πέλαγος· κατὰ τὸν ποιητὴν :

Ἦτονε ὄραις εἰκοσιτρεῖς ὁποῦσβυσε τὸ διάφι

καὶ τὸ κακὸ ποῦ στάθηκε ποῖος ἤμπορεῖ νὰ γράφη;

Ἐν τούτῳ ὁ ἐν Κυθήροις ἠγκυροβολημένος Ἐνετικὸς στόλος μετὰ τριήμερον ἐπετέθη κατὰ τοῦ Τουρκικοῦ εἰς Θήραν καὶ καταδιώξας καταναυμαγεῖ τοῦτον περὶ Κέφαλον Πάρου καὶ ἐξαναγκάζει νὰ καταφύγῃ εἰς Ρόδον μετὰ πολλῶν ζημιῶν. Τότε δὲ καὶ τὰ εἰς Νάξον ἀπομείναντα ἐξ αὐτῶν Τουρκικὰ πλοῖα ἐροῖφθησαν εἰς τὴν ξηρὰν, οἱ δὲ ἐπιβαίνοντες Τοῦρκοι ἐξελθόντες καὶ καταλαβόντες τὴν ἐκεῖ μονὴν ἀπέκρουσαν τοὺς ἐπελθόντας χριστιανούς μετὰ πολλῶν ζημιῶν, παραδοθέντες ἐν τέλει εἰς αὐτούς. Κατὰ τὸν αὐτὸν περίου χρόνον στάσις Ἀλβανῶν μισθοφόρων ἐν Χάνδακι παραπονουμένων διὰ τὴν μισθοδοσίαν των κατεβλήθη ὑπὸ τῆς Ἐνετικῆς ἀρχῆς συλληφθέντων καὶ ἀποκεφαλισθέντων τῶν ἀρχηγῶν.

Ὁ Ἐνετικὸς στόλος μετὰ τὰς ἀνωτέρω ἐνεργείας του ἠχημαλώτισε τρία ἐχθρικὰ πλοῖα μεταφέροντα ἔλαιον, κηρὸν καὶ μέταξαν καὶ μετέφερεν αὐτὰ εἰς Δίαν. Μετ' οὗ πολὺ δὲ ὁ νέος αὐτοῦ στόλαρχος Λεονάρδος Φόσκολος προσεβαλε τὴν Λέρον, ἀπέστειλε δὲ τὸν Ἕλληνα Καλλέργην εἰς Κῶν. Οὗτος ἀποβὰς μετὰ μικρᾶς δυνάμεως ἠχημαλώτισε πολλοὺς τῶν ἐκεῖ Τούρκων τῶν πλοίων ὅμως αὐτοῦ ἐπιστρεψάντων εἰς Λέρον οὗτοι ἀντεπιτεθέντες κατέσφαξαν αὐτόν τε καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ πολεμιστάς. Ἡ Λέρος παρεδόθη μετ' ὀλίγον εἰς τὸν Φόσκολον, ἡ ἀπώλεια ὅμως τοῦ Καλλέργη ἐλύπησε, ὡς ἐπόμενον, πολὺ τοὺς Ἐνετοὺς καὶ τοὺς Ἕλληνας. Ὁ Φόσκολος μετὰ τὴν Λέρον ἐκυρίευσεν τὴν Σκύρον, ἧς ὅμως ἀπανθρώπως ἐξηνδραπόδισε τοὺς κατοίκους. Οἱ Ἐνετοὶ δὲν ἔπαυσαν βαιοπραγοῦντες κατὰ τῶν δυστυχῶν Ἑλλήνων τῶν νήσων, μιμούμενοι καὶ ἐν πολλοῖς ὑπερβάλλοντες καὶ τοὺς Τούρκους κατακτητάς. Οὐχ' ἦττον οἱ Ἕλληνες ἐξηκολούθουν μαχόμενοι ἐν Κρήτῃ κατὰ τῆς ἑτεροθρήσκου Τουρκικῆς ἐπικρατήσεως, ἠγωνίσθησαν δὲ λαμπρῶς ὅπου ἠδυνήθησαν καὶ μάλιστα ἐν Χάνδακι, ἐνθα κατὰ τὴν τελευταίαν αὐτοῦ ιδίως πολιορκίαν ὑπὸ τοῦ Ἀχμέτ Κιοπριλῆ, ὡς θὰ ἴδωμεν καὶ κατωτέρω, οἱ ὀνομαστότεροι μηχανικοὶ τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἰταλίας, οἱ Καστελλάνοι, οἱ Κουερίνοι, οἱ Μωπασάν, διηύθυνον μετὰ θαυμαστῆς τέχνης

τὸ τῆς Εὐρώπης πυροβολικόν, τὰ δὲ Κρητικὰ τάγματα ἐξηκόντιζον τὰ βέλη αὐτῶν μετὰ δεξιότητος καὶ ῥώμης ἢ ἐξεκένουν τὰ ἀρχέβουζιά των μετὰ τέχνης καὶ σκοπευτικῆς δεινότητος ἥτις ἐνεποίει τρόμον εἰς τοὺς πολεμίους καὶ ἀνεκάλει εἰς τὴν μνήμην τῶν ξένων τοὺς τοσοῦτον ἐν τῇ ἀρχαιότητι περιφήμους τῆς νήσου τοξότας.

Ἡ πολιορκία τοῦ Χάνδακος ἐν τούτῳ ἐξηκολούθει ὁ δὲ Χουσεῖν ἀγωνιῶν διὰ τὴν μὴ ἀποστολὴν ἐπικουριῶν καὶ ἐξ ἄλλου ἵνα προσεταιρισθῇ τοὺς κατοίκους τῆς νήσου, ὅσοι ἀπομακρυνθέντες ἐγκατέλειψαν τὰς περιουσίας των εἰς τὴν διάκρισιν τῶν πρώτων ἀρπάγων γενιτσάρων καὶ ἄλλων Ὀθωμανῶν βέηδων καὶ ἀγάδων, ὡς καὶ τῶν πρώτων ἐξομωτῶν τῶν προερχομένων ἀπὸ Ἐνετοὺς καὶ ἀπὸ Ἑλλήνας, ὧν κύριος σκοπὸς ἦν ἡ διατήρησις τῆς περιουσίας των ἀλλὰ καὶ ὁ σφετερισμὸς τῶν περιουσιῶν τῶν ἀπερχομένων τῆς νήσου χριστιανῶν, ἤρχισε δι' ἐγγράφων ⁽¹⁰⁾ προσκλήσεων καλῶν τούτους νὰ ἐπανεέλθωσιν εἰς τὰς ἰδιοκτησίας των καὶ θέσας ὡς μόνον ὄρον δήλωσιν αὐτῶν περὶ ὑποταγῆς των εἰς τὸν Σουλτάνον (1652). Τὸ δ' ἐπόμενον ἔτος ἐπὶ παρακλήσει Κρητὸς τινος, ὡς λέγει ὁ Ἐνετὸς ἱστοριογράφος Valiero, Πατελάρου τῶνομα, χαρακτηριζομένου καεντροχῶς παρ' αὐτοῦ ὡς φιλοτούρκου, γνωστοῦ ὅμως ἐκ Ρεθύμνου πατριῶτου τῆς τῶν Πατελάρων ἀρχοντικῆς οἰκογενείας (Σάθα. Τουρκοῦ. Ἑλλὰς σελ. 397), τὸν ὁποῖον, φαίνεται, καθ' ὃ κάτοχον τῆς Τουρκικῆς γλώσσης καὶ πεπαιδευμένον συνέστησεν ὁ τότε διερχόμενος τῆς Γερμανικῆς πρεσβείας Ἕλληνα Παναγιώτης Νικουσίος, οὗτινος τὰς συμβουλὰς πολλάκις ἐξήτουν οἱ μεγιστάνες τῆς Πύλης καὶ τὸν ὁποῖον ὁ τότε Μέγας βεζύρης Μεχμέτ Κιοπρουλῆς, τῆς ἐκ τῆς κόμης Κιοπροῦ οἰκογενείας τῶν Κιοπρουλήδων, διώρισε κατόπιν Μέγαν διερχόμενον τῆς Πύλης (τῷ 1661), διετήρησε δὲ εἰς τὴν θέσιν του καὶ ὁ διαδεχθεὶς τὸν Μεχμέτ υἱὸς του Ἀχμέτ (1637 — 1676) Κιοπρουλῆς.

Ἐπεκράτει δὲ ἀναρχία μεγάλη μέχρι τοῦ ἔτους 1656 ἐν τῷ Τουρκικῷ κράτει, ὅτε ἀνηγορεύθη Μέγας βεζύρης ὁ Ἕλληνα τὸ γένος ἀνωτέρω Μεχμέτ Κιοπρουλῆς. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Σουλτάνου Σελλῆμ τοῦ Α' (1512 — 1520) τὰ προνόμια τοῦ Ρωμαίου Πατριάρχου καὶ τῶν ἄλλων ἀρχιερέων, ὡς ἡ παραχώρησις **βερατίων** εἰς ἐπισκόπους, δι' ὧν ἀνεγνωρίζοντο τὰ λεγόμενα «θρησκευτικὰ προνόμια» ἐν Τουρκίᾳ, εἶχον καταστῆ γράμμα νεκρὸν· οἱ δὲ μετ' αὐτὸν Σουλτάνοι παρεχόμενοι μὲν βεράτια εἰς τοὺς ἐπισκόπους τῇ αἰτήσει τοῦ Πατριάρχου, ἔπαυσαν ὅμως ἐκδίδοντες **φιρμάνια** πρὸς αὐτοὺς διαλαμβάνοντα προνομίας· ἐξαίρεσιν ἀπετέλεσε μόνον τὸ Βιλαέτιον Κρήτης, ὅπερ ἀπέκτησε τοὺς ἀνωτέρω ἐπισκόπους. «Ἡ ἐμφάνισις δὲ τῶν ἐπι-

σκόπων τούτων, λέγει ὁ Valiero, ἐπλήρωσε χαρᾶς τοὺς Κρήτας, θεωρήσαντας τοῦτο ὡς πρῶτον δείγμα τῆς ἀγαθότητος τῆς Τουρκικῆς διοικήσεως».

Ἐπατριάχει τότε ἐν Κωνσταντινουπόλει Παρθένιος ὁ Β', οὐτινος δυστυχῶς, λέγει ὁ ἱστορικὸς Παπαρρηγόπουλος ἡ ἀδυσώπητος τοῦ καθολικισμοῦ μερὶς ἐπέτευχεν οὐ μόνον τὴν ἔξορίαν ἀλλὰ καὶ τὸν θάνατον (1657). Κατὰ τινὰς δὲ πηγὰς ὁ Μεχμέτ Κιοπρουλῆς ἀνακαλύψας ἐπιστολὴν τινὰ τοῦ Πατριάρχου πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Κωνσταντῖνον, ἐν ἧ ἐλέγετο ὅτι «τοῦ Ἰσλάμ τὸ τέλος ἐγγίζει...» διέταξε τὴν ἀπαγγόνισιν αὐτοῦ. Ὁ δὲ Πατελάρος, ἐξ ἀντιλατινισμοῦ προφανῶς καὶ οὐχὶ φιλοτουρκισμοῦ ἐμερίμνησε τότε καὶ ἐπέτευχε ν' ἀποσταλῶσιν εἰς Κρήτην οἱ ἀνωτέρω ὀρθόδοξοι Ἐπίσκοποι, ἵνα καταπολεμήσωσι τὴν ἐπικράτησιν τοῦ καθολικισμοῦ ἐν τῇ νήσῳ· ἀλλὰ ποῖος ὁ Πατελάρος οὗτος;

Γνωστὸν ὅτι ὑπὸ τὸ ἐπώνυμον τοῦτο διεκρίθησαν ὁ τῆς Ρεθύμνης πρόξενος, ὃν ἐγνώρισεν ὁ Τουρνεφόρτ ἐν ἔτει 1700 καὶ ὁ Ἀθανάσις Γ. Πατελάρος, ὅστις ἀπὸ ἐπίσκοπος Θεσσαλονίκης ἐκλήθη εἰς τὸν Πατριαρχικὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῷ 1633. Οὗτος ἐξωσθεὶς κατόπιν ὑπὸ τῶν ἀντιπάλων του κατέφυγεν εἰς Ρώμην, ὁπότε καὶ κατηγορήθη ὅτι ἐζήτησε νὰ ἐδρεύῃ παρὰ τῷ Πάπῳ ὡς Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (παραγεγόμενος ἐν Ρώμῃ). Ἀποποιηθεὶς ὅμως νὰ ὑπογράψῃ τὸν ὄρον τῆς λατινικῆς πίστεως ἐπανεξελέγη Πατριάρχης τῷ 1634 — 5 καὶ ἐκ τρίτου τῷ 1651· τέλος ὁ ἀνωτέρω διορισθεὶς Μητροπολίτης τῆς Κρήτης πρῶτος ἀναφερόμενος Ἀρχιεπίσκοπος μετὰ τὴν Τουρκικὴν κατάκτησιν Νεόφυτος Πατελάρος. Οὗτος δὲ προφανῶς εἶναι καὶ ὁ ὑπὸ τοῦ Valiero ἀναφερόμενος, ὢν πρότερον ἀδελφὸς μοναχὸς τῆς ἐν Ρεθύμνῳ μονῆς τοῦ Ἀρκαδίου. Πρὸς χάριν δ' αὐτοῦ ὁ Ἀχμέτ Κιοπρουλῆς ἀνέστειλε τὴν μετὰ τὴν κατάκτησιν τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς Κρήτης δοθεῖσαν διαταγὴν τῆς καταστροφῆς τῆς μονῆς Ἀγγαράθου, ἧς οἱ μοναχοὶ ἔλαβον σπουδαῖον ὡς εἶδομεν μέρος εἰς τὸν ἀγῶνα, καὶ διὰ τοῦτο ἐξ εὐγνωμοσύνης οὗτοι διετήρησαν ἕκτοτε εἰς εἰδικὴν αἵθουσαν τὴν εἰκόνα του, φέρουσαν τὸ ὄνομά του.

Οἱ δὲ κατελθόντες 7 ἀρχιερεῖς ἀντικαταστήσαντες Ἰσαρίθμους λατινεπισκόπους καὶ μετὰ θέουρας ἀναλαβόντες, παρ' ὅλας τὰς δυσχερεῖας ἃς ἔνεκα τοῦ ἐξακολουθοῦντος πολέμου ἀπῆντησαν, συνεκράτησαν, ἐτόνωσαν καὶ ἀνύψωσαν ὅπου ἠδυνήθησαν τὸ πρὸς τὴν ὀρθοδοξίαν τῶν κατοίκων θρησκευτικὸν φρόνημα. Γνωστὸν δὲ ὅτι εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἀναρροήσεως τῶν Λατίνων Ἐπισκόπων τοῦ Ἀρχιε-

πισκόπου Κρήτης πολλάκις ἤλθον εἰς ἀντίθεσιν ἡ Παπικὴ αὐτὴ καὶ ἡ βαθμηδὸν καταγομένη ἤδη Ἑνετικὴ Διοίκησις, διότι ὁ μὲν Πάπας ἠγωνίζετο ὅσον ἠδύνατο περισσότερον νὰ οἰκαιοποιητῆται τὸ δικαίωμα τῆς ἐκλογῆς μάλιστα τοῦ Ἀρχιεπισκόπου, ἡ δὲ Ἑνετικὴ Κυβέρνησις ἐξ ἀντιθέτου προσεπάθει νὰ ἐλαττώσῃ τὴν δύναμιν τούτων διὰ πολιτικοὺς λόγους, ὥστε νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐκλογὴν προσώπων ἀρεστῶν εἰς αὐτήν, ὑπηρετούντων τὰ πολιτικά της συμφέροντα ἢ τοῦλάχιστον μὴ ἀντιστρατευομένων εἰς αὐτήν. Ἡ Τουρκικὴ ὅμως κυβερνήσις πολιτικωτέρα τῆς Ἑνετικῆς ἀποδεικνυομένη, πηδαλιουχομένη ἄλλως ὑπὸ σειρᾶς φιλοπροόδων ὅσον καὶ φιλελλήνων πρωθυπουργῶν, τῆς τῶν Κιοπρουλῆδων, πλειοδοτοῦσα προέβη εἰς παραχωρήσεις πρὸς τοὺς χριστιανούς, ὧν πρωτεύουσαν ἀποτελεῖ καὶ ἡ τῶν ἀνωτέρω Ἐπισκόπων πρώτη ἀποστολή, διενεργηθεῖσα προφανῶς τῇ ὑποδείξει καὶ ταῖς συστάσεσι τοῦ τότε ἐν Κων(π)όλει Πατριάρχου. Ἡ ἀπόφασις αὕτη τῆς Πύλης ἀναμφισβητήτως ἐκολάκευε τοὺς Κρητάς, ἴσως δὲ τότε τινὲς αὐτῶν ἐξεφράζοντο καὶ ὑπὲρ τῆς τῶν Τούρκων ἐν τῇ νήσῳ ἐπικρατήσεως· ἡ πλειονότης ὅμως αὐτῶν, δι' οὐδὲ λόγους ἀλλαγῆς εἶδομεν, ἐκλίεν ὑπὲρ τῶν Ἑνετῶν καὶ διὰ τοῦτο πανταχοῦ ὅπου ἐκλήθησαν προσέφεραν οὗτοι τὴν συνδρομὴν των ἢ καὶ αὐθόρμητοι γενναίως ἠγωνίσθησαν. Δυστύχημα ἦτο ὅτι οἱ Τούρκοι καίτοι ἀναρχοῦμενοι τὸ πλεῖστον καὶ καταπεπονημένοι ἐκ τοῦ μακροῦ πρὸς τὴν Αὐστρίαν πόλεμου, εὐρέθησαν, ἔνεκα τῆς ἀδυναμίας αὐτῶν ν' ἀνακτήσωνται τὴν Οὐγγαρίαν καὶ κατόπιν τῆς ἥττης ἦν ὑπέστη εἰς Ἅγιον Γοτθάρδον (τῷ 1665) ὁ διαδεχθεὶς τὸν Μεχμέτ Κιοπρουλῆν εἰς τὴν μεγάλην βεζυρεῖαν Ἀχμέτ Κιοπρουλῆς, ἀντίπαλον ἔχοντες μόνον τὴν Ἑνετίαν καὶ τοὺς μετ' αὐτῆς ὀλίγους ἀγωνιζομένους Ἑλληνας, καίτοι ὁ προβλεπτής τότε τοῦ Ἑνετικοῦ στόλου Μοροζίνης ἔσχε σημαντικὴν κατ' αὐτῶν ἐπιτυχίαν. Μαθὼν οὗτος ὅτι τὰ τουρκικὰ πλοῖα συγκεντρούμενα ἐν Αἰγίνῃ μετέβησαν ἀκωλύτως εἰς Χανία, σπεύδει μετὰ τῆς ὑπὸ τὰς διαταγὰς του μοίρας (τῷ 1655) εἰς Αἶγινα, καταλαμβάνει τὴν νῆσον καὶ καταστρέφει τὸ φρούριον.

Δυστυχῶς ὁ ἐπὶ τῆς λοιπῆς νήσου ἀγὼν, ἐλλείπει παρ' ἡμῖν ἱστορικῶν πηγῶν παραμένει ἄχρι τοῦδε τὸ πλεῖστον ἄγνωστος· ὅπου δὲ ἐκ τῶν στίχων τοῦ ποιητοῦ Μπουνιαλῆ συμπεραίνονται γεγονότα λαβόντα χώραν κατὰ τὴν ὀαγαδαίαν τῶν Τούρκων ἐκ τῶν βάσεων αὐτῶν, Χανίων καὶ Ρεθύμνου, προέλασιν, ταῦτα ὡς ἐκ τῆς ἐξ ἀγνοίας ἀποσιωπήσεως τῶν δρασάντων ἡγετῶν παρέμειναν ἀσαφῆ, δι' ὃ καὶ δύσκολος ἡ ἐξιστόρησις των. Αὐτὸς οὗτος ἄλλος τε ὁ ποιητῆς ἀνα-

λογιζόμενος τὸ δύσκολον τῆς περιγραφῆς τῶν γεγονότων, προκειμένου νὰ διηγηθῆ τὰ τῆς πολιορκίας τοῦ Χάνδακος λέγει :

*Ποιὰ χεῖρα γοργοτόρεχη (σ) μὲ δίχως νὰ σκοντάψῃ
νὰ διηγηθῆ τὰ βάσανα τοῦ Χάνδακος νὰ γράψῃ;
ἢ ποιῶν φρονίμων λογισμὸς ἢ ποιηταῖς μεγάλοι
ἢ φιλοσόφων μάθησες διὰ νὰ ἀναθιβάλλῃ (τ)*

Ἡ Κρήτη ἀγωνιζομένη οὐχὶ ὡς ἄλλοτε ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀλλ' ὑπὲρ τῆς παραμονῆς της ὑπὸ τὸν ἐπίσης δυσάρεστον καὶ μισητὸν ζυγὸν τῶν Ἑνετῶν ὑφίσταται ἐπὶ δέκα καὶ πλέον ἔτη ἤδη τὰ πάνδεινα, δι' ὃ καὶ ὁ ποιητὴς παρουσιάζει αὐτὴν θρηνηδοῦσαν ἐπὶ τοῖς παθήμασι καὶ λέγουσαν :

*Κόφτεται ἢ πέτρα μὲ σκωί, τὸ σίδηρο σηπιέται
καὶ χαρακόνει τὸ νερό, κί' ἄνθρωπος καταλύεται.
Ζῶα πουλιὰ σκοτώνονται, τὰ ψάργια κυνηγοῦσι
λιοντάργια κί' ἄγρια θεριὰ μὲ τέχναις τὰ νικοῦσι.
Τὴν θάλασσαν πολλαῖς βολαῖς ἄνεμος τὴν ταρασσει
μὲ βροχυσμούς, μὲ κύματα, κί' εἰς ὥρα ὀλίγη ἀλλάσει.
Κ' ἐγῶχω πλείσιαις λουμπαρδιαῖς, καθημερινὸ πολέμους,
βροχὴ τὰ μπάλαις, σαῖτιαῖς, καὶ θάνατο τσ' ἀνέμους.
Καὶ τὴ φωτιὰ εἰς σεκαρούς (ν) σὲ τόπους νὰ κεντήσῃ (φ)
νᾶφτει καὶ καίει, καὶ νερὸ λίγο νὰ τήνε σβύσῃ*

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ ἐξ Ἑνετίας ἀποσταλεὶς νέος προβλεπτής τῆς Κρήτης ὁ Λουτζῆς ἔμμος ἐλθὼν εἰς Χάνδακα ἐπιχειρεῖ ἀνόητον ἔξοδον καὶ πίπτει γενναίως μαχόμενος. Τὴν ἀρχηγίαν ἀναλαμβάνει κατόπιν ὁ κόμης Μάρκος, οἱ δὲ πολιορκούμενοι ἐνεργοῦσιν ἔξοδον πρὸς τὸν Γέφυρον, καθ' ἣν κατανικῶσι τοὺς Τούρκους. Ὁ Φόσκολος προσβάλλει ἤδη τὴν Μονεμβασίαν καὶ λεηλατήσας τὰ πέριξ πλέει κατὰ τοῦ Βόλου· εἰς τὴν ἐμφάνισιν αὐτοῦ οἱ Τούρκοι περίτρομοι φεύγουσιν, οἱ δὲ Ἑνετοὶ ἀποβιβασθέντες διαρπάζουσι τὸ πᾶν, συλλαβόντες δὲ πολλοὺς αἰχμαλώτους, ἐν οἷς γυναῖκας, παιδιά καὶ γέροντας φέρουν αὐτοὺς εἰς τὰ κάτεργά των. Μετὰ τοῦτο ὁ Φόσκολος ἐνοῦται μετὰ τοῦ Μοροζίνη, ὁ δὲ στόλος ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ στολάρχου Λαζάρου Μοτζενίγου ἔρχεται πρὸ τοῦ Ἑλλησπόντου καὶ κωλύει τὴν διάβασιν παντὸς ἐχθρικοῦ πλοίου. Ὁ Μοροζίνης μετὰ τοῦτο μετὰ τῆς ὑπὸ τὰς διαταγὰς του μοίρας καταπλέει πρὸ τοῦ Ναυπλίου καὶ συναντήσας τὸν Τουρκικὸν στόλον νικᾷ τοῦτον. Μετὰ ταῦτα ἔρχεται εἰς Εὐβοίαν καὶ ἐκεῖθεν εἰς Δῆλον καὶ Μονεμβασίαν. Πληροφορηθεὶς

(σ) χεῖρ ταχυγράφος (τ) περιγράφῃ, ἀναμνησθῆ (ν) ξηρούς, στεγνοὺς (φ) μεταδίδη διὰ πυρός.

δὲ ὅτι οἱ Τούρκοι ἦσαν ἐπὶ τῆς ξηρᾶς διέκοψε τὴν συγκοινωνίαν αὐτῶν μετὰ τοῦ φρουρίου καὶ προσεκάλεσε τοὺς ἐν αὐτῷ Ἕλληνας εἰς παράδοσιν· ἀλλ' οὗτοι ἀποστείλαντες τρεῖς ἄνδρας πρὸν τὸν προβλεπτήν (προβεδούρον) ἐδήλωσαν αὐτῷ ὅτι δὲν θὰ παραδόσωσι τὴν χώραν των ἄνευ πολέμου.

*κ' ἐμεῖς νὰ τήνε δώσωμε δὲν εἶν' στὴν ἐξουσίᾳ μας
καλὰ κ' οἱ Τούρκοι λείπουνε ἔξω στὰ πράματά μας
Καὶ πιβουλιὰ δὲν κάνομε, οὐδὲ καὶ τὸ γροικοῦμε
μόνο σὲ προσκυνούμενε, συμπάθειο σοῦ ζητοῦμε.*

Ὁ προβλεπτής τότε διατάξας τὴν ἀποβίβασιν στρατοῦ ἐκ τῶν κατέργων ἤρξατο πολιορκίας τοῦ φρουρίου διαρκεσάσης περὶ τὰς τεσσαράκοντα ἡμέρας, καθ' ἃς ἀδιάκοπος κανονοβολισμὸς ἐκατέρωθεν οὐδὲν ἢ μηδαμινὸν ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα. Οἱ Ἑνετοὶ στερηθέντες τέλος ζωοτροφῶν καὶ μὴ δυνάμενοι νὰ κυριεύσωσι τὸ φρούριον ἀπῆλθον, οἱ δὲ ὑπερασπισταὶ αὐτοῦ Ἕλληνες ἐδέχοντο τὰ συγχαρητήρια τῶν κυρίων αὐτοῦ Τούρκων, οἵτινες ἐπανῆλθον μετὰ τὴν λύσιν τοῦ ἀποκλεισμοῦ. Ἀπόδειξις προκύπτει ἐκ τούτου, ὅτι ἐπὶ τοσοῦτον κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην εἶχε προχωρήσει ἡ ἐξαχρίωσις τῆς διοικήσεως τῶν Ἑνετῶν εἰς τὰς ὑπ' αὐτῶν κατεχομένας χώρας, ὥστε οἱ κάστοικοι αὐτῶν Ἕλληνες νὰ προτιμῶσιν ἐνιαχοῦ τῆς Ἑνετικῆς διοικήσεως τὴν Τουρκικὴν. Τοῦτο ἄλλως μαρτυροῖ καὶ ὁ Λαμοτραὶ (La Motraye) ἐν ταῖς ἐν ἔτει 1727 ἐκδοθείσαις περιηγήσεσιν αὐτοῦ.

Ὁ Ἑνετικὸς ἀστὴρ μεσουρανῶν ἤρχισε ἤδη κλίνων πρὸς τὴν δύσιν του μεθ' ὅλας τὰς κατὰ θάλασσαν ἐπιτυχίας τῶν Ἑνετῶν. Ὁ Ἑνετικὸς στόλος συγκεντρωμένος ἐκ νέου πρὸ τοῦ Ἑλλησπόντου κατελάμβανε διὰ τῶν μοιρῶν του τὴν Σαμοθράκην καὶ ἐκυρίευσεν ὑπὸ τὸν Ἀλέξανδρον Βόρρον τὴν Τένεδον καὶ τὴν Λήμνον. Τῇ δὲ 14 Ἰουνίου τοῦ 1656 ὑπὸ στόλαρχον τὸν Λωρέντζον Μάρκελον προσέβαλε τὸν ἐπιχειρήσαντα νὰ ἐξέλθῃ τῶν στενῶν τῶν Δαρδανελλίων Τουρκικὸν στόλον, ὃν καὶ κατεναυμάχησε ἐξαναγκάσας εἰς ὑποχώρησιν ἐντὸς τῶν στενῶν. Ὁ κατὰ τὴν ναυμαχίαν ταύτην ἀνδραγαθήσας Λάζαρος Μοτζενίγος, κομιστὴς τῆς εἰδήσεως εἰς Ἑνετίαν, ἐκλεγείς ναύαρχος ἐπανέρχεται, περισυλλέγει δυνάμεις ἐκ τῶν νήσων Κερκύρας, Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου καὶ σπεύδει πρὸς τὸν Ἑλλησπόντον. Μοῖρα τοῦ στόλου του συλλαμβάνει τὰς ἐξ Αἰγύπτου σταλείσας τοῖς Τούρκοις ἐπικουρίας παρὰ τὴν Χίον, αὐτὸς δὲ συνάπτει ναυμαχίαν πρὸς τὸν ἀποπειραθέντα τὴν ἀνάκτησιν τῆς Τενέδου Τουρκικὸν στόλον, ὃν καὶ νικᾷ. Πυρποληθείσης ὁμως τῆς ναυαρχίδος του φενεύεται ἐντὸς αὐτῆς (1657). Ὁ Τουρκικὸς στόλος ἰσχυρὸς πλέον ἤδη

καὶ καλῶς ἐφοδιασμένος ὑπὸ τοῦ Κιοπρουλῆ Μεχμέτ πασᾶ, ἐλθὼν εἰς θέσιν Τρωάδα (ὅπου ἡ ἀρχαία πόλις) ἀπέβη ἐκεῖθεν εἰς Τένεδον καὶ ἐκδιώξας τοὺς Ἐνετοὺς καταλαμβάνει τὴν νῆσον, μετὰ δὲ ταύτην καταλαμβάνει καὶ τὴν Λῆμνον.

Τὸ ἐπόμενον ἔτος Μωάμεθ ὁ Δ΄. διατελὼν εἰς πόλεμον πρὸς τὴν Τρανσυλβανίαν ἀνακαλεῖ, τῇ εἰσηγήσει τοῦ Κιοπρουλῆ, τὸν εἰς δυσμένειαν περιπεσόντα καὶ ἐν Κρήτῃ ἐπὶ 13 ἤδη ἔτη μαχόμενον Δελῆ Χουσεῖν εἰς Κωνσταντινούπολιν. Τοῦτον δὲ ἐλθόντα ἀποκεφαλίζει καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἀποστέλλει τὸν ἐπ' ἀνδρεία φημιζόμενον Μεχμέτ πασᾶν τὸν ἐπωνομαζόμενον Κατριζόγλην μετὰ 50 χιλ. στρατοῦ. Ἐν τούτῳ ὁ Φραγκίσκος Μοροζίνης διορισθεὶς στόλαρχος τοῦ Ἐνετικοῦ στόλου διευθύνεται εἰς Σίφνον, παραλαμβάνει τὸν ἐκεῖ μονάζοντα καὶ ἐκ φόβου ἐκ Κωνπόλεως καταφυγόντα Πατριάρχην Ἰωαννίκιον Β΄, τρεῖς ἀναβάντα ἐπὶ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, παραιτηθέντα δὲ ἐν ἔτει 1655 βία τῶν κρατούντων, καταπλέει εἰς Κύθηρα καὶ ἀποστέλλει δέκα γαλέρας εἰς τὸν λιμένα τῶν Κυτριάων. Ἐνταῦθα δὲ συνεννοηθεὶς μετὰ τῶν Μανιατῶν, ὅπως ἐξεγείρῃ ἐπανάστασιν ἐν Πελοποννήσῳ γίνεται εὐμενέστατα δεκτὸς μετὰ τοῦ πατριάρχου ὑπὸ 3 χιλιάδων Ἑλλήνων ὑπὸ τοὺς ἀρχηγούς των καὶ ἐπιτίθεται κατὰ τῶν Καλαμῶν. Οἱ Τούρκοι πτοηθέντες ἐγκαταλείπουσι τὸ φρούριον καὶ τὴν πόλιν, τὴν ὁποίαν οἱ Μανιάται λεηλατοῦσι μετὰ τῶν τοῦ Μοροζίνι στρατιωτῶν (1659). Μετὰ τοῦτο ὁμοῦς ὁ Μοροζίνης εἶτε μὴ θεωρήσας εὐθετον τὸν καιρὸν διὰ τὴν συνέχισιν τοῦ ἀγῶνος ἐν Πελοποννήσῳ, εἶτε, ὡς λέγει ὁ Νάνης (Storia della Repubblica), μὴ εὐρὼν τοὺς Μανιάτας προθύμους ν' ἀκολουθήσωσιν αὐτὸν εἰς ἐπιχειρήσεις κατὰ τῆς Κορώνης καὶ Μεθώνης, ἀνεχώρησε μετὰ τοῦ στόλου του καὶ ἐλθὼν εἰς τὸ Αἰγαῖον ἐληλάτησε τὴν Πάτμον, ὑποπτυνθεὶς ἀπιστίαν πρὸς τοὺς Ἐνετοὺς ἐκ μέρους τῶν κατοίκων, ἐκυρίευσε καὶ διήρπασε τὸ Καστελλόριζον καὶ μεταβὰς εἰς Χίον ἠπεῖλει καὶ ταύτην· ἀλλ' οἱ προὔχοντες τῆς νήσου προσελθόντες καὶ δηλώσαντες τῷ Μοροζίνῃ ὅτι ἡ νῆσος ἅπασα συνεπάθει τοὺς Ἐνετοὺς καὶ συνεμερίζετο τὸν ἀγῶνα αὐτῶν, παρεκάλεσαν ἅμα αὐτὸν νὰ μὴ καταλάβῃ τὴν νῆσον, ἵνα μὴ ἀργότερον πάθωσιν τυχὸν ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ ἐπέτυχον πράγματι τοῦ σκοποῦ των. Ὁ Μοροζίνης καταπλεύσας μετὰ τοῦτο εἰς Χάνδακα ἀπεβίβασε τὸν Πατριάρχην Ἰωαννίκιον, θεωρήσας ἐπάναγκες νὰ χρησιμοποίησιν τὸ ἐλατήριο τῆς θρησκείας πρὸς ἀναζωπύρωσιν τοῦ φρονήματος τῶν ἐπτοημένων ἐκ τῆς πολιορκίας κατοίκων αὐτοῦ. Καὶ πράγματι ὁ Ἰωαννίκιος δεκτὸς γενόμενος μετὰ μεγάλων τιμῶν πολὺ συνετέλεσε

διὰ τῶν προτροπῶν καὶ συμβουλῶν του εἰς τὴν παράτασιν τῆς ἀμύνης ἐνισχύων πνευματικῶς τὰς ψυχὰς τῶν ἀγωνιζομένων χριστιανῶν.

Κατὰ δὲ τὸ ἀκόλουθον ἔτος (1660) ὁ Μοροζίνης ἐκυρίευσε τὴν Σκιάθον. Ἡ Γαλλία τότε (ἐπὶ Λουδοβίκου ΙΔ΄) καίτοι οὐδετέρω εἰς τὸν μεταξὺ Ἐνετῶν καὶ Τούρκων ἀγῶνα διετέλει εἰς τεταμένας μετὰ τῆς Τουρκίας σχέσεις, λόγῳ ἐπεισοδίου συμβάντος ἐν Κωνπόλει μετὰ τοῦ Γάλλου πρεσβευτοῦ Λαχαι καὶ τοῦ μεγάλου Βεζύρου, ὅστις προσέβαλε τὸν πρεσβευτὴν καὶ τὸν υἱὸν του ὡς μὴ προσενεγκόντας αὐτῷ τὰ νενομισμένα δῶρα. Εἰς πρόσκλησιν δὲ τῆς Ἐνετίας ὅπως βοηθήσῃ εἰς τὸν ἀγῶνα ἀπήντησε κατ' ἀρχάς, ὅτι ἐμπορεῖται ὑπὸ τῶν ἀρίστων διαθέσεων, ἀλλ' οὐδεμίαν παρέσχε βοήθειαν· ἀργότερον ὁμοῦς παρέσχε τοιαύτην, ἰσχυσάσης τῆς θεωρίας ὅτι δὲν ὑφίσταται διεθνὲς δίκαιον καὶ ὅτι τὰ πάντα ἦσαν κατὰ τῶν ἀπίστων θεμιτά, ἀποστείλασα τὸν πρίγκηπα Ἄλμερῖγον, ὅστις ἤδη μετὰ στρατοῦ εἶχε φθάσει εἰς Νάξον. Ὁ Μοροζίνης ἐλθὼν εἰς συνάντησιν τοῦ Ἄλμερῖγου παρέλαβε τοῦτον καὶ τὸν στρατὸν του καὶ μετέφερεν εἰς Σούδαν, προφανῶς προτιθέμενος νὰ ἐξεγείρῃ τοὺς κατοίκους τῆς Κυδωνίας, Ἀποκορώνου καὶ λοιπῶν πέριξ ἐπαρχιῶν κατὰ τῶν Χανίων, ἵνα δυνηθῇ οὕτω νὰ φέρῃ ἀντιπερισπασμὸν εἰς τὴν ἔτι ἐξακολουθοῦσαν πολιορκίαν τοῦ Χάνδακος. Τῷ ὄντι δὲ οἱ Κρηῖτες τῶν μερῶν τούτων σπεύσαντες ἐνοῦνται μετὰ τῶν Γάλλων καὶ κυριεύουσι τὸ τοῦ Ἀλμυροῦ φρούριον καὶ ἄλλας ἐν Ἀποκορώνῳ ὄχυράς θέσεις. Μετὰ τοῦτο τῶν εἰς τὰ διάφορα χωρία ἐγκατεστημένων Τούρκων καταφυγόντων εἰς Χανία ἐπανερχονται εἰς Κυδωνίαν, ἀποβιβάζονται εἰς Κολάτα καὶ καταλαβόντες τὰ Τσικαλαριά ἀποκρούουσι τοὺς ἐκ Χανίων ἐκδρομόντας ἐχθροὺς καὶ ἐπιχειροῦσι τὴν πολιορκίαν τοῦ φρουρίου. Ἐν τούτῳ μαθὼν ὁ περὶ τὸν Χάνδακα Μεχμέτ Κατριζόγλης πασᾶς τὰ διατρέξαντα σπεύδει μετὰ στρατοῦ καὶ παραλαβὼν ἐνισχύσεις ἐκ Ρεθύμνης ἔρχεται εἰς Ἀλμυρὸν καὶ προσβάλλει τοὺς ἐκεῖ ὄχυρωμένους Γάλλους. Οὗτοι ἀνθεῖξαν κατ' ἀρχάς, μεθ' ὅλας ὁμοῦς τοῦ ἐχθροῦ τὰς ἀπωλείας μὴ δυνάμενοι ν' ἀποκρούσωσι ἐπὶ πολὺ τὸν ἐχθρὸν, πολυαριθμότερον ὄντα, ἐγκατέλειψαν τὸ φρούριον καὶ ὑπεχώρησαν πρὸς τὴν Μαλάξαν, ἐκεῖ δὲ κατασκευάσαντες νέον ὄχυρον ἠμύνοντο. Βλέπων δὲ τότε ὁ Κατριζόγλης ὅτι ἡ ἄμυνα θὰ παρετίμετο καὶ φοβούμενος ἐξέγερσιν ἐν Ρεθύμνῳ ὑπεχώρησεν· ἐξ ἄλλου ὁμοῦς καὶ ὁ Ἄλμερῖγος ἀπελπισθεὶς ἐκ τῆς παρατάσεως τῆς ἀμύνης τοῦ φρουρίου τῶν Χανίων, ὅπερ ἄλλως τε οἱ πολιορκοῦντες ἦτο ἀδύνατον νὰ καταλάβωσιν ἐλλείψει πυροβολικοῦ καὶ ἄλλων πολιορκητικῶν μέσων, ἔλυσε τὴν πολιορκίαν καὶ ἐπιβίβα-

σθεις τῶν πλοίων ἀπῆλθεν πρὸς καταπολέμησιν τοῦ Νέου Χάνδακος. Τότε δὲ καὶ οἱ Τοῦρκοι τῶν Χανίων ἐκδραμοντες περιεσυνέλεξαν ὅσους ἠδυνήθησαν ἐκ τῶν χωρικῶν τῆς Κυδωνίας καὶ τοῦ Ἀποκορώνου καὶ δεσμίους ὀδηγήσαντες αὐτοὺς εἰς τὰ ὑπὸ τῶν Γάλλων ἐγκατελειμμένα ὄχυρά, ἄλλους μὲν ἐκεῖ κατέσφαξαν, ἄλλους δὲ ὄψαντες ζῶντας εἰς λάκκους καὶ καλύψαντες διὰ κλάδων καὶ φρυγάνων ξηρῶν κατέκαυσαν! Μετ' ὀλίγον τὰ τουρκοκρατούμενα Χανία ἐώρταζον διὰ τὴν νίκην, ἐνῶ ἐκ τῶν αἰχμαλωτισθέντων γυναικοπαίδων πλεῖστα ὄσα ἐξηδραποδίζοντο.

Πολλοὶ τῶν Ἑλλήνων ἐπαναστατῶν ἠκολούθησαν τότε τοὺς Γάλλους πρὸς τὸν τουρδικὸν Χάνδακα καὶ ἔλαβον μέρος εἰς τὴν κατ' αὐτοῦ ἐνεργηθεῖσαν ἀλλ' ἀποτυχοῦσαν (τῷ 1660) ἐκστρατείαν, καθ' ἣν οἱ Γάλλοι ἐπιδοθέντες εἰς λαφυραγωγίαν τοῦ ἐν ἀρχῇ κυριευθέντος ἔξω τοῦ φρουρίου τούτου ἐχθρικοῦ στρατοπέδου κατεκόπησαν καὶ ἐφονεύθησαν ὑπὸ τῶν ἀντεπιτεθέντων Τούρκων. Ἡ ἀποτυχία τῆς ἐκστρατείας ταύτης καὶ εἰς ἐπίμετρον ἢ πανόλης ἥτις ἐπηκολούθησε καὶ ἔξ' ἧς ἐμολύνθησαν οἱ Γάλλοι προὐκάλεσαν ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἀποτυχιῶν εἰς Τένεδον, Λήμνον καὶ Σαμοθράκην τὴν παῦσιν τοῦ Φραγκίσκου Μοροζίνη.

Τὸ ἐπόμενον ἔτος (1661 — 1662) ὁ Γεώργιος Μοροζίνης ἐκλεγείς στόλαρχος ἀντὶ τοῦ ἀδελφοῦ του καταπολεμῆ τὸν Τουρδικὸν στόλον ἔξωθεν τῆς Μήλου καὶ αἰχμαλωτίζει караβάνιον ἐξ Αἰγύπτου προερχόμενον. Ἡ πολιορκία τοῦ Χάνδακος ἐντούτοις ἐξακολουθεῖ· τοσαύτη δὲ ἦτο ἡ ἐκατέρωθεν ἀναπτυχθεῖσα λύσσα, ὥστε, κατὰ τὸν Μπουνιαλῆν, μισθοφόροι τινὲς στρατιῶται, οἱ Σαβογιάννοι (ἐκ Σαβοΐας Γάλλοι) ἵνα ἐκδικηθῶσι τοὺς πεσόντας ἐταίρους καννιβαλικῶς εὐωχοῦντο μὲ τὰ κρέατα τῶν αἰχμαλωτιζομένων ἢ φονευομένων ἐχθρῶν!

*Μ' ἀπήτις (χ) τοὺς φονεύγανε ἔτρεχα καὶ τοὺς πιάνα
γῆ ζωντανούς στη σῶνασι κ' εἰς τὰ φορτιῖ (ψ) τοὺς βάνα
κ' ὡσὰν ἀρνια τοὺς σφάζανε καὶ κομματιάζασί τση
καὶ μερτικὰ τοὺς κάνασι καὶ μαγειρεύγασί τση
μὲ ρίζι καὶ τσ' ἐτρώγανε· ὦ ἀπογνια (ω) μεγάλη
τάχατες ν' ἀγροικήθηκε ποτὲ σὲ μάχη ἄλλη;*

Φρικτὴ τῷ ὄντι καὶ πρωτοφανῆς λύσσα ἐκδηλουμένη κατὰ τὸν ὁμότερον καὶ θηριωδέστερον τῶν τρόπων, πάντως ἀπίστευτος οὐχὶ ὅμως καὶ ἀδύνατος!

Οὕτως ὁ ἀγὼν περὶ τὸν Χάνδακα λυσσώδης πλέον ἐξηκολούθει

(χ) ἀφοῦ (ψ) ὄχυρά (ω) ἀπονία, ἀπανθρωπία.

καὶ ὅταν τὸν μέγαν Βεζύρην Μεχμέτ Κιοπρουλῆν ἀποθανόντα διεδέχθη τῷ 1661 ὁ υἱὸς αὐτοῦ, Τοῦρκος οὗτος, ὁ Ἀχμέτ Κιοπρουλῆς πασᾶς, ὁ ἐπικληθεὶς Φαζήλ (Ἐνάρετος), τὸ φρούριον ἐθεωρήθη πλέον ἀπόρθητον, δι' ὃ ἐπικολούθησε διακοπὴ τῆς πολιορκίας.

Τῷ 1653 ἡ Ἐνετία διώρισε νέον στόλαρχον τὸν Ἀνδρέαν Κορνάρων· ἐπαναληφθέντος δὲ τοῦ ἀγῶνος ἐστάλη ὑπὸ τοῦ δουκὸς τῆς Σαβοΐας τῷ 1666 μετὰ 2 συνταγμάτων στρατοῦ ὁ μαρκήσιος Βίλλας. Οὗτος ἀποβιβασθεὶς ἐν μέσῳ φοβερᾶς τρικυμίας εἰς θέσιν Κολάτα τῆς Κυδωνίας κατέλαβε τὰ Τσικαλαριά, τὸν Ἄγ. Σπυρίδωνα καὶ τὸ Ἐώπορτο· κατασφάξας δὲ τοὺς εὐρεθέντας ἐν αὐτοῖς Τούρκους ἐπεχείρησε νὰ προσβάλλῃ καὶ τὰ Χανία. Ἀντικρουσθεὶς ὅμως ἐρρωμένως ὑπὸ τῆς ἐκδραμούσης ἐκ Χανίων φρουρᾶς ἠναγκάσθη νὰ ἐπιβιβασθῆ τῶν πλοίων του καὶ νὰ ἀναχωρήσῃ εἰς Χάνδακα. Ἐνισχύσας τότε τὸ φρούριον διὰ νέων ὄχυρώσεων ἐπεχείρησε ἐπανειλημμένας ἐξορμήσεις καὶ πολλάκις ἔβλαψε τοὺς ἐχθρούς. Κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος ὁ πλοίαρχος Ἀλέξανδρος Μολίνος ἠχμαλώτισε ἑπτὰ πλοῖα ἐξ Ἀλεξανδρείας προερχόμενα.

Οἱ ἐπικρατοῦντες ἤδη τοῦ Αἰγαίου Ἐνετοὶ διὰ τῶν καταπίεσεων αὐτῶν ἀναγκάζουσι τοὺς προὔχοντας τῶν νήσων νὰ μεταβῶσι παρὰ τῷ Σουλτάνῳ καὶ παραπονεθῶσι κατὰ τῶν Τούρκων, ὡς δῆθεν τῶν μόνων αἰτίων τῆς καταστροφῆς. Οἱ ἐξ αὐτῶν δὲ εἰς Ἀδριανούπολιν τυχόντες ἀκροάσεως:

*Ἐπήγανε καὶ τοῦπανε τὰ βάρη δὲν μποροῦνε
ὀπούχουνε καθημερινῶ, καὶ στέκουν νὰ χαθοῦνε
τοὺς Φράγκους ἀπὸ μνια μεριά, τοὺς μπέηδες ἀπ' ἄλλη
ὥστε νὰ δώσωμε κεινῶν ἔρχονται ἀκόμη κ' ἄλλοι*

Ὁ δὲ Σουλτάνος εὐγενῶς ἀκροασθεὶς τῶν παραπόνων των συνέστησε εἰς τοὺς νησιώτας νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὰς πατρίδας των καὶ νὰ ἡσυχάσωσι, διότι, ὡς τοῖς ὑπεσχέθη, δὲν θὰ πατήσωσι πλέον τὸν πόδα των ἐπὶ τῶν νήσων των οἱ μπέηδες.

*τῶν ἔδωκε χρυσόβουλλο πλειό τους νὰ μὴ πληρώνουν
χαράτσι Τούρκου γῆ πασᾶ, ποὺ δίδαν κάθε χρόνο*

Ἐν τούτῳ (Μάρτιον 1666) ἡ Ἐνετικὴ δημοκρατία εἶχεν ὑποβάλει προτάσεις εἰρήνης· ἐπειδὴ ὅμως δὲν συγκατετίθετο νὰ παραχωρήσῃ ὀλόκληρον τὴν νῆσον εἰς τὸν Σουλτάνον, μέγα συμβούλιον ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ Μεγάλου Βεζύρου ἀπεφάσισε τὴν ἐξακολούθησιν τοῦ πολέμου. Μετ' οὐ πολὺ ὁ Μ. Βεζύρης (Ἀχμέτ Κιοπρουλῆς) ἀνεχώρει μετὰ στρατοῦ· διελθὼν δὲ παρὰ τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐπέβη τοῦ στόλου καὶ κατέπλευσεν εἰς Κρήτην

συνοδευόμενος καὶ ὑπὸ τοῦ καταστάντος περιλαλήτου διερμηνέως Παναγιωτάκη Νικουσίη ἢ Νικουσίου, Ἕλληνος δὲ δεξιωτάτου πολιτικού καὶ ἐξόχου λογίου. Πορευθεὶς ὁ Κιοπρουλῆς εἰς Νέον Χάνδακα ἀνέλαβε τὴν διοίκησιν καὶ τοῦ ἐκεῖ στρατοῦ, τὸν δὲ Νοέμβριον ἔλθων εἰς Χάνδακα ἤρξατο τοῦ στενοῦ ἀποκλεισμοῦ αὐτοῦ· ἐνισχυθεὶς δ' ἐν τῷ μεταξύ καὶ ὑπὸ ἄλλου στρατοῦ ἀποσταλέντος αὐτῷ ἐκ Ναυπλίου διὰ μεταφορικῶν πλοίων (λοντρῶν) ὑπὸ τῶν ἐκεῖ πασάδων καὶ βέηδων, προσέβαλεν ἰσχυρῶς πανταχόθεν τὸ φρούριον.

*Καὶ ἴγνη τόσος σκοτωμὸς σὲ Τούρκους καὶ σὲ Φράγκους
ποὺ πέφτανε διπλοῖ, τριπλοῖ ἀνάποδα σ' τοὺς λάκκους*

Ἡ Ἐνετικὴ Δημοκρατία πληροφορηθεῖσα περὶ τοῦ κινδύνου, στερουμένη ὅμως ἄλλων δυνάμεων λαμβάνει δραστήρια μόνον τινὰ διοικητικὰ μέτρα· περιορίζεται δηλαδή εἰς τὴν ἀντικατάστασιν τοῦ Βίλλα διὰ τοῦ μαρκησίου Πασῆ Μομπρὲν δε-Σὰν Ἀνδρῆ, διορίσασα τοῦτον ἀρχιστράτηγον καὶ προχειρίζει τὸν συνετὸν καὶ γενναῖον Κατερίνην Κορνάρου γενικὸν προβλεπτήν τῆς θαλάσσης, ἀνακαλέσασα δὲ καὶ τὸν Φραγκίσκου Μοροζίνην ἐπαναδιορίζει τοῦτον στόλαρχον. Ὁ Φραγκίσκος πάραυτα μετεβίβασε τότε 2 χιλιάδας ἀνδρῶν ἐκ τῶν πληρωμάτων τῶν πλοίων του εἰς Χάνδακα πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς φρουρᾶς αὐτοῦ. Ταῦτοχρόνως φροντίζει ἡ Δημοκρατία νὰ διεγείρῃ τοὺς Μανιάτας, οἵτινες πειρατικῶς διατρέχοντες μὲ τὰ πλοῖα τῶν τὰς θαλάσσας δὲν ἔπανον νὰ διαρπάξωσι τὰ Τουρκικὰ πλοῖα, ὁσάκις συνήντων τοιαῦτα μεμονωμένα καὶ καταφθείρωσι τὰ πληρώματα αὐτῶν (Σάθα Τουρκοκρατ. Ἑλλάς σελ. 307). Εἰς τοιαύτην μάλιστα οἱ Μανιάται εἶχον φθάσει τόλμην, ὥστε περὶ τὰ τέλη τοῦ 1667, εἰσέδυσαν κατὰ τινὰ νύκτα, ἠγουμένου τοῦ Λιμπεράκη Γερακάρη, μεταξύ τῶν πλοίων τοῦ πολιορκουμένου τὸν Χάνδακα Ὀθωμανικοῦ στόλου πυροπολοῦντες καὶ διαρπάζοντες ὑπ' αὐτὰς τοῦ Μ. Βεζύρου τὰς κανονοστοιχίας, καίτοι οὗτος εἶχε προηγουμένως, συλλαβὼν τινὰς ἐξ αὐτῶν, ἀνασκολοπίσει πρὸς φόβητρον τῶν ἄλλων ἐπιδρομέων. Ὁ Ἀχμετ Κιοπρουλῆς, ἰν' ἀπαλλαγῇ τοιούτων ἐπιφόβων ἐχθρῶν, προσέφερεν αὐτοῖς τότε διπλοῦν μισθὸν ἀφ' ὅ,τι ἐπληρώνοντο οἱ ἐν πολέμῳ στρατιῶται. Ἄλλ' οἱ Μανιάται, ἀγερῶχος ἀπορρίψαντες τὰς προτάσεις του, ἐξηκολούθησαν ἐπὶ πολὺ τὰς πειρατικὰς ἐκδρομὰς των. Ἐμπλεως θυμοῦ διὰ τὴν αὐθάδειαν τότε ὁ Κιοπρουλῆς διέταξε τὸν Χασὰν Μπαμπάν, περίφημον πειρατὴν, καὶ κάλλιστον ναυτικὸν τότε τῆς Τουρκίας, ἵνα μεταβῇ εἰς τὰ παράλια τῆς Μάνης καὶ φέρῃ αὐτοὺς εἰς ὑποταγὴν. Ὁ Χασὰν Μπαμπὰς ἐνεφανίσθη πράγματι μετὰ καλῶς ἐξηρημένου στολίσκου εἰς τὸν Λακωνικὸν κόλπον καὶ ὑψώσας λευκὴν σημαίαν προέτεινε

εἰς τοὺς Μανιάτας ἀμνηστειὰν ἐπὶ τῷ ὄρω παραδόσεως ἐκ μέρους αὐτῶν ὀμύρων, ἄλλως ἠπειλεῖ τὴν ἐξόντωσίν των. Οἱ Μανιάται ἀπήντησαν αὐτῷ δι' ἀθρόων πυροβολισμῶν, ταῦτοχρόνως δ' ἐξαποστείλαντες τὰ γυναικόπαιδα αὐτῶν εἰς τὰ ὄρη ἐκάλεσαν δι' ἀπεσταλμένων τοὺς ἄλλους τῆς Λακωνικῆς κατοίκους εἰς γενικὴν συνέλευσιν, ἧς ἔδρα ὠρίζετο ἡ Ἀνδραβίδα ἢ αἱ Κυτριάι. Μετ' ὀλίγον ὁ Χασὰν ἐπεχείρει ἀπόβασιν εἰς Κυτριάς· ἀποκρουσθεὶς ὅμως ὑπὸ τε τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν γυναικῶν τῶν Μανιατῶν προστρεξάντων ἔφυγεν αἰσχυρῶς ἐπὶ ἑνὸς μόνου πλοίου, ἀφοῦ ἐγκατέλειπε δύο ἐκ τῶν πλοίων του συντριβέντα ἐπὶ τῶν βράχων καὶ διαρπαγέντα ὑπὸ τῶν Μανιατῶν, αἰχμαλωτισάντων καὶ πολλοὺς τῶν ἐχθρῶν. Οὕτως οἱ Μανιάται σπουδαίως συνέδραμον εἰς τὸν Κρητικὸν ἀγῶνα διὰ τῆς πρὸς τὰ ἐκεῖ ἀπασχολήσεως μέρους τῶν δυνάμεων τοῦ ἐχθροῦ. Ἦθελον δὲ συνδράμει τότε ἔτι μᾶλλον αὐτὸν ἂν μὴ ἢ τότε μεταξύ τῶν οἰκογενειῶν Κοσμάδων καὶ Στεφανοπούλων ἕρις δὲν ἐξηνάγκαζε τοὺς δευτέρους νὰ ἐκπατρισθῶσιν εἰς Κορσικὴν, ὁ δὲ Κιοπρουλῆς ἐποφελούμενος δὲν μετεχειρίζετο τὸν εἰς χεῖρας αὐτοῦ περιπεσόντα πειρατὴν Λιμπεράκη Γερακάρη, οὗτινος τὴν μνηστὴν εἶχεν ἀρπάσει ὁ ἐκ τῶν Στεφανοπούλων Μιχάλης Λεμηθάκης, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἕρις, ὡς ὄργανον πρὸς ὑποταγὴν τῶν ἀπιθάσων συμπατριωτῶν του, συναποστείλας πρὸς στρατὸν 6 χιλ. ἀνδρῶν. Ὁ στρατὸς δὲ ἀποβιβασθεὶς ἔκτισεν εἰς Μάνην τὸ φρούριον τῆς Ζαρνάτας, καὶ ἄλλα εἰς Οἴτυλον καὶ Κελεφάν (Σάθα Τουρκοκρατ. Ἑλλάς σελ. 308 — 310).

Ὁ πόλεμος ἐξηκολούθει ἐν τούτῳ εἰς Χάνδακα δεινός, τοῦ μεγάλου Βεζύρου μετὰ μεγάλης ἐπιμονῆς προσπαθοῦντος νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἀνατίναξιν τοῦ φρουρίου καὶ καλοῦντος εἰς βοήθειαν τὰ ἐν Ναυπλίῳ εὐρισκόμενα τουρκικὰ στρατεύματα. Βλέπων δὲ ὁ Κιοπρουλῆς ὅτι πρὸ τοῦ Χάνδακος ἀγὼν ἠδύνατο ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἀκόμη νὰ ἐξακολουθήσῃ καὶ ἐπειγόμενος νὰ εὐχαριστήσῃ τὸν Σουλτάνον, προτρεπόμενος ἄλλως καὶ ὑπὸ τοῦ φίλου του διερμηνέως Παναγιωτάκη, προτείνει εἰς τὸν στόλαρχον, προαχθέντα καὶ εἰς ἀρχιστράτηγον ἐν τῷ μεταξύ, Μοροζίνην συνθηκολόγησιν. Αἱ ὑπ' αὐτοῦ ὅμως πρὸς τοὺς Ἐνετοὺς γενόμεναι παραχωρήσεις πρὸς κατάπαυσιν τοῦ πολέμου περιορίζοντο εἰς τὸ φρούριον τοῦ Χάνδακος μετὰ μικρᾶς τινος περιοχῆς, δι' ὃ καὶ αἱ προτάσεις του ἀπερρίφθησαν καὶ ὁ ἀγὼν ἐξηκολούθησεν. Εἶχεν ἤδη παρῆλθει ἐν καὶ ἡμισυ σχεδὸν ἔτος ἀπὸ τῆς ἐνάροξεως τῆς τελευταίας ταύτης στενῆς τοῦ Χάνδακος πολιορκίας, ὅτε ἀποσταλέντες ὑπὸ Λουδοβίκου τοῦ ΙΔ' ἐκ Τουλῶνος περὶ τοὺς 1200 ἰππῶται τῆς Μελίτης (Γάλλοι οὗτοι) ὑπὸ τὸν μαρκησίον Δὲ λα Φεγιαδ

(De la Feuillade) προσήλθον επίκουροι εἰς Χάνδακα μετὰ τῶν πλοίων των· τῇ συνδρομῇ δὲ τούτων καὶ ἄλλων Κρητῶν σπυρσάντων ἐν τῷ μεταξύ παρετίετο μετ' αὐταπαρνήσεως ἢ τοῦ φρουρίου ἄμυνα. Μεταξὺ δὲ τῶν Κρητῶν ἐφημίζοντο τρεῖς Σφακιανοὶ ἀξιωματικοί, ὁ Ζύμπης, ὁ Κάλamos καὶ ὁ Βάσσαμος, περὶ ὧν, κατὰ τὸν Γκιγιετιέρ (De la Guilletiere), ἐγένετο ποτὲ λόγος, προκειμένου ν' ἀποδειχθῇ ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς δὲν ἔπαυσε νὰ γεννᾷ ἀνδρείους. Ἄλλ' ὡς περιφημότερος μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων μαχητῶν τοῦ Χάνδακος ἀναφέρεται ὁ ἐκ τῆς μονῆς τοῦ ὄρους Σινᾶ μοναχὸς Εὐγενικός, ὅστις μετὰ λαϊκῶν καὶ ἄλλων μοναχῶν τοῦ ἐν τῇ πόλει ὑπάρχοντος κοινοβίου τῶν Σιναϊτῶν ἐπανειλημμένας ἐνήργησε κατὰ τὰ τελευταῖα ἡδὴ ἔτη κατὰ τῶν ἐχθρῶν ἐξόδους, πολλοὺς ἐξολοθρεύσας ἐξ αὐτῶν.

Ὁ κόσμος ὅλος μετὰ συγκινήσεως καὶ θαυμασμοῦ ἦτο ἐστραμμένος πρὸς τὸν Χάνδακα πολιορκούμενον ἤδη ὑπὸ 70 χιλιάδων στρατοῦ. Ὁ δὲ Σουλτάνος, ἀνυπομονῶν εἶχε κατέλθει εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπως εὐρίσκειται ἐγγύτερον τοῦ πολέμου, ἐνῶ ὁ μέγας Βεζύρης γνωρίζων πόσον ἐπικίνδυνος ἦτο διὰ τὴν ζωὴν αὐτοῦ ἢ ἀνυπομονησία τοῦ κυριάρχου του, πᾶσαν κατέβαλε προσπάθειαν καὶ δὲν ἐφείδετο αἵματος διὰ νὰ ἐξαντλήσῃ τὴν ἀντοχὴν τῶν πολιορκουμένων:

Εἴκοσι εἶχανε φορτιὰ τῶν μπάλαις νὰ πετοῦσι

σὲ κάθε ἓνα τέσσαρα κανόνια νὰ χαλοῦσι

Γυάλινα εἶχανε ἀγγεῖα βοτάνι (α) φορτωμένα

κι' ἄφταν τα (β) κ' ἐπετούσαν τα ὄνταν τους ἀνημμένα (γ)

Ἄλλὰ καὶ δωροδοκιῶν δὲν ἐφείδετο φαίνεται ὁ Κιοπρουλῆς ἵνα φθάσῃ εἰς τὸ ποθητὸν τέμα· ὁ Μπουνιαλῆς ἀναφέρει ὅτι ὁ Κρηὶς Ἄνδρέας Βαρότσης, ὅστις ὡς εἶδομεν ἀνῆκεν εἰς εὐγενῆ Ἑνετικὴν οἰκογένειαν, προέδωκε εἰς τὸν Κιοπρουλῆν (Τόμ. Α' σελ. 72) τὰ σχέδια τῶν ἀμυνομένων, ὑποδείξας καὶ τὰ ἀδύνατα τοῦ φρουρίου μέρη περὶ τούτου ὅμως ὁ ποιητὴς λέγει ὅτι:

Φράγκικα δὲν ἐπίστευγε, δὲν ἦτονε Ρωμαιοὶ

μόνο γιατί εἶχε βάπτισμα, μὰ πέρνα σὰν Ἑβραῖοι

Καὶ ἐγένετο τότε ἔφοδος κατὰ τοῦ προμαχώνος τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου, ἀλλὰ μετὰ λυσσώδη ἀγῶνα οἱ πολέμοι ἀπεκρούσθησαν. Εἰς ἔξοδον ἐνεργηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ἑνετοῦ φρουράχου Βερνάρδου Νάνη

(α) Οὕτω ἐλέγετο τότε ἡ πυρῆτις, ἣτις ὡς ἐνομίζετο, πιθανῶς, κατασκευάζετο ἐκ βοτάνων. Ἄλλαχού ἡ πυρῆτις ὀνομάζεται *πόλβερη* powder, poudre, κόνης) καὶ *μπούρμερη* χυδαῖστί ὡς καὶ σήμερον ὀνομάζεται *μπαροῦτι*. (β) τὰ ἦναπτον. (γ) καθ' ὃν χρόνον τὸ φυτίλι ἦτο ἀναμμένο.

συγγενοῦς τοῦ Bat. Nani, συγγράψαντος κατόπιν ἱστορίαν τῆς Ἑνετικῆς Δημοκρατίας (τῷ 1720 ἐν Ἑνετίᾳ) πολλοὶ ἔπασαν, ἐν οἷς καὶ αὐτὸς ὁ φρούραρχος. Ἄλλη ἔξοδος ἐνεργηθεῖσα ὑπὸ τῶν Γάλλων ἐν μέρει ἀπέτυχε φονευθέντος τοῦ ἀντικαταστήσαντος τὸν Χουσεῖν Μεχμέτ πασᾶ Κατριζόγλη, ὅστις κατὰ τὸν ποιητὴν:

ἦτονε στ' ἄλογο καλὸς κ' ἐκράτειε τ' ἄρματά του
καὶ φόβον οὔτε ἀπτίρρησι δὲν εἶχε ἢ καρδιά του
κ' εἰς τὸ φουσατο τῶν Τουρκῶν τότες δὲν ἦτον ἄλλος
καὶ μέσα σὴν Ἀνατολὴ ἦτον αὐτὸς μεγάλος

Οἱ Τοῦρκοι κατόπιν ἐνεργοῦσι νέαν κατὰ τοῦ προμαχώνος τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου ἔφοδον, ἡρωϊκῶς ἀποκρουσθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Κατερίνη Κορνάρου, ἐπέτυχον ὅμως τέλος νὰ ἀνατινάξωσι μέρος τούτου πρὸς τὴν Ἄμμον (Saboniera)· ἐντούτοις καὶ πάλιν ὁ Κορνάρος ἀποκρούσας τὴν νέαν ταύτην προσβολὴν ἔκλεισε τὸ ἀνοιχθὲν ρῆγμα, μεθ' ὃ κατασκευάσας ἀνθυπόνομον ἐμβάλλει πῦρ καὶ συγχρόνως διατάξας ἔξοδον καταφθείρει τοὺς πολεμίους.

Ἐν τῷ μεταξύ ἡ Ἑνετικὴ Κυβέρνησις δὲν ἔπαυσε ζητοῦσα βοήθειαν παρὰ διαφόρων Εὐρωπαϊκῶν αὐλῶν. Τῷ δὲ 1669 κατόπιν ἐκκλήσεως τοῦ Πάπα Κλήμεντος τοῦ Θ', Λουδοβίκος ὁ ΙΔ' Βασιλεὺς τῶν Γάλλων προητόμασε καὶ ἔστειλε 22 πολεμικὰ πλοῖα, φέροντα 906 πυροβόλα καὶ πλήρωμα 5860 ἀνδρῶν ὑπὸ ναύαρχον τὸν δοῦκα τοῦ Μπωφόρ (Beaufort) καὶ στρατὸν τῆς ξηρᾶς ἐκ πεζικοῦ καὶ ἵππικοῦ ἐξ 7,429 ἀνδρῶν ὑπὸ στρατηγὸν τὸν δοῦκα τοῦ Ναβαίγι (de Navailles), πάντας συγκεντρωθέντας εἰς Τουλώνα, μετ' αὐτῶν δὲ καὶ 3 **γαλιώτας** μετὰ 1467 στρατιωτῶν καὶ 4,822 κατεργαράσιον (forçats) ναυτῶν ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ κόμητος τοῦ Βιβὸν (de Vignon). Ὁ δὲ ἀγὼν περὶ τὸν Χάνδακα ἐμαίνετο πλέον κυριολεκτικῶς. Ἐν τῷ μεταξύ ὁ Μοροζίνης πληροφορηθεὶς ὑπὸ χριστιανοῦ, ὅτι ὁ Τουρκικὸς στόλος ἐκ προσταγῆς τοῦ μεγάλου Βεζύρου ἐμέλλε νὰ πλευίσῃ ἐκ Χανίων ἵνα προσβάλλῃ καὶ οὗτος τὸν Χάνδακα ἐξέρχεται λάθρα μετὰ τοῦ στόλου του καὶ καταστρέφει τὰ ἐχθρικὰ πλοῖα.

Καὶ δύο ἐβουλήσανε καὶ ἔξη τῶν ἐπήραν

σύμφυχα (δ) καὶ τὰ δέσανε ἐτότες καὶ τὰ σύραν

τὰ φέρανε μὲ ταῖς χαραῖς κ' ἀντίπερα τὰ στέσαν

ὄλα, ὁ Βεζύρης νὰ τὰ ἰδῇ τὸ πὼς τοῦ τὰ κερδέσαν.

Καὶ τ' ἄλλα πᾶνε στὰ Χανιά μὲ δίχως τὰ κατάρτια

κι' εἶχανε λίγα τὰ κουπιὰ, κ' ἦτονε καὶ κομμάρτια

(δ) μεθ' ὅλου τοῦ πληρώματος.

Ὁ Κιοπρουλῆς ἔξακολουθεῖ τὴν πολιορκίαν δι' ἀνατινασσομένων
πρὸ πάντων ὑπονόμων, οἱ δ' ἐν Χάνδακι πολυτρόπως παραβλά-
πτουσι τοὺς πολεμίους βοηθεῖα καὶ αὐτῶν τῶν γυναικῶν

ἔξω πασάδες πέφτουνε, σπαχίδες ἀπομείναν

ἀγάδες καὶ τσαούσιδες (ε) νεκροὶ στῆ γῆν ἔμειναν

γιανίτζαρσι, τζαμόγλανα (ζ) τζαλμάδες (η) συμπασιδες (θ)

Τοῦρκοι μὲ δίχως φίτζια (ι) ὀποῦταν ἀτζαμίδες (κ)

Καὶ ν' ἄπτουν ὄλα τὰ τειχιά κ' ἔξω τριπτζέραις οὔλαις (μ)

καὶ νὰ δουλεύουν καὶ κοπιοῦν (ν) ὡς κ' οἱ ἀρχοντοπούλαις

ὄληνυκτὶς νὰ κουβαλοῦν νὰ κτίζουνε τριπτζέραις

καὶ νὰ μηδὲν λογιζοῦνε σ' ὄλαις ἐκεῖ τῶν μέραις

Τῇ 1ῃ Μαΐου τοῦ 1669, ἡμέρα Σαββάτω, ἐκ διαρρηξέως βόμβας
πίπτει ὁ λεοντόθυμος Κορνάρος, ἡ δὲ Κρήτη ἀποτεινομένη, κατὰ τὸν
ποιητὴν, πρὸς τὸν ἠρωϊκῶς πεσόντα ὑπερασπιστὴν αὐτῆς ἐπιφωνεῖ.

Μὰ γὰρ φιλῶ τὸ ρόυχο σου, τὸ αἷμα σου θὰ χάσω (ξ)

γιὰ ν' τὸ κρατῶ σὲ καύχησιν εἰς ὅποια χέρια δώσω (ο)

Ὁ μέγας Βεζύρης ἀπελπισθεὶς τέλος διὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ Χάνδα-
κος προτείνει συνθηκολόγησιν, ὀρίσας καὶ τοὺς ὄρους τῆς παραδό-
σεως, τοὺς ὁποίους ὄφειλον νὰ δεχθῶσιν οἱ πολιορκούμενοι :

Τὰ κερδεμένα νὰ κρατοῦν, κ' ἡ μάχη νὰ περιση

χαράται νὰ πλερόνουνε, κ' ἀπέκει νὰ γυρίζουν

κι' ὡσὰν καὶ πρῶτα τὰ χωρὰ οἱ ἀρχοντες νὰ ρίζουν (π)

Πάλε Χανιὰ καὶ Ρέθυμνος, ὀποῦχανε του δώσει

ὀποῦ ἐπροσκυήσανε καὶ χρόνοι εἶναι τόσοι

ἐκεῖνα νὰν' τοῦ βασιλεῦς, κ' ἡ Κρήτη νὰν δική σας

κ' ἂν ἦνε καὶ θελήσουνε ἔχεται τῆ ζωή σας

Ἄλλ' οἱ πολιορκούμενοι δὲν δέχονται τοὺς προτεινομένους ὄρους
καὶ ὁ πόλεμος λυσσώδεστερον ἔξακολουθεῖ.

Ὀλημερῆς ἀρχίζουνε τῶν μπόμπαις νὰ πετοῦνε

κ' ὁ πόλεμος δὲν ἔπαυσε, τάρματα νὰ κτυποῦνε

στὴν Ἀμμον νὰ μαλώνουσι, στοῦ Δερματὰ νὰ χώνουν

κλαδιὰ καὶ χῶμα στὸν γιालόν, ὀγὰ νὰ θεμελιόνουν

τριπτζέραις εἰς τὸ πέλαγος, ὡ τέχνη πιστεμένη (ρ)

τὸ βάθος νὰ γεμίσουνε νὰ στέκη καὶ νὰ μένη

(ε) λοχία (ζ) τσάμηδες, πιθανῶς τῆς Τσαμουριάς τῆς Ἡπείρου (η) ;

(θ) ἐπιστάται κτημάτων (ι) ἀξιώματα (κ) ἀδέξιοι πρὸς τὸ μάχεσθαι.

(λ) ἀνάπτουν (μ) ὄλαι αἱ τριπτζέραι (θεμελιώσεις τοῦ κατασκευαζομένου μώ-
λου) (ν) κοπιάζουν (ξ) κρύψω (ο) εἰς οἰανδήποτε κυριαρχίαν καὶ ἂν ὑπαχθῶ. (π)
ὀρίζουν, ὡς κύριοι (ρ) ἀσφαλῆς, σήγουρη.

Τοιοιουτρόπως οἱ Ἐνετοὶ κατασκευάσαντες διὰ θεμελιώσεων
(τριντζερῶν) τεχνητὸν μῶλον καὶ ὄψαντες πρὸς τὸ ἔξω αὐτοῦ μέρος
χώματα, ἵνα σχηματισθῆ προπέτασμα, κατῶρθωσαν νὰ ιδρύσωσιν
εἰς τὸ ἄκρον αὐτοῦ μικρὸν φρούριον (καστέλι) εἰς τὴν θάλασσαν,
ἵνα ἐκεῖθεν ἀπ' εὐθείας συγκοινωνῶσι μετὰ τῶν πλοίων των, ὀρ-
μούντων εἰς Μανδράκι· ἀλλὰ καὶ οἱ Τοῦρκοι καλυπτόμενοι ἐπίσης διὰ
τῶν ἐκεῖ εὐρισκομένων λάκκων κατορθοῦσι νὰ πλησιάσωσι πρὸς τὸ
γενόμενον κατὰ τὴν ἔνωσην τοῦ μῶλου ὄηγμα καὶ νὰ καταρσίψωσι τὰ
ἐκεῖ συσσωρευμένα χώματα, τινὲς δὲ σκάπτοντες καὶ νὰ εἰσέλθωσιν
εἰς τὸ φρούριον. Τότε ὅμως συνήφθη ἐκεῖ σφοδρὰ συμπλοκή· ἐπειδὴ
δὲ τὰ ὑπερθεν τοῦ κρημισθέντος μέρους βομβοβόλα εἶχον ἀποσυρθῆ
οἱ Τοῦρκοι μὴ βαλλόμενοι ἠδύναντο ἐλευθέρως νὰ βάλλωσιν ὅπου
διέκριναν ἀντιπάλους καὶ ἰδία πρὸς τὸ μέρος τῶν θεμελιώσεων τοῦ
μῶλου. Ὡς ἐκ τούτου οἱ πολιορκούμενοι ὑπέστησαν πολλὰς ζημίας.
Ἦδη δὲ καὶ μέρος τῶν κρημισμένων τειχῶν πρὸς τὸ μέρος τοῦ
Ἀγ. Ἀνδρέου εἶχον περιέλθει εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων, τὰ δὲ βλή-
ματα αὐτῶν ἐπιπτον καὶ ἐντὸς τῆς πόλεως ἐπὶ τῶν οἰκιῶν. «Ἄξιο-
θρήνητος ἦτο, ἔγραφεν εἰς τῶν ἀξιωματικῶν οἵτινες συμμετέσχον
τῆς ἐκστρατείας ταύτης, ἡ κατάστασις εἰς ἣν περιήλθεν ἡ πόλις
αὕτη. Αἱ ὁδοὶ ἦσαν κεκαλυμμέναι ἐκ θραυσμάτων βομβῶν, σφαιρῶν,
βολίδων καὶ ὄσιων. Δὲν ὑπῆρχε μία ἐκκλησία, ἐν οἰκοδόμημα τοῦ
ὁποίου οἱ τοῖχοι νὰ μὴ εἶχον διατρηθῆ ἢ μεταβληθῆ εἰς ἐρείπια ὑπὸ
τοῦ πυροβόλου. Πανταχόθεν ἀνεδίδετο φοβερὰ δυσσομία καὶ ὅπου
καὶ ἂν ἔστρεφέ τις συνήντα στρατιώτας φονευμένους ἢ ἀναπήρους».

Ἡ θέσις τῶν πολιορκουμένων ἐχειροτέρευε καθ' ἑκάστην, δι' ὃ
ἀνοίξαντες ὑπογείαν ὑπόνομον ἠτοιμάζοντο πρὸς ἔξοδον. Ἄλλ' οἱ
Τοῦρκοι ἐνόησαντες τοῦτο κατεσκευάσαν διώρυγα (κανάλι), ἥτις
περιβάλλουσα τὸ φρούριον κατὰ τὸ μέρος ἐκεῖνο ἐπληρώθη διὰ θα-
λασσίου ὕδατος· ὅτε δὲ οἱ Τοῦρκοι ἠννόησαν εἰς ποῖον μέρος εἶχον
φθάσει οἱ ἐν τῇ ὑπόνομῳ ἐργαζόμενοι τεχνίται καὶ ἄλλοι ὑπερασπι-
σταί, σκάψαντες ἄνωθεν ἠνοιξαν ὀπήν, τὰ δὲ ὕδατα τῆς διώρυγος
αἰφνιδίως εἰσρεύσαντα τότε εἰς τὴν ὑπόνομον κατέκλυσαν αὐτὴν καὶ
οὕτως ἀπεπνίγησαν πάντες οἱ ἐκεῖ ἐργαζόμενοι.

Κατὰ τὴν στιγμὴν ταύτην ἀναφέρεται ἀνδραγαθία τοῦ ἱερομο-
νάχου Εὐγενικοῦ τοῦ Σιναΐτου.

Τὴν δὲ 19 Ἰουνίου ἔφθασαν ἐκ Τουλῶνος, ὀπόθεν ἀπέπλευσαν
τῇ 6 ἰδίου αἱ ἀνωτέρω ἐτοιμασθεῖσαι Γαλλικαὶ δυνάμεις· αὐταὶ ἀπο-
βίβασθεῖσαι εἰς Χάνδακα ἐνίσχυσαν οὐκ ὀλίγον τὴν φρουράν, μόλις
ἀνερχομένην εἰς 9 χιλιάδας μαχητῶν. Συμβουλίου δὲ πάραυτα γενο-

μένου ὑπὸ τῶν ἀρχηγῶν ἀπεφασίσθη παρὰ τὰς συμβουλὰς τοῦ προεδρεύσαντος αὐτοῦ Μοροζίνη νὰ ἐνεργηθῆ νέα ἔξοδος. Ὡς ἡμέρα ὠρίσθη ἡ 26 Ἰουνίου. Ὁ Γαλλικὸς στρατὸς διηρημένος εἰς 4 σώματα ὑπὸ τὸν Βωφόρ, τὸν Ναβαίγ, τὸν ἱππότην Βουίλλιὸν καὶ τὸν στρατηγὸν δὲ Ἀλμερᾶν ἐξώρμησε παρακολουθούμενος ὑπὸ ἐφεδρείας ὑπὸ τὸν δοῦκα δὲ Σοαζέλ (de Choisel). Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἡ ἔξοδος ἐπέτυχε, διότι οἱ Τούρκοι ἐκπλαγέντες ἐπὶ τῇ ἐμφανίσει τῶν νέων τούτων ἐπικούρων ὑπεχώρησαν, ἀλλὰ στρατιῶται Γάλλοι ἐπελθούσης τυχαίως ἀναφλέξεως εἰς ἀποθήκην τινὰ πυρίτιδος καὶ ἐκλαβόντες ταύτην ὡς ἀνατίναξιν ὑπονόμου, κατελήφθησαν ὑπὸ μεγάλης συγχύσεως καὶ φόβου καὶ ἐτράπησαν εἰς φυγὴν πρὸς τὰ ἔνδον τοῦ φρουρίου. Κατὰ δὲ τὴν ὀπισθοχώρησιν αὐτῶν ταύτην οἱ Τούρκοι ἀναθαρρύσαντες καὶ ἀντεπιτεθέντες ἀπέκτειναν περὶ τοὺς 500 ἔξ αὐτῶν, ἐν οἷς καὶ τὸν Βωφόρ. Τὸ ἀτύχημα δὲ τοῦτο καὶ αἱ συνεπεῖαι αὐτοῦ ἐγερωθεῖσαι διαφωνίαι πρὸς τὸν Μοροζίνην ἀπεγοήτευσαν τόσον τοὺς Γάλλους, ὥστε οὗτοι τὴν 21 Αὐγούστου ἀπῆλθον ποῦ Χάνδακος μετὰ τῶν πλοίων των, ἀφοῦ προηγήθησαν οἱ ὑπὸ τὸν Δὲ λα Φελλιὰδ (De la Feuillade) πρότερον ἐλθόντες ἄλλοι Μελιταῖοι ἱππῶται ἐθελονταί, οἵτινες ἐπέστρεψαν εἰς Γαλλίαν τῇ 4 Ἰανουαρίου 1669. Τοιοῦτοτρόπως ἡ φρουρὰ τοῦ Χάνδακος στερηθεῖσα καὶ τῆς ἐπικουρίας τοῦ πλείστου μέρους τοῦ στόλου, ἠλαττωμένη δὲ καθ' ὃ καὶ ἀποδεκατισμένη ἐκ τῶν ἀπωλειῶν δὲν ἀπετελεῖτο κατὰ τὴν 21 Αὐγούστου τοῦ 1699 ἢ ἐκ τινῶν πλοίων καὶ 4 χιλιάδων μόνον Ἑλλήνων καὶ Ἑνετῶν ὑπερασπιστῶν τοῦ φρουρίου. Ὁ Μοροζίνης διατάττει τότε νὰ μεταφερθῶσι διὰ τῶν πλοίων εἰς τὴν νῆσον Δίαν τὰ τῆς πόλεως γυναικόπαιδα. Ἡ διαταγὴ δὲ ἐκτελεῖται ἐν μέσῳ θρήνων καὶ ὀδυρμῶν. Ἐν τούτῳ καταφθάνει εἰς τὸν λιμένα τοῦ Χάνδακος ἐκ Χανίων ὁ ἐν τῷ μεταξὺ ἐνισχυθεὶς Τουρκικὸς στόλος.

Ἐξοδος ἐνεργεῖται καὶ τότε νέα ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν τοῦ ἀτρομήτου ἱερομονάχου Εὐγενικοῦ τοῦ Σιναΐτου ἐπιτυχῆς αὕτη, παρ' ὄλον τὸν μικρὸν ἀριθμὸν τῶν ἐξορμησάντων. Πολλοὶ τῶν Τούρκων ἐσφάγησαν.

Οἱ Τούρκοι ἤδη προσκαλοῦσι τοὺς Κοῖτας εἰς παραδόσιν, ἀλλ' οὗτοι ἀποδιώκονσι τοὺς ἀπεσταλμένους. Ὁ Μ. Βεζύρης τότε ἀνανεοῖ τὰς προτάσεις ἀποστείλας τὸν Παναγιωτάκη Νικουσίην πρὸς τὸν Μοροζίνην, ὅστις ὅμως ἀξιοπρεπῶς ἀπορίπτει τὰ προταθέντα. Τότε ὁ μέγας Βεζύρης τηρήσας παρ' ἑαυτῷ τὸν Ἀνδρέαν Μηλιώτην ἔμπιστόν του, ἀποστέλλει δύο τῶν καλλιτέρων αὐτοῦ πασάδων μετὰ τοῦ Νικουσίη πρὸς τὸν αὐτὸν ἀρχιστράτηγον, ἵνα ζητήσῃ τὴν παραδο-

σιν τῆς νήσου· ἀλλ' ὁ Μοροζίνης τότε ἀντιπροτείνει τὴν διανομὴν αὐτῆς. Ὁ δὲ Νικουσίης ἐπιστρέφει ἵνα ἀναγγεῖλῃ εἰς τὸν μέγαν Βεζύρη τὰ τῆς τοιαύτης ἀντιπροτάσεως, λαβὼν δὲ νέας ὀδηγίας ἐπανέρχεται παρὰ τῷ Μοροζίνῃ καὶ προτείνει τὴν παραχώρησιν μόνον τριῶν λιμένων, τῆς Σπιναλόγγας, Σούδας καὶ Γραμβούσης. Ὁ Μοροζίνης δημοσιεύει τὰς προτάσεις ταύτας καὶ εἰδοποιεῖ μυστικῶς τοὺς κατοίκους νὰ παραλάβωσιν ὅλα τὰ κοσμήματα καὶ τὰς εἰκόνας τῶν ἐκκλησιῶν καὶ μεταφέρωσιν ταῦτα εἰς Δίαν. Ὁ ἀγὼν ἐντούτοις ἐξακολουθεῖ μετὰ τῆς αὐτῆς ἐξ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν λύσεως, νέα δὲ ἐνεργεῖται ἡρωϊκῆ ἔξοδος τοῦ ἱερομονάχου Εὐγενικοῦ. Ὁ Μοροζίνης τέλος, συμπραττόντων, φαίνεται, καὶ τῶν ἐξ ἐπιφανῶν Κορητικῶν γενῶν Ἀνάτη καὶ Σκορδύλη εἰς τὰς τελευταίας διαπραγματεύσεις, ἐλθὼν εἰς τελευταίαν συνεννόησιν μετὰ τοῦ Παναγιωτάκη Νικουσίη, τοῦ ὁποίου ἡ εὐγλωττία, κατὰ τὴν ὁμολογίαν πάντων διηκούλυε πολὺ τὴν ἐπιτυχίαν τῶν Μωαμεθανῶν, κατὰ δὲ τὸν ποιητὴν :

*γιατὶ Ρωμαῖος ἦτονε κ' ἤξερε καὶ τὴ γλῶσσα
καὶ πάντα ἦτο πρόθυμος εἰς τὸ φουσίτο (σ) τόσα
νὰ χάσῃ ὄλην τὴν ζωὴν ὀγὰ (τ) τὸ βασίλειόν του
κ' ἔβλεπε καὶ τοὺς χριστιανοὺς σὰν καὶ τὸ ἀπατόν του (υ),*

κλείει μετ' αὐτοῦ συμφωνίαν, ὅπως παραδοθῆ εἰς τοὺς Τούρκους ὁ Χάνδαξ καὶ οἱ Ἑνετοὶ διατηρήσωσι τοὺς ἀνωτέρω τρεῖς λιμένας μετὰ τῶν φρουρίων αὐτῶν, ἀπαγορεύει νέαν ἔξοδον καὶ προσκαλεῖ τοὺς Ἕλληνας νὰ δηλώσωσιν ἐὰν ἐπιθυμῶσι νὰ παραμείνωσιν ὑπὸ τοὺς Τούρκους, ἵνα προσθήσῃ εἰς τὰς συνθήκας τὴν διατήρησιν τῶν ἐκκλησιῶν, κτημάτων καὶ ἄλλων δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν. Ἄλλ' οἱ μεγάθυμοι Κοῖτες τῷ ἀναγγέλουσιν ὅτι κατ' οὐδένα τρόπον στέργουσιν ἵνα ζήσωσιν ὑπὸ τὴν Τουρκικὴν δεσποτείαν καὶ ἐτοιμάζονται πρὸς ἐγκατάλειψιν τῆς αἱματοβρέκτου αὐτῶν πατρίδος.

Ἄλλὰ διατί, ἐρωτᾷ ὁ Παπαρρηγόπουλος, καὶ δικαίως, ἐν τῇ ἱστορίᾳ του τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους (Τόμ. Ε' σελ. 522), ὁ Παναγιώτης Νικουσίης συνετέλεσε τοσοῦτον εἰς τὸ νὰ ὑποκύψῃ ἡ μεγάλη αὕτη νῆσος ὑπὸ τὴν ὀσμανικὴν κυριαρχίαν; «Μὴ θέλωμεν νὰ ἀπατώμεθα» ἀπαντᾷ ὁ ἴδιος, «Οἱ ἐν τῇ ὀσμανικῇ ὑπηρεσίᾳ Ἕλληνες ἐφάνησαν μὲν πολλάκις χρήσιμοι εἰς τὸ ἔθνος, ἀλλὰ εἰς περιστάσεις αἰτινες ἢ συνεβιβάζοντο πρὸς τὰ συμφέροντα τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, ἢ ἦσαν ἀδιάφοροι εἰς αὐτήν. Ὅσάκις ὅμως ἐπρόκειτο περὶ σπουδαίων ὀσμανικῶν συμφερόντων, οἱ ἡμέτεροι ἠναγκάζοντο νὰ ὑπηρετῶσιν

(σ) στράτευμα (τ) διὰ, γιὰ (υ) ἑαυτὸν του.

υποστῶσι καὶ τελευταίαν συμφορὰν. Μόλις ἀπεμακρύνθησαν ἐκ τῆς νήσου, τρικυμία ἐπελθοῦσα, πολλοὺς μὲν μετὰ τινων πλοίων ἔπνιξεν, ἄλλους δ' ἔρριψεν εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Ἀφρικῆς, ὅπου ἐνέπεσαν εἰς τὰς ἀλύσεις τῶν ἐκεῖ ἐχθρῶν. Οἱ διασωθέντες ἐν ἀξιοθρηνητῷ καταστάσει ἔφθασαν τέλος εἰς τὰς Ἰονίους νήσους καὶ τὴν Ἑνετίαν.

Οἱ Τοῦρκοι ἐγκαθίσταντο πλέον ὀριστικῶς εἰς τοὺς στρατώνας, τὰ διοικητήρια καὶ τὰ ἄλλα τῶν Ἑνετῶν γραφεῖα, καταλαβόντες δὲ τὰ πυροβολοστάσια τοῦ φρουρίου, τὰ τεῖχη, τὰς πυριτιδαποθήκας, τὰ ναυπηγεῖα, τὰς ἀποθήκας κ.λ.π. ἄλλα μὲν διετήρησαν ὡς εἶχον, ἄλλα δὲ μετέβληον πρὸς ἄλλους προορισμούς.

Παρ' ὅλας ὅμως τὰς τοῦ Κιοπρουλῆ καὶ Νικουσίη ὑποσχέσεις ἐξησκήθη πᾶσα διασπαγὴ καὶ πίσεις πρὸς ἐξισλαμισμὸν τῆς νήσου καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὴν ὑπαιθρον χώραν, ὡς κατωτέρω ἐκτεθήσεται. Ἡ πολιορκία τοῦ Χάνδακος τρεῖς γενομένη ἐντατικῶς διήρκεσεν εἴκοσι καὶ ἑν ἔτη. Κατ' αὐτὴν ἐφονεύθησαν περὶ τὰς 30 χιλ. χριστιανῶν καὶ 100 χιλ. Τοῦρκων. Ἡ ἱστορία οὐδὲν παρουσιάζει φρούριον, οὔτινος ἢ ἄλωσις ἀπήτησε τόσα ἔτη· οὐδεμία δὲ ἄλλη πολιορκία εἶχε στοιχίσει μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τόσην δαπάνην χρημάτων καὶ αἱμάτων ὅσον ἢ τοῦ φρουρίου τούτου. Ἡ Ἑνετία κατηνάλωσεν ἑκατὸν εἴκοσιν ἑξ ἑκατομμύρια δουκάτων ἀντιστοιχούντων κατὰ τὸ ἔτος 1869, ὅτε ὁ Σάθας ἔγραψε τὴν πραγματείαν του «Ἡ Τουρκατ. Ἑλλάς» πρὸς ἑξακόσια τριάκοντα ἑκατομμύρια δραχμῶν.

Ὁ πόλεμος τῆς Κρήτης ἐγένετο ἀληθῶς ἢ καταβόθρα ἢ καταπιούσα τὴν ζωὴν τῶν διαμφισβητούντων τὴν κατοχὴν τῆς Ἀνατολῆς δύο τότε μεγάλων κρατῶν. Διὰ τῆς ἀλώσεως ὅμως τῆς Κρήτης, τῆς Τήνου καὶ τῶν ἄλλων τῆς Πελοποννήσου μερῶν συνεπληρώθη ἢ ἐντελής ὑποταγὴ πασῶν τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἢ ἐκ τῆς Ἀνατολῆς σχεδὸν ἐξάλειψις τῶν Ἑνετικῶν κτήσεις, αἵτινες ἀλληλοδιαδόχως προσετέθησαν εἰς τὸ Ὄθωμανικὸν κράτος. Ὁ δὲ μέγας Βεζύρης διατάξας, ὡς αὐτὸς ἠννόει, διὰ προκληθέντων Σουλτανικῶν διαταγμάτων τὰ τῆς κατακτηθείσης νήσου, μόλις ἑννέα μῆνας μετὰ τὴν ἄλωσιν ἠδυνήθη νὰ ἐπανακάμψῃ εἰς Ἀδριανούπολιν, ὅπου ἐδέξατο αὐτὸν ὁ ἐκ Λαορίσσης αὐτόθι ἀφικόμενος Σουλτάνος φιλοφρονέστατα, διατάξας δημοτελεῖς ἑορτὰς καὶ πανηγύρεις. Πολλοὶ δὲ τότε πρεσβεῖαι τῶν μεγάλων Εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων καὶ τῶν ὑποτελῶν τῇ Πύλῃ ἡγεμονειῶν μετέβησαν εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ Ἀδριανούπολιν, ἵνα ὑποβάλωσι τῷ Σουλτάνῳ τὰ συγχαρητήριά των ἐπὶ τῇ κατακτήσει τῆς Κρήτης!!!

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΩΝ.-ΔΙΑΝΟΜΗ ΚΤΗΜΑΤΩΝ.-ΒΑΚΟΥΦΙΑ. ΦΟΡΟΙ.—ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΣΦΑΚΙΩΝ.—ΟΡΘΟΔΟΞΟΙ ΕΠΙΣΚΟΠΟΙ. ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΩΝ ΚΑΙ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ.—ΑΠΟΤΕΙΡΑ ΤΩΝ ΕΝΕΤΩΝ ΠΡΟΣ ΑΝΑΚΤΗΣΙΝ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ.—ΕΚΤΟΥΡΚΙΣΜΟΙ.—ΠΛῆΣΤΑΙ ΑΛΛΑΞΟΡΗΣΚΕΙΑΙ.—ΑΔΕΡΦΟΧΤΟΙ.—ΧΑ'ΙΝΗΔΕΣ

Καταπαύσαντος τοῦ μεγάλου Κρητικοῦ πολέμου οἱ Ὄθωμανοὶ κύριοι πλέον ἀπάσης τῆς Κρήτης, ἐκτὸς τῶν προειρημένων τριῶν φρουριδίων, διήρκεσαν αὐτὴν, ἀποτελέσασαν Βιλαέτιον (Γεν. διοικησιν) τῆς Τουρκικῆς αὐτοκρατορίας, κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς 4, βραδύτερον δὲ μετὰ τὴν κατάργησιν τοῦ διαμερισματος τῆς Σητείας εἰς 3 Σαντζακία ἢ *πασαλίκια* (διοικήσεις), τοῦ Μεγαλοκαστροῦ (Χάνδακος), τῆς Ρεθύμνης καὶ τῶν Χανίων ὑπὸ τὴν διοίκησιν τριῶν πασάδων, ἐξ ὧν ὁ τοῦ Μεγαλοκαστροῦ ἢ καὶ ἀπλῶς Κάστρου ἦν ὁ ἀνώτερος στρατιωτικὸς ἅμα καὶ πολιτικὸς τῆς νήσου Διοικητής, ἀντιπροσωπεύων τὸ Τουρκικὸν Κράτος ὡς *Βαλῆς*, διοριζόμενος συνήθως ἐκ τῆς τάξεως τῶν πρῶν μεγάλων Βεζυρῶν, τῶν παρασχόντων ὑπηρεσίας εἰς τὸ Κράτος (δοβλέτι), διακρινόμενος δὲ τῶν ἄλλων κατὰ τὰς δημοσίας ἐμφανίσεις διὰ τριῶν ἵππουριδίων (τούγλα) ἐν εἴδει σημαίας ἐπὶ τοῦ ἄκρου κοντοῦ φερομένων.

Ἀπὸ τῶν πρώτων δὲ ἤδη τῆς κατακτήσεως ἐτῶν τὰ εἰς τὸ δημόσιον τῆς Ἑνετικῆς δημοκρατίας ἀνήκοντα κτήματα, ἅτινα ἦσαν ἐγγεγραμμένα ἐν ἰδίοις βιβλίοις, δημευθέντα περιῆλθον εἰς τὸ τουρκικὸν δημόσιον, κληθέντα *βασιλικά*, καθ' ὃ ἀνήκοντα ἐφεξῆς εἰς τὸν Σουλτάνον, ἅπαντα δὲ τὰ λοιπά, τὰ εἰς τὰ χωρία τῆς νήσου ἀνήκοντα, διηρέθησαν εἰς τρεῖς κατηγορίας, α') εἰς *τεμλίκια*, ἧτοι βία καταληφθέντα καὶ ἐκχωρηθέντα εἰς ἀνωτέρους στρατιωτικούς ἀρχηγούς εἰς ἀμοιβὴν τῶν ἐκδουλεύσεών των, νεμομένους δὲ τοὺς φόρους αὐτῶν δυνάμει Σουλτανικοῦ διατάγματος (μέλη — ναμὲ) β') εἰς *ξιμέτια* ἧτοι στρατιωτικὰ φέουδα (τιμάρια), βία καὶ ταῦτα καταληφθέντα, εἰς διαπρέψαντας κατὰ τὸν πόλεμον ἄλλους μεγαλοβάθμους στρατιωτικούς καὶ γ') εἰς ἀπλᾶ τιμάρια δοθέντα εἰς ἄλλους Πασάδες, βέηδες, ὑποδιεστέρους ἀξιωματικούς, ἀγάδες κ.λ.π. καὶ ταῦτα ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὰ ἐγκαταλειφθέντα ὑπὸ τῶν ἀπομακρυνθέντων κατοίκων τῆς νήσου, θανατωθέντων ἢ ὀπωσδήποτε ἐξαφανισθέντων

ἀρπαγέντα δ' εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὸ πλεῖστον ὑπὸ τῶν προελαυνόντων ἢ τῶν ἐκ τῶν φρουρίων ὀρωμένων γενιτσάρων καὶ ἄλλων Ὀθωμανῶν. Μεταξὺ τούτων κατελέγοντο καὶ τὰ εἰς ἀρνησιθρήσκους Ἑνετοὺς καὶ Ἑλληνας παραμείναντα, ὡς π.χ. τὸ τοῦ Βαρυτέρου (Μαρῆ - Πέτρου), Κυρτομάδου (Κυρ - Θωμᾶ), Νταράττου (Darrazzo) (βλ. προσθήκην 157 Α' Τόμ.) ἐν Κυδωνίᾳ, ἄλλων ἐν Μονοφασίῳ καὶ ἀλλαγῆς τῆς νήσου, περιβληθέντας τούτους εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς μετ' ἐκτάκτων δικαιωμάτων, συντελεσάντων εἰς τὴν παρ' αὐτοῖς ἀνάπτυξιν παντὸς κακοῦ ἐνστίκτου καὶ πάσης θηριώδους κακουργίας κατὰ τῶν χριστιανῶν. Προϊόντος δὲ τοῦ χρόνου ἐσηματίσθη, ὑπαχθεῖσα εἰς τὸ ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπουργεῖον τῶν βακουφίων (Ἐβζαφ νάζαρετῆ), τετάρτη κατηγορία ἢ τῶν **βακουφικῶν** κτημάτων. Τὰ βακουφικὰ κτήματα ἢ **βακούφια** (α) τοῦτέστιν **ἀφιερωμένα** προήρχοντο ἐκ τῶν ἀνωτέρω κατηγοριῶν καὶ μάλιστα τῶν **τεμλικῶν** ἐκ τῶν κατόπιν γενομένων ἀφιερώσεων εἰς Ὀθωμανικὰ τεμένη ὑπὸ τῶν ἀποθνησκόντων ἢ ἀπερχομένων τῆς νήσου πασάδων καὶ ἄλλων Ὀθωμανῶν ἢ καὶ μὴ τοιούτων, πρὸς προστασίαν δῆθεν ἀπὸ ἐνδεχομένης ἀρπαγῆς καὶ βιαίας ἀφαιρέσεως, ὅτε ἐκαρποῦντο μὲν οὗτοι ταῦτα πληρώνοντες ἐπὶ τῇ προστασίᾳ ταύτῃ δικαίωμα τι ὀνομαζόμενον **ἰτζαρε** ἢ **τζαρε** ἀλλὰ δὲν συνεχωρεῖτο νὰ διατεθῶσιν ὕστερον ἐλευθέρως κατὰ βούλησιν ὑπὸ τῶν κυρίων αὐτῶν, χριστιανῶν πρὸ πάντων κατόχων. Ταῦτα ἐτάσσοντο εἰς πολλὰς καὶ διαφόρους κατηγορίας ὡς πρὸς τὸ μέλλον αὐτῶν καὶ τὴν κληρονομικὴν ιδιότητα (β). Ἐνελογίσθησαν δὲ κατὰ τὴν ἀνωτέρω διαίρεσιν ἐν μὲν τῷ Χάνδακι 8 ζιαμέτια καὶ 1400 τιμάρια, ἐν Χανίοις 5 καὶ 800 ἐν δὲ τῇ Ρεθύμνῃ 4 καὶ 350. Εἰς δὲ τοὺς ἐγχωρίους, οἵτινες ὀλίγα ἔτη μετὰ τὴν κατάκτησιν δὲν ὑπερέβαινον τὰς 150 χιλιάδας Ἑλληνας καὶ χριστιανούς ἀφέθησαν αἱ μικραὶ μόνον καὶ συνήθως ἄγονοι ἰδιοκτησίαι, αἵτινες ἠδύναντο νὰ μεταβιβάζωνται καὶ εἰς τοὺς κληρονόμους των, φορολογούμεναι καὶ αὐταὶ ἀπηνῶς ὡς κατωτέρω θέλομεν ἰδεῖ.

Ἐξαίρεσιν δὲ ἀπετέλεσαν μόνον τὰ ὄρεινὰ Σφακία, καταστάντα διὰ τῆς δωρεᾶς τοῦ Χουσεΐν τρόπον τινὰ αὐτοτελῆ, ὅπως ἐν Πελοποννήσῳ ἢ Μάνῃ καὶ τὸ Σοῦλι ἐν τῇ Ἠπειρωτικῇ Ἑλλάδι, μὴ κοινοῦκενα ὑπὸ Τούρκων. Ἐἵνα δὲ ἡ διοίκησις ἐπιτηρῆ κάλλιον τὰ διάφορα τῆς ἐπαρχίας ταύτης διαμερίσματα βραδύτερον ἀνεγνώρισε, φαίνεται, κοινότητος καὶ ἐπέτρεψε νὰ ἐγκατασταθῶσιν ἐκεῖ ἕκτοτε

(α) Ἀραβ. **βάκφ** (β) μαζβουτᾶ, μουλκαχᾶ, βαχιδελη, μουκαταλη, ἰτζαρετλοῦ (Ἐγκικλ. Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη βλ. **βακούφια**).

δημογέροντες, **προεσιῶνες** (προεστοὶ) καὶ **προῦχοντες**, ὧν ἔργον ἦ μέρημα τῶν κοινῶν ὑποθέσεων, ἢ εἴσπραξις καὶ διαχείρισις τῶν κοινῶν φόρων, ἢ διαίτησις ἐπὶ ἀστικῶν διαφορῶν καὶ ἡ τοπικὴ ἀστυνομία, κατὰ μίμησιν τῶν καὶ πρότερον ἐγκατεστημένων τοιούτων ἀρχῶν, αἵτινες ἐπίσης εἶχον προκύψει ἐξ ἀναλόγων τοιούτων ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῆς Ἑλληνικῆς (Βυζαντινῆς) ἐπικρατήσεως. Οὕτω διωρίσθησαν, φαίνεται, καὶ οἱ λεγόμενοι **καπετάνοι** ἢ καπετάνιοι εἶδος ἀρχαστυνόμων, οἵτινες ἐξετάθησαν βραδύτερον καὶ εἰς ἄλλας ἐπαρχίας, οἱ δὲ ἀνωτέρω τίτλοι διετηρήθησαν καθ' ἅπαντα τὰ ἔτη καὶ ἐπὶ πολλὰ μετὰ τὴν τοῦ 1821 Ἑλληνικὴν ἐν Κρήτῃ ἐπανάστασιν (11). Πάντες δὲ οἱ λοιποὶ κάτοικοι ὑπεχρεώθησαν ὡς **δουλοπάροικοι** νὰ καλλιεργῶσι τὰ ὡς ἀνωτέρω διανεμηθέντα κτήματα, ὑποκατασταθείσης οὕτω ἐν πλήρει δημοτικῷ βαθμῷ εἰς τὴν Ἑνετικὴν τιμαριουχίαν τῆς Ὀθωμανικῆς. Ὑποκαταστάσει (17)

Εἰς πάντας δὲ τοὺς χριστιανούς κατοίκους, τοὺς **ῥαγιαδες**, ἐπεβλήθη ὁ **κεφαλικὸς** λεγόμενος φόρος (τζιζιγιέ) καὶ κοινότερον **χαράτς** πληρωνόμενος ὑπὸ τῶν ὑπερβάντων τὸ 15ον ἔτος τῆς ἡλικίας των, ὑπαχθέντων δ' εἰς 3 τάξεις. Καὶ οἱ μὲν εἰς τὴν πρώτην τάξιν ταχθέντες, ὡς πλούσιοι, ὤφειλον νὰ καταβάλλωσι 48 δράμια ἀργύρου, οἱ δὲ εἰς τὴν δευτέραν 24 δράμια καὶ οἱ εἰς τὴν τρίτην, οἱ πένητες 12. Γνωστοῦ δ' ὄντος ὅτι 14 **ἄσπρα** (ἀκτζέδες), ἅτινα ἦσαν τὸ τότε κυκλοφοροῦν νόμισμα, ἀπετέλουν ἐν δράμιον (γ) προκύπτει ὅτι ἢ μὲν πρώτη τῶν φορολογουμένων ὡς ἄνω τάξεων κατέβαλλεν ὡς (2) κεφαλικὸν φόρον 672 ἄσπρα, ἢ δευτέρα 336 καὶ ἢ τρίτη 168.

Αἱ τυχὸν τέλος εἰς χεῖρας τῶν χριστιανῶν παραμείνασαι μικρᾶς ἐκτάσεως ἴδιαι αὐτῶν γαῖαι διηρέθησαν εἰς δύο κλάσεις· τούτων ἢ μὲν πρώτη περιελάμβανε τὰς καλλιεργουμένας μετὰ τῶν ἐν τῷ μεταξὺ καλλιεργησίμων διαστημάτων καὶ τῶν ἐπ' αὐτῶν καρποφόρων δένδρων, ἢ δὲ δευτέρα τὰς ἀμπέλους καὶ τοὺς κήπους τοὺς περιέχοντας συλλήβδην καρποφόρα δένδρα. Καὶ ἐπὶ μὲν τῶν πρώτων ἐπεβλήθη διὰ σουλτανικοῦ διατάγματος φόρος προσόδου (χαράτς - ι - μουκασεμέ) ἴσος πρὸς τὸ 1/5 τῶν εἰσοδημάτων αὐτῶν, καταβαλλόμενος μόνον ὡσάκις αὐταὶ ἐκαλλιεργοῦντο, δις δὲ ἐὰν ἐκαλλιεργοῦντο δις τὸ ἔτος, ἐπὶ δὲ τῶν δευτέρων φόρος δέκα δραμμίων ἀργύρου κατ' ἔτος ὀνομαζόμενος **χαράτσι - ι - μουκατά**, τοῦτέστι φόρος κατ' ἀποκοπὴν ἐφ' ἐκάστης ἐκτάσεως ἐνὸς **τζερίπ** ἤτοι τετραγώνου ἐπιφανείας μή-

(γ) Ἐν δράμιον κατὰ τὰ μουαμεθανικὰ νόμιμα ἀποτελεῖται ἐκ 14 καρᾶτων (Kirat) ὧν ἕκαστον ἰσοβαρὲς πρὸς 5 κόκκους κριθῆς.

κους καὶ πλάτους ἐξήκοντα **ξισά** (πήχεως μήκους ἑπτὰ **δραγμῶν**), καταβαλλόμενος καὶ ὅταν ἡ καλλιέργεια αὐτῶν ἤθελεν ἀμεληθῆ. Διὰ τοῦ αὐτοῦ διατάγματος ἀπηγορεύετο ἡ καὶ εἰς τὸ μέλλον ἐπιβολὴ ἢ εἴσπραξις ἄλλων φόρων, ἐξ οὗ συνάγεται ὅτι ἡ Κρήτη ἐτάχθη μετὰ τῶν ἄλλων τῆς Τουρκίας κατακτήσεων ἐν προνομίῳ θέσει. Τρία ὅμως ἔτη μετὰ τὴν κατάκτησιν θεωρηθέντος τοῦ $\frac{1}{3}$ τοῦ ὡς **χαράτς - ι - μονκασεμὲ** καταβαλλομένου φόρου ὡς ἐπαχθοῦς ἡλαττώθη τοῦτο εἰς τὸ $\frac{1}{4}$, καταβαλλόμενον μετὰ γενομένην τῆς παραγωγῆς ἐκτίμησιν ὑπὸ εἰδικῶν ἐπὶ τούτῳ διοριζομένων ἐκτιμητῶν (μουκαταγασήδων), κατεβιάσθη δὲ καὶ ὁ κατ' ἀποκοπὴν φόρος ἀπὸ δέκα δραμμίων ἀργύρου ἦτοι 140 ἄσπρων εἰς 80 μόνον ἄσπρα κατὰ **τζερλιπ** πρὸς ἀναζωπύρωσιν καὶ προαγωγὴν, ὡς ἔλεγε τὸ διάταγμα, τῆς ἐγγωρίου γεωργίας. Τὸ οὕτω εἰσαχθὲν τότε φορολογικὸν σύστημα ἴσχυε διὰ τριάκοντα ἔτη.

Ἄλλ' ἐνῶ οἱ φόροι οὕτως ἡλαττώθησαν, τὰ εἰσοδήματα τῶν βασιλικῶν κτημάτων, τὰ εἰς τὸ δημόσιον ταμεῖον εἰσερχόμενα, δὲν ἐκανονίσθησαν ἀναλόγως τῆς ἐκπτώσεως τῶν φόρων, ἀφεθέντα ὡς ἦσαν ἐξ ἀρχῆς ἐν τοῖς βιβλίοις τοῦ δημοσίου τεταγμένα. Οὕτω δὲ οἱ διοικοῦντες τὴν νῆσον, οἵτινες καὶ διεχειρίζοντο ὡς εἶδομεν τὰ κτήματα ἐκεῖνα, ἠδίδουν τοὺς ἐν αὐτοῖς ἐργαζομένους αὐτὰ κατοίκους τῶν λαμβάνοντες παρ' αὐτῶν φόρους πλείονας τῶν κεκανονισμένων, ὅπως ἀναπληρώσωσι τὰ ἐλλείποντα χρηματικά ποσὰ ἐκ τῶν ἐν τοῖς βιβλίοις τοῦ δημοσίου ἐγγεγραμμένων εἰσοδημάτων. Πλὴν δὲ τούτου πολλοὶ κῆποι ὡς καὶ ἄμπελοι ἐχερσώθησαν καὶ ἐν τούτοις οἱ ἰδιοκτῆται αὐτῶν ὑπεχρεοῦντο ἀδίκως εἰς τὴν πληρωμὴν τῶν φόρων, ἐν ᾧ ἐξ ἄλλου ἐφτετεύθησαν ἄλλοι κῆποι καὶ ἄμπελοι ἀλλαχοῦ, ὧν οἱ ἰδιοκτῆται ἠρνοῦντο νὰ πληρώσωσι φόρους, διότι δὲν ἦσαν ἐγγεγραμμένοι ἐν τῷ κτηματολογίῳ. Ἐκ πάντων δὲ τούτων συχνὰ ἠγείροντο παράπονα καὶ ὑπεβάλλοντο διαμαρτυρίαι κατὰ τῶν μονκαταγασήδων πρὸς τοὺς ἐν τρισὶ φρουρίοις καὶ βραχὺ μετὰ τὴν κατάκτησιν ἐγκατασταθέντας ἱεροδικαστὰς (καδῆδες) ὡς καὶ εἰς τοὺς ἐν ταῖς ἄλλαις πόλεσι τῆς νήσου κατόπιν ἐγκατασταθέντας τοιούτους.

Ἄλλὰ καὶ τὰ εἰς ἰδιοκτίαν χριστιανῶν ἀφεθέντα μικρὰ σχετικῶς κτήματα προϊόντος τοῦ χρόνου ἀφηρηπάζοντο παρ' ἄλλων γενιτσαρῶν ἀντικαθιστάμενα δι' ἄλλων μικροτέρων ἢ ἐξηναγκάζοντο οἱ κάτοχοί των νὰ ἐγγράψωσιν αὐτὰ εἰς τὰς Μονὰς ὡς κληροδοτήματα· ἐπειδὴ ὅμως ὁ μουσουλμανικὸς νόμος δὲν ἀνεγνώριζεν ὅτι ἠθικὰ ἢ νομικὰ πρόσωπα ἠδύναντο νὰ ἔχωσι περιουσίαν, αἱ Μοναὶ ἐπέγραφον τὰ κληροδοτήματα εἰς πρόσωπα φυσικά, οὕτω δὲ πολλάκις οἱ

κληρονόμοι τούτων δὲν ἤθελον νὰ τὰ ἀφήσωσιν, ὡς ἀνήκοντα δῆθεν καὶ εἰς αὐτούς. Τοιουτοτρόπως δὲ οἱ δυστυχεῖς χριστιανοὶ διετέλουν διαρκῶς μετὰ τὸν σφύρας καὶ ἄκμονος, δι' ὃ καὶ προετίμων τινες φαίνεται τὴν εἰς τὸ ἐβκάρι ἐγγραφὴν τῶν κτημάτων των καὶ εἰς τὴν κατηγορίαν **ιτζαρελίδικα** ὡς κατωτέρω θὰ ἴδωμεν.

Ἦσαν δὲ ὑποχρεωμένοι οἱ γενομένοι κύριοι τῶν **ξιαμετίων** νὰ διατηρῶσι τὴν τάξιν ἐν ταῖς περιφερείαις των, μισθοδοτοῦντες ἐνόπλους ἄνδρας ἐκ τῶν φόρων αὐτῶν, οὓς ἐλάμβανον ὀλοκλήρους ὡς ἀντιμισθίον. Οἱ τῶν ἀπλῶν τιμαρίων κύριοι ὑπεχρεοῦντο εἰς διαφόρους ἄλλας ἐν Κρήτῃ ὑπηρεσίας.

Γνωστὸν δὲ ὅτι ὀλίγον χρόνον μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Ρεθύθνου (1648) καὶ ἐπὶ πολλὰς δεκαετηρίδας ἔτι οἱ χριστιανοὶ τῆς Νήσου τὰς πρὸς ἀλλήλας δосоληψίας αὐτῶν ἠδύναντο νὰ κανονίζωσιν ἐνώπιον οὐχὶ τῶν **νοτταρίων** (συμβολαιογράφων), πλέον καταργηθέντων, ἀλλ' ἐνώπιον ἀπλῶν καὶ ἀνεγνωρισμένων ἐν ταῖς κοινότησι **γραφέων**. Οἱ γραφεῖς δὲ οὗτοι ἔπρεπε βεβαίως νὰ ᾧσι πρόσωπα σεβαστά, ἐμπνέοντα πᾶσαν ἐμπιστοσύνην εἰς τοὺς συμπολίτας των διὰ τὴν χρηστότητα αὐτῶν, ἱκανὰ δὲ πάντως νὰ συντάττωσι τὰ ὡς συντετάσσοντο τότε ἀπλᾶ καὶ ἀπέρριτα ἔγγραφα (δ) ὡς ἦσαν καὶ τὰ ἦθη τῶν ἀνδρῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἐπομένως ὡς τοιοῦτον ἐχρησίμευον ἀντὶ μικρᾶς ἴσως ἀμοιβῆς πολλάκις οἱ ἱερεῖς, τὰ τέκνα αὐτῶν καὶ οἱ διδάσκαλοι, πάντες λεγόμενοι **δασκάλοι**, καθ' ὃ διακρινόμενοι τῶν ἄλλων κατοίκων κατὰ τε τὰ ἄλλα καὶ τὴν παιδείαν. Οὗτοι δὲ ὑπογράφοντες κατέθετον τὰ πρωτότυπα παρὰ ταῖς μοναῖς ἢ ἐφύλασσαν αὐτὰ παρ' ἑαυτοῖς, ἀντίγραφα δὲ παρέδιδον εἰς τοὺς ἐνδιαφερομένους ἐπικεκυρωμένα ὑπ' αὐτῶν τῶν ἰδίων. Τὸ περιεργον εἶναι ὅτι τὰ οὕτω συντασσόμενα ἔγγραφα (συμβόλαια) ὑπεγράφοντο ὑπὸ τῶν μαρτύρων οὐχὶ δὲ ὑπὸ τῶν συμβαλλομένων, ἀλλὰ τὸ ἔτι περιεργότερον ὅτι εἰς τὰ ἀφορῶντα ἀγοραπωλησίας κτημάτων δὲν περιγράφονται ὄρια, ἀπλῶς δὲ μόνον ἡ τοποθεσία ἀναφέρεται· τοῦτο δὲ ἀποδεικνύει ἀριδίλως ὅτι ἡ ἀπλότης καὶ ἡ χρηστότης τῶν συμβαλλομένων ἀπετέλει τὸ μόνον ἐχέγγυον κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Βραδύτερον δέ, ὅταν ἐγκατεστάθησαν οἱ ἱεροδικασταὶ ἀποσταλέντες ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, τὰ ἀνωτέρω ἔγγραφα ἐλάμβανον κύρος καὶ ἐλογίζοντο παρὰ τῶν ἀρχῶν, ἀφ' οὗ ἤθελον προσαχθῆ ἐνώπιον τοῦ ἀρμοδίου ἱεροδικαστοῦ, ὅστις ἐπεκύρου ταῦτα διὰ σχετικῆς πρά-

(δ) Ἴδε ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1650—1703 ἐν Χριστιαν. Κρήτη, ἔτος Β' Τεῦχ. Γ' καὶ Τεῦχ. Γ', ἔτος Α'

ξεως. Τὸ αὐτὸ δὲ ἐγένετο καὶ διὰ τὰ ἄλλα συντασσόμενα συμφωνι-
τικά, χρεωστικὰς ἀποδείξεις κ.λπ. Οἱ ἱεροδικασταὶ ἦσαν μόνοι ἀρμό-
διοι νὰ συντάττωσι καὶ ἐκδίδωσι τοὺς ἱεροδικαστικούς τίτλους (χο-
τζέτια) ἐπὶ τῶν ἀστικῶν καὶ ἀγροτικῶν κτημάτων. Πρὸς τούτοις εἶ-
χον τὸ δικαίωμα νὰ συντάττωσι καὶ τὰ **ἀφιερωτήρια** (βακφναμέ),
δι' ὧν ἀφιερῶντο κτήματα ὑπὲρ ὠρισμένου ἐναγοῦς ἰδρύματος, ἐπειδὴ
οὗτοι ἦσαν ἐγκρατεῖς τοῦ ἱεροῦ μουσουλμανικοῦ Νόμου καὶ ἠδύναντο
ἐγκύρως νὰ διατυπώσωσι τὰς ἐν τοῖς ἀφιερωτηρίοις μνημονευόμενας
διατάξεις, αἵτινες πάντως ἦτο ἀνάγκη νὰ στηρίζωνται ἐπὶ τοῦ εἰρη-
μένου Νόμου. Οἱ δὲ **βακουφικοί τίτλοι** (φεραγάτια), ἦτοι τίτλοι
ἀφιερωμένων κτημάτων, δι' ὧν μετεβιβάζετο ἡ κατοχὴ ἀπλῶς τοιού-
των κτημάτων εἰς ἰδιώτας, καὶ οὐχὶ ἡ κυριότης, ἀντὶ ὠρισμένου βα-
κουφικοῦ τέλους (τζαρέ), συνετάττοντο καὶ ἐξεδίδοντο ὑπὸ τῶν ἐπι-
στατῶν τῶν ἀφιερωμάτων αὐτῶν (μουτεβελήδων), ἐχόντων ἀποκλει-
στικῶς τὸ δικαίωμα τοῦτο. Ἔργον τῶν ἱεροδικαστῶν ἐκτὸς τῶν
ἀνωτέρω ἦτο νὰ δικάζωσι καὶ πᾶσαν μεταξὺ τῶν ἰδιοκτητῶν δια-
φορὰν, πρὸς δὲ νὰ κανονίζωσι καὶ προσδιορίζωσι τὴν κληρονομι-
κὴν μοῖραν μεταξὺ τῶν μουσουλμάνων κληρονόμων συμφώνως πρὸς
τὸ ἱερὸν κληρονομικὸν δίκαιον (φεραϊζ), ἐν περιπτώσει δὲ ἀμφισβη-
τήσεως ἐκ μέρους τρίτου ἔλυε ταύτην ὁ Μουφτῆς, ἦτοι ὁ ἐριμνευτὴς
τοῦ ἱεροῦ Νόμου, διὰ γνωμοδοτήσεως ἣν ἐλάμβανεν ὑπ' ὄψιν του
ὁ Ἱεροδικαστὴς κατὰ τὴν ἐκδοσιν τῆς ἀποφάσεώς του. Κατὰ τὸν
αὐτὸν τρόπον ἔδει νὰ κανονίζωνται καὶ αἱ μεταξὺ χριστιανῶν κλη-
ρονομικαὶ διαφοραί.

Ἄλλ' ἤδη οἱ γιενίτσαροι, οἱ σπαχήδες καὶ ἄλλοι τυχοδιῶκται, δια-
κεχυμένοι ἐφ' ἀπάσης τῆς νήσου, καὶ ἄλλοι μὲν ὡς ἐκ τοῦ ἀξιώματος
αὐτῶν γενόμενοι τιμαριοῦχοι, ἄλλοι δὲ αὐθαιρέτως καταλαβόντες
κτήματα ἀπελθόντων τῆς νήσου χριστιανῶν, φονευθέντων ἢ ἐν αἰχ-
μαλωσίᾳ εὗρισκομένων ἢ ἀγνοίᾳ, ἄλλοι δὲ βία ἀρπάζοντες μικροῖδιο-
κτησίας ἀνηκούσας εἰς φιλησύχους κατοίκους τοσοῦτον κατεπίεζον
τὸν λαόν, παρενοχλοῦντες τὰς γυναῖκας καὶ τὰς θυγατέρας τῶν χω-
ρικῶν, ἀρπάζοντες πολλάκις αὐτὰς καὶ μετερχόμενοι βίαν ἐπ' αὐτῶν,
ἐξυβρίζοντες τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν καὶ παρεμποδίζοντες παν-
τοιοτρόπως τὴν τέλεσιν τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων ἐν ταῖς
περισωθείσαις ἐκκλησίαις καὶ μοναῖς, ὥστε πλεῖστοι τῶν Χριστιανῶν
ἠναγκάσθησαν ν' ἀσπασθῶσι τὸν ἰσλαμισμὸν, ἵνα διασωθῶσιν οὐ
μόνον ἀπὸ τῶν φοβερῶν τούτων καταδιωγμῶν καὶ καταπιέσεων, ἀλλὰ
καὶ τὴν περιουσίαν αὐτῶν καὶ τὴν οἰκογενειακὴν τιμὴν διαφυλάξω-
σιν, ἄλλοι δὲ νὰ προστρέχωσιν εἰς τὸ Ἐφκάρφιον νὰ καταγράψωσιν

ἐν αὐτῷ τὰς περιουσίας των ὡς **βακουφικά** ἦτοι ἀφιερωμένα, πλη-
ρώνοντες πρὸς τοῦτο οὐκ εὐκαταφρόνητον ποσὸν ὡς δικαίωμα ἐγ-
γραφῆς καὶ τὸν λεγόμενον **ιτζαρέν**, ἐκτὸς τοῦ 1]7 τῶν εἰσοδημάτων
αὐτῶν ὅπερ ἐπλήρωνον τὰ λοιπὰ εἰς τὸ δημόσιον. Τὰ οὕτω δὲ
δηλούμενα κτήματα ἐπὶ προφάσει ὅτι θὰ ἐπεβαρύνοντο δι' ἐλαφροῦ
προστίμου, ἐν ἧ περιπτώσει θὰ συνέβαινε φόνος ἐντὸς αὐτῶν, ὑπέ-
κειντο εἰς ὠρισμένας κληρονομικὰς διατάξεις, πολλάκις καθ' ὀλοκλη-
ρίαν περιερχόμενα εἰς τὸ ἐφκάρφιον τοῦτο, ἵνα ἐξ αὐτῶν ἀρῶνται
μεγάλοι καὶ μικροὶ ἀγάδες ὠφελήματα, ὅτε μὲν ἰδρύνοντες τεμένη
καὶ ἄλλα ἀντικείμενα ὅτε δὲ ἐπὶ μικρῷ τόκῳ καὶ ἀτόκῳ δανειζό-
μενοι.

Ἐν τούτῳ ἐξαιρετικῶς τὰ Σφακία, ἐξαγοράσαντα, ὡς εἶδομεν, τὴν
ἐλευθερίαν των, κατέβαλλον, φαίνεται, τὸν πρὸς τὰς ἱεράς πόλεις
τῆς Μέκκας καὶ τῆς Μεδίνης ὀρισθέντα φόρον ἕως οὔ, τοῦ δωρητοῦ
Χουσεῖν ἐκλείψαντος, τὰ τῆς φορολογίας αὐτῶν ἐκανογίσθησαν ἄλ-
λως, τῶν εἰσοδημάτων αὐτῶν παραχωρηθέντων, ὡς διετήρησεν ἡ
παράδοσις, ἀλλ' ἄγνωστον κατὰ ποῖον ἔτος εἰς τὴν Βαλιδὲ Σουλτά-
ναν (βασιλομήτορα) ὡς ἐτήσιον αὐτῆς εἰσόδημα. Οἱ δὲ κάτοικοι ἐπλή-
ρωνον, φαίνεται, καὶ τὸν κεφαλικὸν φόρον, ὁσάκις ἤρχοντο εἰς συ-
νάφειαν μετὰ τῆς ἐξουσίας, ἀπαρνούμενοι πάλιν αὐτὸν ὁσάκις ἐλη-
μέριαζον ἐπὶ τῶν δυσβάτων ὁρέων των. Καὶ διὰ τοῦτο, πιθανῶς, ὁ
φόρος οὗτος καταργηθεὶς πρὸ τῆς τοῦ 1770 ἐπαναστάσεως δι' αὐτο-
κρατορικοῦ φερμανίου, ὡς ἀποδεικνύεται τοῦτο ἐκ τοῦ βιβλίου τοῦ
Ἐβκαφίου Χανίων, εἶχε μετὰ τὴν ἀποτυχίαν αὐτῆς καὶ πάλιν ἐπιβλη-
θῆ. (1) δὲ πρὸς τὴν βασιλομήτορα φόρος μετεβλήθη, μετὰ ἔτη, ἴσως
κατόπιν πολεμικῆς νίκης τῶν Σφακιανῶν, ὡς ἀναφέρει ὁ Πα-
παδοπετράκης (Σελ. 111. Ἱστορ. Σφακιῶν) καὶ κατόπιν συνομολο-
γηθείσης συμβάσεως, ἣτις κατὰ τοῦτον εὗρισκετο μέχρι τοῦ 1770 εἰς
χεῖρας τοῦ ἐν Καλλικράτῃ Παπᾶ—Σήφη, ἀτυχῶς ἀπωλεσθεῖσα, εἰς
ἀπλὴν προσφορὰν σάκκων χιόνος, οὗς οἱ χωρικοὶ τῶν Σφακιῶν με-
τέφερον κατὰ τὸ θέρος εἰς Χανία καὶ προσέφερον μετὰ σεβασμοῦ
εἰς τὸν ἐκάστοτε Διοικητὴν πρὸς παρασκευὴν τῶν ἀναψυκτικῶν του!
Τοιοῦτον δὲ τι ἐμαρτύρει ἕκτοτε καὶ ἡ παράδοσις. Ὡς πιθανώτερον
ἴσως φαίνεται, ὅτι ἡ ἐκάστοτε τῶν Χανίων Διοικηταὶ τὴν ἀνάγκη
φιλοτιμίαν ποιούμενοι γνωρίζοντες δ' ἄλλως τὴν πτωχείαν τοῦ
ἐδάφους τῆς Σφακιωτικῆς χώρας καὶ τὴν παρ' αὐτῇ σπάνιν τοῦ
νομίσματος, ὡς ἄλλως ἀποδεικνύεται τοῦτο ἐκ τῆς ἐξευτελιστικῆς
τιμῆς εἰς ἣν ἐπωλοῦντο αἱ γαῖαι τῶν Σφακιῶν (ὄρα συμβόλαια ἀγο-
ραπωλείας ἀπὸ τῶν 1713—1733 ἐν Χριστιαν. Κρήτη. ἔτος Α'.

Τεύχ. Γ'.) ἀπῆλλαξαν τοὺς Σφακιώτας ἀπὸ τοῦ φόρου τούτου, ἀντικαταστήσαντας αὐτὸν δι' ἀπλῶν σάκκων χιόνος. ²

Ἐκτὸς ὅμως τῆς γενομένης ἐλαττώσεως τοῦ κτηματικοῦ φόρου καὶ ἄλλων τινῶν φόρων, Μωάμεθ ὁ Δ', ἵνα περιποιηθῆ τοὺς Κρήτας, ἀλλὰ καὶ ἐκ πνεύματος ἀντιδράσεως, διενεργουμένης ὑπὸ τοῦ τότε Βεζύρου Σοφῆ Μεχμέτ, ὑποκινουμένου καὶ τούτου ὑπὸ τοῦ τότε πατριάρχου Κων]πόλεως, πρὸς τοὺς Ἐνετοὺς καὶ τὸν λατινικὸν κλῆρον, ὅστις πολλὰ ἐν τῷ Τουρκικῷ κράτι διενήργει καὶ διέπραττε κατὰ τῶν ὀρθοδόξων, ἐδείχθη ἐπεικέστερος πρὸς τὴν ὀρθόδοξον χριστιανικὴν ἐκκλησίαν διὰ παραχωρήσεως εὐθὺς μὲν ἐξ ἀρχῆς, ἀπὸ τῆς κατακτήσεως αὐτῆς τῆς Ρεθύμνης, τῶν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ λατινικῶν ἐκκλησιῶν εἰς τοὺς ὀρθοδόξους, ὡς εἶδομεν, ὀλίγον δὲ κατόπιν ἐπιτρέψας τὸν διορισμὸν 7 ἐπισκόπων εἰς τὰς τότε ὑπὸ λατίνων κατεχομένας (τῷ 1653) ἔδρας. Ἐπανῆλθον δὲ καὶ τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα ἀπασῶν τῶν ἐπισκοπῶν, ἴητοι τὰ τῆς Κνωσοῦ, Ἀρκαδίας, Χερσονήσου, Αὐλοποτάμου, Ρεθύμνης (Καλαμῶνος), Κυδωνίας, Λάμπης Πέτρας, Ἱερᾶς (συγχωνευθείσης ταύτης, φαίνεται, προϊόντος τοῦ χρόνου μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Σητείας) καὶ Κισάμου καὶ ἀνεγνωρίσθη ὡς Μητροπόλις ἡ ἐπισκοπὴ Ἡρακλείου (Μεγαλοκάστρου) (α).

Ἐκ τῶν ἐπισκοπῶν δὲ τούτων ὅσαι ἔπαθον κατὰ τὴν κατάκτησιν, ἀνακτισθεῖσαι βαθμηδὸν καὶ ἀνακαινισθεῖσαι διετηρήθησαν μετὰ τῶν ἄλλων καὶ οὕτω βλέπομεν αὐτὰς ὑφισταμένας κατὰ τὸ ἔτος 1576, ὁπότε ἀνακτισθεῖσαι ἐπίσης διεσώζοντο καὶ περὶ τὰς 21 διάφοροι μοναὶ (Χριστ. Κρήτη ἔτ. Β'. Τεύχ Δ'), ὧν τινες ἦσαν ἀνεγνωρισμέναι καὶ ὡς Σταυροπηγαιαί.

Ἄλλὰ μετὰ τὴν τελειωτικὴν τῆς νήσου κατάκτησιν (1669), παρὰ τὰς ὑπὸ τοῦ μεγάλου Βεζύρου καὶ τελευταίου κατακτητοῦ Ἀχμέτ Κιοπρουλῆ ἐπιδεικνυόμενας πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους χριστιανούς τῆς Κρήτης συμπαθείας, ὑποκινουμένας ὑπὸ τοῦ συνοδευόντος αὐτὸν διερχομένου καὶ φίλου Παναγιωτάκη Νικουσίη, οἱ Τοῦρκοι ἀκράτητοι πλέον ἐπὶ τῇ νίκῃ τῶν ἐξήτησαν νὰ ἐξοντώσωσι πᾶν χριστιανικόν. Καταλαβόντες δὲ πάσας τὰς ἐκκλησίας τῶν πόλεων μετέβαλον αὐτάς, ἄλλας μὲν, τὰς μεγαλειτέρας καὶ πλουσιωτέρας, εἰς τεμένη (τζαμιὰ) ἄλλας δέ, τὰς μικροτέρας, εἰς βαλανεῖα (λουτρά) ἢ ἀποθήκας.

(α) Ἡ πόλις ἐκαλεῖτο τὸ πλεῖστον ἔκτοτε Μεγάλο — Κάστρο ἢ καὶ ἀπλῶς Κάστρο, ἐξ οὗ καὶ οἱ κάτοικοι ὀγκλήρου τῆς περιοχῆς τοῦ περὶ αὐτὴν τμήματος Καστρινοί, φαίνεται ὅμως ὅτι διετηρεῖτο ἀπὸ πολλῶν χρόνων καὶ ἡ ὀνομασία Ἡράκλειον (βλ. προσθ. 63 Α' τόμου) εἰς τοὺς κύκλους τῶν ἐγγραμμάτων καὶ πεπαιδευμένων, παραμείνασα μέχρι τοῦ 1832, ὅτε αὕτη κατέστη ὀριστική.

Οὕτως ἀναφέρεται, ὅτι ἡ μεγαλοπρεπεστέρα τῶν τότε λατινικῶν (Φραγκισκανικῶν) τοῦ Μεγαλοκάστρου μονῶν καὶ ἐκκλησιῶν, ἡ τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου, μετατραπέῖσα εἰς *τζαμι* ἀφιερῶθη εἰς τὸν Σουλτάνον (*Χουνκιάδ τζαμισί*), ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Τίτου, ἐν ᾧ ὑπῆρχε ἡ θαυματουργὸς εἰκὼν τῆς Παναγίας (Μεσοπαντίτισσα), εἰς *Βεζῶ τζαμισί*, ἡ περίφημος τότε Σιναϊκὴ μονὴ τῆς Ἁγίας Αἰκστερίνης εἰς *Κιαγιάμπεη τζαμισί*, ἡ τοῦ Ἁγ. Σαλβατῶ (Αὐγουστιανῶν Λατίνων) εἰς *Βαλιντὲ τζαμισί*, πρὸς τὴν τῆς σουλτανομήτορος, ὁ τοῦ Ἁγίου Μάρκου Δουκικὸς ναὸς εἰς *Ντεφτερντὰ τζαμισί*, κ.λ.π. Ἐν ὅλῳ δὲ αἱ 100 περίπου ὑπάρχουσαι μεγάλαι καὶ μικραὶ ὀρθόδοξοι ἐκκλησίαι καὶ μοναὶ, ἐν αἷς καὶ ἡ ὡς ἔδρα τοῦ ἑλληνος Προτοπαπᾶ χρησιμεύουσα Κυρία τῶν Ἀγγέλων καὶ αἱ 25 λατινικαὶ ἔλαβον τὴν αὐτὴν περίπου τύχην. Τὸ αὐτὸ δὲ ἐπηρεολοῦθη καὶ εἰς τὰς ἄλλας πόλεις. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ ἐντὸς βραχείου χρόνου συρρεύσαντες κατόπιν πολλῶν ὑποσχέσεων ἐν Ἡρακλείῳ ἢ ἀλλαγῆς κάτοικοι, ὧν τινες ἀνέκτησαν, φαίνεται, καὶ τὰς λόγῳ τῆς ἀπομακρυνσεῶς τῶν κατασχεθείσας μικρὰς περιουσίας τῶν, ἔστεροῦντο ἐκκλησίας, ἵνα ἐν αὐτῇ ἐκτελῶσι τὰ θρησκευτικὰ αὐτῶν καθήκοντα, ἤρχισαν δ' ἔνεκα τούτου πάλιν ν' ἀποδημῶσι καταφεύγοντες εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Ἰονίου, ὁ Ἀχμέτ Κιοπρουλῆς ἐνδόσας εἰς ἐπιθυμίαν τοῦ διερχομένου Παναγιωτάκη Νικουσίη ἐπέτρεψεν αὐτῷ νὰ ἐξαγοράσῃ τρεῖς ἐκκλησίας, ὧν δύο μὲν διὰ τοὺς ὀρθοδόξους, μίαν δὲ διὰ τοὺς Ἀρμενίους· λέγεται μάλιστα ὅτι ὁ Παναγιωτάκης ἐπλήρωσε διὰ μὲν τὰς δύο πρώτας 2800 λουδοβίγια διὰ δὲ τὴν τρίτην 1400 τάλληρα.

Εἶχε δὲ ἔλθει ἤδη εἰς Μεγαλόκαστρον, κληθεὶς, καὶ ὁ διὰ τὸν Μητροπολιτικὸν θρόνον προορισθεὶς Νεόφυτος Πατελάρος, σοφώτατος κληρικὸς, περὶ οὗ ἐγένετο ἤδη λόγος, καὶ καταστήσει τὴν πόλιν ταύτην, ἀναγνωρισθεῖσαν ὡς πρωτεύουσαν τῆς νήσου, ἔδραν τῆς Μητροπόλεως, ἀντὶ τῆς Γόρτυνος, παραχωρηθείσης αὐτῷ τῆς μικρᾶς μονῆς τοῦ Ἁγίου Ματθαίου, ἣτις ἠγοράσθη παρὰ τοῦ Μάρκου Φεουτίου, τότε ιδιοκτῆτου αὐτῆς. Περὶ τῆς μονῆς ταύτης ποιούμενος λόγον ὁ ποιητῆς ⁽¹²⁾ Παῦλος ὁ Πρεσβύτερος λέγει :

Τῷτ' ἔβρηκαν τὴν ἐκκλησιά, τοῦ Ἁγίου Ματθαίου
μικράκι καὶ παράτοπα, τοῦ Μάρκου Φεουτέου
Κ' ἦτον στὴν ἐξουσίαν του, λέγω τοῦ Παναγιώτου
τότε ἀπ' τὴν Πύλι στέλνουσι νέον πρῶτον Δεσπότη
Νεόφυτον τὸν λέγουσι, σοφώτατος περίσεια
καὶ Πατελάρο σ' τὴν γενιά, π' ὅσοι κ' ἀν τὸν γνωρίσα

*ὄλοι μεγάλως τὸν ἴπαινον, πῶς ἦτον προκομμένοι
μὰ εἰς ἐτόυτο ἔσφαλε καὶ ἴμεινε νικημένοι*

Στενοχωρηθεῖς δ' ὡς φαίνεται, ὁ Μητροπολίτης διὰ τὴν σμικρότητα τῆς παραχωρηθείσης αὐτῷ ἐκκλησίας ὡς Μητροπόλεως καὶ περιελθὼν εἰς συζητήσεις, πιθανῶς δὲ καὶ ἔριδα πρὸς τὸν Παναγιωτάκη Νικουσίην, δυσηρέστησε τοῦτον εἰς βαθμὸν ὥστε νὰ καλέσῃ τοὺς ἐν τῇ πόλει ζῶντας καὶ περιφερομένους ἀπὸ τῆς καταλήψεως αὐτῆς καλογήρους τῆς μεγάλης Μονῆς τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης (τοῦ ὄρους Σινᾶ), τοὺς ὁποίους ἀποκαλεῖ ὁ ποιητής, περιφρονητικῶς, **κοσμογυρίτας** καὶ νὰ παραδώσῃ αὐτοῖς τὴν ἐκκλησίαν. Κατὰ τὸν Προσβύτερον:

*λέγει το ἢ παραβολή, λέγει το καὶ τὸ γράμμα
τὰ σφάλματα τοῦ φρόνιμου, εἶναι πολὺν μεγάλη
γιατὶ σὲ σκάνδαλά ἴπεσε, μὲ τὸν Παναγιωτάκη
καὶ νὰ τὰ γράψω δὲν ἴμπορῶ σὲ τοῦτο τὸ χαρτάκι.*

Ὁ Μητροπολίτης δὲ τότε μείνας ἄνευ ἐκκλησίας καὶ στενοχωρούμενος περιήρχετο τὰ χωρία πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν θρησκευτικῶν αὐτοῦ καθηκόντων. Ἐξηκολούθησε δὲ οὕτω ἐπὶ τινα χρόνον, ἕως οὗ μὴ ἀνεχόμενος πλέον νὰ ὑφίσταται ταπεινώσιν ἔναντι τῶν καλογήρων τῆς Σιναϊτικῆς μονῆς, παρ' ὧν ἔδει νὰ ζητῆ καὶ ἄδειαν, ἵνα ἱερουργήσῃ ἐν τῇ πόλει, διότι ἡ νέα Μονὴ αὐτῶν ἐθεωρεῖτο πλέον καὶ αὕτη ὡς ἀνήκουσα εἰς τὴν μεγάλην τοῦ ὄρους Σινᾶ Μονήν, ἀπεχώρησε τῆς ἀρχιεπισκοπῆς (πιθανῶς ἐν ἔτει 1679) καὶ τῆς θέσεώς του καὶ μετέβη εἰς Βλαχίαν.

Τὸν Ἀχμέτ Κιοπρουλὴν ἀποθανόντα ἐν τῷ μεταξὺ (1676) εἶχε διαδεχθῆ εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ Μ. Βεζύρου ὁ Καρᾶ Μουσταφᾶς, διερχομηνεὺς δ' αὐτοῦ ἦν ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκοοδάτος, διαρρηπὴς ἀνήρ διαδεχθεὶς τὸν Παναγιωτάκη Νικουσίην. Ἐκτοτε δὲ διωρίσθησαν ἐν Κρήτῃ ἄλλοι μητροπολίται, ὧν ἄμεσος διάδοχος τοῦ Πατελάρου ἦν (ἐν ἔτει 1679, πιθανῶς) ὁ Κρηὶς Νικηφόρος Σκωτάκης. Οὗτος ὅμως λόγῳ ὑγείας, φαίνεται, ἀποχωρήσας τῆς θέσεώς του, πρὸ τοῦ ἔτους 1683 καὶ ἐγκατασταθεὶς εἰς Ζάκυνθον ἀπεβίωσεν ἐκεῖ (τῷ 1693), ἐγκαταλείψας διὰ διαθήκης ἱκανὴν περιουσίαν ὑπὲρ τῶν ἐν Κρήτῃ μοναστηρίων καὶ ἄλλων φιλανθρωπικῶν σκοπῶν. Εἶχον δὲ ἔλθει εἰς Κρήτην μετὰ τοῦ Πατελάρου καὶ ἄλλοι ἀρχιερεῖς, διορισθέντες παρὰ τοῦ Πατριάρχου εἰς συμπλήρωσιν τῶν ἔτι μετὰ τὴν προηγουμένην πρώτην ἀποστολὴν Ἐπισκόπων μὴ συμπληρωμένων καὶ χηρευσῶν ἐπισκοπικῶν ἐδρῶν. Κατὰ τὸν ποιητὴν ὅμως παρακολοιθῆσαντα

ὡς ἐκ τῆς θέσεώς του τὸν ἐν γένει βίον τῶν Ἐπισκόπων τούτων:

*ὅμως ὄλοι περάσαι θλιμμένη τῇ ζωῇ τος
μὲ κόπους καὶ μὲ βάσανα ἴποῦ νάχω τὴν εὐχὴ τος*

Ἦτο δ' ἐπόμενον πάντες οἱ Ἐπίσκοποι οἱ κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν διοριζόμενοι νὰ ταλαιπωρῶνται, ἀφ' οὗ αἱ πλεῖστα τῶν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ἐπισκοπῶν, μονῶν καὶ ἐκκλησιῶν εὐθεθεῖσαι κατεστραμμένα ἔδει ν' ἀνακτισθῶσι καὶ ἀνακαινισθῶσι, οἱ δὲ κάτοικοι παθόντες τὰ μέγιστα ἢ στερούμενοι δὲν ἐπῆρκον εἰς τὴν παροχὴν συνδρομῆς μὲν εἰς ταύτας, τούτοις δὲ τῶν ἔκτοτε κανονισθεισῶν ὡς φόρων ὀφειλῶν. Ἄλλὰ καὶ ἡ ἀνοικοδόμησις αὐτῆ τῶν μονῶν καὶ ἐκκλησιῶν παρημποδίζοντο παντοιοτρόπως ὑπὸ τῶν Τούρκων.

Οὕτως ἀναφέρεται ὅτι 5 ἔτη μετὰ τὴν ἐρήμωσιν τῆς μονῆς τῆς Γωνιάς ἐν Κισσάμῳ, ὅτε μοναχοὶ τινες ἐπανελθόντες καὶ ἐκλέξαντες ἡγούμενον Ἰλαρίωνα τὸν ἱερομόναχον ἤρξαντο ἀνακαινίζοντες αὐτήν, οἱ Τούρκοι κατηγορήσαντες αὐτούς, ὅτι οἰκοδομοῦσι φρούριον πρὸς ὀχύρωσιν τῶν Ἐνετῶν, ἠνάγκασαν τὸν Ἰλαρίωνα ν' ἀπέλθῃ τῆς νήσου καὶ καταφύγῃ εἰς Ζάκυνθον (1651). Οἱ ἐναπομείναντες τότε μοναχοὶ ὑφίσταντο τὰ πάνδεινα. Δὲν ἐπετρέπετο αὐτοῖς οὔτε οἰκίας νὰ οἰκοδομῶσιν, οὔτε σανίδας νὰ καθηλῶσιν, οὔτε νὰ ἀλέθωσιν εἰς τὸ ἐλαιοτριβεῖον τῆς Μονῆς τὰς ἐλαίας αὐτῶν. Ταύτας ὑπεχρεοῦντο νὰ ἀλέθωσιν μόνον εἰς τὸ ἐν Γρουμπιλιανοῖς ἐλαιοτριβεῖον τοῦ ἀγᾶ τῆς Κισάμου «Σοφτανζαδέ», ὅστις ὑπὸ τὸ πρόσχημα τοῦ προστάτου ἐλάμβανε τὸ ἥμισυ τοῦ ἐλαίου τῆς Μονῆς καὶ ἀπῆται πλούσια δῶρα, ἵνα ἐπιτρέψῃ καὶ τὴν μικροτέραν ἐπισκευὴν ἐν τῇ Μονῇ. Ἐκτὸς δὲ τῶν ἀλλεπαλήλων ἐρημώσεων διηρπάγησαν ὑπὸ τῶν γενιτσάρων τῆς Κισάμου καὶ τὰ πλεῖστα κτήματα τῆς Μονῆς καὶ μάλιστα τὰ ἐν Γρουμπιλιανοῖς, ἅτινα μετὰ πάροδον πολλῶν ἐτῶν ἐπωλήθησαν ὑπ' αὐτῶν καὶ πάλιν εἰς τὴν Μονὴν ἀντὶ τιμῆματος βαρυτάτου. Τὰ παθήματα ταῦτα τῶν μοναχῶν ἠνάγκαζον αὐτούς νὰ προσλαμβάνωσιν ἐκάστοτε ἐπιστάτην τῆς Μονῆς «Μοναστηριακαγασην» καλούμενον, ὅστις ὡς ἔργον εἶχε νὰ ἐμποδίξῃ τοὺς λοιποὺς γενιτσάρους τοῦ νὰ παρενοχλῶσι τὴν Μονήν. Ὑπὸ τὸ κράτος τοιαύτης τυρανίας οἱ μοναχοὶ ἐξέλεξαν καὶ πάλιν ἡγούμενον κατὰ τὸ ἔτος 1651, τὸν Ἰερόθεον Μουρμούρην· οὗτος δὲ μεγάλως ἐργασθεὶς κατὰ τοὺς μαύρους χρόνους τούτους παρέμεινε ἡγουμενεύων μέχρι τοῦ 1657, ὁπότε καὶ ἀπεβίωσε, διαδεχθέντος αὐτὸν τοῦ Ἰερεμῖα Μπαρότζη, εἰς ὃν οἱ ἐντόπιοι Κρηῖτες ἀπέδωκαν καὶ θαυματοποιὸν δύναμιν διὰ τὸ ἐνάρετον καὶ θεάρεστον αὐτοῦ. Ἀπὸ δὲ τοῦ ἔτους 1661 ἄρχεται ἡ βελτίωσις τῆς θέσεως τῶν μοναχῶν διὰ τῶν καταλλήλων ἐνεργειῶν τοῦ νέου

ηγουμένου Ἡσαΐα Διακοπούλου, ὅστις ζητήσας παρὰ τοῦ διαδεχθέντος Παρθενίου τὸν Γ' Πατριάρχου Διονυσίου Γ' τῆς προστασίαν τῆς Μ. ἐκκλησίας ἔλαβε συγγιλιῶδες γράμμα αὐτοῦ καὶ τῆς περὶ αὐτὸν Συνόδου, δι' οὗ ἡ Μονὴ ἀνεκηρύσσεται **Σταυροπηγιακὴ** καὶ ἀπέκτα πλείστα ὅσα προνόμια. Εἶχε δέ, φαίνεται, πρὸ τῆς Πατριαρχείας Παρθενίου τοῦ Γ' ὀρισθῆ Κυβερνητικὸς φόρος ὡς πρόσος τοῦ **Μητροπολίτου** Κρήτης ἐκ μέρους τῶν δήμων, τῶν ἐπαρχιῶν καὶ τῶν ἐν τοῖς χωρίοις αὐτῶν οἰκούντων ἐπισκόπων, ἱερέων, μοναχῶν καὶ λοιπῶν **ῥαγιαδῶν** καὶ παρείχοντο αὐτῷ ἐκτὸς τοῦ λεγομένου **ζαράρ χασαπιέ** (πιθανῶς φόρου ἐπὶ τῶν κατὰ τὰς θρησκευτικὰς ἐορτὰς καὶ πανηγύρεις σφαζομένων ζώων), τὰ χρήματα τῶν ἐλεημοσυνῶν, ἀγιασμῶν, ἐορτῶν, πανηγύρεων οἱ φόροι πρώτου, δευτέρου καὶ τρίτου γάμου καὶ οἱ ἐτησίως καταβαλλόμενοι φόροι ὑπὸ τριῶν ῥαγιαδῶν ἐξ ἐκάστης οἰκίας· ἀλλὰ πλείστοι τῶν φόρων τούτων ὡς ἐπὶ τὸ πλείστον ἢ πλημμελῶς εἰσπραττόντο ἢ εἰσπραττόμενοι ἐφορολογοῦντο ἢ κατεκρατοῦντο ὑπὸ τῆς ἀρχῆς.

Ὁ δὲ Πατριάρχης Κων)πόλεως, παρ' ὅλον τὸν ἐξευτελισμὸν, ὃν εἶχε ὑποστῆ τὸ ἀξίωμα αὐτοῦ ἀπὸ τῆς 16ης ἑκατονταετηρίδος καὶ τὸν περιορισμὸν τῶν προνομίων του, ἐξήσκει καὶ τότε δικαιοδοσίαν ἐπὶ τῶν τῆς νήσου ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων. Εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ διορίζη ἀμέσως μὲν τοὺς ἀνωτέρους τῆς Ἐκκλησίας λειτουργούς, ἐμέσως δὲ διὰ τῶν ἀνωτέρων τοὺς ὑποδεεστέρους μέχρι τῶν ἐφημερίων τῆς ἐσχάτης κωμοπόλεως καὶ τοῦ ἐσχάτου χωρίου. Αὐτὸς εἶχε τὴν ἐποπτείαν τῆς διαχειρίσεως ὅλων τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῶν μοναστηριακῶν κτημάτων καὶ τῆς διοικήσεως τῶν μοναστηρίων· αὐτὸς ἦτον ὁ ὑπέρτατος δικαστὴς τῶν περὶ γάμου διαφορῶν καὶ ἐν γένει τῶν δικῶν, ὅσας ἔχοντες πρὸς ἀλλήλους οἱ χριστιανοὶ δὲν καθυπέβαλλον εἰς ὀσμανικὸν δικαστήριον, αὐτὸς ἦτο τελευταῖον ὁ ὑπέρτατος ἀντιπρόσωπος καὶ ἐγγυητὴς αὐτῶν παρὰ τῇ Ὑψηλῇ Πύλῃ, ἣτις τούτου ἕνεκα σπανιώτατα ἤρνεϊτο νὰ συντελῆ εἰς πᾶν ὅ,τι οὗτος ἐνόμιζεν ἐπιτήδιον νὰ ἐνισχύσῃ καὶ νὰ συντηρήσῃ τὴν εἰς τὸ Κράτος πίστιν αὐτῶν (Παπαρρηγ. Τόμ. Ε', σελ. 505). Οἱ Πατριάρχαι πράγματι σπουδαίως ἐνδιεφέροντο διὰ τὴν βελτίωσιν τῶν τῆς Νήσου ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων καὶ ἀπετέλουν, οὕτως εἰπεῖν, τὴν αὐτόχθονον ἀόρατον μὲν ἀλλὰ καὶ μεγίστην κινητήριον δύναμιν, ἣτις, ὡς καὶ ἐπὶ Ἐνετῶν, οὐ μόνον διέθρεψε τὸν πατριωτισμὸν τῶν Κρητῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν πρὸς τὴν ὅσον ἔνεστιν ἀπὸ τοῦ νέου ζυγοῦ ἀπελευθέρωσιν ἀκατανικήτως ἀναπτυχθεῖσαν τάσιν αὐτῶν. Εἰς τοῦτο δὲ οὐκ ὀλίγον συνετέλεσαν αἱ ὑπάρχουσαι τότε μοναί.

Δι' ἄλλου **συγγιλιῶν**, τοῦ Πατριάρχου Ἰακώβου τούτου ἐκδοθέντος ἐν ἔτει 1681 καὶ προσυπογεγραμμένου ὑπὸ δέκα ἄλλων Συνοδικῶν Ἀρχιερέων, διασωζομένου δὲ ἐν τῇ παρὰ τὰ Χανία μονῇ τῆς Χρουσοπηγῆς, ἀναγνωρίζεται ἡ συγχώνευσις ταύτης μετὰ τῆς τοῦ Ἀγ. Ἐλευθερίου ἐν τῷ χωρίῳ Μουρνῆς (Μουρνιές) ἐτέρας μονῆς εἰς μίαν καὶ ἀνεκηρύσσονται αὐταὶ ὡς καὶ τὰ μετόχιά των ὡς **Σταυροπηγιακαί**. Παρεπόμενα δὲ τῷ Σταυροπηγιακῷ τούτῳ ἀξιώματι, κατὰ τὸ συγγίλιον ἦσαν προνόμια ἀσυδοσίας καὶ ἀνεξαρτησίας ἀπὸ τοῦ κατὰ τόπον Ἐπισκόπου, ὅστις μὴ ἔχων δικαίωμα ἐπεμβάσεως δὲν εἶχε οὐδὲ ἔδραν ἐν ταῖς μοναῖς, τὴν ὀνομαζομένην **ἱερόν σύνθρονον**, ὡς καὶ ἀπὸ παντὸς ἄλλου προσώπου. Ὁ ἐσωτερικὸς δὲ κανονισμὸς τῶν χειροτονιῶν τῶν μονῶν καὶ ἡ ἐκλογή τοῦ ἡγουμένου ἐπαφίετο εἰς τοὺς καλογήρους αὐτῶν. Ἄντ' αὐτῶν ἡ Μονὴ ἀνελάμβανε μόνον μίαν ὑποχρέωσιν νὰ καταβάλλῃ κατ' ἔτος 60 ὀκάδας ἐλαίου ὡς σημεῖον ὑποταγῆς εἰς τὴν Μεγάλην ἐκκλησίαν. Ἐκ τοῦ συγγιλιῶν φαμεῖον ὑποταγῆς εἰς τὴν Μεγάλην ἐκκλησίαν. Ἐκ τοῦ συγγιλιῶν φαμεῖον καθίσταται ὅτι οἱ μοναχοὶ ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπιέζοντο ὑπὸ τῶν κατὰ τῆς ἐπεμβαινόντων ἐκάστοτε, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὑπὸ τοῦ Ἐπισκόπου, ὅστις ὑποχρεωμένος καὶ οὗτος εἰς καταβολὴν τῶν καθορισμένων **πενσεσίων** ἠναγκάζετο νὰ ζητῇ τὴν συνδρομὴν τῶν μονῶν. Ἡ δὲ Μεγάλη ἐκκλησία ἵνα ἀπαλλάξῃ τότε τοὺς παραπονεθέντας μοναχοὺς τῶν βαρῶν καὶ ἐπεμβάσεων διέταξε τὴν ἔνωσιν. Μ' ὅλα ταῦτα βραδύτερον ὁ ἐπίσκοπος Κυδωνίας Εὐφροαῖμ ἐνεργήσας παρὰ τῷ Πατριαρχίῳ, ἀγνοοῦντι, φαίνεται, τὴν ὑπαρξίν τοῦ ἀνωτέρου συγγιλιῶν, ἐπέτυχεν τὸν ἀποχωρισμὸν τοῦ χωρίου Μουρνιές καὶ τὴν εἰς τὴν ἐπισκοπὴν αὐτοῦ ὑπαγωγὴν του. Ἀλλὰ τῷ 1702—1706 πάλιν ὁ αὐτὸς Πατριάρχης, ἀναγνωρίσας τὸ λάθος του, ἐπανεδῶκε διὰ συγγιλιῶν ἐπίσης τὸ χωρίον εἰς τὴν Μονὴν, ἀπειλῶν μάλιστα δι' ἀρῶν πάντα κληρικῶν ἢ λαϊκῶν ὅστις ἤθελεν ἐπιχειρήσει νὰ ἐνοχλήσῃ τοὺς μοναχοὺς καὶ νὰ διαταράξῃ τὰ κερτημένα αὐτῶν προνόμια. (Χριστιαν. Κρήτη Ἔτ. Β'. Τεῦχ. Β'.)

Ἀλλὰ καὶ ἄλλαι ἐκκλησίαι καὶ μοναί, ὅπου διεσώθησαν τοιαῦτα μολογῶτι διὰ φιρμανίων καὶ ἱεροδικαστικῶν ἀδειῶν εἶχεν καθορισθῆ ἢ δικαιοδοσία αὐτῶν κατὰ τὰ παραδεδεγμένα, ὑπὸ τὸ πρόσχημα ἐξελέγξεως, ἐνεργουμένης ὑπὸ ὑπαλλήλων τῆς προϊσταμένης ἀρχῆς, ὑπέκυπτον εἰς ἀβαρίας, ἀπογυμνοῦμεναι τῶν κειμηλίων αὐτῶν καὶ ἄλλων ἀφιερωμάτων. Οἱ δὲ Καδῆδες, οἱ ἐπιστάται τῶν ἱεροδικαστῶν, οἱ ἀρχιαστυνόμοι, βοεβόδα καὶ λοιποὶ ὑπάλληλοι παρημποδίζον πολυλάκις τοὺς ἐπισκόπους, ἱερεῖς καὶ μοναχοὺς, οἵτινες τῇ ἀδείᾳ τοῦ Μητροπολίτου ἐπεσκέπτοντο κατ' οἶκον τοὺς **ῥαγιαδες** καὶ ἐξετέλουν

θησκευτικὰς ἱεροπραξίας. Μὴ περιοριζόμενοι δὲ εἰς ταῦτα οἱ Τοῦρκοὶ ἐπέβαλον καὶ τὸν καταβίβασμόν τῶν κωδῶνων τῶν ἐκκλησιῶν, ἀπαγορεύσαντες τὴν χρῆσιν αὐτῶν. Ἐκτοτε δὲ ἐγενικεύθη ἡ χρῆσις τῶν σημάτων, ἅτινα ὑπῆρχον ἕως τότε μόνον εἰς τὰς μικροτέρας καὶ πτωχοτέρας τῶν ἐκκλησιῶν καὶ μονῶν. Συνεπεία δὲ τοῦ μέτρου τούτου ὡς ἀναφέρεται (Ἱστορ. Κονδυλάκη σελ. 277) οἱ χωρικοὶ ἀπέκρουσαν εἰς τὴν γῆν τοὺς κώδωνας τῶν ἐκκλησιῶν τῶν οὗτοι δὲ προσέλαβον βαθμηδὸν τὴν σημασίαν ἀγίου ἀντικειμένου· ὁσάκις δὲ βραδύτερον ἐνέσκηπτε λοιμός, οἱ χωρικοὶ ἐξάγοντες τοὺς κώδωνας ἐκ τῶν κρυπτῶν περιέφερον αὐτοὺς ἐν λιτανεῖα ἀνὰ τὰ χωρία, ἐπικαλούμενοι τὴν θεῖαν ἀντίληψιν.

Ἐθλίβοντο δὲ οἱ Ἐπίσκοποι καὶ μετ' αὐτῶν ὁ λαὸς καὶ ἐκ τῶν εἰς τὰ ζητήματα γάμου ἐπεμβάσεων καὶ ἀναμίξεων ἄλλων προσώπων, διότι οἱ Ἐπίσκοποι παρημποδίζοντο πολλάκις νὰ προβῶσιν εἰς τὴν τιμωρίαν ἱερέων ἢ μητροπολιτικῶν ἐπιτρόπων, οἵτινες παρὰ τὰ θρησκευτικὰ νόμιμα ἐξέδιδον ἀδείας γάμων διὰ τὴν ἐπέμβασιν τῶν ἱεροδικαστῶν εἰς τὰ ἀφορῶντα τὰς διαθήκας τῶν ἱερέων καὶ ραγιάδων ἐν γένει ζητήματα, διὰ τὰς παύσεις ἢ ἀπελάσεις ἱερέων, δι' ἀδικήματα γενόμενα εἰς μοναχοὺς καὶ αὐτοὺς τοὺς ἐπισκόπους, οἵτινες, ὡς μὴ ὄφειλε, προσεκαλοῦντο ὑπὸ τῶν ἐπιτοπιῶν ἀρχῶν πρὸς ἐξέτασιν διαφορῶν, κανονισθέντος μόνον πολὺ βραδύτερον, ὅπως ἐπὶ τῶν ἀναγομένων εἰς τὸ Ἱερὸν μουσουλμανικὸν δίκαιον προσέρχονται οὗτοι ἐνώπιον αὐτοῦ τοῦ Μ. Βεζύρου καὶ τῶν Καζασκερίδων, θεωρηθέντων τούτων ὡς μόνων ἀρμοδίων. Ἐθλίβοντο ὅμως οἱ Ἐπίσκοποι, φαίνεται, καὶ ἐξ ἄλλου λόγου:

Ὡς ἱστορεῖται, φιλοδώρημα (πεςκέσι) ἐδόθη τὸ πρῶτον εἰς τὸν Σουλτάνον, ἵνα γίνῃ Πατριάρχης, ὑπὸ Συμεῶνος τοῦ Τραπεζουντίου, ἀποτελούμενον ἐκ χιλίων φλωρίων, αὐξηθὲν κατὰ μικρὸν ἐπὶ τῶν κατόπιν γενομένων Πατριαρχῶν, γενόμενον καὶ ἐτήσιον μέχρι τεσσάρων χιλιάδων φλωρίων. Τὸ τοιοῦτον ὅμως ἔφερε τὰ Πατριαρχεῖα εἰς ἐλεεινὴν οικονομικὴν θέσιν, ἕως οὗ ἐπελθούσης ἀντιδράσεως φιλοτίμων καὶ ἀξιοπρεπῶν Πατριαρχῶν περιορίσθη πάλιν τοῦτο κατὰ μικρὸν καὶ κατόπιν ἐξέλιπεν (Χριστ. Κρήτη Ἔτ. Β' Τεῦχ. Α' σελ. 92). Τὸ κακὸν ὅμως προηγούμενον τοῦ πεσκέσιου δὲν περιορίσθη, φαίνεται, μόνον ἐν Κων]πόλει, ἀλλ' ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὰς μητροπόλεις τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους. Ἐκ τοῦ ὅτι δὲ βλέπομεν ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1756 ὁ Μητροπολίτης Κρήτης ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ καταβάλλῃ κατ' ἔτος εἰς τὸ Σουλτανικὸν ταμεῖον 10 χιλιάδας **ἄσπρα** ἐκ τῶν 66 χιλιάδων, τὰ ὁποῖα εἰσέπραττεν ἐν τῇ ἐπαρ-

χία του (ὄρα Αὐτοκράτορ. βεράτιον καὶ φιορμάνιον τῆς ἐγκαθιδρύσεως τοῦ Μητροπολίτου Κρήτης Γερασίου ἐν ἔτει 1756 ἐκδοθέν. Χριστ. Κρήτη Ἔτ. Β' Τεῦχ. Α'), ἐκτὸς δὲ τοῦ ποσοῦ τούτου καὶ ἄλλα πολλὰ δῶρα πρὸς τοὺς ἀρχοντας καὶ ἄλλους ἰσχύοντας, ἀποστελλόμενα αὐτοῖς οὐ μόνον κατὰ τὴν ἀνάγκησιν τοῦ Μητροπολίτου εἰς τὸν θρόνον του ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰς δύο μεγάλας χριστιανικὰς ἐορτὰς τῶν Χριστουγέννων καὶ τοῦ Πάσχα, ἕνεκα τοῦ ὁποίου καὶ πρὸς ἀνακούφισιν τοῦ Μητροπολίτου ἦσαν ὑποχρεωμένοι, φαίνεται, καὶ οἱ ἐπίσκοποι τῶν ἐπαρχιῶν, συμφώνως πρὸς ἀρχαῖον νόμον καὶ βεράτιον νὰ στέλλωσι καὶ οὗτοι δῶρα εἰς τὸν Μητροπολίτην, ὡς καὶ πάντες οἱ τῶν μονῶν τῆς Νήσου ἠγούμενοι, ἄλλοι ἱερεῖς καὶ ὁαγιαδες, ἐννοεῖ τις ὅτι τὸ κακὸν τοῦτο εἶχεν ἐκχειλίσαι κατὰ τὴν παρούσαν ἰδίαν ἐποχὴν, καθ' ἣν ἄλλως οἱ ταμίαι ἐζήτουν νὰ εἰσπράττωσι φόρους, δασμοὺς καὶ δῶρα εἰς τὰ τελωνεῖα, τὰς θύρας τῶν ἐξόδων αὐτῶν καὶ τὰς ἀποβάθρας, παρὰ δὲ τοῦ Μητροπολίτου αὐτοῦ οὐ μόνον διὰ τὰ προϊόντα τῶν ἀμπέλων του ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ λόγφ ἐλεημοσύνης χορηγούμενα αὐτῷ παρὰ τῶν ὁαγιαδῶν ἔλαια, καρπούς, μέλι καὶ διάφορα ἄλλα ἀντικείμενα ἢ ἔπιπλα, ἐναντιούμενοι πολλάκις βαναύσως κατ' αὐτοῦ.

Οἱ δὲ Ἐπίσκοποι μὴ ἀπολαμβάνοντες, πιθανῶς, πάντες διὰ τῶν διοριζομένων πληρεξουσίων των ἐκ τῶν ποιμνίων αὐτῶν ὅσα ἠδύναντο νὰ καταστήσωσι τὸν βίον αὐτῶν ἀνετον καὶ ἀξιοπρεπῆ, ἀφοῦ ἄλλως ὄφειλον καὶ οὗτοι νὰ καταβάλλωσιν εἰς τὸ Αὐτοκρατορικὸν Ταμεῖον ἐμμέσως διὰ τῆς Μητροπόλεως ἀνάλογα, ἐστενοχωροῦντο καὶ ἐθλίβοντο. Ἐθλίβοντο ὅμως καὶ ἐστενοχωροῦντο περισσότερο ἀληθῶς οἱ ἄλλοι κάτοικοι **ὁαγιαδες** καὶ διὰ τὴν ἐπιβαλλομένην αὐτοῖς φορολογίαν εἰς τὰς οἰκίας, τοὺς σταθμούς, τὰς ἀποβάθρας καὶ τὰ τελωνεῖα ἐπὶ τῶν εἰς τὸν Μητροπολίτην προσφερομένων ἀντὶ χρημάτων διαφορῶν εἰδῶν, οἷον ὑφασμάτων, φορεμάτων κ.λ.π. διὰ τὴν ἐπέμβασιν τῆς Ἀρχῆς εἰς τὰ ὑπὲρ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ μονῶν γινόμενα ἀφιερῶματα, διὰ τὸν ἐπιβεβλημένον **φόρον τοῦ δίσκου καὶ τῆς ἐορτῆς**, ὡς ἐκαλεῖτο οὗτος καὶ ὁ παρὰ τῶν κληρονόμων ἀποβιώσαντος ὁαγιαῖ πληρωνόμενος φόρος (κληρονομίων). Οὐδέποτε ὅμως οὔτε οἱ μὲν οὔτε οἱ δὲ ἀηλίζοντο. Ἐστραμμένοι δὲ πάντοτε πρὸς τὴν Κων]πολιν, ἦν ἐθεώρουν πρωτεύουσαν σύμπαντος τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἐν τῇ διανοίᾳ των ἀναπλάττοντες τὸν μέγαν τῆς Χριστιανωσύνης καὶ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας ναόν, ἦδον ἐν κρυπτῷ ἄσμα ὅπερ ποιηθὲν, φαίνεται, ὑπὸ ἀγνώστου ὁμιμαδόρου χωρικοῦ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς τῆς ἀλώσεως τῆς Μεγαλονήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ

ὑποστὰν πολλὰς γλωσσικὰς παραλλαγὰς διεσώθη μέχρις ἡμῶν σήμερον:

Οὐλαὶς ἢ μέραις ἦν καλαὶς, καλαὶς κ' εὐλογημέναις
 Σὰν τὴν ἡμέρα τῆς Δαμπρῆς ἄλλη κιαμιλὸν δὲν εἶνε,
 Ἄπου σημαίνουσι ἢ ἐκκλησιαίς, κ' ὅλα τὰ μοναστήρια
 Σημαίνει κ' ἢ Ἁγία Σοφία, τὸ μέγα μοναστήρι,
 Μ' ἑκατοπέντε σήμαντρα, μ' ἑκατοδύο καμπάναις,
 Μ' ἐξήνταπέντ' ἀρχιερεῖς, ἑγούμενους ἐννεήντα,
 Δασκάλους εἰκοστέσσερες, καὶ διάκους ὄγδοῦντα.
 Κ' εἰς τὰ δεξιὰ ἢ ἡ Βασιλιὰς, ζερβὰ ἢ ἡ Πατριάρχης
 Καὶ ψάλλουσι τὸ χερουβικό μετὰ τῆ ψαλλιμουδιάς
 Κ' ἄγγελος ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ ἐβγήκε καὶ φωνιάζει
 — Πάψετε τὸ ψαλλιμουδιό, νὰ χαμηλώσουσι τ' ἅγια,
 Νὰ μεταλάβουσι οἱ χριστιανοί, θρηναὶ ἢ Παναγία
 Κ' οἱ Τούρκοι ἐπλακώσανε σ' τὸν Ἐντρεῖν ἐμπήσαν (α)
 Κ' ἢ Παναγία ἢ δέσποινα κλαίει μυρολογατα.
 Κ' ὁ Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ τῆνε παρηγοροῦνε
 — Σώπασε Παναγία μου, **δική μας εἶνε πάλι!**

Ὅπως δὲ οἱ Κρηῖτες ἠλπίζον εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτῶν οὕτω καὶ οἱ Ἐνετοὶ δὲν εἶχον ἀπολέσει τὴν ἐλπίδα τῆς ἀνακτίσεως τῆς νήσου. Τῷ 1684 νέος πόλεμος εἶχεν ἐκραγῆ μεταξύ Τουρκίας καὶ Ἐνετίας, οἱ δὲ Κρηῖτες γνωρίζοντες τὴν παραλυσίαν εἰς ἣν διετέλει ἡ οἰκονομικὴ καὶ ἡ στρατιωτικὴ κατάστασις τῆς Τουρκίας (Σάθα. Τουρκοκρατ. Ἑλλάς σελ. 329) ἤκουσαν μετ' ἐλπίδων τὴν ἐκρηξιν τούτην· αἱ δὲ ἐλπίδες των ἀνεπετρόθησαν ἔτι μᾶλλον, ὅτε οἱ Ἐνετοὶ βραδύτερον ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ ἀρχιστρατήγου Φραγκίσκου Μοροζίνη ἐγένοντο πάλιν κύριοι τῆς Πελοποννήσου (1687) καὶ ἐκυρίευσαν τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν (17|29 Σεπτεμβρίου), παρ' ὅλην τὴν λύπην, ἣν ἠσθάνθησαν ἐπὶ τῇ ἐκ τοῦ βομβαρδισμοῦ τοῦ Ἐνετικοῦ στρατοῦ καταστροφῇ τοῦ ἀριστοουργήματος τῆς ἀρχαίας καὶ νεωτέρας ἀρχιτεκτονικῆς, τοῦ Παρθενῶνος (β). Ἐκ τῶν συνεχῶν τούτων ἀποτυχῶν

(α) Ἐδρηνὲ - κατῆ, Πύλη τοῦ φρουρίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

(β) Τὴν ἐσπέραν τῆς 13|25 Σεπτεμβρίου, ἀποφράδος διὰ τὸν Ἑλληνισμόν, τοῦ ἔτους 1687 βόμβα ἐκ τῶν ῥιφθεισῶν ὑπὸ τῆς ἐκ τῆς θέσεως Ἁγ. Δημητρίου (Λουμπαδιάρη) βαλλούσης Ἐνετικῆς ὀλοστοιχίας κατὰ τῆς Ἀκροπόλεως ἐπέτυχεν τὸν περιλαμπρὸν ναὸν κατὰ τὸ μέρος τῆς πυριτιδαποθήκης, ἐν ἣ οἱ πολιορκούμενοι Τούρκοι εἶχον συσσωρεύσει τὰ πολεμοφόδιά των. Ἐπικολούθησε τρομερὰ ἐκρηξίς καὶ πυρκαϊά, ἣτις ἐκόνει τὸν ναὸν εἰς δύο καὶ μετέβαλεν αὐτὸν εἰς ἐρείπια (Σάθα. Τουρκοκρατ. Ἑλλάς σελ. 316). Ὁ ναὸς εὐτυχῶς ἀνορθοῦται καὶ πάλιν βαμνηδὸν σήμερον δι' αὐτῶν τῶν ἐρείπιων του.

τῶν τουρκικῶν ὄπλων στάσις εἶχε ἐπὶ πλέον ἐκραγῆ ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὁ δὲ ἀρχηγὸς αὐτῆς Τσαοὺς ᾤδευσε κατ' αὐτῆς ἐκ τοῦ Δουναβέως ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ. Τότε δὲ καὶ ὁ Σουλτάνος Μωάμεθ ὁ Δ'. καθρέθη καὶ ἐνεθρονίσθη ὁ Σουλεϊμάν Β', ἐνῶ ὁ καρατομηθεὶς μέγας Βεζύρης Σουλεϊμάνης ἀντικατεστάθη ὑπὸ τοῦ Τσαοῦς. Ὁ δὲ Μοροζίνης, ὅστις ἐν τῷ μεταξύ διὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Πελοποννήσου εἶχε λάβει τὴν προσωνομίαν «ὁ Πελοποννησιακός», μετὰ δὲ τὸν θάνατον τοῦ δόγη τῆς Ἐνετίας Ἰουστινιάνη εἶχεν ἀνέλθει καὶ εἰς τὸ ὑπατον τοῦτο ἀξίωμα, διατρίβων ἐν Πόρῳ, καθ' ὃν χρόνον ἐτελοῦντο στρατιωτικαὶ ἐορταὶ καὶ πληροφοροῦντο ὅτι ἡ Κρήτη διετέλει ἐν πληρῇ ἀναρχίᾳ, ὡς κατωτέρω ὁψόμεθα, ἀπεφάσισε ἐπωφελοῦμενος τῆς καταστάσεως νὰ ἐκδράμῃ πρὸς ἀνάκτισιν αὐτῆς, τοσοῦτον ἄλλοτε ἐνδόξως παρ' αὐτοῦ ὑπερασπισθείσης.

Κατὰ τὸ ἔτος 1688 Μητροπολίτης τῆς Νήσου ἦτο διωρισμένος μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Νικηφόρου Σκωτάκη Ἀθανάσιος ὁ Καλλιπολίτης, ἐνάρετος καὶ ἀξιόλογος λειτουργός. Οὗτος ὅμως στερούμενος, ὡς καὶ οἱ προκάτοχοί του, ἰδίου Μητροπολιτικοῦ ναοῦ καὶ ὑποχρεωμένος νὰ καταφεύγῃ εἰς τὸ Σιναϊτικὸν μετόχιον τοῦ Ἁγίου Ματθαίου, ὅπερ ἀπελάμβανε ὅλων τῶν ἐκ τῶν διαφόρων ἱεροτελεστικῶν ὠφελημάτων, ἀπεφάσισε νὰ κτίσῃ ἴδιον ναόν· εὐρῶν δὲ παλαιάν τινα ἐκκλησίαν ἀφιερωμένην εἰς τοὺς Ἁγ. Ταξιάρχας καὶ ζητήσας ἄδειαν παρὰ τοῦ τότε Τούρκου διοικητοῦ τοῦ Ἡρακλείου, ἀπευθυνθέντος εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἔλαβε τοιαύτην δι' ἰδίου φιορμανίου, ἐπανέκτισε δὲ τότε καὶ ἐπεσκεύασε τὴν ἐκκλησίαν. Τὸ τοιοῦτον ὅμως δὲν συνέφερε, φαίνεται, τὸν Σιναϊτὴν οἰκονόμον τῆς ἕως τότε ὡς Μητροπόλεως χρησιμεύουσης ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Ματθαίου Δανιὴλ, ὅστις συνεννοηθεὶς μετὰ Τούρκου τινος οὐλεμᾶ, Τημεντζῆ ὀνόματι, ἀπέστειλε τοῦτον εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐπέτυχεν, τῇ μεσολαβήσει τοῦ ἐκεῖ ἰσχύοντος Ἑλληνος Γιαννιοῦ Σκορδύλη, ὅπως ἐκδοθῆ ὑπὸ τοῦ τότε μεγάλου Βεζύρου ἀντίθετον **φιρμάνι** καὶ **φειφᾶς** τοῦ σεῖχουλισλάμη, δι' οὗ διετάσσετο, ἵνα κρημισθῆ ὁ ἔτοιμος πλέον ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν. Μετ' ὀλίγον δὲ πράγματι διαταγῇ γενομένη ἐν **συγγελίῳ**, φαίνεται, ὡς ἐκαλοῦντο ὑπὸ τῶν κληρικῶν καὶ οἱ φειφάδες, ἀφίκετο εἰς Ἡράκλειον, ὁ δὲ Διοικητὴς αὐτοῦ ἀποστείλας στρατιωτικὸν ἀπόσπασμα κατέσρωψε τὸν ναὸν ἐκ θεμελίων καὶ μετ' αὐτοῦ τὰ κτισθέντα κελλία κ.λπ. Τὸ τοιοῦτον ὅμως ἐγέννησε ἀναβρασμὸν ἐν τῇ πόλει, ἣ δὲ φρουρὰ στασιάζουσα ἐναντίον τοῦ Διοικητοῦ ἐφόνησε αὐτόν τε καὶ τινὰς ἀξιωματικούς (12 Μαΐου). Ἀναχωρήσας δὲ τότε ἐκ Πόρου ὁ μαθὼν ταῦτα Μοροζίνης μετὰ εἴκοσι δύο γαλερῶν καὶ

ένωθεις εις Κύθηρα μετὰ τῶν πλοίων τῶν τότε συμάχων ἱπποτῶν τῆς Μελίτης παρουσιάσθη αἴφνης, ἐν καιρῷ ἔτι τῶν ταραχῶν, ἔναντι τοῦ Ἡρακλείου. Ἡ ἐμφάνισις ὅμως αὐτῆ τοῦ Μοροζίνη ἐπέφερε παρ' ἐλπίδα ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν πλήρη καθυσύχασιν τῶν ἐν Ἡρακλείῳ χριστιανῶν, ἐκ φόβου ἐκδικήσεων τῶν Τούρκων, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν συσσωμάτωσιν τῶν στασιασάντων Τούρκων γενιστάρων, οἵτινες ταχθέντες ὑπὸ νέον ἀρχηγὸν (γιενιτσέρ - ἀγασσῆ) ἠτοιμάσθησαν πρὸς ἄμυναν καταλαβόντες τὰς τοῦ φρουρίου ἐπάλξεις καὶ ἄλλας παρὰ τὸ Ἡρακλίον θέσεις. Ἰδὼν δὲ τότε ὁ ἔξω τῆς Δίας περιπλέων Μοροζίνης ὅτι ἡ ἐπιχειρήσις του καθίστατο δύσκολος καὶ ἡ ἐπιτυχία τῆς καταλήψεως τοῦ Ἡρακλείου ἀδύνατος ἀνέκρουσε πρῦμναν καὶ ἐγκατέλειπε τὰ Κρητικὰ ὕδατα. Ταῦτοχρόνως οἱ Τούρκοι πρὸς δικαιολογίαν διέδωκαν ὅτι ἡ στάσις προῦκλήθη ἔνεκα τῆς φιλοχριστιανικότητος τοῦ Τούρκου τοῦ Ἡρακλείου διοικητοῦ. Ἀλλὰ δὲν ἦσαν οἱ γιενίτσαροι τῆς Κρήτης οἱ μόνοι στασιάζοντες. Κατὰ τὰ τελευταῖα τῆς 16ης ἑκατονταετηρίδος ἔτη, ἐπὶ τοῦ διαδόχου τοῦ καθαιρεθέντος, ὡς εἶδομεν Μωάμεθ, Δ' Σουλτάνου Σουλεϊμάν τοῦ Β' (1687-1691) τὸ Τουρκικὸν κράτος εἶχε καταστῆ ἔρμαιον, κυριολεκτικῶς, τῶν ἀτάκτων **γιενιτσάρων** καὶ **σπαχίδων**· ἀνίσχυρον ὅμως πανταχοῦ ἦτο ἔτι ἀνίσχυρότερον ἐν Κρήτῃ, ὅπου οἱ τιμαριοῦχοι καθίσταντο ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος ὑπεροπτικώτεροι καὶ θρασύτεροι, καταπιέζοντες οὐ μόνον τὸν λαόν, ἀλλὰ καὶ αὐτοὺς τοὺς ὁμοεθνεῖς ὑπαλλήλους. Παραλλήλως δὲ πρὸς τούτους οἱ ὑπάλληλοι καὶ ἰδίᾳ οἱ ἀλλαξοπιστήσαντες Ἐνετοὶ, εἰς οὓς παρεχωρήθησαν καὶ ἔκτακτα δικαιώματα, εἰς μυρίας προέβαινον καταχρήσεις· εἰς τοιαύτην δὲ θρασύτητα ἔφθασαν οἱ τῶν Χανίων γιενίτσαροι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ὥστε δὲν ἐδειλίασαν νὰ σφάξωσι καὶ αὐτὸν τὸν Σουλφικὰρ πασᾶν, ἐπιχειρήσαντα ἡμέραν τινα νὰ περιορίσῃ αὐτοὺς ἐντὸς τοῦ εἰς τὴν συνοικίαν Σπλάντζια σταθμοῦ, ρίψαντες ἐν τέλει καὶ τὸ πτώμα αὐτοῦ εἰς τοὺς κύνας.

Ἐπὶ τὰ ἄλλα δὲ φορικτὰ βάσανα καὶ τὰς παντοίας παραβάσεις καὶ καταχρήσεις ἦτο ἀληθῶς μέγας ἠρωϊσμός καὶ μόνη ἡ ἐγκατέρησις τῶν Κρητῶν, ὅσοι διετήρησαν τὴν ὀρθόδοξον αὐτῶν χριστιανικὴν θρησκείαν καὶ τὰς παραδόσεις τῶν πατέρων αὐτῶν. Ἰκανοὶ ὅμως ἐκ τῶν τοιούτων καὶ μάλιστα κατόπιν γνωμοδοτήσεως, ὡς ἀναφέρεται, τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Νεκταρίου Πελοπίδα, Κρητὸς (1664—1682), διατηροῦντος σχολὴν εἰς τὸ ἐν Ἡρακλείῳ Σιναϊτικὸν μετόχιον τῆς Ἁγ. Αἰκατερίνης (Ψιλάκη Τόμ. 3 σελ. 36), καταληφθὲν ὑπὸ τῶν Τούρκων, ὡς εἶδομεν, μετέβαλον μόνον πρὸς τὸ θεαθῆναι τὸ θρησκευμὰ των, ὡς ἔπραξαν καὶ οἱ λεγόμενοι **λινοβάμ-**

βακοι ἐν Κύπρῳ. Οἱ πλείστοι τούτων ἐγνωρίζοντο μεταξύ των, συνεννοοῦντο, τηροῦντες ἄκραν μυστικότητα, ἐβάπτιζον τὰ τέκνα των καὶ συνῆπτον γάμους μεταξύ των, φανερὰ μὲν ἀκολουθοῦντες τοὺς μουσουλμανικοὺς τύπους, ἐν κρυπτῷ δὲ ἐκτελοῦντες τὰ παραγγελλόμενα ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας. Τοιοῦτοι δὲ ἦσαν οἱ Κουρμούληδες (γ), πολυμελὲς οἰκογένεια, ἣτις πολλὰς παρέσχεν ὑπηρεσίας εἰς τὸν κατόπιν τοῦ 1821 ἀγῶνα, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἀλλὰ καὶ πρὸ αὐτοῦ ἐπὶ πολλὰ ἔτη εἰς πολλὰς περιστάσεις ἐπροστάτευσεν καὶ ἐβοήθησεν καταδιωκομένους καὶ πάσχοντας χριστιανούς, οἱ Μπρασάνηδες, οἱ Ρετζέπηδες, οἱ Καρασουμανάδες καὶ οἱ Σεμπανάκηδες, πάντες ἀνίκητοι εἰς τὴν κατόπιν κληθεῖσαν Κουρμουλικὴν φυλὴν. Ἐκ τῶν τοιούτων δὲ ἀπετελέσθη ἡ τάξις τῶν λεγομένων «Τουρκορωμηῶν» ἢ «Κρυπτοχριστιανῶν», οἵτινες ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν μετέβαινον πρὸς τὸ θεαθῆναι εἰς τὰ τζαμιά τῶν πραγματικῶν Ὀθωμανῶν, φέροντες ἢ καὶ μὴ φέροντες τὸ Τουρκικὸν ἔνδυμα, μὲ τὸ ἐπὶ κεφαλῆς των **σαρμι** ἢ **τουρμπάνι** (κίδαριν) καὶ διατηροῦντες παρὰ τοῖς ἐπωνύμοις τῆς οἰκογενείας των τὰ τουρκικὰ αὐτῶν κύρια ὀνόματα. Οἱ «κρυφοὶ» δὲ οὗτοι ἢ κρυπτοχριστιανοί, διέσωζον ἐν τῷ μυχῷ τῆς καρδίας των τὴν πίστιν τῶν προγόνων των ἀλώβητον, κληρονομικὴν, ἦν μετεβίβαζον ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν ἐν τῇ μυστικότητι τῆς οἰκογενειακῆς ἐστίας. Παιδιόθεν ἐβαπτίζοντο κρυφὰ εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν λαμβάνοντες τὰ ἀληθῆ αὐτῶν χριστιανικὰ ὀνόματα καὶ ἐτήρουν ἀνελλιπῶς τὴν τεσσαρακοστήν, εἶχον τὰς εἰκόνας των καὶ φανατικῶς ἐξεπλήρουσαν τὰ θρησκευτικὰ αὐτῶν καθήκοντα εἰς ναοὺς μυστικοῦς καὶ ἄλλα πρόχειρα ἱεροτελεστήρια, ἅτινα ἔκρυπτον εἰς τὸ

(γ) Κατὰ τὸν Πάσλεῦ στηριζόμενον εἰς τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἰωάννου Κουρμούλη, ἀνεψιοῦ τοῦ Μιχαὴλ Κουρμούλη ἀρχηγοῦ τῶν Κουρμουλικῶν κατὰ τὸ 1821, οἱ Κουρμούλαι ἠσπᾶσθησαν τὸν μοαμεθανισμόν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ προπάππου αὐτῶν, ἦτοι ἡμῖς περίπου αἰῶνα μετὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκικῆς κατακτήσεως. Δεδομένου δὲ ὅτι οἱ Τούρκοι ἐξηπλώθησαν εἰς τὴν Μεσσαράν τῷ 1648, ὅπου ἦσαν εὐρέως ἐγκατεστημένοι οἱ Κουρμούληδες, ὁ φαινομενικὸς αὐτῶν ἐκτουρμισμὸς ἐγένετο περὶ τὸ 1700 ἔτος. Εἶναι δὲ ἄγνωστον τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς οἰκογενείας, ὅστις ὅμως, φαίνεται, ἐπὶ Ἐνετοκρατίας εἶχε ἀρίστην θέσιν, ἀναγομένης τῆς καταγωγῆς της, κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ ἱστορικοῦ Ψιλάκη πρὸς τὸν ναύαρχον Π. Ρεδιάδην εἰς τὸν ἀπόστολον Τίτον. Εἰς τὴν δυσεξακριβωτον ταύτην παράδοσιν ἔδωκεν ἀφορμὴν ἢ εἰς τὴν μνήμην καὶ τὴν ἱστορίαν ἀποδομένη παλαιότητά της ὑπάρξις τῆς οἰκογενείας ταύτης εἰς Γόρτυνα. Εἰς τὸ χωρίον Κουσὲν τῆς Μεσσαράς σώζονται ἔτι δύο πύργοι τῶν Κουρμούληδων ἐκτισμένοι ἀπὸ Ἐνετοκρατίας. (βλ. Ναυάρχου Π. Ρεδιάδη: Συμβολὴν τῆς Κρήτης εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας. Μιχαὴλ Κουρμούλης κ.λπ. ἀνεκδοτὸν εἰς χεῖρας του καὶ εἰς ἐφημερίδα «Πατριδα».)

βάθος τῶν οἰκιῶν των καὶ τῶν κτημάτων των, εἰς ὑπόγεια, ὡς αἱ κατακόμβαι τῶν πρώτων χριστιανῶν. Τοιοῦτοι δὲ ἦσαν καὶ οἱ Κερῖμαι τοῦ Μυλοποτάμου, οἱ Ἀλυκάκαι καὶ Μπαλούληδες τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, οἱ Τεμετζάκηδες καὶ ἄλλοι ἐν Μυλοποτάμῳ καὶ ἰδίᾳ ἐν Πεντάγῃ τοῦ Ἡρακλείου, ἀποκαλυφθέντες μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1866, ὡς ἐν καιρῷ θέλομεν ἰδεῖ.

Πολλοὶ ὅμως καὶ τῶν τοιούτων κρυπτοχριστιανῶν ἐθισθέντες βαθμηδὸν εἰς τὸν κατὰ Τούρκους βίον, ὃν ἠναγκάζοντο νὰ ἀκολουθῶσιν ἢ βαρυνθέντες νὰ ὑποκρίνωνται, ἰδίᾳ δὲ ἐν Μονοφατείῳ, Καινούριῳ καὶ Πυργιωτίσῃ τῆς Μεσσαράς, ὡς καὶ ἐν Σελίνῳ καὶ τούτων δὲ ἴσως πολλοὶ ἐκλυσθέντες ὑπὸ τῶν πλουσίων αὐτῶν εἰς προϊόντα εἰσοδημάτων τῶν κτημάτων αὐτῶν, ὧν ἤθελον τὴν διὰ παντὸς μέσου διατήρησιν, ἐξισλαμίσθησαν βαθμηδόν, σὺν τῷ χρόνῳ, κατατασσόμενοι δὲ καὶ εἰς τὰ σχηματισθέντα ἐγχώρια τῶν **γερλήδων** (yerli) ἧτοι τῶν ἐγχωρίων γενιτσάρων τάγματα, προσέφερον τὰς αὐτὰς τῶν ἐπηλίδων γενιτσάρων πρὸς τὸ **δοβλέτι** ὑπηρεσίας, φανατικώτεροι πολλάκις ἀναδεικνύμενοι καὶ σκληρότεροι τούτων πρὸς τοὺς πρότερον ὁμοθρήσκους των χριστιανούς.

Οὕτω δὲ ἀπετελέσθη ὁ μέχρις ἐσχάτων διασωζόμενος τουρκικὸς τῆς νήσου πληθυσμὸς, ἀναμεμιγμένος καὶ μετὰ ἔξωθεν ἐλθόντων ἄλλογενῶν στοιχείων τῶν διαφόρων ἐπιδρομῶν. Ὁ κατὰ τὸ ἔτος 1699—1700 καὶ ἐπὶ Σουλτάνου Μουσταφᾶ τοῦ Β', διαδεχθέντος τῷ 1695 τὸν Ἀχμέτ Β', ἧτοι τριάνοντα ἔτη περίπου μετὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ Χάνδακος ἐπισκεφθεὶς τὴν νήσον Τουρνεφόρ (δ) λέγει ὅτι «ὄλοι οἱ μουσουλμάνοι κάτοικοι τῆς Κρήτης εἶναι ἐξωμόται (μπουρμπάδες) ἢ τέκνα ἐξωμοτῶν (12). Ὁ αὐτὸς δὲ ἀναφέρει ὅτι εὑρε τὰ Χανία κατοικούμενα ἀπὸ 1500 Τούρκους, 2 χιλ. Ἑλληνας καὶ ὀλιγίστους Γάλλους. Ἡ Ρέθυμνος ἐπίσης ἦτο ἀραιότατα κατοικημένη καὶ τὸ Ἡράκλειον δὲν ἦτο ἢ «ὁ σκελετὸς πόλεως», ὅπου συνεκεντροῦντο ὀλίγοι ἀνθρωπομόνον εἰς τὴν ἀγορὰν. Ὁ δὲ ἐν ἔτος πρὸ τοῦ Τουρνεφόρ μεταβὰς εἰς Κρήτην Σεβαλιέ (Chevalier) λέγει, ὅτι τόσῳ ἐπιέζοντο καὶ ἐβασανίζοντο οἱ **ἑαγιάδες**, ὥστε καθ' ἃ τοῦ εἶπεν ὁ Μητροπολίτης τῆς νήσου, πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἐγένοντο **μουσουλμάνοι**, διὰ νὰ σωθῶσι ἀπὸ τε τῆς καταδυναστεύσεως ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῶν πολλῶν φορολογιῶν. Ὁ Γάλλος ἱστορικός Πογκεβίλ (Pouqueville) ἀναβιβάζει τὸν ἀριθμὸν τῶν κατὰ τὰς πρώτας ἀπὸ τῆς κατακτίσεως δεκαετηρίδας μεταβαλόντων θρησκειῶμα εἰς ἐξήκοντα χιλιάδας. Πάντες οὗτοι ἐξισ-

(δ) M. Pitton de Tournefort, Voyage au Levant.

λαμιζόμενοι μετέβαλλον μόνον τὸ κύριον ὄνομα, τινὲς μάλιστα κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους καὶ αὐτὸ τοῦτο διετήρουν, ὡς ἐδεικνυον τὰ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ζαμπελίου διασωζόμενα τουρκικὰ κτηματολόγια· ἀλλὰ καὶ τούτων πάλιν τινὲς, φαίνεται, παρεῖξαν ἐκδουλεύσεις εἰς τοὺς πολιορκουμένους χριστιανούς κατὰ τὴν τοῦ Χάνδακος πολιορκίαν. Τοὺς τοιούτους δὲ ἐξωμότας τῆς Κρήτης, οἱ ἐν τῇ Ἠπειρωτικῇ Τουρκίᾳ ἄλλοι Τούρκοι ἐθεώρουν ἔκτοτε ὡς ἀγρίους, μεθύσους, αἰρετικούς καὶ ληστές, διότι κατεπέεζον, ὡς εἶπομεν, ὀμώτατα καὶ σκληρότατα τοὺς πρόην συμπολίτας καὶ ὁμοθρήσκους των. Παρ' ὅλον ὅμως τὸν ἀνωτέρω φοβερὸν ἐξισλαμισμὸν τῆς νήσου ὁ Κρητικὸς λαὸς διατηρῶν τὴν μεγάλην αὐτοῦ ζωτικότητα, ἧτις πάντοτε ἦτο δι' αὐτὸν καὶ ὁ μέγας παράγων τῆς ἀμύνης του καὶ ἐπιβιώσεώς του καθ' ἀπάσας τὰς ἐποχάς, παρουσιάζων πάντοτε κατόπιν αὐξήσιν τοῦ πληθυσμοῦ του, μεθ' ὅλας τὰς καταστροφὰς ἃς κατόπιν ὑπέστη κατὰ τὰς διαφόρους αὐτοῦ κατὰ τῆς Τουρκοκρατίας ἐπανάστασεις, διετηρήθη μέχρι σήμερον ἀκμαῖος, ὡς καὶ ἐν τοῖς ἐπομένοις θέλομεν ἰδεῖ, ἐπανερχόμενοι ἐπὶ τοῦ ζητήματος τοῦ πληθυσμοῦ αὐτοῦ. Οἱ παραμεινάντες δὲ χριστιανοὶ Κρήτες δὲν ἠρκέσθησαν εἰς παθητικὴν μόνον ἄμυναν. Πολλοὶ ὑπερήφανοι καὶ γενναίοφυχοι ἄνδρες, μὴ ἀνεχόμενοι τοὺς ἐξευτελισμοὺς καὶ τὰς βιοπραγίας, ἃς ὑφίσταντο οἱ συγγενεῖς καὶ οἱ ἄλλοι ὁμοχώριοι των ἢ γείτονες χριστιανοὶ, κατέφυγον εἰς τὰ ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν κατεχόμενα ἔτι φρούρια τῆς Γραμβούσης, τῆς Σούδας καὶ τῆς Σπιναλόγγας ἢ ἐκρύπτοντο εἰς ἀπροσίτους κορυφὰς, σπήλαια καὶ φάραγγας τῶν ὀρέων τῆς νήσου· ἐκεῖθεν δ' ἐξορμῶντες, συνήθως ἐν νυκτί, ἐπυροπόλουν τὰς οἰκίας τῶν ἐγκληματιῶν γενιτσάρων καὶ ἐφόρευον αὐτούς. Δι' ἀδελφοποιίας δὲ γενόμενοι **ἀδελφοπητοὶ** ἢ **ἀδερφοχοτοὶ** μεταξύ των, ἐφάμιλλοι πρὸς τοὺς ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι **ἀρματωλοὺς** καὶ **κλέφτας**, καταρτιζόμενοι ἐνίοτε καὶ εἰς μικρὰ σώματα ἐπροστάτεον τοὺς κινδυνεύοντας χριστιανούς καὶ πολλὰ ἀνδραγαθήματα διέπραττον. Ἡ λαϊκὴ μοῦσα θρηνοῦσα τὰ βάσανα καὶ τὰς στερήσεις τοῦ κλέφτη διεφύλαξε τὸ κάτωθι ᾄσμα:

«Ἦλιε παραπονοῦμαι σου γιατί δὲ βασιλεύεις
νὰ κατεβῶ σ' ὅπου χωριό, νὰ βρῶ ψωμί νὰ φάω
νὰ βρῶ ψωμί νὰ βρῶ κρασί καὶ ῥοῦχα νὰ πλαγιάσω
κ' ἢ λέρα ἔφαγ' τὰ ῥοῦχα μου κ' ἢ σκοῦρα τ' ἄρματά μου
κ' ἔφαγ' κ' ἢ καρμπίνα μου, τὰ μπολμπερόφρασκά μου (α)
γιατί κοιμοῦμαι στὰ κλαδιὰ στὰ χιονισμένα δάση

(α) Τὰ περιζεῖοντα τὴν πυρίτιδα (μπόλμερη) φλασκία, βλ. ὑποσ. (α) σελ. 50.

κι' ἔχω τὰ δέντρα σκέπασμα, πέτρα προσκεφαλάδι
καὶ κατοικιά μου τὸ βουνὸ γιὰ τὴ σκλαβιά τὴ μαύρη...
καὶ τὸ κάτωθι, ἐν ᾧ ἔμφαίνεται ὁ πόθος τοῦ παλληκαριοῦ:

Γιὰ ἰδέτ' ἦντα παράγγελε μιά φρόνιμη του γιουῦ τση
«Υγιέ μου, πέρνα φρόνιμα, γλυκὸ κρασί μὴν πίνης
τση νύχταις νὰ μὴ περπατῆς κ' ἐγὼ θὰ σὲ παντρέψω»
— Μάννα! δὲν θέλω ἄγὼ παντρειά, δὲ θέλω ἄγὼ γυναῖκα
γιατ' ἔμαθα τὴ λευτεριά καὶ τὸ μακρὸν τουφέκι
καὶ τὸ σπαθὶ τὸ δαμασκί (α) καὶ τὸ σαρμᾶ (β) μπιστόλες
Μὰ καρτερῶ τὴν ἀνοιξι ν' ἄρθῃ τὸ καλοκαῖρι
νὰ καινουργοκαλυκωθῶ, (γ) μὲ τὰ διλᾶ σιβάνια (δ)
νὰ πάρω δίπλα τὰ βουνὰ κι' ἀνάτριχα (ε) τὰ ὄρη...

Οἱ ἄρματωλοὶ καὶ κλέφτες οὗτοι ἐκαλοῦντο παρὰ τῶν Τούρκων
χαϊνίδες, (κακοῦργοι, ἀποστάται), παρὰ δὲ τῶν χριστιανῶν **ἀντάρται**
ἢ **νυκτοπολεμισταί**. Οἱ ἐκ τούτων ὅμως συλλαμβανόμενοι αὐθωρεῖ
ἐθανατοῦντο ἢ ἀπέθνησκον ἐπὶ τοῦ κρεμαμένου **τσιγγελίου**, φρικτοῦ
ὄργανου θανατώσεως, λειτουργοῦντος πρὸ τῶν πυλῶν τῶν φρουρίων
ἢ ἀνεσκολοποῦντο πρὸ τῶν ὀμμάτων αὐτῶν τῶν χριστιανῶν. Εἶναι
ἀληθὲς ὅτι οἱ τοιοῦτοι ἄρματωλοὶ καὶ κλέφτες πιεζόμενοι ἐνίοτε ὑπὸ
τῆς ἀνάγκης τῆς συντηρήσεώς των ἐπὶ τῶν ὄρεων, ὅπου τὸ πλεῖστον
διητῶντο, κατέφευγον καὶ εἰς ἀδικήματα πρὸς τοὺς ὁμοθρήσκους,
πρὸς οὓς κατέφευγον, ὁσάκις οὗτοι ἠρνοῦντο τὴν βοήθειάν των. Ἐκ
τούτου δὲ προέκυψε καὶ ἡ φοβερὰ ζωοκλοπή, ἣτις ἔφθασε νὰ θεω-
ρῆται ἐνιαχοῦ καὶ ὡς παλληκαρισμὸς διατηρηθεῖσα μέχρι τῶν τελευ-
ταίων χρόνων.

(α) Σπαθὶ τῆς Δαμασκοῦ, διακρινόμενον ἐπὶ ἐλαστικότητι καὶ κοσμήμασιν.
(β) Τὸ κοινῶς σελλάχι, πολύπτυχος δερματίνη ζώνη δι' ἐνθεσιν ὀπλων κ.λπ.
(γ) Νὰ φορέσω καινουργὴ καλύκια, ὑποδήματα. (δ) Τὰ ἐκ δέρματος κτρινωποῦ
ἢ μέλανος μαλακὰ Κρητικὰ ὑποδήματα. (ε) ἀντιθέτως τῆς διευθύνσεως τῶν τρι-
χῶν τῆς κεφαλῆς, ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΟΙ ΕΙΣ ΚΡΗΤΗΝ.— ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ ΓΡΑΜΒΟΥΣΗΣ.— ΟΙ ΕΝΕ-
ΤΟΙ ΠΡΟΣ ΑΝΑΚΤΗΣΙΝ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ.— ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΦΟΡΩΝ.
ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ ΣΟΥΔΑΣ ΚΑΙ ΣΠΙΝΑΛΟΓΓΑΣ.— ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΑΙ.—
ΑΥΘΑΙΡΕΣΙΑΙ.— ΤΑΓΜΑΤΑ ΓΕΝΙΤΣΑΡΩΝ.— ΓΕΡΛΗΔΕΣ.— Ο ΑΓ.
ΜΗΝΑΣ.— ΔΙΩΓΜΟΙ.— ΒΕΛΤΙΩΣΙΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ

Δύο ἔτη μετὰ τὴν ἀνωτέρω τοῦ Μοροζίνη ἀποτυχίαν οἱ Ἐνετοὶ
ὑπὸ τὸν ἀρχιναύαρχον Γερόλυμον Κορνάρου πολιορκήσαντες τὸ παρὰ
τῶν Τούρκων κατεχόμενον φρούριον τῆς Μονεμβασίας κατέλαβον
τοῦτο κατόπιν στενῆς πολιορκίας, παρὰ τὴν ἐνίσχυσιν, ἣν ἀπέστειλε
πρὸς τοὺς πολιορκουμένους ὁ πρὸ τινος ἀναλαβὼν, ὡς εἶδομεν, τὴν
ὑπερτάτην τοῦ τουρκικοῦ Κράτους διοίκησιν Μουσταφᾶς ὁ Β' (Κιο-
προουλζαδὲς), ἀδελφὸς τοῦ κατακτητοῦ τῆς Κρήτης Ἀχμέτ Κιοπρο-
υλῆ ὑπογραφείσης δέ, τῇ 10 Αὐγούστου τοῦ 1690, τῆς συνθήκης πα-
ραδόσεως πάντες οἱ ἐν τῷ φρουρίῳ Τούρκοι συμποσοῦμενοι εἰς 1200
ἄτομα, ἐξ ὧν τριακόσιοι πολεμισταί, ἀπεβιβάσθησαν τότε εἰς τὰ πα-
ράλια τῆς Κρήτης, ἰδίως δὲ κατὰ τὰς δυτικὰς ἐπαρχίας. Οὕτω ἠθ-
ξήθη ὁ ἀριθμὸς τῶν περιφερομένων ἀρπάγων καὶ ἀλητῶν Τούρκων
τῆς νήσου. Κατὰ δὲ τὸ ἐπόμενον ἔτος ἡ Διοίκησις κινούσα πάντα λί-
θον, ἵνα ἀποδιώξῃ τοὺς Ἐνετοὺς ἐκ τῆς νήσου, ἀλλὰ καὶ συγχρόνως
ἀπαλλαγῇ τῶν **χαϊνίδων**, οἵτινες διὰ τῶν διαφόρων αὐτῶν ὀρητη-
ρίων ἐνισχύοντο διὰ πολεμφοδίων, μεταφερομένων διὰ μικρῶν πλοια-
ρίων ἐκ τῶν μὴ ἀλωθέντων ἔτι μικρῶν φρουρίων ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλ-
λων μερῶν, ἐπολιόρκησε τὸ φρούριον τῆς Γραμβούσης, ὑπερασπιζό-
μενον ὑπὸ τοῦ Ἐνετοῦ ἀρχηγοῦ Λουκᾶ Δελλαρόκα· οὗτος δέ, ὡς ἀνα-
φέρεται, παρέδωκε τοῦτο διὰ προδοσίας (Σάθα Τουρκοκρατ. Ἑλλάς
σελ. 369). Ἐπιχειρήσαντες δὲ κατόπιν καὶ τὴν πολιορκίαν τῶν φρου-
ρίων τῆς Σούδας καὶ Σπιναλόγγας ἀπέτυχον (στ), καίτοι προέβησαν εἰς
παρομοίας πρὸς τὰς τῆς Γραμβούσης διαπραγματεῦσεις.

(στ) Περὶ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀναφέρεται ὁ ἐκ Λάκων, πιθανῶς, ἄρματωλὸς
Μάρκος Τζανῆς, καταφυγὼν εἰς Σούδαν, ὁπόθεν ἐπέφερε θραῦσιν εἰς τοὺς
πέριξ ἐνοχλητικοὺς καὶ κακουργοῦντας γενιτσαρούς. Εἰς ἓνα δ' ἐξ αὐτῶν, γνω-
στὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα Τζελεπῆς, φονεύσαντα τὴν μητέρα του, ὁ Τζανῆς διεμήνυσεν
ὅτι ὅπου ἤθελε δυνηθῆ νὰ τὸν συλλάβῃ θὰ τὸν προσήλου ζῶντα εἰς τὸ πρῶτον
τυχὸν δένδρον τοῦτ' αὐτὸ ὅμως ἐκαυχῆθη καὶ ὁ ἀντίπαλός του γενίτσαρος διὰ
τὸν Τζανῆν. Ἡ συνάντησις δὲ πράγματι δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐπέλθῃ εἰς θέσιν Ἀγ-

Ὁ ἐν Ναυπλίῳ τότε παραχειμάζων ἀρχιστράτηγος τῆς ἀνατολῆς, ὁ κατὰ τὸν Κρητικὸν πόλεμον διαπρέφας καὶ διαδεχθεὶς τὸ Κορνάρου Δομένικος Μοτσεῆγος (ζ), πληροφορηθεὶς τὰ γενόμενα ἐπρότεινεν εἰς τὴν Ἑνετικὴν Γερουσίαν τὴν ἄλωσιν τῶν Χανίων πρὸς ἀντεκδίκησιν καὶ πρὸς εὐχερεστέραν παντὸς τοῦ Βασιλείου τῆς Κρήτης (ὡς ἐξηκολούθουν νὰ ὀνομάζωσιν αὐτὴν οἱ Ἑνετοὶ) ἀνάκτησιν. Περὶ δὲ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔαρος 1692 συνεκροτήθη ἐν Ἑνετίᾳ πολεμικὸν συμβούλιον, εἰς ὃ ἐκτὸς τῆς Χαλκίδος, τῆς Χίου καὶ τῆς Μιτυλήνης προϋτάθη καὶ ἡ ἄλωσις τῶν Χανίων. Προτιμηθεῖσης δὲ τῆς τελευταίας, ἀφοῦ καλῶς ἐξησφαλίσθη ὁ ἴσθμὸς τῆς Κορίνθου διὰ στρατοῦ, ἀπεστάλη αὐτὸς οὗτος ὁ Μοτσεῆγος μετὰ στρατοῦ ἐκ δώδεκα χιλιάδων πεζῶν, ὀκτακοσίων ἰππέων καὶ μεγάλου ἀριθμοῦ ἐθελοντῶν.

Ἡ δύναμις αὕτη ἀπεβιβάσθη εἰς ἀπόστασιν δύο περίπου μιλίων ἀπὸ τῶν Χανίων, κατὰ τὸν Πλατανιᾶν. Ἀμέσως δὲ οἱ Ἕλληνες, καὶ ἰδίως οἱ Σφακιανοὶ ὑπὸ τὸν ὀπλαρχηγὸν Ἰωάννην Μαχαιριώτην (η) ἠνώθησαν μετὰ τῶν Ἑνετῶν, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ὁ πασᾶς Χάνδακος ἔστειλε πολυάριθμον σῶμα εἰς βοήθειαν τοῦ ἀπειλουμένου φρουρίου. Ἡ πολιορκία δὲ ἤρξατο πάραντα, καθ' ὃν χρόνον, κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦ Μάτεση, οἱ Ἕλληνες τῆς Κισάμου, Κυδωνίας καὶ Σελύνου πολιορκήσαντες κατέλαβον τὸ φρούριον τῆς Κισάμου, βοηθηθέντες, πιθανῶς, καὶ ἀπὸ τῆς θαλάσσης. Οἱ ἐν Χανίοις ὅμως πολιορκούμενοι Τούρκοι ἀντέταξαν ἴσην ἀνδρείαν καὶ ἐπιμονὴν πρὸς

καθόλακκον ἄλλ' ὁ γενίτσαρος φοβηθεὶς ἐτρέπη εἰς φυγὴν· συλληφθεὶς τότε ὑπὸ τοῦ περὶ τοῦ Τζανῆ καθηλωθῆ εἰς τὸ πρῶτον τυχὸν δένδρον, συμφῶνως πρὸς τὴν δοθεῖσαν ὑπόσχεσιν. Εἰς Ὀμαλὸν σπήλαιον μέγα ἀποκαλεῖται, τοῦ *Τζανῆ ὁ σπήλιος*, χρησιμεύσας πιθανῶς, ὡς καταφύγιον τοῦ ἀρματολοῦ.

(ε) Ὑπὸ τοῦ Μοτσεῆγου τούτου εἰσῆχθησαν εἰς Κρήτην τότε τὰ ἐμπροσθογεμῆ ὄπλα, ἅτινα ἔκτοτε ἔφερον τὸ ὄνομα *μουτσινίγοι*, ὅπως καὶ κατὰ τὰ ἔτη 1689—1694 τὰ *μιλιόνια* (ἐκ τοῦ migliore=καλλίτερα) εἰσαχθέντα τότε εἰς τὴν Ἑλλάδα ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν. Τὰ *καριοφίλια* ἔλαβον τὸ ὄνομα ἐκ τοῦ ἐν Ἑνετίᾳ ἐργοστασίου τοῦ υἱοῦ Καρόλου (Carlo - figlio).

(η) Ὁ Ἰωάν. Μαχαιριώτης εἶναι τῆς αὐτῆς οἰκογενείας, πιθανῶς, μετὰ τὸν κατὰ τὸ 1685 διορισθέντα μετὰ τὴν πῶσιν τοῦ φρουρίου Πασαβᾶ (Σάθα Τουρκ-Ἑλλάσελ. 340) ὑπὸ τοῦ Μοροζίνου φρουραρχον ἐν Μάνη Νικόλαον Μαχαιριώτην. Ὁ διορισμὸς δ' οὗτος προφανῶς ἐγένετο διὰ τὰς ὑπηρεσίας, ἃς προσέφερεν εἰς τὸν κατὰ τῶν Τούρκων ἀγῶνα τῶν Ἑνετῶν, ὁ ἐξ ἀρχοντικῆς οἰκογενείας καταγόμενος οὗτος Κρής, καθ' ὃν χρόνον καὶ ἕτερος Κρής ἐκ τῶν προκρίτων τῆς Κυδωνίας ὁ Νικόλαος Πολάνης διωριζέτο προβλεπτής τοῦ καταληφθέντος φρουρίου τῆς Ζαφνάτας. Ἐκ τούτου δὲ καταφαίνεται ὅτι οἱ ἐγγόφριοι Κρητῆς ἐμάχοντο ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἔτη ὑπὲρ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν Ἑνετῶν καὶ ἔξω τῶν ὁρίων τῆς Πατρίδος τῶν.

τοὺς πολιορκητάς, καταφθειρομένους ἐκ τῶν συνεχῶν ἐπιδρομῶν τοῦ γενναίου ἐντοπίου ὀπλαρχηγοῦ Καρᾶ Μουσαῖ, ἕως οὗ καὶ λόγῳ τῶν διαφόρων νόσων ἀνεπτύχθησαν ἀλλὰ καὶ τῶν λυπηρῶν εἰδήσεων αἰτινες κατέφθανον εἰς τὸ στρατόπεδον αὐτῶν ἀπὸ θαλάσσης ἠναγκάσθησαν οἱ τελευταῖοι νὰ λύσωσι τὴν πολιορκίαν.

Οὗτω δὲ ὁ Μοτσεῆγος παραλαβὼν τὰς ἀποδεκατισθείσας δυνάμεις του καὶ μετ' αὐτῶν δύο χιλιάδας Ἕλληνας ἐκ τῶν ἐπαναστησάντων ἀπῆλθεν εἰς Ναύπλιον. Ἡ ἀπόπειρα αὕτη τῶν Ἑνετῶν διακέσασα ἕνα περίπου μῆνα εἰς μάτην ἀνεστάτωσε τὸν δυστυχῆ τῆς Κρήτης λαὸν καὶ προὐκάλεσε φοβερὰς κατ' αὐτοῦ ἀντεκδικήσεις.

Ἐβλεπέ τις τότε τοὺς χριστιανοὺς κατ' ἀγέλας ὀδηγουμένους εἰς ἐπισκευὴν ὀχυρωμάτων καὶ τζαμίων, ἐργαζομένους δὲ ἀμισθὶ καὶ μετὰ βίας καὶ μαστιγώσεων (Tournefort, Voyage du Levant, t. I p. 43). Ὁ δὲ χριστιανὸς περιελθὼν εἰς τὴν θέσιν οὐ μόνον τοῦ γαιοδούλου ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀποστάτου καὶ ἐξωμότου ὤφειλε νὰ δουλεύῃ εἰς ἀγγραείας ἀνευ ἀντιρρήσεως πάντα Τοῦρκον, ἐπὶ 4 δὲ ἡμέρας καθ' ἕκαστον μῆνα καὶ αὐτὸν τὸν ἀγοραστὴν τῶν εἰσπραττομένων φόρων τὸν *μουκαταγασῆν*, ἀναγκαζόμενος νὰ ἐρχεται πολλάκις εἰς σύγκρουσιν καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν ὀμόθησκον αὐτοῦ ἐπιστάτην τοῦ χωρίου του, τὸν *σούμπασην*, τὸν ὁποῖον οἱ ἀπὸ τῆς Πύλης ἀπ' εὐθείας ἐκμισθοῦντες τὰς δημοσίας προσόδους ἐπαρχιῶν ὀλοκλήρων ἢ χωριῶν ἀγάδες, οἱ *μαλικιαναγάδες* καλούμενοι, διώριζον ὡς ἐμπιστον αὐτοῖς. Οἱ *σουμπάσηδες* οὗτοι ἔθνον πολλάκις καὶ ἀπόλλυνον καταπιέζοντες τοὺς ὀμόθησκους τῶν, ἀπαλασσομένων μόνον ἐνίοτε τῶν λεγομένων δασκάλων ἢ γραμματικῶν, Ἑλλήνων τούτων, δι' αὐτὸ ὅμως καὶ φονευομένων ἐνίοτε ὑπὸ τῶν ἄλλων γενιτσάρων (θ).

Τούτων ἕνεκα ὁ διαδεχθεὶς τὸν Μουσταφᾶ Β' Σουλτάνος Ἀχμέτ ὁ Γ' (1702—1730) καὶ πιθανῶς, ἵνα ἀποτρέψῃ τοὺς νησιώτας ἀπὸ πάσης πρὸς τοὺς μετὰ τοὺς Ἑνετοὺς νέους ἀναφαινομένους ὡς προ-

(θ) Ὁ ἐκ Μαργαριτῶν Μυλοποτάμου εὐγενῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην οἰκογενειάρχης Μηλιώτης, εὐπορώτατος μεγαλοκτηματίας, κατηγορηθεὶς ὅτι ἠθέλησε νὰ ἐπαναφέρῃ τοὺς Ἑνετοὺς ἐπὶ τῆς νήσου συνελήφθη μὴ στέργας δὲ ν' ἀλλαξοπιστήσῃ ἀπηγγονίσθη· τὸ δὲ ἐλαιόδενδρον ἐφ' οὗ ὁ ὑπὲρ Πατρίδος οὗτος μάρτυς ἐκρεμάσθη ἔκτοτε ἔφερε τὸ ὄνομα «Ἡ κρεμάλα τοῦ Μηλιώτη». Ἡ περιουσία του διενεμήθη κατὰ τὸ ἥμισυ μὲν εἰς τὸ παμφάγον τοῦ Ἐφκαφίου ταμεῖον κατὰ δὲ τὸ ἕτερον ἥμισυ μετὰ τῶν προσεξαρχόντων δημίων. Εἰς τὴν χῆραν αὐτοῦ δὲν ἀπέμεινε ἢ τὸ λεγόμενον *Κόκκινο Μετόχι*, ὅπερ ἀφιερώσασα, ἡ δύστηνος, εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ἀρχαδίου ἀπῆλθε μακρὰν εἰς Ἑνετίαν καταρωμένη τοὺς δολοφόνους μέχρι τοῦ θανάτου της.

στάτας τῆς νήσου Ρώσους κλίσεως των, διὰ διατάγματος, ἐν ἔτει 1705 (ἐγείρας 1116—7) ὑπεχρέωσε τὸν τότε διοικητὴν Νουμᾶν πασσᾶν, ἀνεπιόν τοῦ πορθητοῦ τοῦ Χάνδακος Ἀχμέτ, νὰ προβῆ εἰς νέαν καταγραφὴν τῶν κτημάτων καὶ νὰ κανονίσῃ τοὺς φόρους, οὕτως ὥστε νὰ μὴ προξενῆται εἰς τινα ἀδικία μηδὲ νὰ ὑφίσταται τις ἐλαχίστην πίεσιν. Ἐπεβλήθησαν δὲ τότε αἱ ἑξῆς μεταρρυθμίσεις ἐν τῷ φορολογικῷ τῆς νήσου συστήματι: 1) φόρος 102 ἀκεραίων **ἄσπρων** κατ' ἔτος ἐφ' ἑκάστου **τζερλιπ** ἀμπέλου, κήπου ἢ λαχανοκήπου· 2) φόρος ἑνὸς ἄσπρου κατ' ἔτος δι' ἑκάστον τῶν τῆδε κακεῖσε διεσπαρμένων καρποφόρων δένδρων, καταργηθέντος τοῦ φόρου κατ' ἀποκοπὴν· 3) ὠρίσθη ὡς φόρος τὸ $\frac{1}{7}$ τοῦ εισοδήματος τῶν ἐλαιοδένδρων καὶ τῆς παραγομένης μετάξης· 4) νὰ καταμετρῶνται τὰ πρόβατα κατ' ἔτος καὶ νὰ ὑποβάλλωνται εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ ἱεροῦ μωαμεθανικοῦ νόμου ὀριζόμενον φόρον ὑπὲρ τοῦ δημοσίου ταμείου· νὰ εισπραττεται δὲ καὶ ὁ κεφαλικὸς φόρος ὡς καὶ πρότερον· τοῦτέστιν ἐνῶ τὸ διάταγμα ἐποιεῖτο μνεϊαν καὶ αὐθις, ὡς τὸ πρῶτον ἐπιβαλὸν τὴν φορολογίαν μετὰ τὴν κατάκτησιν, περὶ ἀπαλλαγῆς τῶν Κρητῶν ἀπὸ τῶν κατὰ τὸ ἄλλο Κράτος εισπραττομένων ἄλλων φόρων, ἠλαττώθησαν μὲν κατὰ τι ἀληθῶς οἱ ὑπάρχοντες φόροι, ἐπεβλήθησαν ὅμως ἐτέρωθεν νέοι ἐπὶ τῶν λαχανοκήπων, τῆς μετάξης καὶ τῶν προβάτων. Καὶ ἐπὶ τῶν ἐπιτηδευμάτων δὲ ἐπεβλήθη φόρος (βεργί), ἔκτακτοι δὲ ἄλλοι ἐπεβάλλοντο κατὰ καιροὺς διάφοροι, ὡς ὁ ἐπὶ τῆς ὁδοποιίας, ὁ στρατιωτικὸς (νιζᾶμ—παρασί), κ.λ.π.

Ὡς ἐξάγεται δ' ἐκ τῶν ἐν Ἡρακλείῳ ἀποτεθειμένων πρὸ διακοσίων καὶ ἐπέκεινα ἐτῶν δύο κτηματολογίων τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς ἄλλης Κρήτης, ἐπὶ πάντων τῶν ὑπὸ μουσουλμάνων ἐμπόρων διαμετακομιζομένων ἐμπορευμάτων ἐλαμβάνετο ὡς τελωνιακὸς δασμὸς τὸ $\frac{1}{4}$ τοῦ δεκάτου αὐτῶν, τοῦτέστιν 25 ἐπὶ τοῖς χιλίοις. Ἐπὶ δὲ τῶν ὑπὸ μὴ μουσουλμάνων ἀλλ' ὑπηκόων τοῦ κράτους διαμετακομιζομένων, τὸ $\frac{1}{2}$ τοῦ δεκάτου, ἦτοι 50 ἐπὶ τοῖς χιλίοις. Παρὰ τῶν λοιπῶν ἐμπόρων ἐλαμβάνετο ἐπὶ τῶν ἐμπορευμάτων τὸ δέκατον, ἦτοι 100 ἐπὶ τοῖς 1000, ἐὰν ἦτο ἄγνωστον τὸ ποσὸν τοῦ τελωνιακοῦ δασμοῦ, ὃν εἰσέπραττον αἱ κυβερνήσεις τῶν ξένων κρατῶν παρὰ τῶν ὀθωμανῶν ἐμπόρων· ἐὰν δὲ τοῦναντίον ἦτο γνωστόν, ἐλαμβάνετο παρὰ τῶν ξένων τόσος τελωνιακὸς δασμὸς, ὅσος εἰσπραττετο ἐν ταῖς ξέναις ἐπικρατείαις παρὰ τῶν ὀθωμανῶν. Ἀτέλεια δὲ ἴσχυεν ὡς πρὸς τὰ ἐμπορεύματα τῶν ὑπηκόων τῶν ξένων κυβερνήσεων, αἵτινες οὐδὲν ἐλάμβανον παρὰ τῶν ὀθωμανῶν ἐμπόρων ὡς τελωνιακὸν δασμόν. Ἐὰν δὲ ἐμπορὸς τις ὀθωμανὸς ἐδήλου ὅτι εἶνε κατάχρεως, τὸ τελω-

νεῖον Κρήτης οὐδὲν τέλος ἐλάμβανεν ἐπὶ τῶν ἐμπορευμάτων αὐτοῦ ἐὰν τὴν τοιαύτην δήλωσιν του ἐβεβαίον μεθ' ὄρκου.

Τοιοῦτον ἦτο κατὰ τὸ πλεῖστον τὸ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς κατακτήσεως καὶ τὰ μετ' αὐτὰ ὀφειλόμενον νὰ εφαρμοσθῆ ἐν Κρήτῃ φορολογικὸν σύστημα, καταπατηθὲν ὅμως καὶ ἀνατραπὲν πολλάκις ὑπὸ τῶν **κρητογενειτσάρων** ὑποθαλαπομένων ὑπὸ ἀγάδων καὶ βέηδων κληρονομικῶν τιμαριούχων, ὡς εἶδομεν.

Ἄρχοντες τε καὶ ὄργανα αὐτῶν, ἐν τέλει καὶ ἰδιῶται μουσουλμάνοι ἐξεμεταλλεύοντο ἐναμίλλως καὶ ἐξεπέιζον τοὺς δυσμοίρους νησιώτας ἐπὶ σκοπῷ μᾶλλον ἐγκαταλείψεως εἰς αὐτοὺς παντὸς ὅτι εἰσέτι ἐκέκτηντο, ἐὰν δὲν ἐξώμνουν, ἢ ἐκπατρίσεως καὶ μεταναστεύσεως ἐκ τῆς νήσου, διότι καὶ τοῦτο δὲν ἐπεθύμουν αἱ ὀρδαὶ τῶν κατακτητῶν, οὐδ' ἐπέτρεπον, διότι δὲν ἠθέλον ἔχει τοῦ λοιποῦ εἴλωτας καὶ δουλοπαρικούς πρὸς γεωργίαν καὶ ἀγγραείας. Ὁ περιηγητὴς Ὀλιβιέ λέγει περὶ τούτου (1756 — 1814) «Δὲν ἐπιτρέπεται εἰς τοὺς ἐγγάμους νὰ ἐγκαταλείπωσι τὴν νῆσον, ἐὰν δὲν ἦνε τοῦλάχιστον ναυτικοὶ ἢ ἔμποροι. Εἶδομεν, λέγει, νὰ ἀπαγχονισθῆ ἐπὶ τοῦ πλοίου του πλοίαρχος, ὁ ὁποῖος εἶχε τολμήσει νὰ περιφρονήσῃ τὸν νόμον τοῦτον μετένεγκών τινες τῶν δυστυχῶν τούτων εἰς Ἐφεσον (Κουσαδάσι). Ἐπιτρέπεται ἐν τούτοις εἰς ἀγάμους νὰ ἀπέρχωνται πρὸς ἐργασίαν πρὸς τὸν Μωρεᾶν ἢ ἄλλοσε, ἀλλ' ἀπαιτεῖται παρ' αὐτῶν πρότερον φόρος τις κατ' ἄτομον ἐκ παραδῶν 60 ἢ 2 γροσίων» (Olivier, Voyage dans l'empire Othoman, t. I p. 387). Δὲν παρῆλθον δὲ πολλὰ ἔτη φαίνεται, ὅποτε οἱ Τοῦρκοι ἐπεχείρησαν νὰ καταλάβωσι καὶ τὴν Σούδαν διὰ στόλου (1707—8). Ἐν σωζομένῳ ποιήματι (α) ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν ὑπερασπιστῶν τοῦ φρουρίου αὐτῆς ὁ καπετὰν Τζωρτζάκης, πλοίαρχος, πιθανῶς, Σφακιανοῦ τινος πειρατικοῦ πλοίου, ὅστις καὶ παρέδωκε τὸ φρούριον, καταπτοηθεὶς ἴσως ἐκ τοῦ σφοδροῦ κανονβολισμοῦ. Καὶ ἡ μὲν μουσα, προφανῶς, μὴ ἐνδιαφερομένη εἰς τὰς χρονολογίας διεφύλαξεν ἡμῖν, εὐτυχῶς, τὸ γεγονὸς τοῦτο, μὴ ἱστορηθὲν ἀλλαχοῦ, καὶ παρουσίασεν ἡμῖν ἐπὶ πλέον τὸν ὡς ἄνω καπετὰν Τζωρτζάκην ὡς γενναῖον κούρσάρον τῆς ἐποχῆς. Τοῦτον δ' ἕτερον σύγχρονον ποίημα παρουσιάζει καὶ ὡς ἀνδρεῖον ναυμάχον καταναυμαχῆσαντα τὸν Τοῦρκον πλοίαρχον Τζαφέραν. Ἡ ἱστορία εὐτυχῶς, ἀληθεστέρα ἀλλὰ σύντομος, ἐπιμαρτυροῖ τὸ γεγονὸς μόνον τῆς παραδόσεως τῆς Σούδας καὶ τοῦτο ὑπὸ ἄλλου ἀρχηγοῦ καὶ κατ' ἄλλο ἔτος, ὡς ἀμέσως θέλομεν ἰδεῖ.

(α) Ἐν Συλλογῇ Κρητικῶν ἀσμάτων Ἄρ. Κριάση.

Κατὰ τὸ ἔτος δηλαδὴ 1714 νέος εἶχεν ἐκτραγῆ μεταξύ Τουρκίας καὶ Ἑνετίας, ἀτυχῆς ὅμως διὰ τὴν δευτέραν, πόλεμος. Συμπληρωθείσης δὲ τῆς κατακτήσεως τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων, παρεδόθησαν καὶ οἱ ἐν Κρήτῃ ἔτι κατεχόμενοι ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν λιμένες τῆς Σούδας καὶ Σπιναλόγγας, τῶν φρουρῶν αὐτῶν Λουδοβίκου Μάγνη καὶ Φραγκίσκου Ἰουστινιάνη ὑποκνηφάντων εἰς τὴν σιωπηλὴν παραδοχὴν καὶ ὑποχώρησιν τῆς Δημοκρατίας. Οἱ πλείστοι τῶν κατοίκων τῆς Σούδας μετόκησαν τότε εἰς Θέρισσον, οἱ δὲ ὑπόλοιποι ὡς καὶ οἱ τῆς Σπιναλόγγας ἐξισλαμίσθησαν (α). Εἰς ἐπίμετρον τῷ 1717 ἐπῆλθεν εἰς τὴν νῆσον καταστρεπτικὸς σεισμὸς καὶ μετὰ ἐν ἔτος φοβερὰ πανώλης.

Τὸν μητροπολιτικὸν ἤδη θρόνον τοῦ Ἡρακλείου μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀθανασίου Καλλιπολίτου (1697) εἶχον καταλάβει διαδοχικῶς οἱ Καλλίνικος, Ἀρσένιος, Ἰωάσαφ καὶ Κωνστάντιος ὁ Χαλκιόπουλος. Οὗτος μάλιστα ἐλθὼν εἰς διάστασιν μετὰ τοῦ πῆλως ἰσχύοντος ἐν Ἡρακλείῳ ἄρχοντος Μοσχάκη καὶ τινος ἐκτουρισθέντος χριστιανοῦ Μπονάκη ὀνόματι, καὶ προκληθείσης ὑπὸ τούτων στάσεως ἐξωρίσθη· τότε δὲ ἀντ' αὐτοῦ κατέλαβε τὸν θρόνον ὁ πρῶτος ἐπίσκοπος Κισσάμου Γεράσιμος. Ἀλλὰ καὶ οὗτος ζητήσας νὰ καταστήσῃ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Κρήτης αὐτοκέφαλον καὶ ἀνεξάρτητον ἀπὸ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Οἰκουμενικοῦ θρόνου ἐπαύθη καὶ ἀντὶ αὐτοῦ ἐπανῆλθεν ὁ Κωνστάντιος ἐπαναδιορισθεὶς. Τότε δέ, ὡς ἀναφέρει ὁ ποιητὴς Παῦλος Πρεσβύτερος (χριστ. Κρήτη. Ἔτ. Α'. Τεῦχ. Β.) καὶ ὁ ἄρχων Μοσχάκης ἐκρεμάσθη καταδικασθεὶς ὑπὸ τῆς Διοικήσεως εἰς θάνατον. Μετ' οὗ πολὺ ὅμως καὶ ὁ Κωνστάντιος ἐξωρίζετο εἰς Ἅγιον ὄρος, πιθανῶς ταῖς ἐνεργείαις τοῦ ἐπισκόπου Ρεθύμνης Δανιὴλ, ὅστις καὶ κατέλαβε τὸν μητροπολιτικὸν θρόνον. Δυστυχῶς καὶ οὗτος ἠθέλησε, φαίνεται, νὰ μιμηθῆ τὸν Γεράσιμον. Ζητήσας δὲ ν' ἀποσπάσῃ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Κρήτης ἀπὸ τοῦ Οἰκουμε-

(α) Τὴν Σπιναλόγγαν παρέδωσε ὁ Γαβριὴλ Μουρέλος, ὃν ἐπεφόρτισαν οἱ Ἑνετοί· ἦτο δὲ οὗτος, φαίνεται, εἰς τῶν τολμηροτέρων χαϊνιδῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης κατὰ τὰ μέρη ταῦτα. Διὰ δὲ τὴν ἐνεργειάν του ταύτην οἱ Ἑνετοὶ τοῦ ἔδωκαν δῶρα, τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται καταχωρημένα εἰς τι συμβόλαιον ἐκ τῶν εὐρεθέντων εἰς τὴν Μονὴν Ἀρέτι (χριστ. Κρήτη Τεῦχ. Α'. Β. σελ. 171). Κατὰ δὲ τὸν ἰστοροῦντα τοῦτο ἱστοριογράφον καὶ δημοσιογράφον Ι. Δ. Μουρέλον, φαίνεται, ὅτι ὁ πρόγονός του οὗτος ἦτο ὁ ἐγγραμματώτερος τῶν περὶ αὐτὸν ἄλλων τότε χαϊνιδῶν (βλ. Ἐφημ. «Ἐλευθέρα Σκέψις» τῆς 4 Ἀπριλ. τοῦ 1931). Κατὰ τὸν αὐτὸν συγγραφέα οἱ παραδοθέντες δὲν ἠλλαξοπίστησαν, ἀλλὰ κατέφυγον εἰς τὰ Λασιθιώτικα βουνά.

νικοῦ θρόνου ἀπόλεσε τὴν θέσιν του, διότι κληθεὶς εἰς ἀπολογία εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐνώπιον τοῦ Πατριάρχου καὶ τῶν ἄλλων συνοδικῶν καθηρέθη. Ἀντὶ δὲ τοῦ Δανιὴλ ἐστάλη ὁ Ἐπίσκοπος Μονεμβασίας Γεράσιμος Λατίτσης, ὁ ἐπικληθεὶς Γέροντας. Οὗτος ἦτο Κρής ἐκ τοῦ χωρίου Βενεράτου τοῦ Τεμένους, ἀνῆλθε δὲ εἰς τὸν μητροπολιτικὸν θρόνον τῷ 1725. Εἰς τοὺς αὐτοὺς περίπου χρόνους ἀνάγεται καὶ ἡ καταδίωξις Γεδεῶνος τοῦ Αὐλοποτάμου, (Μυλοποτάμου), ὁ ὁποῖος συλληφθεὶς ἀπήχθη εἰς Χάνδακα καὶ καθειροχθεὶς ἀπελύθη μετὰ πολλὰς βασάνους (τῇ 18 Ὀκτωβρίου τοῦ 1716.)

Ἡ Κρήτη ἀπὸ τοῦ 1714 ὀλόκληρος πλέον εἶχε περιέλθει εἰς τὴν κατοχὴν τῶν Τούρκων, οἵτινες ἀπαλλαγέντες καὶ τῶν τελευταίων ἐπὶ τῶν ὁρέων περιπλανωμένων ἀρματωλῶν, κατέστησαν τολμηρότεροι καὶ ἀπαιτητικώτεροι. Οὕτω δέ, μετὰ τῶν πολυαρίθμων αὐθαιρεσιῶν αὐτῶν, ἀναφέρεται ὅτι ποτὲ ὁ ἐνεργῶν τὴν καταγραφὴν τῶν κατοίκων κατὰ τὴν Λάμπην (Ἀγ. Βασίλειον) Τευτεντὰρ - Ἀγᾶς (κεντρικὸς Ταμίης) πρὸς καταρτισμὸν τοῦ ἐν τοῖς ἀρχείοις τοῦ Ἡρακλείου διασωζομένου πρωτοκόλλου καταγράφοντος τὰ ὄρια τῶν ἐπαρχιῶν καὶ τῶν χωρίων τῆς νήσου, ὅπερ ἐχρησίμευε μέχρι τινὸς πρὸς λύσιν πασῶν τῶν ἐν τοῖς Ὀθωμανικοῖς δικαστηρίοις περὶ ὁρίων ἀναφυομένων διενέξεων, ἐλθὼν εἰς τὸ χωρίον Ἀσώματον καὶ περιεργασθεὶς τὸ μετόχιον (τσιφλίκι) τοῦ Γεωργίου ἢ Γεωργιᾶ Καλλέργη, καταγομένου ἐκ τῆς οἰκογενείας τοῦ ἐπὶ Ἑνετοκρατίας ἄρχοντος Ἰακώβου Καλλέργη (Προσθ. 152 Α'. Τόμ.), φιλοξενήσαντος δ' αὐτὸν μετὰ τῆς ἀκολουθίας του, τοσοῦτον εὗρε αὐτὸ τῆς ἀρέσκειας του ὥστε αὐτοστιγμῆ ἀπεφάσισε τὴν κατοχὴν αὐτοῦ προσποιηθεὶς δὲ ὅτι θανατᾶζει μεγίστην καὶ ὄριαιτάτην ἐλαίαν εὐρίσκομένην περὶ τὸ μέσον τοῦ κτήματος, παρεκάλεσε συνάμα τὸν Καλλέργη νὰ τῷ χαρίσῃ αὐτήν. Ὁ ἀπλοῖκός Ἕλληνας μὴ ἐννοήσας τὴν δολιότητα ἐχάρισε τὸ δένδρον· ἀλλ' ὁ παράνομος Ὀθωμανὸς στρέψας εἰς τοὺς ὀπισθεν ἀκολουθοῦντας εἰς τὴν καταγραφὴν χωρικοὺς καὶ ξένους, ἐπεκαλέσθη αὐτοὺς μάρτυρας τῆς δωρεᾶς εἰπὼν Τουρμιστὶ «σαῖντολσοῦν». Τὸ κτήμα τοῦ Καλλέργη μετ' ὀλίγον κατελαμβάνετο ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων τοῦ Τευτεντὰρ Ἀγᾶ, ὁ εὐγενὴς ἰδιοκτήτης του ἀπεδιώκετο, ὁ δὲ Καδῆς εἰς ὃν παρεπέμφθη ἡ ὑπόθεσις ἔδωκεν δίκαιον εἰς τὸν πρῶτον, ἀπειλήσας μάλιστα καὶ τὴν φυλάκισιν τοῦ ἰδιοκτήτου. (Βιογραφία Τσουδερῶν ἢ Καλλεργῶν ὑπὸ Α. Γούδα σελ. 43—47). Ἡ δὲ ἐγκληματικὴ τάσις τῶν γενιστᾶρων ἐπὶ τοσοῦτον ἠῤῥησε, ὥστε δὲν ἀπετόλμησαν οὗτοι, κατὰ τὸν Χάμερ, ἐν ἔτει 1728 καὶ ἐν αὐτῷ τῷ Ἡρακλείῳ νὰ φονεύσωσι ἐν ὀχλαγωγίᾳ ἐκεῖ τὸν κεντρικὸν τα-

μίαν Ὀσμὰν ἐφένδην, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι οὗτος εἶχεν ἀναστατώσει διὰ τῶν καταχρήσεών του τὴν οικονομικὴν ἐπὶ τῶν ἐνοικιάσεων τῶν δημοσίων κτημάτων ὑπηρεσίαν καὶ παραποιήσει φερμάνια τινὰ καὶ ἐπικυρώσεις τῆς ἀρχιγραμματείας τῆς διοικήσεως, πλαστογραφήσας καὶ τὴν τοῦ Σουλτάνου ἰδιαιτέραν αὐτοῦ, ὡς ἔλεγον, σφραγίδα εἰς βάρος καὶ αὐτῶν τῶν γενιτσάρων.

Ἐπὶ δὲ τοῦ πρώτου καὶ δραστηρίου Σουλτάνου Μαχμούτ τοῦ Α' (1730—1754) τὰ μᾶλλον στασιαστικὰ πλήθη τῶν γενιτσάρων ἀπομακρυνθέντα, διὰ τὴν ἀσφάλειαν τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀπεστάλησαν ἄλλα εἰς Οὐκρασίαν καὶ ἄλλα εἰς τὴν Μεσόγειον· ἐκ τούτων δὲ τότε πολλοί, φαίνεται, ἀπεβιβάσθησαν εἰς Κρήτην, θεωρήσαντες πρόσφορον τὸ ἔδαφος αὐτῆς πρὸς ἀνάπτυξιν ἀνθαιρεσιῶν των. Πάντες δὲ οἱ Τούρκοι τῆς νήσου ἴσαν καταγεγραμμένοι τότε εἰς ἓν τῶν 4 ἐν ἀρχῇ καὶ εἶτα 5, ὡς θέλομεν ἰδῆ, συσταθέντων γενιτσαρικῶν ταγμάτων (δρατά), ὧν ἡ δύναμις ἦτο ἀπεριόριστος, διοικουμένων δ' ἐκάστου μὲν ὑπὸ **δραταγασῆ**, πάντων δὲ ὑπὸ **γενιτσαργασῆ** ἢ **γενιτσάραγα**. Οἱ γενίτσαροι δὲ οὗτοι, ἐκ τῶν μὴ ἰθαγενῶν Τούρκων καταγόμενοι, ἐρειδόμενοι εἰς τὴν ἀπεριόριστον ἰσχὺν τοῦ σώματός των, ἐποδοπάτουσαν πᾶν δίκαιον, καὶ πᾶσαν νόμιμον τάξιν. Εἰς τὰ τάγματα δὲ ταῦτα κατετάσσοντο προϊόντος τοῦ χρόνου καὶ τουρκόπαιδες ἐκ Κρήτης καταγόμενοι, ὡς τοῦτο εἶχεν ἐπικρατήσει καὶ παρὰ τῷ λοιπῷ Τουρκικῷ κράτει, ἀντικατασταθέντων τῶν μέχρι τότε κατατασσομένων ἐν ταῖς ἄλλαις Ἑλληνικαῖς χώραις κατὰ προτίμησιν χριστιανοπαίδων, ἐξ ἀντιζηλίας, ἣτις ἐγεννήθη εἰς τὰς τάξεις τῶν ἐν Κρήτῃ ὀθωμανῶν ἐκ τῶν μεγάλων ἀπολανῶν καὶ τῆς ἐξαιρετικῆς κατ' αὐτοὺς τῶν στρατολογουμένων τύχης. Ἐκτοτε δὲ ἐσηματίσθησαν, φαίνεται, καὶ ἐν Κρήτῃ τὰ τῶν λεγομένων **γερλήδων** σώματα, ἀποτελούμενα ἐν ἀρχῇ ἐν συνόλῳ ἐξ 28 λόχων, ὧν ἡ ὀλικὴ δύναμις ἦν 2500 ἀνδρῶν, ἐξ ἐντοπιῶν ταῦτα Τούρκων ἐκχριστιανισθέντων, περὶ ὧν καὶ κατωτέρω θέλομεν ἰδεῖ.

Βραδύτερον ἢ Τουρκία ἀψηχολημένη μὲ τὸν πρὸς τοὺς Πέρσας πόλεμον προέβη καὶ πάλιν εἰς νέας παραχωρήσεις· ἀναφέρεται δὲ ὅτι ἐν ἔτει 1735 ἀνεκαινίσθη, ἐπὶ Μητροπολίτου ἔτι Γερασίμου τοῦ Γέροντα καὶ κατόπιν αἰτήσεως αὐτοῦ, ὁ ἕως τότε μικρὸς καὶ ἔρημος ἀπομένων μετὰ τὴν κατάκτησιν ναὸς τοῦ Ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μηνᾶ, ἀνήκων εἰς τὸν μητροπολίτην ἐκ πατρικῆς κληρονομίας, καὶ ὁ τούτῳ συνεχόμενος τῆς Ὑπαπαντῆς (Παναγίας) ναὸς, παραχωρηθεὶς εἰς τοὺς ὀρθοδόξους, ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς Μητροπολιτικὸς ναὸς (Χριστ. Κρήτη, ἔτ. Α'. Τεῦχ. Γ'. σελ. 398). Ἐν τούτοις ἅμα τῇ πα-

ραδούσει τοῦ ναοῦ οἱ γενίτσαροι ἐξηγέθησαν κατὰ τοῦ τότε Γεν. διοικητοῦ τῆς νήσου καὶ τοῦ εἰς ἀντικατάστασιν αὐτοῦ μετὰ τὸν θάνατόν του ἐκ Χανίων ἐλθόντος καὶ εὐνοοῦντος τὸν Μητροπολίτην Χατζῆ Ἀλῆ πασᾶ· ἀλλ' οἱ γενίτσαροι ἐξακολουθοῦντες τὴν ἀντίδρασιν ἐφθασαν μέχρι τοῦ σημείου νὰ πυροβολήσωσιν ἐν νυκτὶ κατὰ τῆς θύρας αὐτοῦ τοῦ ναοῦ. Ἡ κατάστασις δὲ θὰ ἐχειροτέρευεν ἂν μὴ κατέφθανε ὁ ἐν λόγῳ πρῶην μέγας Βεζύρης υἱὸς τοῦ Χεκίμπαση, αὐτὸς οὗτος ὁ ἐκδόσας τὸ φερμάνιον, δι' οὗ ἐπιτρέπετο ἢ εἰς τὸν μητροπολιτικὸν ναὸν τοῦ Μητροπολίτου ἐγκατάστασις. Οὗτος δὲ ὑπέικων εἰς τὰς ἐξακολουθούσας διαμαρτυρίας τῶν γενιτσάρων, δικαιολογουμένων δὴθεν ὅτι ὁ ναὸς εἶχε κτισθῆ ἔναντι τοῦ ἐκεῖ ὑπάρχοντος τζαμίου, ὅπερ δὲν ἐπιτρέπετο κατὰ τὸν μουσουλμανικὸν νόμον, ἀπέστειλε τότε ἐπιτροπὴν ἀποτελουμένην ἐκ τοῦ φέροντος τὸ ἀξίωμα τοῦ Χασεκῆ, τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν γερλήδων (γερληγαῶ), τοῦ μουφτῆ καὶ δύο οὐλεμάδων, ἵνα ἐξετάσωσι τὸ πρᾶγμα καὶ ἀναφέρωσιν αὐτῷ. Οἱ εἰρημένοι δὲ πρᾶγματι μεταβάντες καὶ ἐξετάσαντες ἀπεφάναντο ὅτι ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει ὁ χριστιανικὸς ναὸς δὲν προξενεῖται βλάβη οὔτε ζημία εἰς μουσουλμανικὰ συμφέροντα καὶ αἰσθήματα· οὕτω δὲ ὁ ναὸς παρέμεινε, τεθεὶς ἔκτοτε εἰς χρῆσιν τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος πρὸς μεγάλην τῶν χριστιανῶν κατοίκων τοῦ Ἡρακλείου χαρὰν καὶ ἀγαλλίασιν. Ἄλλοι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην (1730 - 50) γενίτσαροι ὀργιάζοντες ἐν Μεσσαρῇ εὗρον τιμωρὸν αὐτῶν τὸν Μιχαὴλ Βλάχον (α) ὅστις κατερχόμενος αἰφνηδῶς ἐκ τῶν κρησφυγέτων του ἐξεδικεῖτο τοὺς ἀδικουμένους βοηθούμενος καὶ ὑπὸ κρυπτοχριστιανῶν· Διοικητῆς τοῦ Ἡρακλείου ἀναφέρεται τότε ὁ Ἀβδουὺλ Ἀμὰν Ἀλῆς, μέγας Βεζύρης, ὁ αὐτὸς ἴσως μὲ τὸν ἀνωτέρω Ἀλῆ πασᾶ τοῦ Χεκίμπαση (ἀρχιάτρου), ἕως οὗ προδοθεὶς ὑπὸ δύο ἐχθρῶν του, τοῦ Δράκου καὶ τοῦ Τσαγγάρη, συνελήφθη καὶ ἐθανατώθη ἐν Ἡρακλείῳ.

Ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ δὲ Μητροπολίτου Γερασίμου (τῷ 1744) ἐξεδόθη πατριαρχικὸν σιγγίλιον τοῦ τότε Πατριάρχου Παΐσιου, δι' οὗ κατηργεῖτο τὸ τῶν μοναστηρίων Σταυροπηγιακὸν ἀξίωμα, παρεδίδοντο δὲ ταῦτα εἰς τὰς κοινότητας ὡς ἐνοριακά. Ἀνάλογον δὲ τι συνέβη καὶ

(α) Περὶ τῆς καταγωγῆς τούτου, ὑπάρχει διαφωνία γνώμης τῶν ἱστορικῶν· ὁ μὲν Ψιλάκης θεωρεῖ τοῦτον Σφακιανόν, στηριζόμενος εἰς στίχους τινὰς ἀρχαίου ἔσματος: ὁ Μιχαὴλ Βλάχος (Συλλογὴ Κρητ. ἁσμάτων Ἁρ. Κριάρη σελ. 35), ὁ δὲ Ι. Δ. Μουρέλλος Μεσσαρίτην, ὡς ἐκ τῶν μερῶν τῆς Μεσσαρᾶς, ἐν οἷς ἐξεδηλώθη ἡ δραπὶς του· γνωστὸν ὅμως ὅτι ἐν Σφακίοις ἔζη ἡ μεγάλη τῶν Βλάχων οἰκογένεια, ἐξ ἧς ἀποσπασθεὶς πιθανῶς, ὁ Μιχαὴλ ἔζησε μετὰ τῆς ἰδίας αὐτοῦ οἰκογενείας εἰς Γωνιάν καὶ Ἀνώγεια Μυλοποτάμου.

ἐν Χανίοις κατὰ τὸ ἔτος 1749. Ὁ ὑπὸ τὸ ὄνομα Μπουρμπουζικός γνωστός Μουσταφᾶς Τσελεπῆς—ἐφένδης, καδῆς τῶν Χανίων, κατέλαβε βία τὴν ἐπισκοπὴν Κυθωνίας, ἣν καὶ ἐπώλησε πρὸς τὸν Ἀβδουλειαδῆ—Ζαδὲ Ἰμβραήμ καὶ Κουτσουκάκην Ἀλῆν ἀντὶ 34 χιλιάδων γροσίων. Κατόπιν ὅμως τῶν διαμαρτυριῶν τῶν χριστιανῶν, ὁ αὐτὸς Τσελεπῆς ἐνήργησε καὶ ἐπετρέπη νὰ ἐγκαινισθῇ ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, τοῦ Ἐπισκόπου τότε κομίσαντος ἐκ Κυθέρων τὰς τρεῖς ἀξιολόγους τοῦ «Παντοκράτορος» τῆς «Δευτέρας Παρουσίας» καὶ τῆς «Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου» εἰκόνας. Τὰ ἐκκλησιαστικὰ τῆς Νήσου οὕτω ἐτέλουν ἐν ἀβεβαιότητι καὶ διωγμῶ μᾶλλον, ἕως οὗ ἐπὶ Σουλτάνου Ὁσμάν τοῦ Γ'. (1754—1757) ἐβελτιώθησαν ταῦτα. Ὁ νέος οὗτος Σουλτάνος, πρῶτος καὶ μελίχιος εἶχεν ἐπιδείξει τῷ ὄντι μεγάλην μέριμναν ὑπὲρ τῆς εὐημερίας τοῦ Κράτους του, ὑπὲρ ἧς καὶ ἐπανειλημμένως εἶχεν ἐκδόσει καὶ αὐστηρὰς πολλάκις διαταγὰς, ἐπιτρέψας τὴν ἀνενόητον τῆς θρησκείας τῶν ὑπηκόων του ἐξάσκησιν καὶ τὴν ἀκώλυτον κατὰ τὸ δοκοῦν χρῆσιν τῶν κτημάτων αὐτῶν. Τότε δὲ ἐπανῆλθε καὶ ἡ Ἐπισκοπὴ Χανίων εἰς τοὺς πρόην κυρίους αὐτῆς.

Τῷ 1756 ὁ Μητροπολίτης Γεράσιμος ἠτήσατο παρὰ τοῦ Πατριάρχου τὴν ἀπὸ τοῦ ἀξιώματός του ἀποχώρησιν, λόγῳ γήρατος καὶ τὴν ἀντικατάστασίν του διὰ τοῦ ἱερέως Γερασίμου, Χίου. Κατόπιν δ' ἀναφορᾶς τοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου ἐξεδόθη Βεράτιον καὶ Φιρμάνιον (τῆς 2 Τζεμαζιέλ—ἐβέλ, 1170 τῆς Ἐγείρας) δι' οὗ ἐγένοντο πολλὰ παραχωρήσεις εἰς τὴν ὀρθόδοξον τῆς Κρήτης ἐκκλησίαν (Χριστ. Κρήτη. ἔτ. Β'. Τεῦχ. Α') καὶ τὸν λαὸν αὐτῆς, βελτιώσασαι κατὰ πολὺ τὴν κατάστασιν τῆς Νήσου καὶ ἀπηγορεύθη ἐπὶ πλέον « ἢ εἰς τὴν μουσουλμανικὴν θρησκείαν μετάστασις διὰ τῆς βίας οἰουδήποτε ὀραγῖα ἄνευ τῆς θελήσεώς του». Γεράσιμον τὸν Χίον διεδέχθη τῷ 1769 ὁ Ζαχαρίας Μαριδάκης, Κρής, καὶ τοῦτον ὁ Γεράσιμος Προγιαννακόπουλος. Ἐν τῷ μεταξὺ δὲ τὰ μοναστήρια θέλοντα ν' ἀποφύγωσι τὸν ἔλεγχον καὶ τὴν ἐπέμβασιν τοῦ Μητροπολίτου καὶ τῶν ἐπισκόπων τῆς Νήσου κατόρθωσαν κατὰ μικρὸν νὰ ἀνακτῶσι διὰ συγγιλιῶν τὸ Σταυροπηγιακὸν ἀξίωμα, ἕως οὗ ἐν ἔτει 1769 μετετρέπησαν ταῦτα εἰς ἐνορειακά, ἵνα καὶ πάλιν ἀλλὰ πολὺ βραδύτερον ἐπὶ Πατριάρχου τοῦ μεγαλομάρτυρος Γρηγορίου Ε' (ἐν ἔτει 1797) καὶ ἐπὶ μητροπολίτου τοῦ ἀνωτέρω Προγιαννακοπούλου γίνωσι Σταυροπηγιακὰ (Χρ. Κρήτη. ἔτ. Β'. Τεῦχ. Β'. σελ. 229).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

ΥΠΟΚΙΝΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΡΩΣΣΩΝ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ ΠΡΟΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΝ. — Η ΕΝ ΚΡΗΤῃ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΔΑΣΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗ. — ΗΡΩΙΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΚΑΙ ΘΥΣΙΑΙ. — ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ ΤΩΝ ΑΡΧΗΓΩΝ. — ΜΑΡΤΥΡΙΚΟΣ ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΔΑΣΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗ. — ΒΑΣΑΝΙΣΤΗΡΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΗΓΩΝ. — ΔΡΑΠΕΤΕΥΣΕΙΣ. — ΕΚΤΟΥΡΚΕΥΣΕΙΣ

Τὸ πρὸς τὴν δύσιν του κλίνον ἄστρον τῶν Ἐνετῶν ἐτρομέσβυνε πλέον, ὅτε ἄλλοι παρουσιάσθησαν προστάται τῶν ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγὸν χριστιανῶν, οἱ Ρῶσσοι, οὗτοι ὅμως χρώμενοι ἐπὶ πλέον τῆς σαγήνης τῆς ὀρθοδοξίας. Ἀπὸ τῆς ΙΕ' ἤδη ἑκατονταετηρίδος εἶχεν ἐπέλθει εἰς τοὺς αὐτοκράτορας αὐτῶν ἡ ἰδέα τῆς κατακτήσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, κατόπιν δὲ ἰδίᾳ εἰς τὸν Μέγαν Πέτρον (τῷ 1711), τὴν Ἄνναν (τῷ 1730 — 1741) καὶ τὴν Ἐλισάβετ (1741 — 1762). Πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον προσεπάθουν πρῶτον δι' ἐπιγραφῶν, λαβάρων καὶ προκηρύξεων νὰ ἐκμεταλλευθῶσι τὸν πρὸς ἀνεξαρτησίαν πόθον τῶν Ἑλλήνων, βραδύτερον δὲ ἐπὶ τῆς μεγαλεπιβόλου Αἰκατερίνης τῆς Β', σπουδαίως ἀναλαβούσης τὸ ἔργον, διὰ διαφόρων ἀποστόλων ἐκ Ρωσσίας καὶ τοῦτο ἐπὶ τοῦ διαδόχου Ὁσμάν τοῦ Β'. Σουλτάνου Μουσταφᾶ τοῦ Γ' (1757 — 1774), τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ τότε μεγάλῃν ἰσχὺν ἔχοντος παρὰ τῇ Ρωσικῇ αὐτῇ Γρηγορίου Ὁρλώφ, ἀνωτέρου ἀξιωματικοῦ τοῦ Πυροβολικοῦ, ἀποστελλομένων εἰς ὅσα μέρη ὑπῆρχεν Ἑλληνισμός, ἵνα διακηρύττωσι τὰς πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν Γραικῶν διαθέσεις τῆς Ρωσικῆς Αὐτοκρατορίας.

Παρατηρήσεως δὲ ἄξιον εἶναι ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ Ἐνετία εἶχε προτρέψει ἐξ ἀρχῆς τὸν ἐκ μεγάλης οἰκογενείας τῶν Σφακίων Κρητὰ Γεράσιμον Βλάχον, ἐπιφανῆ τότε, ν' ἀπευθύνη πρὸς τὸν πατέρα τοῦ Μεγάλου Πέτρου δέησιν προκαλοῦσαν αὐτὸν εἰς πόλεμον κατὰ τῶν Τούρκων καὶ παριστῶσαν αὐτῷ τὸ βέβαιον τῆς νίκης, τὸ ῥᾶδιον τῆς τῶν Ἀγαρηνῶν καταλύσεως καὶ τὸ χρήσιμον τῆς τῶν Ἑλλήνων ἐλευθερίας. (Παπαρρηγ. Τόμ. Ε'). Μεταξὺ δὲ τῶν ὑπὸ τοῦ Ὁρλώφ ἀποσταλλέντων διεκρίνετο, ὁ ἐκ Σιατίτσης τῆς Μακεδονίας λοχαγὸς τοῦ Πυροβολικοῦ Γεώργιος Παπάζωλης, εὐγενῆς, πλούσιος καὶ φιλόπατρις ἀνὴρ, ὅστις ὑπῆρξε καὶ ὁ κυριώτατος παράγων τῆς κατὰ τὸ 1770 προκληθείσης Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως καὶ οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ Ἀλέξιος καὶ Θεόδωρος, οἵτινες μετέβησαν τῷ 1768 εἰς Ἐνετίαν πρὸς διοργάνωσιν τῆς ἐπαναστάσεως ταύτης. Συγχρόνως παντοῖοι χρῆ-

σμοὶ ἐκυκλοφόρουν, πλαστουργούμενοι ἐν Ρωσσίᾳ, σκοπὸν ἔχοντες νὰ ἐμπνεύσωσιν εἰς τοὺς ὑποδούλους Ἑλληνας τὴν ἰδέαν ὅτι μόνον παρὰ τῆς Ρωσσίας ἔπρεπε νὰ ἐλπίζωσι σωτηρίαν.

Ἐκ τῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν δὲ ταύτην τεκταινομένων καὶ ἐκ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ ἀνωτέρω Βλάχου, φαίνεται, ὅτι δὲν ἔμεινεν ἀμέτοχος καὶ ἡ Κρήτη· δι' ὃ καὶ οἱ ἀπανταχοῦ τῆς νήσου ἐπὶ τοῦ νέου Σουλτάνου ὀργιάζοντες πάλιν γενίτσαροι ἐπηύξησαν τὰς καταπιέσεις καὶ τὰ ἐγκλήματα τῶν. Πιθανὸν δὲ ὅτι συνεπεῖα τούτων τῷ 1764, ὅλοι οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου Στράτοι τοῦ Σελύνου, ἀνερχόμενοι εἰς 70 οἰκογενεῖας μετὰ τοῦ ἱερέως αὐτῶν, ἠναγκάσθησαν ν' ἀσπασθῶσι τὸν Ἰσλαμισμόν. Τῷ δὲ 1766, τῶν Τούρκων τῆς Αὐτοκρατορίας προβάντων, κατόπιν διαταγῆς, εἰς γενικὸν τῶν Ἑλλήνων ἀφοπλισμόν, ὅτε καὶ πολλοὶ κατεσφάγησαν ἐν τῇ ἄλλῃ Ἑλλάδι ὑπὸ τοῦ ἀχαλινώτου στρατοῦ καὶ ἐρρίφθησαν εἰς φυλακάς, ἐν οἷς καὶ ὁ τότε Πατριάρχης Μελέτιος ὁ Β', καθαιρεθεὶς, ὁ ἐπίσκοπος Καρύστου καὶ ἄλλοι θεωρηθέντες ὡς μεμνημένοι εἰς τὴν μελετωμένην τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐξέγερον, ἀναφέρεται ὅτι οἱ κάτοικοι ὀλοκλήρων ἄλλων χωρίων τῆς ἐπαρχίας Σελύνου οἷα ὁ Σάσαλος, ὁ Κατσομάδος, τὰ Φλώρια, αἱ Μυλωναὶ καὶ ἄλλα μετὰ τὴν τελετὴν τοῦ Πάσχα κλείσαντες ἐξ ἀπογνώσεως τοὺς ναοὺς αὐτῶν, σφραγίσαντες καὶ περιζώσαντες ὡς ἔθος διὰ λεπτῶν σχοινίων κεκηρωμένων, εἰς ἔνδειξιν, πιθανῶς, ὅτι ἐκήδευον τὴν προτέραν αὐτῶν θρησκείαν, προσῆλθον οἱ μὲν μετὰ τοὺς δὲ ὡς ἐκ συνθήματος εἰς τοὺς ἐν Κανδάνῳ, κέντρῳ τῆς ἐπαρχίας, ἱερωμένους τοῦ Ἰσλάμ καὶ ἐξώμνουν ἐν πλήθει καὶ δὴ ἄνευ περιτομῆς.

Ἄλλ' ἤδη ἡ περὶ Ρωσσίας φήμη, ὡς προστάτιδος τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Χριστιανωσύνης, ἐνωρὶς φθάσασα ὡς εἶδομεν καὶ εἰς Κρήτην, ἤρχισε νὰ διαδίδηται εὐρύτερον καὶ ἐν αὐτῇ· αἱ ἐπ' αὐτὴν ὅμως ἐλπίδες δὲν ἀνεπερώθησαν ἢ τῷ 1768, ὅτε ἡ Αἰκατερίνη ἡ Β' ἐκήρυξε τὸν πόλεμον κατὰ τῶν Τούρκων, τρία δὲ ἢ τέσσαρα Ρωσικὰ πολεμικά, ἐκ τῆς Βαλτικῆς θαλάσσης προερχόμενα, εἰσῆρχοντο κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1769 εἰς τὴν Μεσόγειον καὶ ἐνεφανίζοντο πρὸ τοῦ Μεσσηνιακοῦ κόλπου, ἀγκυροβολήσαντα ἐν τῷ λιμένι τῆς Οἰτύλου (28 Φεβρουαρίου 1770) καὶ ἠνοῦντο ἐκεῖ μετὰ τοῦ πρὸ ὀλίγου καταπλεύσαντος διὰ Ρωσικῆς φρεγάτας Ρώσσου πρίγκηπος Δολγορούκη μετὰ πολλῶν τότε ἐπαναστατησάντων Μαυροβονίων, Χιμαριωτῶν καὶ Ἡπειρωτῶν.

Οἱ δὲ Τοῦρκοι ἀπὸ πολλοῦ ἤδη συλλαβόντες ὑπονοίας περὶ τῶν τεκταινομένων προέβησαν εἰς νέα προληπτικὰ μέτρα· οὕτω ἐθανά-

τωσαν τὸν ἐν Λακεδαίμονι Μητροπολίτην Ἀνανίαν Λουμπάρδην, ἐκακοποίησαν διαφόρους ἄλλους συνωμώτας εὐλόγως ἢ καὶ ἀλόγως θεωρηθέντας ὡς τοιοῦτους καὶ ἄλλα ἔλαβον ἐν ἄλλαις χώραις αὐστηρὰ μέτρα. Ἐν Κρήτῃ δὲ τότε κατόπιν ἄλλων τινῶν μέτρων, ἐκτὸς τῶν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις γενομένων κακώσεων καὶ φόνων, ἐξ ὧν αἱ ἀθροαὶ ἐξομώσεις, διέταξαν καὶ ἐπέβαλον τὴν καταβίβασιν τῶν σημαίων τῶν διαφόρων προξενείων, μόνον τοῦ Γαλλικοῦ ἐξαιρεθέντος, καθ' ὃ μὴ ὑποκύψαντος εἰς τὴν παρὰ τὸ διεθνὲς δίκαιον ἀπαίτησιν.

Ἀτυχῶς ὁ μετὰ τοῦ Ρωσικοῦ στόλου καταπλεύσας τότε Θεόδωρος Ὁρλώφ ζητήσας μεθ' ὑπεροπτικοῦ τρόπου, ὡς ἱστορεῖται, νὰ συνεννοηθῇ μετὰ τῶν Μανιατῶν, καίτοι ὁ Ἐπίσκοπος τοῦ Μαυροβουνίου κρατῶν ἀνὰ χεῖρας σταυρὸν προσεκάλει τοὺς κατοίκους τῶν παραλίων κωμῶν εἰς τὸν κατὰ τῶν Τούρκων ἱερὸν πόλεμον, δὲν ἐπέτυχε τότε τοῦ σκοποῦ του, τὸ μὲν διότι οἱ Μανιάται καὶ ἰδίᾳ ὁ προὔχων αὐτῶν Μαυρομιχάλης ἐδυσπίστουν εἰς τὰς ὑποσχέσεις του, τὸ δὲ διότι ἀπήτουν συνθήκας ἐξασφαλιζούσας τὴν αὐτονομίαν των· κατώρθωσεν ἐν τούτοις νὰ συνεννοηθῇ μετὰ τοῦ προεστοῦ Καλαμῶν Παναγιώτου Μπενάκη, τῇ βοήθειᾳ δ' αὐτοῦ ἐσηματίσθησαν δύο Σπαρτιατικαὶ λεγεῶνες, **Ἀνατολικὴ** καὶ **Δυτικὴ**, ὡς πυρῆνες τῆς ὅλης κινήσεως κατὰ τὰ μέρη ταῦτα χρησιμεύσασαι. Τῇ δὲ 10 Μαρτίου 1770 ὁ Ὁρλώφ τῇ συνδρομῇ τῶν Μεσσηνίων ἐπολιόρησε τὴν Κορώνην. Οὕτω ἐπιτευχθείσης μερικῶς τῆς ἐκκρήξεως τῆς ἐπαναστάσεως ἐν Πελοποννήσῳ, ἡ σημαία αὐτῆς ἐντὸς ὀλίγου, συμμεθεξάντων καὶ τῶν Μανιατῶν, ἀνεπετάσθη πανταχοῦ (Σάθα Τουρκ. Ἑλλάς 482 — 487) τῆς Ἑλληνικῆς χερσονήσου. Τοῦτ' αὐτὸ δ' ἐγένετο καὶ ἐν Κρήτῃ. Ἐκ τῶν Κρητῶν δέ, φαίνεται, πρῶτος εἶχε μνηθῆ εἰς τὴν μελετωμένην ἐπανάστασιν ὁ ἐξ Ἀνωπόλεως τῶν Σφακίων καὶ ἐκ τῆς ἀνωτέρω μεγάλης οἰκογενείας τῶν Βλάχων καταγόμενος Ἰωάννης Βλάχος, ὅστις διὰ τὴν σχετικὴν μόρφωσίν του ἐπεκαλεῖτο Δασκαλογιάννης, ἀνὴρ πλούσιος καὶ κάτοχος τριῶν μεγάλων πλοίων, δι' ὧν ἐταξείδευεν ἐμπορευόμενος. Ὁ Δασκαλογιάννης ἐλθὼν εἰς συνάφειαν μετὰ τοῦ βέη τῆς Μάνης Μαυρομιχάλη καὶ τοῦ προεστοῦ Καλαμῶν Παναγιώτου Μπενάκη, ἔχων δ' ἐπίκουρον τὸν ἀδελφόν του Παῦλον, ἀποσταλέντα ἐπὶ τούτῳ εἰς Πελοπόννησον, ἐπρομηθεύθη ἐν καιρῷ ἱκανὸν ποσὸν πολεμοφοδίων, ἰδίᾳ δαπάνη, καὶ προἰδεάσας τοὺς Σφακιανούς, ἐν οἷς τοὺς ἐπὶ γενναιότητι καὶ πατριωτισμῷ διακρινομένους Μανούσакαν, Κουτρομπᾶν, Βαρδῆν Ζαμπέτην, Γεώργ. Σκορδύλην ἢ Βαρδουλέν, Ἀνδρουλῆν Πατακὸν ἢ Βολουδάκην, Ἀνδρουλιὸν Μο-

ράκην, ἀδελφούς Δεληγιάννηδες, Μανοῦσον Κούτσουπα, Μανοῦσον Μπονάτον, Χουῖρδον, Γεώργ. Πάτερον καὶ Στρατὴν Βουρδουμπάν, ἀπόγονον τοῦ Σκορδύλη ἢ Βουρδουμπά (α), παρὰ τὴν ἐκφρασθεῖσαν ὁμως ἐναντίαν γνώμην τοῦ τότε Πρωτόπαπα ἐξ Ἀνωπόλεως Παπᾶ Ζαμπέτη, προβλέποντος καταστροφὴν, καθ' ὃ δυσπιστοῦντος εἰς τὰς Ρωσικὰς ὑποσχέσεις καὶ μετὰ τινος μάλιστα, φαίνεται, πείσματος ἐναντιουμένου, καὶ κατόπιν ἐπιστολῆς αὐτοῦ τοῦ Ὁρλώφ πρὸς αὐτόν, κομισθεῖσης ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ του Παύλου ἐκ Πάρου, δι' ἧς παρείχοντο ὁδηγίαι ἀφορῶσαι εἰς στρατιωτικὰς κινήσεις καὶ ἐνεργείας (Ψιλάκη Τόμ. Γ' σελ. 106), ὕψωσε ἐνθουσιωδῶς (25 Μαρτίου 1770) ἐν Ἀνωπόλει τὴν σημαίαν τῆς ἐπαναστάσεως ὑπὸ τὰς ἐκπυροσκορητικὰς τῶν ὄπλων τῶν Λευκορειτῶν καὶ ἐκάλεσε τὸν λαὸν τῆς νήσου κηρύττων τὴν προσεχὴ αὐτοῦ ὑπὸ τῆς Ρωσσίας ἀπελευθέρωσιν. Ἄσμα ἀδόκονον καὶ σήμερον ἐν Σφακίαις ἀποδεικνύει τὴν τοῦ Δασκαλογιάννη πρὸς ἐξέγερον ἐπιμονήν.

« Ἀποὺ ἕχει νοῦ καὶ λοῖσμο καὶ γνώσι στὸ κεφάλι
 ἄς κάτση νὰ συλλογιαστῇ τὸ Δάσκαλο τὸ Γιάννη.
 Κάθε Δαμπροχριστοῦγεννα ἔβανε τὸ καπέλλο
 κ' ἤλεγε τοῦ Πρωτύπαπα (α) — Τὸ Μόσκοβο θὰ φέρω
 καὶ ὁ πασὰς ὡς τὰκουσε πολλὰ τοῦ βαροφάνη
 σ' τὸ Κάστρο καὶ τὸ Ρέθεμνος εὐτὺς χαμπέρι κάνει . . .

εἰς ἄλλο δὲ ἄσμα παρόμοιον στίχοι τινες μαρτυροῦσι τὴν γενομένην συνωμοσίαν ὡς ἐξῆς :

Ἄσμα ἄδοκονον τῆς Βλαχίας καὶ ὁ Μαυρομιχάλης
 συνωμοσία ἔκινε μετὰ τὸ Δασκαλογιάννη
 Οἱ Βλάχοι ἐκινήθησαν μὰ ἢ Μανη δὲν ἐκινήθη
 κ' ἔπεσεν οὐλὴ ἢ Τουρκία, εἰς τὰ Σφακία, σ' τὴν Κρήτη.

Πράγματι δὲ οἱ Σφακιανοὶ καὶ μετὰ τούτων ὀλίγοι ἄλλοι ἄρματα ἔκ τῶν γειτονικῶν ἐπαρχιῶν Σελίνου, Κισσάμου, Κυδωνίας, Ἀποκορώνου, Ἀγ. Βασιλείου καὶ Ρεθύμνης κληθέντες πρὸς σύμπραξιν συνεκεντρώθησαν εἰς Σφακία, ἐξ ἐκείνων ἰδίᾳ οἱ ὅποιοι εἰ-

(α) Θυγάτηρ τούτου ἦτο ἡ παρὰ τοῦ ποιητοῦ Ἀντωνιάδου ἀναφερομένη κατὰ τὴν ἐπὶ Ἑνετῶν ἐπανάστασιν τῶν Λευκορειτῶν (Τόμ. Α' σελ. 210) *Χρυσομαλλοῦσα*, ἣτις ἐγένετο ἀφορμὴ τῆς ἐπαναστάσεως ταύτης. Κατ' αὐτὴν δὲ προεῆρχον αἱ οἰκογένειαι τῶν Βουρδουμπάδων, Πατέρων καὶ Ψαρομηλίγγων.

(α) Ὁ Πρωτόπαπας ἢ Παπᾶ—Ζαμπέτης καὶ ὁ ἀνωτέρω Βαρδουλῆς ἢ Βαρδὺς Ζαμπέτης Σκορδύλης ἦσαν ἀπόγονοι τοῦ Ἀναστασίου Ζάππα Σκορδύλη, ἀπαγονισθέντος εἰς Χανία μετὰ τοῦ ἐξαδέλφου του Γεωργ. Κανταλέου Σκορδύλη (Τόμ. Α' σελ. 314 καὶ 322).

χον κατορθώσει νὰ διατηρήσῃσι παρ' αὐτοῖς κεκρυμμένα ὄπλα καὶ πολεμοφόδια καὶ οἱ ὅποιοι δὲν ἀπεδειλίασαν νὰ ἐγκαταλείψουν ἀπροστατεύτους τοὺς συνεπαρχιώτας τῶν ἀπειλουμένων κατὰ πᾶσαν στιγμὴν ὑπὸ τῶν ἐξηγριωμένων γενιτσάρων καὶ ἄλλων Τούρκων, ὅπως ἀναφέρονται ὁ ἐξ Ἀπανωχωρίου Σελίνου Σταμάτιος Μπασιάς, ὁ ἐκ Κουστογεράκου Γεώργιος Μπενῆς, ὁ ἐκ Σπανιάκου φίλος τοῦ Δασκαλογιάννη Περοδάσκαλος μετὰ τὸν ἀδελφόν του Ἰάκωβον, ὁ ἐκ Λιβαδᾶ Παπαδογεωργιάκης καὶ ἄλλοι, ὧν δυστυχῶς δὲν διεσώθησαν τὰ ὀνόματα, καὶ κατέλαβον τὰς διαφόρους αὐτῶν ἐπικαίρους θέσεις πρὸς τὸν Ἀποκόρωνα καὶ τὸν Ἀγ. Βασιλείον, ὁπόθεν ἀνέμενον τὴν ἐπίθεσιν τοῦ ἐχθροῦ. Ἡ μὴ προσέλευσις ὁμως ἱκανοῦ ἀριθμοῦ πολεμιστῶν, παρὰ τὴν μυστικότητα τῶν προσκλήσεως, λόγῳ προφανῶς τῆς κρατουμένης ἀβεβαιότητος τῆς Ρωσικῆς βοήθειας ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῆς δεινῶς ἐπικρατούσης περὶ τὰ Σφακία τρομοκρατίας, ἀπεθάρρυνε, φαίνεται, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τοὺς λαβόντας τὰ ὄπλα, ἐνῶ τοῦναντίον κατέστησε τολμηροτέρους τοὺς Τούρκους. Ἐν ᾧ δὲ χρόνῳ οἱ ὡς ἀνωτέρω ταχθέντες Ἕλληνες ἤρχισαν ἐνεργοῦντες ἐπιδρομὰς κατὰ τῶν πλησιεστέρων χωριῶν, ὅπου ὑπῆρχον Ὀθωμανοί, πολυάριθμα ἐχθρικά σώματα ἐξ ἐντοπιῶν Τούρκων ὑπὸ τοὺς τότε διοικητὰς (πασάδες) τῶν Χανίων καὶ Ρεθύμνης συνοδευομένους καὶ ὑπὸ τακτικῶν στρατευμάτων, ἅτινα μετὰ τὰς ἐξ Ἡρακλείου σταλείσας ἐπισχύσεις, ἀνεβίβασαν τὴν δύναμιν αὐτῶν εἰς 15 περίπου χιλιάδας ἀνδρῶν, ἀκολουθουμένων καὶ ὑπὸ πλῆθους χριστιανῶν ἀγγαρευθέντων πρὸς μεταφορὰν τῶν πολεμοφοδίων καὶ ἄλλων τοῦ στρατοῦ τούτου ἐφοδίων, ἐκίνησαν κατὰ τῶν Σφακιῶν. Πρῶτα δὲ τὰ τῶν Χανίων στρατεύματα εἰσβαλόντα εἰς Ἀποκόρωνα ἀνῆλθον τὸ στενὸν τοῦ Κατρώως φθάσαντα ὁμως εἰς τὸν αὐχένα τῆς Κράπης (26 Ἀπριλ. ἡμέραν Παρασκευῆν) καὶ συναντήσαντα ἀντίστασιν ἐσταμάτησαν. Χίλιοι διακόσιοι περίπου Ἕλληνες ἐκεῖ ὑπὸ τοὺς ἀρχηγούς των Α. Μοράκην, Μανούσσαν, Στρατὴν Βουρδουμπάν, Βαρδουλῆν Σκορδύλην, Χουῖρδον Μπασιάν κ.λπ. ἀναμένοντες τὸν ἐχθρὸν, ἀπέκρουσαν ζωηρῶς αὐτὸν ἐπιτυχῶς. Ἀλλ' ἤδη ὁ ἐχθρὸς πολυπληθέστερος διὰ τῆς θέσεως τοῦ Δοκαροπόδου ἐπιτυχάνων κύκλωσιν τῶν ἐπαναστατῶν ἠπέλει νὰ συλλάβῃ πάντας· τούτου δ' ἕνεκα οἱ Ἕλληνες, τῶν πολεμοφοδίων αὐτῶν ἐξ ἄλλου ἐξαντληθέντων, ἠναγκάσθησαν νὰ ἐγκαταλείψωσι τὰς θέσεις των καὶ ἐν μέσῳ γενικῆς συγχίσεως νὰ τραπῶσιν εἰς φυγὴν. Κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον τὰ ἐκ Ρεθύμνης καὶ Ἡρακλείου ἄλλα τῶν Τούρκων στρατεύματα ἐπιδραμόντα ἀπώθησαν τοὺς κατὰ τὸν Καλλιγράφην ὑπὸ τὸν Γεώργιον Πάτερον καὶ ἄλλους ἀμυνθέντας ἄλλους πρὸς

τὰ ἐκεῖ πολεμιστὰς, κατὰ τὴν θέσιν δ' ἰδίᾳ Ἀσπροκέφαλον ἀποκρούσαντας τὸν ἐχθρὸν καὶ εἰσχωρήσαντα εἰς Σφακία διηυθύνθησαν ἄλλα μὲν πρὸς τὸ ὄροπέδιον τοῦ Ἀσκύφου, ἄλλα δὲ πρὸς τὸ Ἄσφενδον. Κατὰ τὴν γενικὴν ταύτην ὑποχώρησιν ὁ Δασκαλογιάννης συγκεντρώσας περὶ τοὺς 800 πολεμιστὰς εἰς Νίμβον συμπλέκεται μετὰ τοῦ πρὸς τὰ ἐκεῖ προελάσαντος ἐχθροῦ, δίδει δὲ οὕτω καιρὸν εἰς τὰ πλεῖστα τῶν Σφακίων γυναικόπαιδα, φεύγοντα, νὰ καταφύγωσιν εἰς τὰ ἐν Λουτροῦ ὄροῦντα Σφακιανῶν πλοῖα ἢ νὰ κρυβῶσιν εἰς τὰ ἀπόκρημνα καὶ ἀπόκρυφα ἐπὶ τῶν κλιτύων τῶν Λευκῶν ὄρέων (Σφακιανὲς μαδάρες) κρησφύγετα. Τμημα δὲ ἐχθρικοῦ στρατοῦ τότε, ὡς ἀναφέρεται, ζήτησαν ν' ἀποχωρήσῃ τὰ γυναικόπαιδα ἀπὸ τῆς θαλάσσης εἰς ἣν ἐξήτουν τὴν σωτηρίαν των, προχωρήσαν πρὸς τὴν ἔξοδον τοῦ ὄροπέδιου τῆς Ἀνωπόλεως ἀπεκρούσθη ὑπὸ τῶν πρὸς τὰ ἐκεῖ ἐν τῷ μεταξὺ σπενσάντων ὑπὸ τὸν Μπροσγιαλίτην Μανουῖσον Κούτσουπαν καὶ τῶν ἐφεδρῶν **νυκτοπολεμιστῶν**, τῶν ὁποίων σῶμα εἶχε συστήσει ἀπὸ πολλοῦ πρότερον ὁ Δασκαλογιάννης, ἵνα ἐνεργῶσι νυκτερινὰς κατὰ τοῦ ἐχθροῦ καὶ αἰφνηδίας ἐπιθέσεις. Τὸ σῶμα δὲ τοῦτο, κληθὲν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἔκτοτε **σῶμα δαιμόνων** (σεῖτὰν — τακιμί) εἶχε ἀρχηγὸν τὸν υἱὸν τοῦ Γ. Πατέρου Γεωργακομάρκου, κληθὲντα τοῦτον ὑπὸ τῶν Τούρκων **δαιμονόρχην** (σεῖτὰν λάρ-ρεῖσί), ἐξ οὗ προέκυψαν οἱ ὀνομασθέντες κατόπιν, ὧν τινες καὶ παραμείναντες μὲ τὸ ἐπώνυμον Δαιμονάκηδες. Ἐκ τῆς ἐπιθέσεως δ' αὐτῶν ταύτης ὁ ἐχθρὸς ἠναγκάσθη ν' ἀποχωρήσῃ καὶ νὰ ἀφίση ἐλευθέραν τὴν δίοδον εἰς τὰ περὶ οὗ ὁ λόγος γυναικόπαιδα. Ἐν τούτοις ἑκατοντάδες τινὲς τῶν ἀσθενῶν τούτων ἀνθρώπων, καίτοι ὑπεστηρίχθησαν καὶ μετὰ τὴν κάθοδόν των ὑπὸ ἐπαναστατῶν περιπλακέντων ἀνωθεν τοῦ Λουτροῦ μετὰ τοῦ ἐχθροῦ, ἔπεσαν εἰς χεῖρας τοῦ ἐχθροῦ καὶ οὐκ ὀλίγοι ἐφονεύθησαν. Κατὰ τὴν συμπλοκὴν ταύτην, ἔκτος ἄλλων, ἠχμαλωτίσθη καὶ ὁ ἀδελφὸς τοῦ Δασκαλογιάννη Νικόλαος, πολλοὶ δὲ ἐφονεύθησαν Σφακιῶται καὶ τινες Σελινιώται, ἐν οἷς καὶ ὁ ὄπλαρχηγὸς αὐτῶν Μπασιάς, ὅστις τραυματισθεὶς ἀπέθανεν εἰς σπήλαιον, τὸ ὀνομασθὲν ἔκτοτε «τοῦ Μπασιά τοῦ σπηληαρίου», κείμενον κατὰ τὴν Ἀνώπολιν. Ἀποσυρθέντες δὲ προσωρινῶς οἱ Τούρκοι κατεπλημύρισαν, καίτοι καταπολεμηθέντες ὑπὸ τοῦ Μπωνατογιάννη εἰς Ἐλυγκαν, τὰ χωρία τῆς παραλίας μέχρι τοῦ Φραγκοκαστέλλου. Αἱ ζημίαι ὅμως καὶ τούτων ἐκ τῆς ἀνωτέρω μάχης ἀνήρχοντο εἰς 300 περίπου φονευθέντας καὶ πλείονας τραυματίας. Τὴν στιγμὴν ταύτην, ἀναφέρει ὁ Παπαδοπετράκης ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῶν Σφακίων, αἱ ἀραὶ καὶ οἱ φρικῶδεις ἀναθεματισμοὶ τῶν γυναικῶν

κατὰ τοῦ Δασκαλογιάννη ἦσαν ἀνώτεροι πάσης περιγραφῆς καὶ ἀφηγήσεως. Μόνοι αἱ δυστυχεῖς ἰδιοχείρως καὶ μὴ ἔχουσαι σκαπάνας ἔσκαπτον τὴν γῆν, ὡς ἠδύναντο, καὶ ἔθαπτον ἐνταῦθα καὶ πολλὰ τοὺς συζύγους, τοὺς υἱοὺς καὶ ἀδελφούς των, ἵνα μὴ τοὺς τρώγοσι τὰ ὄρνεα καὶ οἱ κύνες!...

*Τρεῖς ἡμέρες κάνουν πόλεμο σῶνουνται τὰ φυσέκια
καὶ τὰ βουνὰ ἐπάσασιν οἱ Τούρκοι ἄν λελέκια.
Τὴν νύχτα ἐπατήσασιν τ' Ἀσκύφου, Καλλικράτη
καὶ τὰ τσαντήρια, ἐστέξασιν εἰς τὸ σελλί σ' τὴ Κράπη.
Καῖσιν ἀγόρια (α) καὶ γιαιλὲς (β) καὶ Βουβαδοβρασκάδες (γ)
πολὸν κακὸν τὸ πάθετε καὶ μένοι Κομητάδες
Κεντοῦν (δ) τὴ Χώρα τῷ Σφακιῶ καῖσι τοῖ μαγατζέδες
ἐκεῖα ἔπὸν ἔκιναν τῶν γιορταῖς καὶ τῶν ὄμορφους γλεντσέδες
Κάτω στὸ Φραγκοκάστέλλο τὰ σταῖξαν (ε) τὰ τσαντήρια
Ἐστὸν Κάμπο ἔστην Ἀνώπολι κι' ἐπαῖξαν τὰ παιγνίδια (ζ)*

Ἡ ὡς ἀνωτέρω ὅμως ἀνακούφισις τῶν οἰκογενειῶν τῶν Ἑλλήνων, ἦτο βραχυχρόνιος, διότι οἱ Τούρκοι διασκορπίσαντες τέλος τοὺς εἰς Νίμπρον ἀντισταθέντας πολεμιστὰς παρέδωκαν τὸ χωρίον εἰς τὰς φλόγας καὶ ἐβάδισαν ἐν πνεύματι ἐκδικήσεως πρὸς τὴν Ἀνώπολιν. Ἡ ἔνωσις πλέον τῶν τριῶν Τουρκικῶν σωμάτων εἶχε συντελεσθῆ. Οἱ δὲ Ἕλληνες βλέποντες τὸν κίνδυνον ὃν διέτρεχον αἱ ὑποληφθεῖσαι αὐτῶν οἰκογένειαι διέταξαν αὐτὰς νὰ διέλθωσι διὰ τῆς φάραγγος τῆς Ἀραδαίνης πρὸς τὰ Κρούσια, αὐτοὶ δὲ εὐάριθμοι πλέον ὄντες ἐποπεθετήθησαν πρὸς τὰς ὑπερκείμενας τῆς Ἀνωπόλεως νοτίους καὶ δυτικὰς θέσεις, ἵνα φαίνωνται πολλοί. Ἄλλ' οἱ Τούρκοι μετὰ τινὰς ἀψιμαχίας, ἐννοήσαντες τὸ σμικρὸν τῆς ἀριθμητικῆς δυνάμεως τῶν ἀντιπάλων των, ἐπιτεθέντες ἐξεδίωξαν αὐτοὺς ἐκεῖθεν. Οἱ φεύγοντες δυστυχῶς διηυθύνθησαν πρὸς τὸ μέρος τῶν πρὸς τὰ Κρούσια σπενδόντων γυναικοπαίδων, οἱ δὲ διώκται Τούρκοι καταφθάσαντες ἐκεῖ αὐτοὺς καὶ αὐτὰ ἤρξαντο αἰχμαλωσίας καὶ φοβερᾶς σφαγῆς. Φρικαλέα τότε ἠκολούθησε ἀλληλοσφαγή, διότι πλεῖστοι ἄνδρες γυναικες καὶ παιδία ἐλθόντες εἰς χεῖρας μετὰ τοῦ ἐχθροῦ προσεπάθουν κατὰ τὴν ὑστάτην ταύτην στιγμὴν νὰ διασωθῶσι, φονεύοντες ὡς ἠδύναντο τοὺς ἀντιπάλους των ὡς ἦν ἐπόμενον ἢ γενομένη φθορὰ εἰς τοὺς Ἕλληνας ἦν ἡ μεγίστη τῶν μέχρι τῆς ὥρας ἐκείνης ἐπελθουσῶν. Ἐκτὸς δὲ 100 περίπου γυναικοπαίδων ἅτινα ἠχμαλωτίσθησαν πρὸ τῆς

(α) Συνοικισμοὶ ὄρεινοί (β) κατοικίσιμα μέρη παραθαλάσσια (γ) Τὰ χωρία Βουβάς καὶ Βρασκάς (δ) πυρπολοῦσι (ε) ἔστησαν (ζ) διεσέδασαν ἐν ὄργάνῳ.

συμπλοκῆς πάντες οἱ ἄλλοι ἐφονεύθησαν μέχρις ἐνός. Τὰ Τουρκικὰ στίφη ἤδη μετὰ τὴν ἐν Ἀνωπόλει τελευταίαν μάχην διέτρεχον ὅλα τὰ Σφακία ἐπιφέροντα βανδαλικὰς ἐρημώσεις, θανάτους καὶ φθοράς. Ὁ δὲ ἀρχηγὸς αὐτῶν πασᾶς στρατοπεδεύσας εἰς Ἐμπροσγιαλὸν ἔγραψε τότε εἰς τὸν Δασκαλογιάννην καὶ λοιποὺς ἀρχηγούς, ἵνα οὗτοι κατέλθωσι καὶ προσκυνήσωσι, ὑποσχόμενος ἀσφάλειαν τῆς ζωῆς αὐτῶν καὶ τὴν ἀναχώρησίν του μετὰ τῶν στρατευμάτων του, εὐθὺς ὡς τὰ Σφακία ἤθελον δηλώσει αὐτῷ τὴν ὑποταγὴν των. Ὁ Δασκαλογιάννης τότε συνεκάλεσε τοὺς ἀρχηγούς εἰς συνέλευσιν εἰς Κρούσια, ἵνα μετ' αὐτῶν ἀποφασίσωσι περὶ τοῦ πρακτέου. Τούτου γενομένου, ἀπεφασίσθη νὰ ἐξακολουθήσωσιν τὸν ἀγῶνα, οὐχὶ πλέον ἐπὶ τῇ ἐλπίδι νίκης, ἀλλ' ὅπως ἐξαναγκάσωσι τὸν Τοῦρκον στρατηγὸν νὰ ἔλθῃ εἰς συμφωνίας τινας κατὰ τὴν συνομολόγησιν τῆς εἰρήνης. Ἐγραψαν ὅθεν αὐτῷ ὅτι δὲν θὰ ὑποταχθῶσι καὶ ἂν ἀπολεσθῶσιν ὅλοι. Ἐξοργισθεὶς ἐκ τῆς ἀπαντήσεως ταύτης ὁ πασᾶς, ἀφοῦ ἀπεκεφάλισε τὸν κομιστὴν τῆς ἀπαντήσεως τῶν ἀρχηγῶν, διέταξε γενικὴν ἐκστρατείαν πρὸς τὴν Ἀνώπολιν. Τὰ προελαύνοντα ἤδη καὶ ἐκ Φραγκοκαστέλου ἄλλα τμήματα τοῦ κυρίου σώματος τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ, ἀφοῦ ἀπεμάκρυναν διάφορα μικρὰ ἐπαναστατικὰ σώματα καθ' ὁδὸν ἔφθασαν εἰς τὸ ἀνατολικὸν χεῖλος τῆς φάραγγος τῆς Ἀραδαίνης. Οἱ Ἕλληνες εἶχον ταχθῆ ἤδη κατὰ τὸ ἕτερον χεῖλος χωριζόμενοι ἀπὸ τοῦ τῶν ἐχθρῶν διὰ τοῦ εἰς μέγα βάθος (βνιαχοῦ μέχρι 500μ.) διαρρέοντος ρεύματος. Εἰς τοιαύτην ὄθεν θέσιν ἤρξατο ἡ μάχη, ἣτις ἔμελλε νὰ δόσῃ πλέον ὀριστικὸν τέλος εἰς τὴν μέχρι τοῦδε λαμβάνουσαν χώραν φρικαλέαν σκηνὴν. Οἱ Τοῦρκοι δὲ ἀφοῦ ἐπὶ διήμερον εἰς μάτην προσεπάθουν νὰ ἐκδιώξωσι τοὺς ἔναντι ἀντιπάλους των, ὅσοι δὲ τούτων ἐπιχείρουν νὰ διαβῶσι τὴν φάραγγα κατὰ μέτωπον ἐπιπτον φονευόμενοι ἐντὸς αὐτῆς, ἐν τέλει ἀπελπισθέντες ἀνεζήτησαν ἄλλην διέξοδον. Διαιρεθέντες εἰς τρία τμήματα διηύθυναν τὸ μὲν ἐν πρὸς τὰ ἄνω, τὸ δὲ πρὸς τὰς ἐκβολάς, ἐνῶ τὸ τρίτον παραμείναν ἐπὶ τῆς θέσεως ἀπησχόλει τοὺς Ἕλληνας. Οἱ Ἕλληνες δὲ μὴ ὑποπτευθέντες τὴν γενομένην ταύτην διαίρεσιν εὐρέθησαν αἴφνης ἐν μεγίστῳ κινδύνῳ ἀπειλούμενοι διὰ κυκλώσεως. Διότι οἱ μὲν πρὸς τὰ ἄνω ἠδυνήθησαν ἐκ στενωπάτης διαβάσεως νὰ διέλθωσιν ἐλάχιστοι πρὸς τὰ ὀπίσθεν ἐκ τῶν κάτω ὅμως πολλοὶ διαβάντες τὰς θέσεις Πλακιάν, Στερονὶ καὶ Σελὶ τοῦ Διοματάρη καὶ στρέψαντες πρὸς τὸ χωρίον τῆς Ἀραδαίνης ἐφάνησαν αἴφνης πρὸς τὰ νῶτα τῶν Ἑλλήνων. Ἀντιληφθέντες τότε οἱ περὶ τὸν Δασκαλογιάννην τὸν κίνδυνον ἐτράπησαν εἰς φυγὴν. Ἀλλὰ καὶ κατὰ ταύτην περὶ τοὺς 30 ἄνδρας ἔπεσαν βληθέν-

τες ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ, ἐν οἷς κατὰ τὴν θέσιν Μεγάλο Πεῦκον ὁ ὄπλαρχηγὸς τῶν Ἀσφενδιωτῶν Βούρβαχης, ὁ σημαιοφόρος τοῦ Δασκαλογιάννη Σηφοδασκαλάκης, ὁ Πέτρος Διγενῆς καὶ τρεῖς Μαυροβούνιοι ἐθελονταὶ ἀκολουθήσαντες τὸν Δασκαλογιάννην ἐκ Τεργέστης. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μάχης ταύτης ἄλλοι Τοῦρκοι ἐξ Ἀγ. Εἰρήνης Σελίνου διὰ τοῦ Ὀμαλοῦ εἰσέβαλον διὰ τοῦ Ευλοσκάλου εἰς Σαμαριάν, ὅπου εἶχον καταφύγει πολλὰ γυναικοπαῖδα· τούτων δὲ καταφθάσαντες πολλὰ εἰς τὴν θέσιν Νερούτσικο ἀπέσφαξαν καὶ ἠχμαλώτισαν. Οἱ περὶ τούτου εἰδοποιηθέντες Σφακιῶται, Σελινιώται καὶ Λακκιῶται ἔσπευσαν εἰς σωτηρίαν, ἀλλ' ἕως οὗ φθάσωσι διὰ δυσβάτων ὁρέων δὲν ἠδυνήθησαν νὰ διασώσωσι ἢ τὰ ὑπολειφθέντα τελευταῖα αὐτῶν λείψανα, φονεύσαντες καὶ ἐκδιώξαντες τοὺς ἐπιδρομεῖς, οἵτινες καταδιωχθέντες καὶ ὑπὸ τῶν νυκτοπολεμιστῶν μετέβησαν εἰς Ἀγίαν Εἰρήνην Σελίνου, ὁπόθεν ἐξέδραμον. Ἐν τούτῳ ἐκ Φραγκοκαστέλου ὁ Τοῦρκος στρατηγὸς ἀπέστειλε πρὸς τὸν εἰς Κρούσια καταφυγόντα Δασκαλογιάννην ἐπιστολήν, δι' ἧς ἐκάλεε αὐτὸν νὰ παραδοθῆ, ἵνα μὴ, ὡς ἔγραφε, καταστραφῶσι τὰ Σφακία τέλεον. Θρήνος καὶ κοπετὸς ἀντήχει ἐκ τῶν εἰς τὰ ὄρη προσφυγόντων γυναικοπαίδων, πάντα δὲ τὰ χωρία ἐνυροπολοῦντο ἤδη καὶ κατεστρέφοντο· ἀραὶ τότε ἀνεπέμποντο καὶ κατ' αὐτοῦ τοῦ Δασκαλογιάννη, ὑπὸ τῶν ἐν ἀπογνώσει γυναικῶν, ὧν ἄλλων μὲν αἱ θυγατέρες, ἄλλων δὲ οἱ σύζυγοι ἢ συγγενεῖς εἶχον αἰχμαλωτισθῆ ἢ φονευθῆ. Ἀλλὰ καὶ τοῦ δυστυχοῦς τούτου, οὕτω καταρωμένου, ὡς μὴ ἔδει, αἱ δύο θυγατέρες, Μαρία καὶ Ἀνθοῦσα, εἶχον ἤδη αἰχμαλωτισθῆ, ἡ δὲ σύζυγος τὸ ὄνομα Σγουρομάλλινη ἢ Ξανθομάλλινη εἶχε πληγωθῆ.

Τὴν δὲ πρὸς τὸν Δασκαλογιάννην ἐπιστολήν τοῦ πασᾶ εἶχε γράψει, ὡς ἱστορεῖται, αὐτὸς ὁ αἰχμαλωτισθεὶς ἀδελφός του Παῦλος ἐκβιασθεὶς εἰς τοῦτο. Λέγεται δὲ ὅτι ὁ αἰχμάλωτος ἐσημείωσε κάτωθι τῆς ἐπιστολῆς τρία **Μ**, ὑπονοῶν δι' αὐτῶν τὴν τριπλῆν ἀπαγόρευσιν πρὸς τὸν ἀδελφόν του : **Μὴ ἔλθης, μὴ ἔλθης, μὴ ἔλθης !** καὶ ἀναιρῶν οὕτω τὰς ὑπὸ τοῦ πασᾶ διδομένας ὑποσχέσεις.

Ἄλλ' ὁ Δασκαλογιάννης, βασανιζόμενος, φαίνεται, ὑπὸ ἐλέγχων καὶ ἀποδίδων τὴν ἐπελθοῦσαν καταστροφὴν εἰς τὴν ἀπερισκεψίαν του, ἐνῶ καὶ αὐτὸς ἦτο θύμα, ὁ δύσμοιρος, τῶν ρωσικῶν ὑποκινήσεων καὶ φροῦδων ἐλπίδων, εἰς ἃς ἔδωκε πίστιν ἐξ ὑπερθέτρου πατριωτισμοῦ, ἔλαβε τὴν ὑψηλὴν ἀπόφασιν, τὴν μαρτυρικὴν, νὰ παραδοθῆ, διὰ νὰ σώσῃ τὰ Σφακία. Καὶ συνοδευόμενος ὑπὸ 70 ἄλλων ὄπλαρχηγῶν καὶ προκριτῶν, ἐν οἷς ὁ Πρωτόπαπας, ὅστις, καίτοι ἀντιφρονῶν, ἔλαβεν ἐγκαίρως μέρος εἰς τὸν ἀγῶνα, μετέβη πρὸς τὸν

Τουρκον στρατηγόν. Οὗτος δὲ παραβαίνων τὰς ὑποσχέσεις του καὶ συμπαλαβὼν μετὰ τοῦ Δασκαλογιάννη καὶ τοὺς ἄλλους παραδοθέντας ἀνεχώρησεν εἰς Μεγαλόκαστρον (Ἡράκλειον). Ἐνταῦθα δὲ ὁ μὲν Δασκαλογιάννης ὑπέστη μαρτυρικώτατον θάνατον ἐκδαρεῖς ζῶν διὰ πυρολίθων τυφεκίου (τσακμακόπετρα), τὴν 17 Ἰουνίου 1771, ἐκ δὲ τῶν μετ' αὐτοῦ ἄλλοι μὲν καὶ μετ' αὐτῶν ὁ πρότερον αἰχμαλωτισθεὶς ἀδελφὸς τοῦ Δασκαλογιάννη Νικόλαος ἀπηγχονίσθησαν ἢ ἐφονεύθησαν, ἄλλοι δὲ ἐν οἷς ὁ Πρωτόπαπας ἐρρίφθησαν εἰς τὰς φυλακάς, ὁπόθεν τινες μετὰ τρία ἔτη κατώρθωσαν νὰ δραπετεύσωσιν. Οὕτω οἰκτρῶς ἔληξε ἡ ἀτυχὴς αὕτη ἐπανάστασις ἐν Κρήτῃ, κληθεῖσα **ἐπανάστασις τοῦ Δασκαλογιάννη**, ὡς οἰκτρῶς ἔληξε καὶ ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι. Κατὰ τὸ διαρροῦσαν τετράμηνον 3600 περίπου Σφακιανοὶ ἐν οἷς καὶ τινες Ριζῆται καὶ Σελυνηῶται ἐφονεύθησαν καὶ ἠχμαλωτίσθησαν, 1500 δὲ ὡς ὑπολογίζεται, ἀπέθανον ἐκ τῶν κακουχιῶν καὶ στερήσεων. Ὑπὲρ τὰς 2 χιλιάδας τέλος ἐξεπατρίσθησαν διὰ παντός εἰς τὸ Ἰόνιον Κράτος, τὴν Τεργέστην καὶ εἰς διαφόρους Ρωσικὰς πόλεις (*). Μεταξὺ τούτων ἦσαν οἱ ἀδελφοὶ Δαιμονάκη, ὧν ὁ Γεώργιος λοχαγὸς ὧν, ἐφονεύθη εἰς Δραγατσάνι, κατὰ τὴν γενομένην ἐκεῖ ἐν ἀρχῇ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 μάχην.

Ἡ δημῶδης ποίησις κῆρυξ τῶν ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνων καὶ θυσιῶν διεφύλαξεν ὀλόκληρον τὴν ἀφήγησιν τῆς ἐπαναστάσεως ταύτης διὰ γνωστοῦ τρίτου ποιήματος τοῦ Δασκαλογιάννη (1^ο) ἐξ οὗ ἀποσπῶμεν τοὺς ἐξῆς στίχους :

Κεντοῖσι (α) τὴν Ἀράδαινα καὶ πᾶν σ' τὸν Ἀἰ-Γιάννη
προβαίν' ἢ Ζγουρομᾶλλον (β) καὶ τὰ μαλλιά τῃ βγάνει
κλαίει τῃ θυγατέρες τῃ, περίσσεια (γ) τὴ μεγάλη
ποῦ προξενεὸ τσ' ἐμπέψασι (δ) νὰ πάρουν καὶ τὴν ἄλλη
Μαρία μ' ἀποῦ σ' εἶχα γῶ μὲ τὰ χρυσᾶ καλύκια (ε)
κ' ἐδὰ (ζ) σὲ σέρνου (η) τὰ σκυλλὰ σ' τῃ πέτρες σ' τὰ χαλίκια.
Κλαῖσι γυναῖκες καὶ παιδιὰ οὗλοι μισοὶ (θ) μεγάλοι
κλαίει κ' ὁ πρῶτος τῶν Σφακιῶν ὁ Δάσκαλος ὁ Γιάννης.
Κλαίει πῶς ἐσκαβώθησαν ἢ δυὸ του θυγατέρες
πολὺ κακὸν ἐγίνηκε ἐκείναις δὲ τσ' ἡμέραις.

(*) Μετὰ τούτων καταλέγεται ἐπίσης ὁ Μπερναρδάκης καταφυγὼν εἰς Ταϊγάνιον οὐτινος ὁ υἱὸς Δημήτριος (1800 — 1870), ἀποκτήσας μεγάλην περιουσίαν εἰς τὸ ἐμπόριον, ἐγένετο διὰ τὴν πρὸς τὸ Ἑλλήν. ἔθνος δωρεῶν του μέγας εὐεργέτης (Λεξ. Ἑγκυκλ.) καὶ ὁ Ι. Καλλέργης (προσθ. 152 Α' Τόμ.), ὅστις διαμένον εἰς Πίζαν τῆς Ἰταλίας κατὰ τὸ ἔτος 1822 τῆς Ἑλλην. ἐπαναστάσεως ἐξαπέστειλε πλοῖον φορτωμένον μὲ πολεμοφόδια ἀξίας 100 χιλ. ρουβλίων εἰς τὸν ἀγῶνα καὶ μετ' αὐτοῦ τοὺς τρεῖς ἀνεψιούς του, Νικόλαον, Ἐμμανουὴλ καὶ Δημήτριον (ἐφημ. «Πρωῖα» τῆς 11 Ἰουν. τοῦ 1831).

μαρτυροῦντας τὴν οἰκογενειακὴν εὐμάρειαν τοῦ Δασκαλογιάννη καὶ τὸν θρηῖνον τῆς οἰκογενείας του ἐπὶ τῇ αἰχμαλωσίᾳ τῶν δύο θυγατέρων του, καὶ τοὺς κάτωθι ἐπιβεβαιοῦντας τὰ μαρτύρια, εἰς ἃ ὑπεβλήθη οὗτος καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ αἰχμαλωτισθέντες Σφακιῶται, ὧν οἱ ἐπιζήσαντες ἐδραπέτευσαν μετὰ τριετῆ κάθειρξιν.

Τὸν Δάσκαλο ἐγδάρασι κ' ἄλλους πολλοὺς ἐπνίξα
καὶ τσ' ἄλλους τσ' ἀποδέλοιπους στῆ φυλακῇ τσ' ἐρρίξα
καὶ ὁ πασᾶς ἐπρόσταξε καλὰ νὰ σοὶ σφαλίζου (ι)
νὰ κάμουσι χρόνους ἑφτά κ' ὄξω νὰ μὴ ξανοίξου (κ)
μόν' ὅσοι ἐμπατήρασι (λ) κ' εἶναι καὶ διαβασμένοι
Θὰ νοιώθουν ἴντα πάθασαι εἰς τὸν κοιλὲ (μ) οἱ καῦμένοι.
Πρῶτα τσ' ἐμαγκλαβίζασαι (ν) κ' εἰς τὴ φλακῇ τσ' ἐβάναι
σίντερα χειροπόδαρα μεγάλα τῶν ἐβάναι
καὶ καθ' ἀργὰ τσ' ἐβγάνασαι σὰν ἤθελε νυκτώσει
κ' εἰς τὴ δουλειὰ τσ' ἐρρίχνασι, ὥστε νὰ ξημερώσῃ
καὶ οὐλὴ νύχτα σ' τὴ δουλειὰ καὶ τὸ ψωμὶ λιγάκι
γιὰ νὰ μὴν ἔχουν νάκαρα (ξ) νὰ τρέχουν εἰς τὸ γλάκι (ο)
γιατ' ἐφοβᾶτον ὁ πασᾶς τὸσ' ἀξία παλληκάρια
νὰ μὴ τοῦ σπάσουν τὴ φλακῇ καὶ νὰ ἔχουν καὶ ποδάρια
νὰ πάρουν δίπλα τῃ κορφῆς (π) εἰς τὰ Σφακιὰ νὰ πᾶσι (ρ)
νὰ μὴ μπορέσῃ κ' ἄλλη μιὰ γιὰ νὰ σοὶ ξαναπιάσῃ
καὶ τρεῖς χρόνους ἐκάμασι σ' τὸ σκότος φλακισμένοι
ὥστε ποῦ σπάσαν τὴ φλακῇ καὶ ἕνας ἕνας βγαίνει

Μετὰ πενθήμερον δὲ πρὸς τὰ μεσημβρινὰ τῆς Κρήτης νυκτοπορίαν οἱ μὲν τῶν διασωθέντων ἔφθασαν εἰς Γέργερην, ὅπου ἔτυχον πάσης προστασίας ὑπὸ φιλοπάτριδος ἀνδρὸς τοῦ Δημ. Βαγιωνῆ, οἱ δὲ εἰς Κουσέν, ἔνθα οἱ Κουρμούληδες, κρουπτοχριστιανοὶ ὄντες, ὡς κατωτέρω θὰ ἴδωμεν, ἀπέκρουσαν αὐτοὺς ἐπὶ 14 ἡμέρας καὶ περιέθαλψαν, ἐν συνεννοήσει πιθανῶς καὶ μετὰ τοῦ ὄντος ἄνω Βαγιωνῆ, εἷς τὴ σπήλαιον, ὁπόθεν κατορθώθη ἡ ἀπομάκρυνσις αὐτῶν ἄνευ κινδύνου

(α) Πυροπολοῖσι (β) Ἡ σύζυγος τοῦ Δασκαλογιάννη (γ) Περιοῦσια (δ) Κατὰ τὴν ἀπαράβατον παραμείνουσαν καὶ ἔκτοτε συνήθειαν νὰ ἀποστέλλεται **προξενεὶο** ἦτοι σεβαστὰ πρόσωπα, ὅπως αἰτήσωνται τὴν κόρην ἀπ' εὐθείας παρὰ τῶν γονέων τῆς εἰς γάμον ὑπὲρ τοῦ νέου ὄντος οὗτοι ἀντιπροσώπευον (ε) Ἐμβάδαί, κεντημένα διὰ χρυσοῦ (ζ) Ἡδῆ, τώρα (η) Σύρου, τραβοῦν (θ) Μικροὶ (ι) Ἀσφαλισοῦν διὰ κλειδὸς ἐν τῇ φυλακῇ (κ) Νὰ μὴ εἰμποροῦν νὰ ἴδουν οὐδὲ ἀπαξ πρὸς τὰ ἔξω ἦτοι νὰ διατηροῦνται διαρκῶς ἐν σκότει (λ) Ὑπέφεραν, ὑπέστησαν βάσανα (μ) Πύργος τοῦ φρουρίου (ν) Ἐτυράννον διὰ διαφόρων σιδηρῶν ὀργάνων (ξ) Σωματικὰς δυνάμεις (ο) Τρέξιμον : ῥῆμα γλακῶ = τρέχω (π) Κορυφαί τῶν ὀρέων καὶ βουνῶν (ρ) Ὑπάγον, παρευρεθοῦν.

εις Σφακία. Ἐν τῷ σπηλαίῳ δὲ τούτῳ ἐτάφη, ὡς ἀναφέρει ὁ Ψιλᾶκης (Τόμ. Γ' σελ. 142) ὁ περίπυστος τῶν Σφακίων Πρωτόπαπας μετὰ δύο ἄλλων συνοδῶν, παθόντες ἐκ τῶν περιπετειῶν καὶ μαρτυρίων τῆς φυλακίσεώς των. Μεταξὺ τέλος τῶν εἰς Σφακία διασωθέντων ἀναφέρεται καὶ ἄλλος ἀδελφὸς τοῦ Λασκαλογιάννη, ὁ Χατζῆ Σγουρομάλλης, ὁ ὁποῖος ἀφ' ἧς στιγμῆς προσήχθη ἀλυσσοδεμένος, ἵνα ἴδῃ τὸν ἐν μαρτυρίῳ ἐκδερόμενον ἀδελφόν του, ἀπολέσας τὰς φρένας δὲν ἐπρόφερε τοῦ λοιποῦ ἢ τὰς λέξεις «καὶ καί», ἐξ οὗ καὶ Καικαίδες ὠνομάσθησαν ἐν Σφακίῳ οἱ ἐξ αὐτοῦ ὕστερον καταγόμενοι.

Οὕτω ὀδυνηρῶς κατέληξεν ἡ ἐπανάστασις οἱ δὲ σχεδὸν ἐλεύθεροι καὶ ἀφορολόγητοι Σφακιανοὶ ὑπεχρεώθησαν κατόπιν νὰ πληρώνωσι φόρον ὑποτελείας ἐκ 5 χιλιάδων γροσίων κατ' ἔτος καὶ τὸ ἐξευτελιστικὸν **χαράκι**, τὸ ὁποῖον, ὡς εἶδομεν, ἔτη τινὰ πρὸ τῆς ἐπανάστασεως εἶχε παρ' αὐτοῖς καταργηθῆ. Εἶχον δὲ πλέον ἐρημωθῆ τὰ Σφακία καὶ ἐξαφανισθῆ σχεδὸν οἱ διαπρέποντες μεταξὺ τῶν Σφακιανῶν οἴκοι καὶ διὰ τοῦτο ὁ ποιητὴς ἀπὸ στίχ. 879 — 989 θρηνοῖ ἐπὶ τῇ καταστροφῇ:

*Ποῦ νε οἱ γιάντρες (σ) τῶν Σφακιῶν οἱ γιάξιοι (τ) κ' ἀνδρειωμένοι
Σ' οὐλο τὸ Κόσμο ξακουστοὶ περίσσεια τιμημένοι;
Ἄλλους ἔφα' (υ) ὁ πόλεμος κ' ἄλλοι ξενιτευτήκαν, (φ)
Κ' ἔρημα καὶ παντέρημα καὶ τὰ Σφακία τ' ἀφήκαν
Ποῦ νε ἡ χώρα τῶν Σφακιῶν μὲ τὰ πολλὰ καράβια
Μὲ τσ' ἑκατὸν τζῆ ἐκκλησιαῖς τὰ πλούσια τὰ σεράγια; (χ)
Κ' ἐκεῖνοι ποῦ πομείνασι σὰ ξωτικοὶ γυρίζουν
Κ' ὄρεξι δὲν τῶν κάνει πλειὰ σὰν πρῶτα νὰ καθίζουν
Μουδὲ στὸ νοῦν των τόβαναν μουδὲ στὸ λογιισμό των
Πῶς θὲ νὰ δώσουνε βεργὶ (ψ) στὸ Τουρκο τὸν ἐχθρό των.*

Αἱ πέριξ τῶν Σφακίων ἐπαρχίαι, ὅσαι συμμετέσχον τῆς ἐπανάστασεως οὐκ ὀλίγα ὑπέστησαν ὑπὸ τῶν ἐκμανέντων γενιτσαρῶν, ἰδίᾳ ἡ τοῦ Σελύνου, ὁπόθεν οἱ μὲν Περάκαι διεσκορπίσθησαν, οἱ δὲ τοῦ χωρίου Σπανιάκου κάτοικοι ἠναγκάσθησαν νὰ ἀσπασθῶσι τὸν ἰσλαμισμὸν. Οἱ μετὰ τὴν ἐπανάστασιν ταύτην γράψαντες περὶ Κρήτης Σοννίνι (1878) καὶ Σαβαρὺ (1779) ἐκτὸς τῶν ἐπιστημονικῶν αὐτῶν ἐρευνῶν, οὐδὲν ἄλλο περιέγραψαν διοικητικὸν καὶ κοινωνικὸν ἢ μόνον θρηνοὺς, κλαυθμοὺς καὶ ὄδυρμους τῶν ῥαγιαδῶν τῆς δυστυχοῦς νήσου.

(σ) Ἄνδρες (τ) ἄξιοι (υ) ἔφαγε (φ) κατέφυγον εἰς τὰ ξένα μέρη (χ) ἀνάκτορα (ψ) ὁ ἀνωτέρω φόρος τῶν 5 χιλ. γροσίων, εἰσπραττόμενος, πιθανῶς παρὰ τῶν διαφόρων ἐπιτηδευματιῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'.

ΤΑ ΜΕΤΑ ΤΑΣ ΣΥΝΘΗΚΑΣ ΤΟΥ ΚΑΪΝΑΡΤΖΗ ΚΑΙ ΚΑΒΑΚ.— ΣΤΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙ.— ΓΕΝΙΤΣΑΡΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΓΕΝΙΤΣΑΡΟΙ.— ΕΞΕΓΕΡΣΙΣ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ.— ΣΦΑΚΙΑΝΑ ΠΛΟΙΑ ΥΠΟ ΤΟΝ ΛΑΜΠΡΟΝ ΚΑΤΣΩΝΗΝ ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΟΙ.— ΕΘΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ.

Ἀποτυχούσης, ὡς εἶδομεν, τῆς ἀπὸ σκοποῦ ἀλλὰ καὶ ὄλως ἀδεξίως ὑποκινηθείσης ὑπὸ τῶν Ρώσων ἐπανάστασεως ἐν τε τῇ Κρήτῃ καὶ τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι, ἡ Ρωσσία ἤρξατο ἀπὸ τοῦ 1772 μακρῶν διαπραγματεύσεων μετὰ τῆς Τουρκίας περὶ τῆς εἰρήνης καὶ κατὰ Ἰούλιον τοῦ 1774 συνωμολόγησεν αὐτὴν εἰς Κιουτσουκ Καϊναρτζῆ (α), ἀρκεσθεῖσα ν' ἀποσπάσῃ ἀπὸ τῆς Ὀσμανικῆς κυριαρχίας τὰς περὶ τὸν Εὐξείνιον Ταταρικὰς χώρας, καὶ νὰ λάβῃ πολεμικὴν ἀποζημίωσιν, ἀποδόσῃ δὲ πάσας τὰς καταληφθεῖσας χώρας εἰς τὸν Σουλτάνον καὶ τὸν Χάνην τῶν Τατάρων. ὡς καὶ τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου πελάγους, καταληφθεῖσας τῷ 1771 ὑπὸ τοῦ Ρωσσικοῦ στόλου. Τὸ πρῶτον ἄρθρον τῆς συνθήκης παρείχε γενικὴν ἀμνηστειάν εἰς ὅλους τοὺς μετασχόντας τοῦ πολέμου· διὰ τοῦ ἐβδόμου ὅμως ἄρθρου, ὅπερ ἦτο καὶ τὸ κυρίως ἐνδιαφέρον τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος, ἡ Ρωσσία ἀνελάμβανε ἐπισήμως τὴν ὑποχρέωσιν νὰ προστατεύσῃ πάσῃ δυνάμει τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν καὶ τὰς ἐκκλησίας αὐτῆς καθ' ἅπαν τὸ Κράτος. Ἡ Ρωσσία ἀπέκτα ἐπὶ πλέον τὸ δικαίωμα τῆς ἐλευθέρου ναυσιπλοίας ἐν Εὐξείνῳ καὶ προστασίαν διὰ τοὺς προσκυνητὰς τῶν Ἁγίων τόπων, εἰς δὲ τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου παρεχωρεῖτο γενικὴ ἀμνηστειά, θρησκευτικὴ ἐλευθερία καὶ φόρου ἀπαλλαγὴ. Οὕτως οἱ Ἕλληνες ἠδύναντο ἐλευθέρως νὰ ταξειδεύωσιν ὑπὸ Ρωσικὴν σημαίαν.

Ἄλλ' ἡ Πελοπόννησος ἰδίᾳ, ὡς καὶ αἱ ἄλλαι Ἑλληνικαὶ χῶραι, εἶχον διαρκούσης τῆς ἐπανάστασεως ὑποστῆ τὰ πάνδεινα, ἰδίᾳ δὲ ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν. Ἡ χερσονήσος εἶχε ἐρημωθῆ τῶν κατοίκων, διότι ὅσοι δὲν ἐσφάγησαν ἢ ἐξηνδραποδίσθησαν, μετηνάστευσαν εἰς Ἑλλάνησον, ἢ κατέφυγον εἰς τὰ ὄρη καὶ τὰ σπήλαια, ὅπου ἐπὶ πολὺ παρέμειναν. Ὁ δὲ τὰς νήσους παραλαβὼν Χασάν Τζεζαεργλῆς ἠθέλησε τότε νὰ τιμωρήσῃ αὐτὰς διὰ τὴν εἰς τὴν ἐπανάστασιν προσχώρησιν των, τῇ ἐπεμβάσει ὅμως τοῦ διερχομένου τοῦ Τουρκικοῦ στόλου Νικολάου Μαυρογένη αὐταὶ διέσωσαν τὰ προνόμιά των. Ἐνθαο-

(α) Χωρίον τῆς Βουλγαρίας Ν. Α. τῆς Σιλιστρίας.

ρυνόμετοι δὲ τότε οἱ Ἕλληνες ἐκ τῆς συνθήκης ἤρχισαν κατάσκευάζοντες τρικάρταρα πλοῖα, διήρχοντο ἐλευθέρως τὰ στενὰ ὑπὸ Ρωσικὴν σημαίαν καὶ ἐπλούτιζαν· ἐξοπλίζοντες δὲ αὐτὰ, ἵνα ἀμύνωνται κατὰ τῶν πειρατῶν, ἠσκήθησαν καὶ εἰς τὰ ὄπλα, γενόμενοι οὕτω πρόδρομοι τῶν ναυμάχων τοῦ 1821. Ἐνισχύθησαν δὲ ἔτι μᾶλλον οἱ Ἕλληνες ναυτικοὶ καὶ ἰδίᾳ οἱ μεγάλως προοδεύσαντες εἰς τὴν ναυπηγίαν Ὑδραῖοι καὶ Σπετσιῶται καὶ διὰ τῆς κατὰ τὴν 10ην Μαρτίου τοῦ 1779 εἰς Ἀἴναλῆ Καβὰκ (α) ὑπογραφείσης μεταξὺ Ρωσσίας καὶ Τουρκίας νέας συνθήκης, δι' ἧς ἀνεγνωρίζετο ἡ ὑπὸ Χάνην ἀνεξαρτησία τῆς Κριμαίας, ἐκυροῦτο ἐκ νέου τὸ δικαίωμα τῆς ἐλευθεροπλοΐας τῶν ὑπὸ Ρωσικὴν σημαίαν πλοίων εἰς τὰ Τουρκικὰ ὕδατα καὶ παρείχετο τὸ δικαίωμα τῆς ἐπεμβάσεως τῆς Ρωσσίας εἰς τὰ ζητήματα τῶν Παραδουναβείων ἡγεμονιῶν.

Ἐν Κρήτῃ ὅμως, ἐκτὸς μόνον τοῦ ἐφοδιασμοῦ Σφακιωτῶν τινῶν διὰ καλλιτέρων πλοίων, τὰ πράγματα ἔχειροτέρευσαν, διότι πολλοὶ Σφακιῶται καὶ ἄλλοι περὶ αὐτοὺς Ριζῆται καὶ Σελυνηῶται ἐπὶ ἔτη φοβούμενοι τὰς καταδιώξεις τῶν Τούρκων ἔζων εἰς ἀπροσβάτους τόπους καὶ φάραγγας, ἀναγκαζόμενοι δὲ νὰ προμηθεύωνται τὰ πρὸς τὸ ζῆν διηνήργουν ἐπιδρομὰς κατὰ τῶν γενιτσάρων τῶν γειτονικῶν ἐπαρχιῶν, βλάπτοντες δυστυχῶς πολλὰς καὶ χριστιανούς. Οἱ δὲ γενίτσαροι, ὅσοι ἦσαν τιμαριούχοι, οὐ μόνον κατεπίεζον τοὺς χριστιανούς εἰσπράττοντες καὶ εἰς ἔτη ἄφορα πλείονα τῶν κεκανονισμένων ἀλλὰ καὶ ἠθικῶς ἐξηυτέλιζον αὐτούς, ὅπου ἠδύναντο, βιαιοπραγοῦντες ἀκόμη καὶ κατὰ τῶν συζύγων καὶ θυγατέρων αὐτῶν. Κατὰ τὸν Σαβαρὸν περιηγηθέντα τὴν νῆσον ἐν ἔτει 1779 καὶ δημοσιεύσαντα ἐν ἔτει 1788 ἐπιστολὰς περὶ Ἑλλάδος (Lettres sur la Grèce) ἡ ἐν Κρήτῃ τουρκικὴ φρουρὰ ἀπετελεῖτο τότε, ἀντὶ τῶν μέχρι πρό τιος τεσσάρων, ἥδη ἐκ πέντε ταγμάτων γενιτσάρων, ἔξωθεν προερχομένων, τὸ πλεῖστον δηλαδὴ μουσουλμάνων ἐκ διαφόρων μερῶν τῆς Τουρκικῆς αυτοκρατορίας, ἔξ ἐκείνων οἵτινες ἀντικατέστησαν τοὺς ἐκ χριστιανοπαίδων, κατόπιν παιδομαζώματος εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν καὶ ἐκτουρκισμοῦ τούτων, τοῦ καταρτισθέντος ἀρχικῶς σώματος· τὰ δὲ τάγματα ταῦτα διωκοῦντο ἐν ὄλῳ ὑπὸ **γενιτσάραγα** βοηθουμένου ὑπὸ ἐνὸς ἢ πλείονων γραμματέων (γενιτσερεφέντηδων)· ἕκαστον τάγμα ὑπὸ ἓνα **ὄρταγασῆν** ἀπετελεῖτο ἔξ ἀπεριορίστου ἀριθμοῦ γενιτσάρων, διότι εἰς αὐτὸ ἠδύναντο νὰ θεωρῶνται κατεταγμένοι καὶ

(α) Συνοικία παρὰ τὸν Κεράτιον κόλπον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν ἣ τὸ λεγόμενον Ἀἴναλῆ — Κιόσκ.

ἐντόπιοι Ὀθωμανοὶ· ὡς θὰ ἴδωμεν δὲ κατωτέρω τοιοῦτοι ὑπῆρχαν πάμπολλοι ἐν ἀπάσαις ταῖς ἐπαρχίαις τῆς νήσου. Ὑπῆρχον δὲ προσέτι καὶ 25 λόχοι (ὄρτὰ ἢ ὄντὰ) ἐντοπίων τουρκογενιτοάρων, **Ἐρλήδων** ἢ **Γερλήδων**, ἑκάστου δυνάμεως 20—100 ἀνδρῶν, παραμενόντων εἰς πύργους (γερλῆ—κουλές), διοικουμένων ὑπὸ ἐνὸς γερλῆ ἀγᾶ (γερλαγασῆ) ἢ ἀντικαταστάτου αὐτοῦ **γερληκιαγασῆ**, δύο σώματα ἢ συντάγματα Ἰσδαρλίδων (α), τέσσαρα Πυροβολητῶν (τοπτζήδων), ἐν Ἐθελοντῶν, ἐν Βομβιστῶν καὶ ἐν Σκαπανέων ἦτοι τὸ ὅλον 39 τμήματα, ἀποτελοῦντα δύναμιν 10 χιλιάδων περίπου ἀνδρῶν. Ἐκ τῆς δυνάμεως δὲ ταύτης διωρίζοντο οἱ ἑκάστοτε τῶν φρουρίων (diz) φρούραχοι (νιτζνταραγασῆδες), ἔχοντες ὑπὸ τὰς διαταγὰς τῶν ὑποφρουράρχου δι' ἕκαστον τῶν μεγάλων μετώπων τοῦ φρουρίου, ὡς π.χ. ὁ **Ἄκ - τάμπια - ἀγασῆς**, ὑποφρούραρχος τοῦ ἐκ τῆς λευκότητος, πιθανῶς, τοῦ πέριξ ἐδάφους ὀνομασθέντος **Ἄκ - τάμπια**, προμαχῶνος τοῦ Ἁγ. Δημητρίου ἐν Ἡρακλείῳ, ὁ **Ταπλῆ - τάμπια - ἀγασῆς**, τοῦ προμαχῶνος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος τῶν Ἐνετῶν, εἰς τὸ δυτικὸν τῆς πόλεως, ὁ τῆς **Κανλῆ — τάμπιας** (αἵματος) τοῦ προμαχῶνος Opera Moceniga, ὀνομασθεὶς οὕτω ἐκ τοῦ πολλοῦ ἐκεῖ χυθέντος κατὰ τὴν πολιορκίαν αἵματος, ὁ τῆς **Κιζιλ — τάμπιας** (ἐρυθρὸς προμαχῶν) καὶ ὁ Σουκοὺλ ἀγασῆς φρούραρχος τοῦ δεξιᾷ τῷ εἰσερχομένῳ εἰς τὸν λιμένα μεγάλου φρουρίου (Castel di Candia) ἢ κουλέ, ὡς ὀνόμαζον αὐτὸν οἱ Τούρκοι κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν ἀριστερᾷ κείμενον **μικρὸν κουλέν** ἢ φρούριον. Κατὰ Τουρνεφόρ τῷ 1700 ἐφυλάσσετο ὁ μὲν **πρῶτος κουλές διὰ 350 ὁ δὲ δεύτερος διὰ 50** στρατιωτῶν τῆς ἐν τῇ πόλει καὶ τῷ ὄλῳ φρουρίῳ φρουρᾶς.

Οὕτω ἐν ἑκάστῳ τῶν τριῶν μεγάλων τῆς νήσου φρουρίων ὑπῆρχε δύναμις ἰκανὴ ὑπὸ ἀρχηγὸν (μπασαγᾶν), ἐνισχυομένη μάλιστα ὑπὸ ἀστυνομίας φανερᾶς καὶ μυστικῆς καὶ Διοικήσεως ὑπὸ ἓνα πασᾶν, ἔξ ὧν ὁ τοῦ Ἡρακλείου, Γενικὸς Διοικητής, εἶχε τὸ πλεῖστον πρότερον χρηματίσει Μέγας Βεζύρης ἐν Κωνσταντινουπόλει. Οἱ πασάδες παρ' αὐτοῖς εἶχον **κεχαγιάμπην** (ἀντιπρόσωπον τῆς διοικήσεως) **νιβαγεφέντην** (ἀρχιγραμματέα), **μουφτῆν ἐφέντην** (διδάκτορα τοῦ ἱεροῦ μουσουλμανικοῦ νόμου), γνωμοδοτοῦντα ἐπὶ τῶν νομικῶν ζητημάτων καὶ διευθύνοντα τὰς ἑθνησκευτικὰς ὑποθέσεις ἑκάστης μουσουλμανικῆς κοινότητος, **καντῆν ἐφέντην** (δικαστὴν τοῦ ἱεροῦ μουσουλμανικοῦ δικαίου καὶ **ναῖπην** (βοηθὸν) αὐτοῦ μετὰ κλητῆρος (μουζούραχη) παρ' ἑκάστῳ δικαστηρίῳ ἢ καντῆ, διαφόρους **νιεφιτερντά-**

(α) Ἴππεις στρατιῶται, πιθανῶς.

ρηδες (ταμίας, λογιστὰς) διευθύνοντας ὑπὸ ἓνα ἀρχιλογιστὴν (Κρήτης) ντευτερντάρ-Ἀγάν τὰ οικονομικὰ τῶν ἐπαρχιῶν καὶ τῶν πόλεων, διαφόρους **μααπτζήδες** (λογιστὰς τῶν ἐπαρχιῶν), **μαλζὲ ἐφέντηδες** (οικονομικοὺς ὑπαλλήλους), **μουκαμπελετζήδες** (γραφεῖς), ἀντιπαραβάλλοντες τὰ ἀντιγραφόμενα ἐγγραφα, **χασεκήδες**, (ἀγγελιαφόρους ἢ ἐπιθεωρητὰς τῶν ἀνακτόρων ἢ μεγάρων τῆς διοικήσεως), **κουμερκιάρηδες** (τελώνας) καὶ ἄλλους τινὰς ὑπαλλήλους, οὕτως ὥστε ἢ κατὰ τμήματα διοικήσεις τῆς νήσου νὰ ἐπαρῆ εἰς τὰς διαφόρους ἀνάγκας τῶν ἐπαρχιῶν· οὐχ ἦτον ἐκ τῆς ἀξιοῦσης πάντοτε ἀπληστίας καὶ φιλοχρηματίας τῶν ἀνωτέρω ὑπηρεσιῶν, αἵτινες ὑπῆρχον κατ' ἀναλογίαν εἰς τὰ τρία τῆς νήσου τμήματα προέκυπτον ἀδικίαι, ἐξ οὗ κοινὴ ἦτο ἡ δυσφορία καὶ γενικὴ ἢ κατὰ τῆς διοικήσεως ἀγανάκτησις.

Ἐξ ἄλλου τὴν ἀγανάκτησιν τῶν χριστιανῶν ἐπέτεινε ἡ τῶν γενιτσάρων αὐθαιρεσία καὶ βαρβαρότης. Οὗτοι ἵνα ἀδεῶς ἱκανοποιῶσι τὰς θηριώδεις αὐτῶν ὁρέξεις ἐπὶ τῶν χριστιανῶν, εἶχον ἀφαιρέσει τῇ ἐγκρίσει τῆς διοικήσεως πᾶν εἶδος ὄπλου ἀπὸ τὰς χεῖρας τῶν ἁγιάδων, ὁ δὲ φόνος Τούρκου ἔστω καὶ ἂν ἐγένετο δικαίως ὑπὸ χριστιανοῦ ἐτιμωρεῖτο σκληρότατα, ἐπιφέρων πολλάκις τὴν ἐξόντωσιν ὀλοκλήρων οἰκογενειῶν τοῦ χωρίου ἐν τῇ περιφερείᾳ τοῦ ὁποῦ διεπράττετο οὗτος. Ἐπεβάλλοντο δὲ εἰς τοὺς κατοίκους βαρύνεται χρηματικαὶ ἀποζημιώσεις καὶ πολλοὶ ὅλως ἀθῶοι ἐρρίπτοντο εἰς τὰς φυλακάς· οὐ μόνον δὲ τοὺς ὀπωσθήποτε ἐλαφρῶς πταίσαντας προσεπάθουν νὰ καταποτήσωσιν οἱ γενίτσαροι ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐπὶ τόλμῃ καὶ γενναιοτήτι φημιζομένους ἐζήτουν νὰ ταπεινώσωσι. Τοιοῦτον τι ἐπεχείρησάν ποτε κατὰ τοῦ ἐκ Καλλικράτους Σφακίων καὶ ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν Σπαντήδων καταγομένου ζωηροῦ νέου Βουγιουκλάκη. Οὗτος ἐπικαλούμενος Κανάκης διὰ τὸ ὠραῖον αὐτοῦ παράστημα καὶ φθονούμενος ὑπὸ τῶν γενιτσάρων τῶν γνωρισάντων αὐτόν, ἐκλήθη ἡμέραν τινὰ μετὰ τὸ ἔτος 1780 εἰς γεῦμα εἰς Ρέθυμον· ἐκεῖ δὲ πορευθεὶς εὐρέθη ἀφνηδίως, ὡς ἡ παράδοσις ἀναφέρει, ἐν μέσῳ 6 γενιτσάρων, οἵτινες ἀπειραῖθθησαν νὰ προσβάλωσιν αὐτόν· ἀλλ' ὁ Κανάκης ὀπλισμένος ἤδη ἐπετέθη κατὰ τῶν ἀντιπάλων του, ἐφόρευσε δύο ἐξ αὐτῶν, μεταβὰς δὲ κρύφα μετὰ καιρὸν εἰς Ἡράκλειον κατετάχθη εἰς τὸ σῶμα τῶν γενιτσάρων, κατὰ τὸ φαινόμενον μὲν ὡς Τούρκος, μὴ ἀναγνωρισθεὶς, ἐνδομύχως ὅμως χριστιανός, διασώσας οὕτω τὴν ἐν τῷ χωρίῳ του περιουσίαν ἀπὸ τῆς κατατροφῆς. Ἐννοηθεὶς ὅμως ἐν τέλει ὑπὸ συναδέλφου του γενιτσάρου προσεκλήθη ὑπὸ αὐτοῦ εἰς ἀγῶνα πηδήματος ὑπὲρ τι μέγα φρέαρ (πηγάδα) ἐπὶ

σκοπῷ ἐξοντώσεως· ἀλλ' ὁ Βουγιούκαλης ἐννοήσας τὸν σκοπὸν τοῦ συναδέλφου του ἐκ προκληθείσης ὑπ' αὐτοῦ ἔριδος καὶ προλαβὼν ἐφόρευσε καὶ τοῦτον, καταφυγὼν δὲ εἰς Ἀργυρούπολιν συνητήθη καὶ μετὰ τρίτου περιβοήτου πρὸς τὰ μέρη ἐκεῖνα ἄλλου γενιτσάρου Ἀβδούλ ὀνόματι. Φονεύσας δὲ καὶ τοῦτον κατόπιν ἔριδος ἐγκατέλειψε τὴν εἰς τὸν στρατὸν ὑπηρεσίαν του καὶ κατέφυγεν εἰς τὰ ὄρη. Ἐχρησίμευον δὲ τὰ Σφακία, ὡς πάντοτε καὶ τότε, διὰ τὸ ὄρεινόν καὶ ἀπρόσιτον αὐτῶν ὡς καταφύγιον τῶν οὕτω ἀποτολμώντων τι κατὰ τῶν γενιτσάρων τῶν δυτικῶν τῆς νήσου ἐπαρχιῶν, οἵτινες διὰ τοῦτο καὶ ἐξεδικοῦντο ὁσάκις συνήντων που κατὰ τὰ πεδινὰ μέρη χριστιανὸν Σφακιώτην, Ριζήτην ἢ ἄλλον ἀπροφύλακτον.

Ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Λάμπης (Ἀγ. Βασιλείου), ἀναφέρεται ὅτι ἐκ τῶν πέντε υἱῶν τοῦ Ἐμμανουὴλ Καλλέργη ἢ Τσουδεροῦ ὁ δευτερότοκος ὀνόματι Γιακουμῆς ἢ Τσουδερογιακουμῆς (α) κεκλημένος ἡμέραν τινὰ εἰς γάμον παρὰ τῷ χωρίῳ Σπήλι καὶ εὐρεθεὶς πρὸ γενιτσάρων, οἵτινες οὐ μόνον ἀπρόσκλητοι προσήλθον, ἵνα συμμεθέξωσι τῆς ἐορτῆς καὶ εὐωχίας, ἀλλὰ καὶ ὑβριστικῶς προκλητικοὶ ἐπεδείκνυντο, τοσοῦτον ἐξωργισθῆ, ὥστε ἀρπάσας ἐκ τῆς ζώνης ἐνὸς τούτων τὰ ἄτινα ἔφερον ὄπλα **πιστόλαν καὶ μάχαιραν** (γιαταγάνι) ἐφόρευσε αὐθωρεὶ δύο ἐκ τούτων, μεθ' ὃ τραπεὶς εἰς φυγὴν ἐγένετο ἄφαντος· καταφυγὼν δὲ εἰς Σφακία, ἔνθα δὲν ἐτόλμων οἱ γενίτσαροι νὰ πλησιάσωσι ἠκολούθησεν ἔκτοτε τὸν ἀρματωλικὸν βίον. Μετὰ τινα χρόνον κατελθὼν εἰς χωρίον Γιανιοῦ καὶ συναντήσας δύο τῶν ἀντιπάλων του διασκεδάζοντας, ἐν ἡμέραις νηστείας, ἐφόρευσε καὶ τούτους. Ἐπὶ τούτοις αἱ Τουρκικαὶ ἀρχαὶ ἀπέστειλαν τὸν κεχαγιάμπασην Ἀλμπανάκην μετὰ 12 ἀνδρῶν εἰς τὸ χωρίον τῶν Τσουδερῶν Ἀσώματον καὶ ἐρευνήσαντες κατέσχον πιστόλαν καὶ παλαιὰν φυσίγγιοθήκην· μεταβαίνοντες ὅμως εἰς τὴν μονὴν Πρέβελι, ἵνα συνεχίσωσι τὰς ἐρεῦνας

(α) Μετὰ τὴν κατάσχεσιν τοῦ κτήματος τοῦ Γεωργιᾶ Καλλέργη, περὶ ἧς εἶδομεν ἐν τοῖς προηγουμένοις (Σελ. 87) ὑπὸ τοῦ ντεφτερντάρ — Ἀγά, τοῦτο παρέμεινε ὡς κληρονομικὴ ἰδιοκτησία τῶν ἀπογόνων τοῦ Ἀγά, ὃν ὁ τελευταῖος φαίνεται, τὸ ἐπώλησε ἀγρότερα εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Πρέβελι. Εἰς ταύτην δὲ κατετάχθη ὡς μαθητευόμενος ὁ υἱὸς τοῦ Καλλέργη Ἐμμανουήλ, ἵνα ἀκολουθήσῃ τὰ πρῶτα γράμματα. Ἠμέραν ὅμως τινὰ, κατὰ τὴν λειτουργίαν φαίνεται, εἰς τῶν συμμαθητῶν αὐτοῦ εἶτε ἐξ ἀπροσεξίας, εἶτε χάριν ἀστειότητος ἀνέφλεξεν διὰ κηρίου τὴν μικρὰν κόμην τοῦ Ἐμμανουήλ, ἧτις κατεκάη βαθέως μέχρι τοῦ δέματος τῆς κεφαλῆς. Ἐκ τούτου ὁ παῖς ἔα Καλλέργης ἔλαβε τὴν προσωνυμίαν ὁ «Τσουδερός» δηλ. ὁ τσουδισμένος ἢ τσουρουφλισμένος. Τὸ προσωνύμιον δὲ τοῦτο παρέμεινε ἔκτοτε αὐτῷ καὶ ἀπεδόθη κατόπιν καὶ εἰς ὅλα τὰ ἄλλα μέλη τῆς οἰκογενείας του, οἵτινες ὀνομάσθησαν **Τσουδεροί**.

των οἱ ἀνωτέρω, εὐρέθησαν εἰς καμπήν τινα τῆς ὁδοῦ αἴφνης ἀντιμέτωποι πρὸς τὸν γενναῖον Γιακουμῆν, ὅστις ἀνόπλος καὶ ἀπτόητος ἐπέταξε τῷ Κεχαγιάμπασῃ νὰ ἐπιστρέψῃ τὰ κατασχεθέντα· οὗτος δὲ φοβηθεὶς μὴ ὁ τολμηρὸς Ἕλλην ἀκολουθῆται καὶ ὑπὸ ἄλλων ὀπαδῶν καὶ καταπτοημένος διέταξε τοὺς ἀκολουθῶντας του νὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς Ἀσώματον καὶ ἐπαναδόσωσι τὰ κατασχεθέντα εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ Γιακουμῆ. Εὗρε δὲ τότε ὁ Γιακουμῆς μεγάλην προστασίαν παρὰ ταῖς οἰκογενεαῖς τῶν ἐν Σφακίοις Μανουσάκηδων, Πωλογιάννηδων, Βολουδιανῶν, Μανουσέληδων καὶ τῶν δύο υἱῶν Γεωργίου καὶ Ἰωσήφ τοῦ ἐκ μητρὸς θεοῦ του, τοῦ περιβοήτου ἀρματωλοῦ Γεωργιακομάρκου, οἵτινες εἶχον ἀσπασθῆ τὸν ἀρματωλικὸν βίον ἐκδικηταὶ τῶν ἀδικουμένων χριστιανῶν γενόμενοι, συνδεθέντες δὲ μεθ' ὄρκου ἀδελφοποιίας καὶ γενόμενοι **ἀδερφοχτοὶ** ἔζησαν ἐπὶ δέκα τέσσαρα ὅλα ἔτη τὸ πλεῖστον ἐπὶ τῶν ὁρέων, πολλοὺς τῶν ἐχθρῶν αὐτῶν φονεύσαντες καὶ πολλοὺς τῶν καταδιωκομένων χριστιανῶν προστατεύσαντες, ἀκόμη καὶ διὰ σχέσεων φιλικῶν ἅς μετὰ τῶν φιλησύχων ὀθωμανῶν εἶχον κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο συνάψει. Μεταξὺ τῶν ὀθωμανῶν τούτων ἀναφέρεται ὁ ἐκ χωρίου Γάλλου τῆς Ρεθύμνης Χουσεῖν ἀγᾶς, ὃν ἡ συμμορία τοῦ Τσουδερογιακουμῆ πολλάκις μετεχειρίσθη καὶ ὡς ἐπιδέξιον κατάσκοπον.

Ἐντούτοις ἡ κυβέρνησις ἐπιζητοῦσα τὴν διὰ παντὸς μέσου ἐξόντωσιν τοῦ Τσουδερογιακουμῆ ἐκέκρινε δι' ὑποσχέσεών της τὸν κατάσκοπον· οὗτος δὲ παρασκευάσας νυκτερινὴν ἐνέδραν ἐκ 50 Τούρκων προσεκάλεσε τὸν φίλον του μετὰ τῶν συνεταίρων αὐτοῦ εἰς δεῖπνον (3 Δεκεμβρίου τοῦ 1805). Ἀλλὰ τὸ μεσονύκτιον διαρκούσης ἔτι τῆς εὐωχίας οἱ συνεταῖροι, ἐννοήσαντες ἐκ τῶν ὑλακῶν τῶν κυνῶν στηθεῖσαν ἐνέδραν, διέταξαν τὸν φιλοξενοῦντα νὰ ἐξέλθῃ εἰς τὸν ἐξώστην τῆς οἰκίας, ἵνα δῆθεν ἐρευνήσῃ περὶ τοῦ αἰτίου τῶν ὑλακῶν τῶν κυνῶν· ἐπειδὴ δὲ τὴν ὥραν ἐκείνην ἔβρεχεν ὁ Τσουδερογιακουμῆς, εὐφυῶς καὶ σκοπίμως ἐκάλυψε τὸν προδότην διὰ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ μανδύου (καπότας). Τὸ οὕτω δὲ συλληφθὲν στιγμιαίως στρατήγημα ἐπέτυχε, διότι οἱ μὲν ἐνεδρεύοντες ἐκλαβόντες τὸν φέροντα τὸν μανδύαν προδότην ὡς αὐτὸν τὸν Τσουδερογιακουμῆν, ἐπυροβόλησαν ἅπαντες κατ' αὐτοῦ καὶ τὸν ἐφόνευσαν, οἱ δὲ ἐνεδρευόμενοι ὀρμήσαντες πρὸς τὰ ἔξω ἐφόνευσαν τρεῖς ἐξ αὐτῶν καὶ ἐν τῷ σκότει διέφυγον πάντες. Ἐκ τοῦ περιστατικοῦ τούτου ὅμως ἐννοήσαντες οἱ ἀνωτέρω ἀρματωλοὶ ὅτι τοῖς ἦτο ἀδύνατον πλέον νὰ διατηρηθῶσιν ἐν Κρήτῃ ἐξεπατρίσθησαν εἰς Αἴγυπτον, ἔνθα καὶ ἐστρατολογήθησαν ὑπὸ τοῦ τότε Αἰγυπτίου σατράπου.

Οἱ συγγενεῖς ὅμως τότε τῶν ἐν Κρήτῃ φονευθέντων ὡς ἄνω Τούρκων μένεα πνέοντες ἐμίσθωσαν πέντε ὁμοπίστους, οὓς ἐπεμφαν εἰς Αἴγυπτον, ἵνα δολοφονήσωσι τοὺς ὡς ἄνω ἐκπατρισθέντας, κατ' αὐτοὺς φονεῖς· πράγματι δὲ ἀνευρόντες μετὰ πολλὰς ἐρεῦνας ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τὸν Τσουδερογιακουμῆν καὶ Μανούσακαν εἰς τι κουρεῖον καὶ ἐπιτεθέντες ἐξ αἴφνης κατ' αὐτῶν ἐφόνευσαν ἀμφοτέρους, συναφθείσης πάλης καθ' ἣν ὅμως ἀμφοτέροι οἱ γενναῖοι ἀρματωλοὶ ἐξ ἴσου ἀνταπέδωκαν πρὸ τοῦ θανάτου τὸν τὸν θάνατον, φονεύσαντες καὶ οὗτοι δύο τῶν ἀντιπάλων των. Εἰς τότε τῶν συντρόφων, ὁ Σπάνιας ἐπανακάμψας εἰς Κρήτην ἐσχημάτισε συμμορίαν καὶ διεξεδίκησε τὸ αἷμα αὐτῶν, καθ' ὃν χρόνον εἰς ἄλλα μέρη τῆς νήσου οἱ ἀρματωλοὶ Λόγιος, Ξεπατέρας, Βέργηδες καὶ ἄλλοι δι' ἄλλων συμμοριῶν ἐνήργουν ὁμοιοτρόπως. Τὸ ἀνωτέρω γεγονός ἔλαβε χώραν ἐξ ἡμέρας πρὸ τῆς ἐν ἔτει 1806 ἀφίξεως εἰς Αἴγυπτον τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος. Οἱ συγγενεῖς τῶν ὡς ἄνω φονευθέντων Τούρκων ἀπήτησαν τότε παρὰ τοῦ πατρὸς τοῦ Τσουδερογιακουμῆ τὸν κατὰ τὸν τουρκικὸν νόμον ἐπιτροπέμενον φόρον τοῦ αἵματος (ντεγέτι). Οὕτω δὲ βαθμηδὸν ἡ μεγάλη περικοπὴ τοῦ Ἐμμανουὴλ Τσουδεροῦ ἐκπληστηριασθεῖσα ἀπηλλοτριώθη. Εὐτυχῶς καὶ πάλιν μέγα μέρος αὐτῆς περιήλθεν εἰς τὴν εὐπορον τότε Μονὴν τοῦ Προέβελι, τῷ δὲ 1810 ὁ τριτότοκος αὐτοῦ υἱὸς Μιχαὴλ προσήλθεν εἰς τὴν Μονὴν ὡς καλογερόπαις, κυρίως ὅμως ἵνα ἐπιτηρῇ τὴν πατρικὴν περικοπίαν, ἐπὶ τῇ ἐλπίδι τῆς ἐξωνύσεως αὐτῆς. Βραδύτερον ἔλαβε τὸ σχῆμα τοῦ καλογήρου μετωνομασθεὶς Μελχισεδέκ, τῷ δὲ 1817 ἐξελέγη Ἡγούμενος, ἐπωνομαζόμενος παρὰ τῶν κατοίκων Τσουδεροηγούμενος (α).

Ὁ Σαβαροῦ, αὐτόπτης μάρτυς, διηγεῖται ἐπίσης τὸ ἐξῆς γεγονός συμβὰν ἐν Χανίοις κατὰ τὸ ἔτος 1779.

«Ἡ τιμὴ τοῦ νὰ εἰσέρχηται τις ἔφιππος εἰς τὴν πόλιν ἐπεφυλάχθη μόνον διὰ τὸν (β) Ἀρχιεπίσκοπον τῶν Ἑλλήνων καὶ τοὺς Εὐρωπαίους. Ὁ δὲ Ἐπίσκοπος (γ) θελήσας νὰ καταφρονήσῃ τοῦ τυραννικοῦ αὐτοῦ νόμου ἐπανερχόμενος μίαν ἐσπέραν μετὰ πολλῶν ἱερέων ἐκ τῆς ἐξοχῆς, δὲν ἐξεπέρυσεν, ἀλλ' εἰσελθὼν ἔφιππος ἐπροχώρησε μέχρι τῆς οἰκίας του. Οἱ φρουροῦντες ὅμως τὴν πόλιν γενίτσαροι, θεωσαντες τοῦτο ὡς ὕβριν, συνεκρότησαν τὴν ἐπαύριον τὸν στρατιωτικὸν ὄχλον καὶ παραστήσαντες τὴν προσβολὴν τὴν ὁποίαν ἔλαβε τὸ ὄνομα μουσουλμάνος, ἀπεφάσισαν νὰ καύσωσι τὸν Ἐπίσκοπον μετὰ τῶν ἱερέων του. Συνήγαγον λοιπὸν ὕλας καυσίμους, ἵνα μεταδόσωσι

(α) Περὶ τοῦ διατροπέου τούτου ἡγουμένου θὰ ἴδωμεν ἐν ἐκτάσει εἰς τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 (β) ἐδρευόντα ἐν Ἡρακλείῳ (γ) Χανίων.

πῦρ περὶ τὴν οἰκίαν αὐτοῦ, ἔξεμοῦντες μυρίας κατάρας. Οἱ δυστυχεῖς δὲ ἤδη ἐκινδύνευον νὰ ὑποστῶσιν οἰκτρὸν τέλος ἂν ὁ διοικητῆς (πασᾶς) εἰδοποιηθεὶς ἐγκαίρως δὲν ἐκράτει τὸ πλῆθος, διατάξας νὰ διακηρύξωσι εἰς ὅλας τὰς ὁδοὺς φιορμάνιον ἀπαγορευθὲν εἰς τοὺς Ἑλληνας οἰασθήποτε τάξεως νὰ κοιμῶνται ἐντὸς τῶν τειχῶν τῶν Χανίων. Ἡ ἐκδίκησις αὕτη ἐτηρήθη αὐστηρῶς. Ἔβλεπέ τις λοιπὸν σχεδὸν καθ' ἑκάστην ἑσπέραν τοὺς δυστυχεῖς τούτους ταπεινῶς ἔξεροχόμενους τῆς πύλης τῶν Χανίων καὶ πορευομένους εἰς τὴν πλησιόχωρον πεδιάδα πρὸς καταζήτησιν ἀσύλου. Οἱ ἐργάται καὶ πένητες μὴ ἔχοντες τὰ μέσα νὰ ἐνοικιάζωσι θάλαμον, κατεκλίνοντο ἐντὸς τῶν κοιλωμάτων τῶν βράχων, ἄλλοι δὲ εἶχον στέγην μὲν ὑπὸ τὰ δένδρα κλίνην δὲ τὴν γῆν. Μόνοι δὲ αἱ γυναῖκες ἐξηρημένοι τοῦ ἀναθέματος τούτου ἠδύναντο νὰ μένουν εἰς τὰς οἰκίας των. Ἡ ἔξαιρέσις ὅμως αὕτη, ἣτις τιμᾶ τὴν τουρκικὴν κομψότητα, παρέσχεν αἰτίαν πολλῶν σκωμμάτων. Οἱ σύζυγοι λοιπὸν μετὰ δίμηνον νυκτερινὴν ἔξοριαν ἐξητήσαντο νὰ συμβιβασθῶσι καὶ ἐπειδὴ τὸ ἀργύριον ἐνταῦθα εἶναι τὸ μόνον φάρμακον καθ' ὅλων τῶν δεινῶν, ἐνώσαντες τὰ βαλάντιά των κατώρθωσαν διὰ σημαντικῆς ποσότητος τὴν ἀνάκλησιν τοῦ διατάγματος, πληρώσαντες ἀκριβὰ τὴν ὑπερηφάνειαν τοῦ Ἐπισκόπου αὐτῶν».

Ἐνθαρρυνόμενοι δὲ οἱ γενίτσαροι, ὧν οἱ ἐξωλέστεροι ὠνομάσθησαν παρὰ τῶν χριστιανῶν **ξεκουκούλωτοι**, καθ' ἃ ἀποβαλόντες πᾶσαν αἰδῶ καὶ πᾶσαν ἀφορμὴν ἔριδος προκαλοῦντες, δὲν ἠρκοῦντο εἰς τὸ ν' ἀπογυμνῶσι τοὺς ῥαγιαδες τῶν ὑπαρχόντων αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ πολλάκις ἐφόνευον αὐτοὺς ἄνευ λόγου καὶ ἀφορμῆς μόνον καὶ μόνον διότι ἦσαν χριστιανοί, ἐπέχαιρον δὲ τὰ βλέπωσι τὰ θύματα των ἀσπαίροντα εἰς τὸ αἷμα των, ἢ διότι ἠθελον νὰ ἐπιδεικνύωσι τὴν εὐθυβολίαν τῶν ὄπλων των καὶ τὴν σκοπευτικὴν αὐτῶν δεινότητα. Συχνὰ δὲ ἀναφέρονται παραδείγματα, καθ' ἃ ἐφόνευον τοὺς συζύγους ἢ γαμβροὺς μικρὸν μετὰ τὴν τέλεσιν τῶν γάμων αὐτῶν. Ὁ γενίτσαρος ἐθεώρει ὡς ἀσύγγνωστον ἀνθάδειαν ἐκ μέρους τοῦ χριστιανοῦ τὴν κᾶπως ἐπιμελημένην ἀμφίεσιν καὶ τὸ ἀρῶενωπὸν τοῦ ὕφους, ἢ δὲ ἀνθάδεια κατ' αὐτὸν ἐτιμωρεῖτο ἐνίοτε διὰ πιστολισμοῦ ἐν μέσῃ ὁδῷ, χωρὶς δικαιολογίας καὶ χωρὶς συνεπειάς. Ἀλλὰ καὶ ὅταν ὁ ῥαγιαῖς δὲν τοῖς παρεῖχεν ἀφορμὴν, ἐδημιούργουν τοιαύτην οἱ γενίτσαροι. Συνήντων χριστιανὸν ἔφιππον. Ἐγκλημα καθοσιώσεως. Ὁ ῥαγιαῖς ἔπρεπε νὰ πεξεύσῃ μετὰ πάσης ταπεινώσεως καὶ χαιρετῶν ἑδαφιαίως ν' ἀναμένη τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ ἀνθέντου· ἄλλως ἐπυροβολεῖτο. Ἐνίοτε ὅμως καὶ τοῦτο πρᾶττων ὑφίστατο τὴν τιμωρίαν.

Γιάννια πέξευες, μωρὲ γκισούρη; γιὰ νὰ καβαλικέψῃς ἐμένα; καὶ ὁ ῥαγιαῖς ἔπιπτε πυροβολούμενος ἢ ἐδέρετο ἀνηλεῶς. Ἀναφέρεται δὲ ὅτι ἐν Βοῦλα τῆς Σητείας γενίτσαροι ὑπεχρέουν πάντας τοὺς διερχομένους ἐντὸς διαστήματος βολῆς πρὸ τῆς κόμης των, οὐ μόνον τοὺς χριστιανούς ἀλλὰ καὶ τοὺς Τούρκους, ν' ἀφιππεύωσιν εἰς ἐνδειξιν ὑποταγῆς. Ἐννοεῖται ὅμως ὅτι οἱ δεῦτεροι ἐξετέλουν τὴν διαταγὴν τῶν γενιτσάρων πρὸς τὸ θεαθῆναι μᾶλλον ἢ διότι ἐφοβοῦντο καὶ οὗτοι αὐτοῦς. Ὑπὸ τοιαύτην δὲ τρομοκρατίαν καίτοι καταπολεμηθεῖσαν κατὰ τι ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου Σελῆμ τοῦ Γ' (1789 — 1808), περιοριζομένην δὲ κατὰ τὰς ὁρεινὰς τῆς νήσου ἐπαρχίας καὶ ὑπὸ τῶν περιφερομένων χαϊνηδων καὶ ἀρματωλῶν, πανταχοῦ οἱ χριστιανοὶ ἐφαίνοντο ἐντελῶς τεταπεινωμένοι. Οἱ πλεῖστοι ἔφερον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς των μέλανα καλύμματα (φέσια) καὶ ἐνδύνοντο διὰ πενιχρῶν τὸ πλεῖστον ἐνδυμάτων, προσπαθοῦντες νὰ φαίνωνται ὅσῳ τὸ δυνατόν περισσότερον εὐπειθεῖς καὶ ταπεινοὶ ἐνώπιον τῶν ἀγάδων, οἱ ὁποῖοι ἦσαν πλεόν οἱ κύριοι τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου αὐτῶν. Ὅσαλις δὲ σπανίως κατὰ τὰς μεγάλας ἐορτάς, ἀπεφάσιζον νὰ διασκεδάσωσι, ἐκρύπτοντο εἰς τὰ ἐνδότατα τοῦ οἴκου αὐτῶν καὶ εἰς τὰ ἔσματα των εἶχον ὡς ἐπὶ ὀδόν: «Σιγὰ, σιγὰ — σιγανά», ἵνα μὴ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ οἴνου λησμονήσωσι καὶ ὑψώσωσι τὴν φωνήν. Ἐὰν δὲ ἡ εὐθυμία των ἔφθανε μέχρι τοῦ χοροῦ, πρὸ ταῖς ἄλλαις προφυλάξεσιν, ἐπλαγιάζετο ὁ ὑποβαστακτῆρ τῶν χορῶν (καβαλάρης) τῆς λύρας, ἵνα μετριάξῃται ὁ ἦχος αὐτῆς. Εἰς δὲ τοὺς ναοὺς τὰ μετὰ τὴν κατάκτησιν ἐπιτραπέντα ἀντὶ κωδῶνων σιδηρᾶ σήμαντρα, ὡς εἶδομεν, ἀντικατεστάθησαν ἐνιαχοῦ διὰ ξυλίνων, ἵνα μὴ ταράττωσι τὰ εὐερέθιστα νεῦρα τῶν ἀγάδων. Ἀλλὰ καίτοι οὕτως ἀθορύβως ἐτέλουν τὰ θρησκευτικὰ των καθήκοντα, πολλάκις οἱ γενίτσαροι μεταβαίνοντες καὶ εἰς τοὺς ναοὺς τοὺς παρηνώχλουν, ἀποστέλλοντες αὐτοὺς εἰς ἀγγαρείας ἢ παντοίας ὕβρεις ἀπευθύνοντες αὐτοῖς κατὰ τὴν ὥραν αὐτῆς τῆς ἐκκλησιασσεῶς των. Αἱ ἀγγαρεῖαι δὲ πολλάκις ὡς μόνον σκοπὸν εἶχον νὰ βασανίσωσι τοὺς ῥαγιαδες. Εἰς μίαν, ἄλλοτε Τουρκικὴν οἰκίαν τοῦ Γερανίου τῆς Κυδωνίας σώζεται βαρύτατος κορμὸς κυπαρίσσου τὸν ὁποῖον ὑπεχρεώθησαν οἱ ῥαγιαδες τοῦ χωρίου νὰ μετακομίσωσιν ἐκ τῶν Λευκῶν ὁρέων, σηκώνοντες αὐτὸν ἐπὶ τῶν ὤμων, χωρὶς νὰ τοῦ ἀφαιρέσωσι τοὺς ὄζους καὶ τὸν φλοιόν.

Καθ' ὃν δὲ χρόνον ὁ Σουλτάνος Σελῆμ ἐφρόντιζε ὅπως διοργάνωση στρατὸν τακτικὸν ἐν Τουρκίᾳ ἐκ περικῶν ταγμάτων (Νιζάμ Λζεδίτ), ἐφίππου πυροβολικοῦ (Γιαμάκ Γαβιασί) καὶ ἱππικοῦ, ἵνα δι' αὐτοῦ ἀποσπάσῃ ἀντίρροπον κατὰ τῶν καθ' ἅπαν τὸ Κράτος του

ἐπαρχίαν του· ὁ Χατζῆ Χουσεϊνάκης σοφτᾶς, ὁ ἀβλαβέστερος τῶν γενιτσάρων εἰς Βουκολιές· ὁ Μουλᾶ Μουσταφᾶς ἀγᾶς ἢ Λιακόνης εἰς Δερέν· ὁ Ἀλῆς Χανταμπῆς καὶ ὁ Ἐμὶν Πισίνογλους εἰς Κεραμειά· ὁ Βελῆς Ρετζεπάκης ἢ Βαρουξιάκης εἰς Νεροζούρου· οἱ Ἀλῆς Τσιτσάκης καὶ Ὁσμὴν Πρικιὸς εἰς Νεριανά· ὁ Ὁσμὴν Χαριτζούλης εἰς Ἐννητὰ χωριά, ὁ Γιαγιᾶ Ἀφεντάκης, ὅστις (τῷ 1804) φθονήσας τὴν ἐμπορικὴν τύχην τοῦ ἐν Χανίοις εὐεργέτου Ἐμμ. Γερακάκη ὄθησε τὸν Χαρχαλίδην, ὡς εἶδομεν, εἰς τὸν φόνον αὐτοῦ (Σελ. 112) καὶ ἄλλοι, ὧν τὰ ὀνόματα δὲν διεσώθησαν.

Τοιαυτὴ ἦν ἡ ἐπὶ τριακονταετιᾶν ἐν Κρήτῃ κατάστασις, δέκα δὲ ἔτη μετὰ τὴν τοῦ Κιουτσουκ Καϊναρτζῆ συνθήκην ἢ αὐτοκράτειρα τῶν Ρώσων Αἰκατερίνη ἢ Μεγάλη, προκαλέσασα ταραχὰς (τῷ 1783), κατέλαμβανε τὴν Κριμαίαν, ἣν περιῆλθεν ἐν πομπῇ καὶ προσήρτα ταύτην τῷ 1784 εἰς τὸ Ρωσικὸν κράτος. Ταυτοχρόνως δὲ ἡ Αἰκατερίνη στείλασα ἀναφανδὸν προπαγανδιστὰς εἰς τὴν Ἑλληνικὴν χερσόνησον ὑπεκίνησε νέαν ἐξέγερσιν, ἔχουσα σύμφωνον ἐν πᾶσι καὶ τὸν Αὐτοκράτορα τῆς Αὐστρίας, πρὸς ὃν ἔγραφε: «Πέποιθα ὡς ἐκ τῆς ἀπεριορίστου ἐμπιστοσύνης ἦν ἔχω πρὸς ὑμᾶς ὅτι ἐὰν αἱ ἐπιτυχίαι ἡμῶν ἐν τῷ Τουρκικῷ πολέμῳ ἐπιτρέψωσιν ἡμῖν ν' ἀπαλλάξωμεν τὴν Εὐρώπην τοῦ ἐχθροῦ τοῦ χριστιανικοῦ ὀνόματος καὶ νὰ διώξωμεν αὐτὸν ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἢ Ὑ. Μ. δὲν θέλει μοι ἀρνηθῆ τὴν συνδρομὴν αὐτῆς πρὸς ἀνιδρυσιν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς μοναρχίας ἐπὶ τῶν ἔρειπίων τῆς βαρβάρου Ὁσμανικῆς κυβερνήσεως, **ὐπὸ τὸν ἄρτον ἐκ μέρους μου ὄρον νὰ διατηρήσω τὴν μοναρχίαν ταύτην ὅλως ἀνεξάρτητον τῆς ἐμῆς**, ἀναβιβάζουσα ἐπὶ τοῦ ἀνεγερθενομένου θρόνου τὸν νεώτερον τῶν ἐγγόνων μου, τὸν μέγα δοῦκα Κωνσταντῖνον κ. τ. λ.» ἀλλ' ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωσήφ ἐν τῇ ἀπὸ 13 Νοεμβρίου ἀπαντήσει του καίτοι ἀποδεξάμενος τὴν ἀρχὴν τῆς ιδρύσεως τῆς ἀνωτέρω Ἑλληνικῆς καὶ τῆς ἐπίσης προταθείσης ὑπὸ τῆς Αἰκατερίνης ἐπικρατείας τῆς Δακίας (ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν Βλαχίας, Μολδαυίας καὶ Βεσσαραβίας) προτέεινεν καὶ πάλιν νὰ παραχωρηθῶσιν εἰς τὴν Ἐνετιανὴν ἢ Πελοπόννησος, **ἢ Κρήτη**, ἢ Κύπρος καὶ αἱ λοιπαὶ τοῦ Αἰγαίου πελάγους νῆσοι. Ἡ αὐτοκράτειρα τότε ἀνταπαντῶσα, τῇ 4 Ἰανουαρίου 1783, παρετήρει ὅτι «εἶναι ἐπ'ἀνάγκης νὰ μὴ περιορισθῆ λίαν τὸ Ἑλληνικὸν κράτος, πρὸ πάντων δὲ νὰ μὴ ἀφαιρεθῆ ἀπ' αὐτοῦ ἡ Πελοπόννησος καὶ τὸ Αἶγαϊον πέλαγος».

Οὕτω τῇ ὑποκινήσει τῆς Ρωσσίας νέοι ἀγῶνες ἤρξαντο ἐν Ἑλλάδι, καθ' οὓς οἱ ἡμέτεροι ὑπὸ τοὺς Κολοκοτρώνην, Ζαχαριᾶν, Πετμεζᾶν κ.λ.π. ἀποτελέσαντες οἶωνεὶ ὁμοσπονδίαν κατὰ ξηράν, κατὰ

θάλασσαν δὲ ὑπὸ τὸν Λάμπρον Κατσώνην καὶ Ἀνδρουῦτον διέπραξαν πολεμικὰ ἔργα ἀσυγκρίτῳ λόγῳ γενναιότερα τῶν ἐπὶ τῆς προτέρας ἐπαναστάσεως διαπραχθέντων (ὄρα: Ἀρματωλισμὸς τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ Τάκη Κανδηλώρου). Ἀναφέρονται δὲ μεταξὺ τῶν πλοίων τοῦ ὑπὸ τὸν Κατσώνην θαυματουργήσαντος τότε στόλου καὶ τρία Σφακιανὰ πλοῖα ὑπὸ πλοιάρχους τοὺς Ἐμμ. Μπουρζουνάκη, Εὐστοράτιον Νικηφοράκη καὶ Κωνστ. Πατεράκη, χορηγηθέντα ὑπὸ τῶν εἰς Μῆλον ἀποικισάντων Σφακιανῶν. Τούτων ὁ πρῶτος διασχίσας τὸν ἐχθρικὸν στόλον κατὰ τὴν μεταξὺ Εὐβοίας καὶ Ἄνδρου γενομένην ναυμαχίαν ἐφονεύθη, ὁ δὲ δεύτερος ἰδὼν κίνδυνον ἔρριψε τὸ πλοῖον του εἰς τὴν ξηρὰν καὶ διεσώθη εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς Ἄνδρου (6 Φεβρουαρίου τοῦ 1790), ὁ δὲ τρίτος ἐδέχθη εἰς τὸ πλοῖον του τὸν γενναῖον Κατσώνην, ἐγκαταλείψαντα τὸ καταστροφὴν καὶ διαφρόν ἴδιον αὐτοῦ πλοῖον. Δύο Ἑλληνικὰ πλοῖα ἀπωλέσθησαν κατὰ τὴν ναυμαχίαν τότε, τὰ τοῦ Κασίμη καὶ Νικηφοράκη, τούτου μὴ προφθάσαντος νὰ καύσῃ αὐτό, αἰχμαλωτισθέντα καὶ τρία ἐκάησαν παρὰ τῶν ἄλλων κυβερνητῶν των (Σάθα Τουρκ. Ἑλλάς. Σελ. 548—550).

Ὁ δεύτερος Ρωσσοτουρκικὸς πόλεμος διήρκεσεν ἀπὸ τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1787 μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 1791 ὁπότε ἐγένετο ἡ μεταξὺ Ρωσσίας καὶ Τουρκίας συνθήκη ἀνακωχῆς καταλήξασα εἰς τὴν ἐν Ἰασίῳ εἰρήνην (τῆς 9 Ἰανουαρίου 1792), δι' ἧς ἡ Ρωσσία ἐκράτησε τὴν Κριμαίαν, τὴν Βεσσαραβίαν καὶ ἄλλας χώρας, ἀνενεώθησαν τὰ προνόμια τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν καὶ ἀνεγνωρίσθη τὸ δικαίωμα αὐτῆς νὰ προστατεύῃ τὴν θρησκευτικὴν ἐλευθερίαν τῶν Τούρκων ὑπηκόων.

Ὁ ἀντίκτυπος ὅμως τῆς ἐν Ἑλλάδι προκληθείσης ταύτης ἐπαναστάσεως δὲν ἐβράδυνε νὰ φθάσῃ καὶ εἰς Κρήτην. Οἱ Τούρκοι τῶν Χανίων στασιάζαντες, ἅμα τῇ ἀνακλήσει τοῦ ἐκεῖ Ρώσου προξένου περιεκύκλωσαν τὸ προξενεῖον· ὁ δὲ γραμματεὺς αὐτοῦ, ἀφοῦ εἶδε τὴν σημαίαν τοῦ κυριάρχου του ἀνατραπεῖσαν καὶ ποδοπατουμένην ὑπὸ τοῦ ὄχλου ἀπῆλθε ἐσπευσμένως τοῦ προξενείου, ἵνα εὖρη σωτηρίαν παρὰ τῷ Γάλλῳ αὐτοῦ συναδέλφῳ, ὁπόθεν κρύφα ἀνεχώρησεν ἐπιβιβασθεὶς τοῦ διὰ Σμύρνην ἀποπλεύσαντος ἀτμοπλοίου. Ἡ ἐξαργίωσις τοῦ Τουρκικοῦ στοιχείου τῶν πόλεων μεταδοθεῖσα τότε καὶ εἰς τοὺς ἄλλους γενιτσάρους τῆς νήσου ἐπεδείνωσε πάλιν τὴν ἀθλίαν τῆς νήσου κατάστασιν. Τῇ 9 Ἰουλίου τοῦ 1793 οἱ εἰς Νέφς—Ἀμάρι γενίτσαροι κατεκερμάτισαν τὸν ἐπίσκοπον Λάμπης Μεθόδιον ἐντὸς τοῦ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ναοῦ τῆς Παναγίας. Ἐν δὲ τῷ Μεσσαρῷ ἀνήκουστοι καταπίεσις καὶ θηριωδία ἠνάγκασαν τότε ἅπαντας τοὺς

κατοίκους τοῦ χωρίου Διονύσι τοῦ Μονοφατίου, ἀνερχομένους εἰς 127 οικογενείας καὶ ἄλλους πολλοὺς ἄλλων χωρίων κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1793, ἀπειλουμένους ἄλλως νὰ στερηθῶσι καθ' ὀλοκληρίαν τῶν περιουσιῶν των, νὰ συρρεύσωσιν εἰς Ἡράκλειον καὶ ἀσπασθῶσι τὸν ἰσλαμισμόν. Ἀναφέρεται δὲ ὅτι οἱ ἐκεῖ ἱμάμηδες μὴ προφθά-
νοντες νὰ ἐκτελῶσι τὰς νομίμους διατυπώσεις πρὸς ἐξισλαμισμόν, ἤρκοῦντο, ἀπτόμενοι ἀπλῶς τῶν προσερχομένων διὰ τῆς χειρὸς νὰ τοῖς λέγωσι μόνον τὴν φράσιν: «Ἄιντε Τοῦρκος»... Τοῦτ' αὐτὸ ἐγένετο καὶ τὸ ἔτος 1794, καθ' ὃ ἅπαντες οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου Ἀξέντι ἠλλαξοπί-
στησαν ὑποκύπτοντες εἰς τὴν τρομερὰν τῶν γιενιτσάρων τῶν μερῶν ἐκείνων τρομοκρατίαν. Ἡ ἐποχὴ αὕτη ἀποτελεῖ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης μίαν τῶν φρικωδέστερων περιόδων αὐτῆς. Ὁ Σαβαρὺ ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς του περιγράφει στάσιν γιενιτσάρων, ἐν Χανίοις, τῷ 1800 συμβῆσαν, καθ' ἣν οὗτοι διήρπασαν τὴν οἰκίαν ἀνωτέρου ὑπαλ-
λήλου ὑπὸ τὰ ὄμματα τῆς Διοικήσεως, ἥτις οὐδὲν κατ' αὐτῶν ἀπε-
τόλμησεν.

Παρήγορον ἐν τούτοις σημεῖον ἐν μέσῳ τῆς φρικώδους ταύτης καταστάσεως ἀπετέλεσεν ἡ προσπάθεια τινῶν φιλοπροόδων καὶ φι-
λοπατρίδων Κρητῶν, ὅπως διὰ συστάσεως σχολείων τινῶν ἐν ταῖς πόλεσι, τῶν πλείεστων ὑπαρχόντων πρὸ πολλοῦ, ὡς εἶδομεν, ἐν τῷ με-
ταξὺ καταργηθέντων, διατηρήσωσι τὴν τε γλῶσσαν καὶ τὴν πάτριον
θρησκείαν οἱ Κρητόπαιδες. Οὕτω συνεστήθη ἀπὸ τοῦ 1791 ἡ σχολὴ
τῶν Χανίων ὑπὸ τοῦ πολλοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καὶ πλουσίου
ἐμπόρου καὶ πατριώτου Χατζῆ Νικολοῦ Γερακάκη. Εἰς ταύτην δὲ ἐδι-
δάσκοντο καὶ εἰς τὴν ἀνωτέραν μάλιστα τάξιν ὑπὸ εὐσεβῶν διδασκά-
λων ὁ Ὀκτώηχος, ὁ Ἀπόστολος, τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ὁ Χρυσόστομος. Ἡ
σχολὴ περιλαμβάνουσα 50—60 μαθητὰς ἔκειτο ἐν τῇ αὐτῇ τῶν Ἀγ.
Ἀναργύρων, διετηρεῖτο δὲ δι' ἐράνων τῆς κοινότητος, ἀναλογούν-
των εἰς 5—40 γρόσια κατ' ἔτος εἰς ἕκαστον οικογενειάρχην. Ἡ οἰ-
κογένεια Γερακάκη συνεισέφερε τὰ ἀναγκαίουντα βιβλία, ἅτινα ἐπρο-
μηθεύετο ἐξ Ἐνετίας καὶ 300 γρόσια κατ' ἔτος· συνεισέφερον ἐπίσης
καὶ αἱ μοναὶ Χρυσοπηγῆς, Γουβερνέτου καὶ Κυρίας Γωνιάς κατ' ἔ-
τος 100 ὀκ. ἐλαίου, ἡ δὲ τῆς Ἀγ. Τριάδος 150 ὀκάδας. Πατὴρ δὲ
καὶ υἱὸς Ἐμμανουὴλ Γερακάκη συνετήρησαν τότε καὶ νοσοκομεῖον
ἐπὶ 25ετίαν ὀλόκληρον διὰ πτωχοῦς καὶ γέροντας μὲ 12 κλῖνας, κεί-
μενον κατὰ τὴν πλατεῖαν Βουβῶν, ἐνισχυόμενον καὶ διὰ τῶν κατὰ
τὰς ἐπισήμους ἐορτὰς περιφερομένων ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῶν Ἀγ. Ἀναρ-
γύρων δίσκων διὰ τῶν ἐράνων τῶν Χριστιανῶν καὶ διὰ δωρεῶν συν-
τεχνῶν τινῶν καὶ ἰδίᾳ τῆς ἐν ἀκμῇ τότε τῶν σαπωνοποιῶν συντε-

χνίας, τῆς τέχνης ταύτης ὑψωμένης εἰς τὸν κολοφῶνα αὐτῆς διὰ τῶν
ἐν τῇ πόλει ὑπαρχόντων 25 σαπωνοποιείων, εἰς τὰ ὅποια εἰργάζοντο
πλείονες τῶν 500 Χριστιανῶν ἐργατῶν καὶ 200 σκλάβων Ἀράβων,
τοὺς ὁποίους οἱ Τοῦρκοι ἠγόραζον ἐκ Βαρβαρίας πληρώνοντες 50—
100 γρόσια, ἄγοντας δὲ ἡλικίαν 10 τὸ πολὺ ἔτων. Ἀνάλογος ἐκπαί-
δευσις κατωρθοῦτο ἴσως καὶ εἰς τὰ ἄλλα τῆς νήσου φρούρια, ἀλλὰ
περὶ αὐτῶν δὲν ὑπάρχουσιν ἄλλαι πληροφορίες. Ἐν δὲ ταῖς ἐπαρ-
χίαις ὅσοι κατώρθουν νὰ μάθωσιν ἀνάγνωσιν καὶ γραφήν, διδασκό-
μενοι παρὰ τῶν διασωθέντων ἐγγραμμάτων συγγενῶν των, οὗτοι
ὑπὸ το γενικὸν προσωνύμιον «δάσκαλοι» ἐγένοντο συνήθως ἀναγνώ-
σται, ψάλται ἢ ἱερεῖς ἐν ταῖς ἐκκλησίαις. Εὐτυχῶς οἱ δυνάμενοι ἐκ
τῶν κατοίκων ν' ἀπομακρύνωσι τὰ τέκνα των εἰς τὴν ξένην παρέ-
σχον αὐτοῖς τὸ μέσον ν' ἀποκτήσωσιν, ἰδίᾳ δὲ τὰ εἰς τὰς νήσους κα-
ταφεύγοντα, ποιᾶν τινα ἐκπαίδευσιν καὶ μόρφωσιν, ἐφ' ὅσον καὶ εἰς
αὐτὰς δὲν ἐπέδρα ἡ τοῦ κατακτητοῦ σκληρότης καὶ ἀπαίδευσις.

Ἀναφέρεται δὲ ἀδιάσπαστος ἐκ τούτων σειρά ἀναδειχθέντων διὰ
περαιτέρω σπουδῶν κατὰ τὴν πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 ἑκα-
τονταετίαν σοφῶν ἢ ἐξαιρέτου παιδείας Κρητῶν, τοῦ Ἀντωνίου
Στρατηγοῦ (1745), καθηγητοῦ εἰς τὸ φροντιστήριον τῆς Πάδοβας,
Ἀντωνίου Βαρούχα (1779) συγγραφέως ἱστορίας (α) Γεωργ. Σκούφου
(1777), Γερασίμου Καλογνώμονος (1793) συγγραφέως λόγων, Δημη-
τρίου Χαϊρέτη καὶ τοῦ ἀνεψιοῦ αὐτοῦ Κηρύκου (1820) ἱατροφιλοσό-
φου, καὶ τοῦ Στεφάνου Κανέλου (1792—1823) ἱατροῦ, μαθηματι-
κοῦ καὶ ποιητοῦ. (β)

(α) Οὗτος ἦτο ἀπόγονος τῆς ἀρχοντικῆς οικογενείας τῶν Βαρουχῶν ἢ Βα-
ροῦχων (προσθ. 75 Α'. Τόμ.). Οἱ Βαροῦχα εἶχον τὴν ἔδραν των εἰς τὴν ἐπάνω
Σύβριτον (Ἀμάρι) φέουδα δὲ τὰ χωρία αὐτοῦ Μοναστηράκι μὲ Ἀγ. Ἄνναν καὶ
Σμιλέν. Διὰ δουκικοῦ ἐγγράφου τοῦ 1254 τὰ φέουδα ἀνεγνωρίσθησαν εἰς τὸν
Μιχ. Βαρούχαν Πετρόχειλον καὶ τοὺς ἀπογόνους του, δι' ἄλλου δὲ (1260—2)
ταῦτα εἰς τοὺς ἀδελφοὺς Μιχ. Βαρούχαν καὶ Βασίλειον Βαρούχαν ἐπίσκοπον
Ἀρίου. Τρίτον φέουdon ἡ Γέννα (Ἀμαρίου) παρεχωρήθη εἰς τὸν υἱὸν τοῦ Βασι-
λείου Γεώργγιον. Οἱ Βαροῦχα ὑπηρετήσαν πιστῶς τὴν Ἐνετικὴν δημοκρατίαν
(Ἐγκυκλ. Λεξ. Ἐλευθερουδάκη).

(β) Ὁ Κανέλος ἀνεμίχθη εἰς τὰ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, διατρέψας
παρὰ τῷ Ἰψηλάντῃ καὶ συνοδεύσας τὸν Ἐμμ. Τομπάζην ἀρμοστήν κατὰ τὴν
εἰς Κρήτην ἐκστρατεῖαν του. Εἰς τοῦτον ἀνήκει τὸ ποίημα «ὦ λιγυρὸν καὶ κο-
περὸν σπαθί μου...».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄.

ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑΙ ΤΩΝ ΓΑΛΛΩΝ ΕΝΕΡΓΕΙΑΙ. — Ο ΜΕΓΑΣ ΝΑΠΟΛΕΩΝ
ΚΑΙ ΟΙ ΣΦΑΚΙΑΝΟΙ. — ΤΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΡΗΓΑ ΦΕΡΑΙΟΥ ΕΝ
ΚΡΗΤΗ. — Η ΕΝ ΤΑΙΣ ΜΟΝΑΙΣ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ. —
ΑΓΓΛΙΚΟΣ ΣΤΟΛΟΣ ΠΡΟ ΤΗΣ ΚΩΝ/ΠΟΛΕΩΣ. — Η ΚΡΗΤΗ
ΠΑΡ' ΟΛΙΓΟΝ ΝΑ ΠΕΡΙΕΛΘΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΓΑΛΛΙΑΝ

Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1789 εἶχεν ἐκραγῆ ἡ μεγάλη Γαλλικὴ ἐπανάστασις, ἣτις περιαγαγούσα τὰ νικηφόρα αὐτῆς τάγματα καὶ τὰ ὑπερ-ἐλευθερίας δόγματα ἀπὸ περάτων Εὐρώπης μέχρι περάτων οὐκ ὀλίγον ἐπενήργησε καὶ ἐπὶ τῶν πραγμάτων τῆς ὑπὸ τὸν Τουρκικὸν ζυγὸν σφαδαζούσης Ἑλλάδος. Ὁ Ναπολέων δὲ ὅστις βραδύτερον ταπεινώσας τὸν Πάπαν, συνῆψε μετὰ τῶν Αὐστριακῶν, τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1797, ἀνακωχὴν, τὸν Μάϊον κατέλυσε τὴν περιόφημον Ἐνετικὴν δημοκρατίαν, τῆς ὁποίας ἀπὸ δύο μηνῶν εἶχε ἐκπέσει πλέον τὸ γόητρον. Ἐνετὸς ὑπήκοος ἐκ Ζακύνθου φονεύσας ἐν Σμύρῃ γενίτσαρον κατὰ τινα παράστασιν σχοινοβατῶν προὐκάλεσε σφαγὴν (α) καὶ διαρπαγὴν τῆς Εὐρωπαϊκῆς τῆς πόλεως συνοικίας. Ὁ ναύαρχος τότε τοῦ Αἰγαίου Χουσεῖν πασᾶς ἀπέστειλεν ἐγκύκλιον αὐστηρὰν πρὸς ὅλας τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, δι' ἧς ἀπηγορεύετο εἰς τοὺς κατοίκους νὰ δέχωνται τοὺς Ἐνετοὺς ὡς καὶ τοὺς Ἑπτανήσιους καὶ Σφακιανούς, νὰ ἐκδιώξουν δὲ καὶ τοὺς ἐκ τούτων ἐγκατεστημένους πλὴν τῶν Ρώσων ὑπηκόων ἐπὶ ποινῇ ἀγχόνης (Τ. Κανδυλώρου. Ὁ ἀρματωλισμὸς Τόμ. Β' Σελ. 227). Ἐξηκολούθουν λοιπὸν οἱ τολμηροὶ Σφακιανοὶ ναυτικὰς ἐπιχειρήσεις, φαίνεται, ὑπὸ τὸ πρόσχημα μὲν ἐμπορικὰς ἀλλ' ἐν τῇ πραγματικότητι μετὰ τῶν Ἐνετῶν καὶ Ἑπτανησίων διεγερτικὰς κατὰ τῆς Τουρκικῆς ἐξουσίας, διὰ τοῦτο δέ, κατὰ τὸν Φίλναῦ, ἐπὶ Τουρκοκρατίας «ἡ ἐξουσία ζωῆς καὶ θανάτου ἦτο ἀνατεθειμένη οὐ μόνον εἰς τὸν Μέγαν Βεζύρη καὶ τοὺς Βαλῆδες, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς φρουράρχους καὶ τοὺς κυβερνήτας ἀπλῶν φρεγατῶν (Τ. Κανδηλώρου. Ὁ ἀρματωλισμὸς. Τ, Β'. Σελ. 225).

Τὰ Γαλλικὰ στρατεύματα ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Ζαντὶλ (Gentil) κατελάμβανον τὸν Ἰούνιον τοῦ 1797 τὴν Ἑπτάνησον, τὸ δὲ Γαλλικὸν Διευθυντήριον ἀνταποκρινόμενον εἰς τὸν γενικὸν τῶν Ἑλλήνων

(α) Τότε πρὸς κατάπαυσιν τῶν ταραχῶν μετέβη εἰς Σμύρνην ὁ Μητροπολίτης αὐτῆς Γρηγόριος, ὅστις ἔμαθεν ἐκεῖ τὴν ἐκλογὴν του ὡς Πατριάρχου (Γρηγόριος ὁ Ε').

πόθον, ἐκφρασθέντα καὶ πρὸ τῆς καταλήψεως τῆς Ἑπτανήσου δι' ἀναφορῶν ἢ ἐπιστολῶν, ἐν αἷς αἰ τοῦ τότε **μπέη** τῆς Μάνης Τζανέτου Γρηγοράκη, ἀπέστειλε τὸν ἐκ Κορσικῆς Δῆμον Στεφανόπολιν, Ἑλληνα τὸ γένος (17), ὅπως ἀντιληφθῆ ἐν Ἑλλάδι τὴν ἔκτασιν τῶν φιλογαλλικῶν φρονημάτων. Εἶχε δὲ ἤδη ὁ Ναπολέων δημοσιεύσει ἐν Ἰταλικῇ μεταφράσει ἐπιστολὴν ἀπὸ 7|18 Ἰουλίου τοῦ Γρηγοράκη βέη ἐν Μιλάνῳ (Κανδηλώρου. Ὁ ἀρματωλισμὸς. Τόμ. Β'. Σελ. 229) καὶ ἔγραφε πρὸς τὸ Διευθυντήριον (28 Ἰουλίου 1797): «Τὰ στρατεύματά μας ἔφθασαν εἰς Κέρκυραν καὶ μετὰ μεγάλης χαρᾶς τὰ ὑπεδέχθησαν. Ἐν Ἀλβανίᾳ καὶ Ἑλλάδι ἐνθυμοῦνται ἀκόμη τὴν Σπάρτην καὶ τὰς Ἀθήνας. Διατηρῶ ἀλληλογραφίαν μετὰ τῶν ἐπισημοτέρων τοῦ τόπου ἀρχηγῶν καὶ ἡ Ἑλλὰς ἴσως ἀναγεννηθῆ ἐκ τῆς τέφρας τῆς». (Σάθα Τουρκοκορ. Ἑλλὰς Σελ. 606). Ἐκ τῶν δημοσιεύσεων τούτων καὶ ἐνεργειῶν διεσπάρη ἐν Εὐρώπῃ ἡ φήμη ὅτι ἡ Γαλλία θὰ κατελάμβανε τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Κρήτην, ἵνα διαδόσῃ τὰς ἀρχὰς τῆς ἀνεξαρτησίας εἰς τὴν Συρίαν καὶ τὴν Ἑλλάδα· ἐστάλη δὲ καὶ πλοῖον εἰς Γύθειον μετὰ πολεμφοδίων, τὰ ὁποῖα ὁ Τζανέτος Γρηγοράκης διένειμεν εἰς τοὺς καπεταναίους (α).

Ἡ δὲ Πύλη μαθοῦσα ταῦτα ἀνησύχησε καὶ ἐπέστησε τὴν προσοχὴν τῶν Βαλῆδων. Τότε δὲ ὁ Βαλῆς τοῦ Μωρέως ἔλαβεν ἀμέσως μέτρα, ἵνα καὶ τὸν Στεφανόπολιν συλλάβῃ, ἂν ἀπεπιβάζετο εἰς Πελοπόννησον, τὴν δὲ μετὰ τοῦ Γρηγοράκη συνεραζομένην ὁμοσπονδίαν τῶν Πελοποννησίων ἀρχηγῶν ἐξοντώσῃ. Ὁ Στεφανόπολις ἔφθασε πράγματι μετὰ τοῦ ἀνεψιοῦ του Νικολάου, διελθὼν διὰ Κερκύρας καὶ Ζακύνθου, εἰς Κύθηρα τῇ 22 Αὐγούστου· ἀλλ' ἤδη ἤρξατο ἀγρία καταδίωξις τῶν συντρόφων τῆς ὁμοσπονδίας, οἵτινες συγκεντρωθέντες εἰς Μάνην ἐδέχθησαν προσβολὴν 2 χιλιάδων Τούρκων ἀποβιβασθέντων ἐκεῖ διὰ τριῶν μεγάλων γαλερῶν. Κατὰ τὴν συναφθεῖσαν ἐκ τοῦ συστάδην μάχην, παρόντος καὶ τοῦ Στεφανόπολι, ἐφονεύθησαν περὶ τοὺς 1000 Τούρκοι, ἐκ δὲ τῶν Ἑλλήνων μόνον 12, ἐν οἷς ὁ γυναικάδελφος τοῦ υἱοῦ τοῦ Γρηγοράκη Πιέρρου. Μαθὼν δὲ ὁ Στεφανόπολις ὅτι καὶ πρὸ ἡμερῶν ἡ Τούρκοι ὑπέστησαν καὶ ἄλλην καταστροφὴν ἐζήτησε νὰ προχωρήσῃ καὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Πελοποννήσου, ἵνα ἀντιληφθῆ τὸ πνεῦμα τῶν κατοίκων. Ἄλλ' ὁ Γρηγοράκης εἰδοποίησε αὐτὸν ὅτι μόλις ἐξέλη τῆς Μάνης θὰ κατακοπῆ ὑπὸ τῶν ἀγροπνούντων Τούρκων, τὸν ἐβεβαίωσε ὁμως

(α) «Ἐλεύθερον Βῆμα» ἑφημερίς τῆς 23 Σεπτεμβρ. τοῦ 1930.

ὅτι ἅμα τῇ ἀφίξει του ἔστειλε μυστικῶς εἰς Κρήτην, Στερεάν, Μακεδονίαν καὶ Ἡπειρον, ἔνθα ὑπελείπετο ἔτι πολλοστημόριον ἐλευθερίας καὶ ἐκάλεισεν ἀντιπροσώπους ὅπως συνεννοηθῶσι περὶ τοῦ γενικοῦ κινήματος. Τὴν Πελοπόννησον ἀντιπροσώπευεν αὐτὸς καὶ οἱ ἐν Μάνη συγκεντρωμένοι σύντροφοι τῆς ὁμοσπονδίας τῶν ἀρματωλῶν. Ἐντὸς ὀλίγου ἔφθασαν καὶ οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Λεβαδείας καὶ Ἀττικῆς, τῆς **Κρήτης**, τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ἡπείρου καὶ ἀφοῦ ἐξέθεσαν τὰ βάσανα τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς, συνεζήτησαν διὰ μακρῶν περὶ τῆς ἐξεγέρσεως. Προτάσει τῶν Μανιατῶν ἀπεφασίσθη ἐν τέλει, ὅτι πρέπει νὰ ἐτοιμάζωνται παντοῦ, **κατηχοῦντες** τὸν ὄπλοφοροῦντα Ἑλληνικὸν κόσμον, ἀλλ' ὅτι οὐδεμία ἐξεγερσις δεόν νὰ γείνη πρὶν ἢ αὐτὸς ὁ Ναπολέων φθάσῃ εἰς Ἐπτάνησον καὶ ἡγηθῇ αὐτοπροσώπως τοῦ κινήματος, ὑποχρεούμενος, ἀφοῦ ὑποτάξῃ τὴν Ἑλλάδα, νὰ σεβασθῇ τὴν ὀρθόδοξον θρησκείαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς φυλῆς (Τ. Κανδυλώρου: ὁ Ἄρματωλισμὸς Τόμ. Β.' σελ. 233).

Παραμείνας δὲ μικρὸν ἔτι ὁ Στεφανόπολις παρὰ τοῖς Μανιάταις ὑπεσχέθη αὐτοῖς ὅτι ὁ Βοναπάρτης θὰ φυτεύσῃ τὸ δένδρον τῆς ἐλευθερίας· μέχρι Κωνσταντινουπόλεως καὶ συνέστησε εἰς τοὺς Ἕλληνας νὰ ἦνε ἠνωμένοι καὶ ἐφεξῆς ὁ χαιρετισμὸς των νὰ ἦνε «ἐλευθερία ἢ θάνατος». Ἐπὶ τούτοις οἱ Μανιάται καὶ δῶρον ἔστειλαν εἰς τὸν Ναπολέοντα, ἐν ἀγαλμα τῆς ἐλευθερίας μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «Νίκη ἢ θάνατος»· τοῦτο δὲ λαβὼν ὁ δορυκτῆτωρ μετὰ χαρᾶς εἶπεν ὅτι εἶχε τὸ ὕφος Ἀγίας. «Ναί, ἀπῆντησε ὁ Στεφανόπολις, ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ πρώτη ἀπὸ τὰς Ἀγίας». Ὅταν ὁ Στεφανόπολις ἐπέστρεψεν εἰς Κέρκυραν, εἶχεν ὑπογραφῆ τὸν 8]βριον μετὰξὺ Γαλλίας καὶ Αὐστρίας ἢ συνθήκη τοῦ Καμποφόρμιο, (1797) δι' ἧς ἡ Γαλλία ἔλαβε τὰς Ἰονίους νήσους μετὰ τῶν ἐν τῇ Στερεᾷ ἐξαρτημάτων καὶ τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ Ρήνου, ἡ δὲ Αὐστρία ἀντὶ τῆς Βελγικῆς καὶ Λομβαρδία παρέλαβε τὴν Ἑνετίαν.

Μετ' ὀλίγον ὁ Στεφανόπολις ἔσπευδε εἰς Ἑνετίαν (26 Νοεμβρίου 7 Δεκεμβρίου) πλήρης αἰσιοδοξίας, ἵνα ἐκθέσῃ τὰ τῶν ἐνεργειῶν του πρὸς τὸν Ναπολέοντα ἐπιστρέφοντα διὰ Γερμανίας εἰς Γαλίαν· μὴ συναντήσας ὅμως αὐτὸν ἐπεχείρησε νὰ τὸν ἴδῃ εἰς Παρισίους, ἀλλ' ἐκεῖ ὁ Ναπολέων ἄλλα μερμηρίζων κατὰ φρένας δὲν τὸν ἐδέχθη ἠρκέσθη λοιπὸν νὰ τῷ ὑποβάλλῃ ἐκτενεσιτάτην ἔκθεσιν, ἵνα ἐλευθερώσῃ τὸν Ἑλληνισμὸν μέχρι τοῦ Εὐξείνου, προκαλῶν οὕτω ὡς ἰσχυρίζετο τὴν εὐγνωμοσύνην οὐ μόνον τῶν Ἑλλήνων ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν Τούρκων. «Πρὸ τῆς εἰκόνας Σου, ἔγραφε, οἱ Ἕλληνες καίουν κανδύλι ὡς πρὸς θεὸν τῆς Ἑλευθερίας, εὐχονται δὲ ὅλοι νὰ σὲ διαφύ-

λάττῃ ὁ Ὑψιστος» (Τάκη Κανδυλώρου: Ὁ Ἄρματωλισμὸς Τόμ. Β.' σελ. 235). Πλήρης ὅμως ἀπαγορευσεως ἐκ τῆς ἀνεξηγήτου δι' αὐτὸν ἀδιαφορίας τοῦ δορυκτῆτορος ὁ Στεφανόπολις, ἀφοῦ ἀπέστειλε πρὸς τὸν Ναπολέοντα μακροσκελέστατον ὑπόμνημα περὶ τῶν τοποθεσιῶν τῆς Μάνης καὶ τῆς παραλίας αὐτῆς, ἐπανῆλθεν εἰς Ἀγγλίαν, ἔνθα ἐξέδωκε δίτομον ἔργον περιγράφον τὰς ἐνεργείας του.

Τὰ Γαλλικὰ στρατεύματα κατέχοντα ἤδη τὴν Ἐπτάνησον ἐφαινοντο διατεθειμένα νὰ κρατήσωσιν αὐτὴν διὰ παντός. Ἡ εἰς Αἴγυπτον ἐν τούτοις ἐκστρατεία τοῦ Ναπολέοντος τῷ 1798, ἔδωκε ἀφορμὴν, ἐνῶ ἔτι ὁ στρατὸς καὶ στόλος αὐτοῦ εὐρίσκοντο εἰς Μάλταν, νὰ πιστευθῇ ὅτι ὁ Ναπολέων θὰ ἤρχετο εἰς Ἐπτάνησον, ὡς ἄλλως τε καὶ κήρυγμα πρὸς τοὺς Ἰονίους ἐβροντοφῶνει τοῦτο καὶ ὁ ἀββᾶς Σανταρόσσης ἐκῆρυσσε ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος ἐν Ζακύνθῳ ὅτι «ἡ ἐλευθερώσις τῆς Ἑλλάδος θὰ ἦναι ἔργον τῆς ἀκαταβλήτου θελήσεως, εἰς ἣν τὰ πάντα ὑπῆκουσι, ὁ δὲ Ναπολέων ἰσχυρότερος Καρόλου τοῦ Ε' καὶ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου θὰ κηρυχθῇ αὐτοκράτωρ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τὸ Βυζάντιον θὰ καθαρθῇ ἀπὸ τὰς βεβηλώσεις τῶν ἀπίστων καὶ θὰ ἐορτάσῃ τὴν ἀνάστασιν τῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας...» (Τ. Κανδ. ὁ Ἄρματωλ. σελ' 257).

«Ὁ Ναπολέων ὅμως δὲν ἐσκέφθη, φαίνεται, ποτὲ ν' ἀναστήσῃ τὴν Ἑλληνικὴν Αὐτοκρατορίαν καὶ νὰ ἐλευθερώσῃ τὴν Ἑλλάδα, ὡς ὠμολόγησε τοῦτο τῷ 1821 ἐν Ἀγία Ἐλένη. Δυστυχῶς δὲ οἱ Ἕλληνες δὲν ἀντελήφθησαν τοῦτο ἐγκαίρως, πολλοὶ δὲ καὶ ἠκολούθηον τοὺς Γαλλικοὺς στρατοὺς ὡς ἐθελονταί, ψάλλοντες μάλιστα καὶ θούρια» κατὰ τὸν ἀκολουθήσαντα τοὺς στρατοὺς τούτους στρατιωτικὸν ἱατρὸν Πουκεβίλ, συγγραφέα Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως. Ὁ Ναπολέων μετὰ συνοδείας ἐπιτελείου ἐνδόξων στρατηγῶν καὶ λαμπροῦ γαλαξίου σοφῶν καλλιτεχνῶν καὶ μηχανικῶν κατηνθύνετο ἤδη διὰ τοῦ Γαλλικοῦ στόλου, μεταφέροντος καὶ 36 χιλ. ἠσκημένων καὶ δεδοκιμασμένων ἀνδρῶν ἐκ Μάλτας εἰς Ἀλεξάνδρειαν· πληροφορηθεὶς ὅμως ὅτι ὁ Ἄγγλος ναύαρχος Νέλσον μετὰ 13 πλοίων πολεμικῶν ἦτο ἔτοιμος νὰ τὸν ὑποδεχθῇ ἐκεῖ, ἐπιτηδείως φερόμενος διέταξε τὸν στόλον του νὰ κατευθυνθῇ πρὸς τὰ μεσημβρινὰ τῆς Κρήτης παραλία, ἵνα ἀποφύγῃ ναυμαχίαν, ἥτις θὰ ἠδύνατο νὰ τῷ καταστῇ καταστρεπτικὴ. Παραπλεύσας δὲ ταῦτα προσήγγισεν εἰς τὸν ὄρμον «Λουτρὸν» τῶν Σφακιῶν. Ἐκεῖ δέ, κατὰ τὸν συγγραφέα τῆς Ἱστορίας τῶν Σφακιῶν Γρ. Παπαδοπετροάκην, παρουσιάσθησαν ἐνώπιόν του Σφακιανοὶ τινες, οἵτινες ἐρωτηθέντες, φαίνεται, περὶ τῆς καταστάσεως τῆς νήσου των, ἐξέθηκαν αὐτῷ τὴν ἀθλιότητα ἐν' ἣ

διετέλει αὐτὴ ὡς ἐκ τῶν καταστροφῶν, θανάτων, δεινοπαθημάτων καὶ ἐξομώσεων, τὰ ὁποῖα ὑφίσταντο ἰδίᾳ οἱ περίξ τῶν Σφακιῶν ἄλλοι νησιῶται. Ὁ δὲ Ναπολέων ἐν τῇ γενομένῃ ταύτῃ συνομιλία διεβεβαίοντο τοὺς Σφακιανούς τούτους, ὅτι «αὐτὸς καὶ ὄχι οἱ δόλιοι Ρῶσοι, θὰ ἐλευθερώσῃ τὴν Κρήτην καὶ ὅλον τὸ γένος τῶν Γραικῶν, τοὺς ὁποίους ὑπεραγαπᾷ» καὶ συνέστησε «νὰ ὑπομείνωσι μὲ φρόνησιν τὰ δεινά, ἵνα μὴ ἐξολοθρευθῶσιν ἐντελῶς, ἕως ὅτου ἔλθῃ ἡ ὥρα» . . . «Πληροφορηθεὶς δὲ τότε ὁ Ναπολέων ὅτι οἱ Σφακιανοὶ εἶναι ἀριστοὶ σκοπευταὶ ἐδήλωσεν ἐπιθυμίαν ἵνα ἴδῃ τοῦτο ἰδίῳις ὄμμασι, καὶ πρὸς τοῦτο ἐπέδειξε σημεῖον λεπτὸν μακρόθεν, ἵνα ὀρίωσιν ἐπ' αὐτοῦ ὄπλοβολὰς τινὰς. Οἱ τυχόντες τότε ἔρριψαν πρὸς ἐκεῖνο λίαν ἐπιτυχῶς. Εἶτα δὲ ἔβαλον ἄλλο λεπτότερον καὶ μᾶλλον ἀπομεμακρυσμένον σημεῖον, πρὸς ὃ ἐξεκένωσαν πλεῖστα τυφέκια μετ' ἀκριβοῦς ἐπιτυχίας. Ὁ Ναπολέων θαυμάσας τότε τὴν τόσῃ ἐπιτηδειότητῃ αὐτῶν ἐδήλωσεν ἐπιθυμίαν, ἵνα ἀκολουθήσωσιν αὐτῷ ὅσοι ἤθελον ὡς σωματοφύλακες».

«Οἱ Σφακιανοὶ κατεχόμενοι, ὡς εἴρηται, ὑπὸ τῆς ἰδέας, ὅτι αὐτὸς ἔσεται ὁ ἐλευθερωτὴς τῆς Κρήτης καὶ τοῦ Γένους ἠκολούθησαν αὐτῷ 80 ἄνδρες περίπου ὑπὸ τὴν ἀρχηγείαν τοῦ Ἰωάννου Δασκαλάκη, ἀδελφοῦ τοῦ ἔπειτα ἀναδειχθέντος ἀρχηγοῦ Γεωργίου Τσελεπῆ. Ὁ Ἰωάννης οὗτος ἐπωνομάζετο καὶ **σκατόβεργα** διὰ τὸ ταραχῶδες καὶ σκαιὸν τοῦ τρόπου του. Ἀποπλεύσας δ' ἐκ Σφακιῶν ὁ Μ. Ναπολέων διὰ τὴν Αἴγυπτον συμπεριέλαβε τούτους· περιπλέων δὲ τὴν Ἱεράπετραν ἐξῆλθε καὶ διηνυκτέρευσε καὶ ἐκεῖ» (α).

(α) Ὡς συνέχειαν ὁμοῦ, τρόπον τινά, τῆς ἀνωτέρω ἀφηγήσεως τοῦ Παπαδοπετράκη καὶ πρὸς ἐπιχώριον αὐτῆς προσθέτομεν ἐνταῦθα καὶ τὰ: ἐξῆς πληροφορίας, ἃς μετέδωκεν ἡμῖν ὁ Κρητὴς στρατηγὸς Νικόστρατος Καλομενόπουλος, ἀκαταπόνητος μελετητὴς τῆς ἱστορίας καὶ συγγραφεὺς διαφόρων ἔργων: Εἶχον μεταβῆ, διηγείται ὁ Στρατηγὸς εἰς τὸ ὄροπέδιον τοῦ Λασηθίου καὶ ἡμέραν τινὰ εὐρέθη ἐν οἰκίᾳ χωρικοῦ τοῦ χωρίου **Τζεομάδο**. Ἐκαθήμεν ἐπὶ χωρικῆς μακρᾶς ἕδρας (καναπέ), ὁπότε ὁ συνομιλητὴς μου χωρικός μου λέγει: «Ἰδὲ αὐτοῦ ποῦ κάθεται, στρατηγέ, ἐ-άθησε καὶ ὁ Μ. Ναπολέων, ὅταν ἐπενοῦσε μὲ τὸ στόλο του νὰ πάῃ εἰς τὴν Αἴγυπτον». Ἐπὶ τῇ ἀπροόπτῃ ταύτῃ ὁμολογία ἐξήτασα τὸν χωρικόν, ὅπως καὶ μοὶ ἀνεκοίνωσε τὰ ἐξῆς, ὡς ἐγνώριζε ταῦτα ἐκ παραδόσεως. Ὁ Γαλλικὸς στόλος προσήγγισε εἰς τὸν ὄρμον «Ψορὴ Φοράδα», ἀξιοματικοὶ δὲ τινες Γάλλοι ἐξέδραμον χάριν ἀναψυχῆς ἴσως ἢ καὶ δι' ἄλλους λόγους μέχρι τοῦ Λασηθίου· φθάσαντες εἰς Τζεομάδο, ἐγένοντο δεκαὶ ὑπὸ τῶν χωρικῶν, οἵτινες ἔσπευσαν νὰ προσφέρωσιν αὐτοῖς τὰς ὑπηρεσίας των. Περαιωθέντος τέλος τοῦ σκοποῦ τῆς ἐκδρομῆς οἱ ἐπισκέπται ἠτοιμάσθησαν πρὸς ἀναχώρησιν, ἐξήτησαν δὲ νὰ πληρώσωσιν εἰς τὸν ξενίσαντα αὐτοῖς χωρικὸν ποσὸν τι χρηματικὸν διὰ τὰ παρατεθέντα αὐτοῖς φαγώσιμα κ.λπ. Τοῦτου ὁμοῦ ἀρνηθέν-

Μετ' οὐ πολὺ τέλος ὁ Ναπολέων κατηνθύνθη εἰς Αἴγυπτον, ἐπηκολούθησε δὲ ἡ ἄμεσος αὐτοῦ κατὰ τοῦ Καΐρου προέλασις, ἣτις συνήσπισε τότε τὸν Σουλτάνον Σελῆμ μετὰ τῆς Ἀγγλίας καὶ Ρωσσίας· τὴν συμμαχίαν δὲ ταύτην ἐπέκρωσε κατόπιν ἢ κατὰ τὴν 1 Αὐγούστου καταστροφή τοῦ Γαλλικοῦ στόλου ὑπὸ τοῦ Νέλσωνος εἰς Ἀβουκίρ, ἣτις καὶ ἐμείωσε τὸ Γαλλικὸν γόητρον ἐν Ἀνατολῇ.

Ἐπανελθὼν δὲ εἰς Γαλλίαν ὁ Ναπολέων, διηγεῖται ὁ Παπαδοπετράκης, παρέλαβεν ὅσους ἔζων Σφακιώτας καὶ ἔθετο αὐτοὺς εἰς ἀξιώματα, πλὴν καὶ τούτων ἡ τύχη ἀγνοεῖται (β). Αἱ ἐλπίδες ὁμοῦ τῶν Κρητῶν καίτοι βαραθροθεῖσαι ἐκ τῆς κατόπιν τῆς ἀνωτέρω τοῦ Ναπολέοντος ἐκστρατείας ἐκβάσεως τῶν Εὐρωπαϊκῶν πραγμάτων, ἀνεπερώθησαν πάλιν, ὡς καὶ αἱ τῶν λοιπῶν Ἑλλήνων, ὅταν κηρυχθέντος κατόπιν πολέμου μετὰ τῶν συμμαχουσάντων Ρωσσίας καὶ Ἀγγλίας καὶ τῆς ἀντιπάλου αὐτῶν Γαλλίας, αὐτὴ ἔμεινε ἀνευ συμμαχῶν, ἀπεφασίσθη δὲ ἡ ἀνακήρυξις τῆς Ἑπτανήσου εἰς αὐτόνομον πολιτείαν ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχίαν τῆς Πύλης καὶ τὴν στρατιωτικὴν προστασίαν τῆς Ρωσσίας. Ὁ Τσάρος ἐπισήμως τότε ὑπεσχέθη δι' αὐτογράφου ἐπιστολῆς ἐνόρκως πρὸς τοὺς Ἑπτανήσιους ὅτι «θὰ τοῖς παράσχῃ τὴν προστασίαν του καὶ σταθερὰν βοήθειαν, ὅπως τοὺς ἐγκαταστήσῃ εἰς τὴν λαμπρότητα τῶν οἰκείων προγόνων». Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1798 Ἀγγλορωσσοτουρκικὸς στόλος κατελάμβανε τὰ Κύθηρα, Ζάκυνθον, Κεφαλληνίαν, Λευκάδα καὶ Ἰθάκην, τῶν Γάλλων ἀποχωρησάντων εἰς Κέρκυραν. Τὸν Φεβρουάριον ὁμοῦ τοῦ 1799 παρεδίδοτο εἰς τοὺς συμμαχοὺς καὶ ἡ νῆσος αὕτη καὶ οὕτω τὸ Κράτος τοῦ Ναπολέοντος ἐν Ἑπτανήσῳ κατελύθη, ἀτυχήσαντος καὶ τοῦ

τος νὰ λάβῃ χοίματα οἱ Γάλλοι εὐχαριστήσαντες καὶ ἀποχαιρετίσαντες ἀπλήθον. Εὐθὺς ὁμοῦ μετὰ τὴν ἀναχώρησίν των ἡ σύζυγος τοῦ ξενίσαντος χωρικοῦ ἐπιδιορθοῦσα τὰ ἐπὶ τοῦ καθίσματος, ἐφ' οὗ ἐκάθησαν οἱ ξένοι, σκεπάσματα, παρητήρησε χρυσὰ τινὰ νομίσματα καὶ τεμάχιον χάρτου (πιθανῶς ἐπισκεπτήριον) ἐφ' οὗ ἦσαν γεγραμμένοι αἱ λέξεις: **Ναπολέων Βοναπάρτης**. Ἐκαστος φαντάζεται τὴν ἐξπληξίν τοῦ χωρικοῦ καὶ τῶν ἄλλων συγχωρίων του, ὅταν ἔμαθον ὅτι ὁ Μ. Ναπολέων ὁ Βοναπάρτης εὐρίσκετο μετὰ τῶν ἐπισκεφθέντων αὐτοῦ Γάλλων στρατιωτῶν.

(β) Τὸ 1839 ἔζη εἰσέτι ὑπέργηρος ἐν Μασσαλίᾳ ὁ Σήφης Σχορδαλὸς ἐκ Κομητᾶδων, ὅπου κατὰ τύχην ἐγνωρίσθη μὲ τινὰς ναυτικούς Σφακιανούς, πλὴν ὀλίγον ἐφρόντιζε πλέον περὶ τῆς πατρίδος του. Ἐνταῦθα διέμενε ὡς ἀπόμαχος γυμνάζων τοὺς Γάλλους εἰς τὸ σκοπεῖν καὶ ξιφομαχεῖν, εἰς ἃ ἦτον ἀριστα γυμνασμένος. Ὁ ἀρχηγὸς αὐτῶν Ἰωάννης Δασκαλάκης ἐπαῆλθεν ἐκ Γαλλίας καὶ ἀπέθανεν εἰς Σφακίαν. Ἀπαγοίτηυσις κατέλαβε τότε τοὺς ἀκολουθήσαντας τὸν Ναπολέοντα Σφακιώτας, ὅπως καὶ τοὺς ἄλλους Ἑλληνας περὶ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς πατρίδος των.

προσποιομένου τὸν φίλον εἰς τὸν Ναπολέοντα Ἀλῆ πασᾶ τῶν Ἰωαννίνων εἰς τὰς ὑπὲρ ἐπεκτάσεως τοῦ ἰδίου κράτους προσπάθειάς του. Οὕτως ὁ Ναπολέων ὅστις δὲν ἐτήρησε τὰ μετὰ τοῦ Στεφανόπολι συμπεφωνημένα, ἀλλ' ἠθέλησε διὰ τῶν ὑποσχέσεών του νὰ τηρήσῃ τοὺς Μανιάτας καὶ τοὺς Πελοποννησίους ἐν ἐξεγέρσει, καθ' ὃν χρόνον διενήργει τὴν κατὰ τῆς Αἰγύπτου ἐκστρατείαν του, παροτρύνων καὶ τὸν πολὺν τοῦ Βιδινίου σατραπὴν Πασβάντογλου κατὰ τῆς Τουρκίας καὶ εἰς τοὺς Κρήτας, οὓς ἐκολάκευεν ὡς εἶδομεν, πολλὰ ὑποσχόμενος, εὐρέθη ἠπατημένος εἰς τὴν πολιτικὴν του, ἐξαπατήσας καὶ οὗτος τοὺς Ἕλληνας. Ἡ Λουίζα Μπελόκ (Belloq) μελετήσασα τὰ Γαλλικὰ ἀρχεῖα ὄνειδίζει τὴν πολιτικὴν τοῦ Ναπολέοντος, ὅστις κατ' αὐτὴν δὲν ἠθέλησε νὰ ἀνακαινίσῃ τὸν ἀρχαῖον κόσμον ἐπὶ ἐδραιωτέρων βάσεων ἐλευθερῶνων τοὺς Ἕλληνας «Καίτοι, λέγει, ἡ Θεία Πρόνοια τοῦ ὑπέδειξε τὴν ὁδόν, δὲν ἐδέχθη τὴν πρόσκλησιν». Πολὺν δὲ πιθανὸν ἂν ὁ Ναπολέων ἤρχετο εἰς Κέρκυραν ὅτι ἅπασα ἡ Ἑλλάς θὰ ἐπανίστατο καὶ μετὰ τῶν Ἑλλήνων, παρ' αὐτοῦ ὕλικῶς ἐνισχυομένων θὰ προήλανεν ἀκόπως εἰς τὸ Βυζάντιον ἡγουμένον τῶν Μανιατῶν, τῶν Πελοποννησίων, καὶ τῶν Κρητῶν.

Ἐν τούτῳ οἱ ἀθάνατοι ὕμνοι τοῦ ὑπὸ τῆς Αὐστριακῆς ἐξουσίας τοῖς Τούρκοις παραδοθέντος καὶ εἰς Βελιγράδιον στραγγαλισθέντος ἔθνομάρτυρος Ρήγα τοῦ ἐκ τῶν Φερῶν (1798) καὶ ἰδίᾳ ὁ θούριος:

Ὡς πότε παλληκάρια νὰ ζοῦμε σ' τὰ στενὰ

Μονάχοι σὰν λιοντάρια, σ' ταῖς ράχαις σ' τὰ βουνά...

ὅστις ἦτο κήρυγμα πρὸς ἅπασαν τὴν Ἀνατολὴν ἐξεγέρσεως κατὰ τῆς αὐθαιρεσίας τοῦ Σουλτάνου καὶ ἐν ἔτος μετὰ τὸν θάνατόν του ἐπροξένησαν πανταχοῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ μεγίστας ἐντυπώσεις καὶ συγκινήσεις. Ἐν Κρήτῃ δέ, ἔνθα ἡ γιενιτσαροκρατία εἶχε περιορίσει πᾶσαν ἐκπαίδευσιν, οἱ δὲ νέοι ἐμάνθανον τὰ πρῶτα γράμματα ἐν τοῖς χωρίοις τῶν ὑπὸ τῶν ἱερέων εἶτα δὲ τὰ ἀνώτερα μόνον ἐν ταῖς διασωθείσαις μοναῖς ἐν αἷς σὺν τῷ χρόνῳ ἐδιδάσκοντο καὶ τὰ ποιήματα τοῦ Ὀμήρου καὶ Πινδάρου, οἱ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἱερωμένοι, εἰς οὓς ὀφείλεται ἡ διατήρησις οὐ μόνον τῆς γλώσσης καὶ τοῦ ἔθνισμοῦ ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς καθ' ἡμέραν κινδυνευούσης ἐκ τῶν ἐξομώσεων θρησκείας δὲν ἀπετόλμησαν ἐν τέλει καὶ αὐτὰ τὰ τοῦ Ρήγα νὰ διδάξωσι ποιήματα: «Οὐδέποτε θὰ λησμονήσω» διηγεῖται ὁ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἔτι σπουδάζων Νικ. Ρενιέρης, (18) ἐκ τῶν σημειώσεων τοῦ ὁποίου πολλὰ ἀρνούμεθα ἱστορικὰ τῆς ἐποχῆς ταύτης, «ὅταν πλησίον τῆς Τρουπητῆς τῆς Γραμβούσης καὶ πέραν τῆς μονῆς Κυρίας Γωνιάς διηγεῖτο ὁ διδάσκαλος Κλεόβουλος τὴν ἀρχαίαν μας ἱστορίαν· ἐκ

τοῦ εὐλογημένου δὲ αὐτοῦ στόματος ἠκούαμεν τὰ περὶ πτώσεως τῆς Κων]πόλεως καὶ τοῦ ἐνδόξου θανάτου τοῦ Παλαιολόγου. Ἐκεῖνος σὺν τῷ χρόνῳ μᾶς ἀπήγγειλε καὶ τὰ ποιήματα τοῦ Ὀμήρου καὶ Πινδάρου, συγχρόνως ὅμως καὶ τὰ τοῦ μεγάλου Ρήγα τοῦ Βελεστινλῆ. Τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐφυγαδεύθη καὶ ὁ κατόπιν Ἀχαΐας καὶ Ἑλλίδος Ἐπίσκοπος Μισαὴλ Ἀποστολίδης εἰς Χανία ἐκ τῆς Μονῆς Κυρίας Γωνιάς ἐντὸς κοφίνου κόπρου καὶ ἐκεῖθεν εἰς Πάτμον. Ἦρχιζε πλέον ὁ διωγμὸς τῆς σχετικῆς ἐκπαιδεύσεώς μας».

Ἐκ τῆς περικοπῆς ταύτης τῶν σημειώσεων τοῦ Ρενιέρη προκύπτει ὅτι πνεῦμα ἐλευθερίας περιίπτατο πλέον καὶ ἐν Κρήτῃ, ὅπως καὶ ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι, μεθ' ὅλην τὴν τρομακτικὴν τοῦ γενιτσαρισμοῦ ἐπιβολήν, ὁ δὲ ὑπ' αὐτοῦ ἀναφερόμενος διδάσκαλος Κλεόβουλος προφανῶς δὲν ἦτο ἄλλος ἢ τις τῶν ἀποστόλων τοῦ ἔθνομάρτυρος, κατηχηθεὶς πιθανώτατα παρ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου ἢ καὶ ἄλλου ἐκ τῶν ὀλίγων, οἵτινες ἀπετέλεσαν τὸν στενὸν αὐτοῦ κύκλον.

Μετὰ δὲ τὴν ἐκδίωξιν ὑπὸ τοῦ Ἀγγλορωσικοῦ στόλου τῶν Γάλλων καὶ ἐκ τῆς Κερκύρας ἐσχηματίσθη ἡ **Ἰόνιος Πολιτεία** τῶν Ἑπτανήσων ὑπὸ τὴν Ρωσικὴν προστασίαν, φόρου ὑποτελῆς τῇ Τουρκίᾳ, παραχωρηθέντων αὐτῇ καὶ τῶν πρώην ἐπὶ τῆς Ἠπείρου Ἑνετικῶν κτήσεων Βονίτσης, Πρεβέζης, Βουθρωτοῦ καὶ Πάργας.

Τῇ 30 Δεκεμβρίου τοῦ 1806 ἡ Τουρκία ἐπὶ Σελῆμ τοῦ Γ'. ἐκήρυττε τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Ρωσίας, ἐνθαρρυνθεῖσα ὑπὸ τῶν ἐν Εὐρώπῃ κατορθωμάτων τοῦ Ναπολέοντος καὶ ὑποκινηθεῖσα ὑπ' αὐτοῦ· ἡ δὲ Ἀγγλία ἵνα ἀποσπᾷ αὐτὴν ἀπὸ τῆς Γαλλικῆς συμμαχίας ἀπέστειλε τὸν στόλον αὐτῆς, ὅστις ὑπὸ τὸν ναύαρχον Δούγκφορθ καὶ τὸν ὑποναύαρχον Λεβὴν διαβὰς διὰ τοῦ ἀδιαβάτου νομιζομένου Ἑλλησπόντου ὑπὸ χάλαζαν σφαιρῶν τῶν παρακτίων φρουρίων ἐπεφάνη πρὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Δυστυχῶς τὸ μέγα κατόρθωμα ἔμεινεν ἄνευ ἀποτελέσματος. Πρὸς γενικὴν δὲ κατάπληξιν τῆς Εὐρώπης ὁ Ἀγγλικὸς στόλος ἐξῆλθε μετ' ὀλίγας ἡμέρας, διότι στερούμενος ὁδηγῶν κατῆλθεν εἰς διαπραγματεύσεις, εἰς ἃς οἱ Τοῦρκοι ἀνέκαθεν ἀνεδείχθησαν ἀριστοτέχναι. Οὕτως ὁ Σελῆμ χειραγωγούμενος δεξιῶς ὑπὸ τοῦ Σεβαστιάνη ὠχύρωσε διὰ τῶν Γάλλων ἀξιωματικῶν τὸν Βόσπορον, τὸν Κεράτιον καὶ τὰ Λαοδανέλλια, συμπράξαντος καὶ τοῦ Γρηγορίου Ε', οὕτω δὲ οἱ Ἄγγλοι εὐρεθέντες πρὸ ἀπροόπτων ὀχυρώσεων καὶ φοβηθέντες ἔγκλεισιν εἰς παγίδα ἐξῆλθον μετὰ ἔνδεκα ἡμέρας καὶ συνήντησαν τὸν ἄρτι ἀφικόμενον Ρωσικὸν στόλον τοῦ Σενάβιν, ὅστις ἐκ τῆς Ἑπτανήσου, ὅπου εὐρίσκετο, πλεύσας ἀνὰ τὸ Αἰγαῖον εἶχε προσπαθήσει (27 Φεβρ. τοῦ 1807) νὰ ἐξεγείρῃ τοὺς

νησιώτας καὶ ἐπιτύχη τὴν μερικὴν τῶν Ὑδραίων ἐξέγερσιν, καταπολεμηθεῖσαν ὅμως ὑπὸ τοῦ Βούλγαρη, Μιαούλη κ.λ.π. οἵτινες δὲν ἔκριναν τότε εὐλογον τὴν περίστασιν πρὸς ἐπανάστασιν.

Ἡ Τουρκία λοιπὸν ἐφαίνετο ὅτι ἔμεσουράνει καὶ πάλιν. Δεινὰ ὅμως ἔμελλον νὰ ἐπέλθωσι μετ' ὀλίγον ἐσωτερικαὶ καὶ ἐξωτερικαὶ δι' αὐτὴν περιπέτεια. Ὁ Σελῆμ ὅστις ἦτο ὁ ἡμερώτερος καὶ συνετώτερος τῶν Σουλτάνων, καὶ ὅστις οὐ μόνον πρὸς τοὺς Ἑλληνας ἀναδειχθεὶς ὡς οὐδεὶς ἄλλος φιλόανθρωπος καὶ καλοκάγαθος, ἀλλὰ καὶ μεγάλην ἐπεχείρησεν ἐσωτερικὴν μεταρρύθμισιν, συνεκρότησε τότε καὶ νέον ἐπὶ τὸ εὐρωπαϊκώτερον ὀργανωθέντα στρατὸν (Νιζάμ Τζεδίτ). Ἐκ τούτων ὅμως πάντων σφόδρα δυσηρεστήθησαν οἱ τε οὐλεμάδες καὶ οἱ γενίτσαροι. Ὄθεν τῇ 28 Μαΐου 1807 ἐξεργάγη ἐν Κωνσταντινουπόλει στάσις, δι' ἧς καθηρέθη μὲν ὁ Σελῆμ, ἀνηγορεύθη δὲ ὁ ἐξάδελφος αὐτοῦ Μουσταφᾶς ὁ Δ'. Εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ταύτην ἀνατροπὴν, ἧτις σπουδαίως ἐπηρέασε καὶ τὴν Κρήτην, στρατοκρατηθεῖσαν ἤδη πλείοτερον ὑπὸ τῶν ἀφρυσιάστων καὶ ἐκεῖ γενιτσαρῶν, προσετέθη μετ' ὀλίγον ἐξωτερικὴ περιπέτεια δαινοτάτη, διότι συνωμολογήθη περὶ τὰ τέλη τοῦ Ἰουλίου εἰρήνη μεταξὺ Ρωσίας καὶ Γαλλίας εἰς **Τιλσίτ**, ὡς ἐκ τῆς ὁποίας ἀπεμονώθη μὲν ἡ Ἀγγλία, συνεμάχησε. Ἐπὶ πάλιν αἱ δύο δυνάμεις αἱ ἥμισυ κηδόμεναι περὶ τῆς τοῦ ὀσμανικοῦ κράτους ἀκαίρετότητος. Τῷ ὄντι διὰ τῆς εἰρήνης ἐκείνης ὁ Ναπολέων συνεφώνησε πρὸς τὴν πρὸ μικροῦ ἀντίπαλον τὴν διανομὴν τοῦ ὀσμανικοῦ κράτους, ἔλαβεν ὡς προκαταβολὴν ἀπέναντι τῆς ἐνισχύσεως τὴν ὁποίαν ἤθελε δώσει εἰς τὸν Τσάρον πρὸς διαμελισμὸν τοῦ κράτους τούτου τὰς Ἰονίους νήσους καὶ τὰ ἐν Δαλματία φρούρια καὶ μετ' ὀλίγον παρεχώρησε ρητῶς εἰς τὴν Ρωσίαν τὰς παριστρίους ἡγεμονείας ἐκτὸς τῆς Ρωμυλίας. Ἐρωτηθεὶς ὅμως ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου διὰ τὴν Τουρκικὴν πρωτεύουσαν, ἔδωκεν ἀπάντησιν αὐστηρῶς ἀρνητικὴν: «Τὴν Κωνσταντινούπολιν! Οὐδέποτε! Αὐτὸ θὰ ἐσήμαινε κοσμοκρατορίαν!» (α)

Ἡ **Κρήτη**, ὡς καὶ ἡ Ἀλβανία, Θεσσαλία καὶ Πελοπόννησος διὰ μυστικοῦ τῆς συνθήκης ἄρθρου ἠθέλον περιέλθει εἰς τὴν Γαλλίαν (Σάθα. Τουρκοκρατ. Ἑλλάς σελ. 604). Ἐπηκολούθησαν ὅμως ἄλλα γεγονότα ματαιώσαντα τὴν συμφωνίαν ταύτην τῶν ἰσχυρῶν «ὁ δὲ Θεὸς τῆς Ἑλλάδος», λέγει ὁ Σάθας, «ὁ παραλύσας τὰ περὶ Τουρκίας πονηρὰ διανοήματα πάντων τῶν ἰσχυρῶν κατακτητῶν συνέχυσεν καὶ τὰς διαθέσεις αὐτῶν ταύτας καὶ οὕτω ἡ Ἑλλάς ἀπὸ βεβαίου καὶ τότε ἐσώθη ναυαγίου».

(α) Βλ. Ἐρβέρτου Φύσερ: Ναπολέων Τόμ. Β' σελ. 47.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

ΘΑΛΙΑ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΕΠΙ ΜΑΧΜΟΥΤ ΤΟΥ Β'. — ΓΕΝΙΤΣΑΡΟΙ ΚΑΙ ΚΑΚΟΥΡΓΗΜΑΤΑ ΑΥΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΑΥΤΟΥ ΕΤΗ. — ΣΤΑΣΙΣ ΕΝ ΧΑΝΙΟΙΣ (1810). — Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΤΥΡΑΝΝΟΥ ΑΛΗΔΑΚΗ. — ΛΑΚΚΙΩΤΑΙ ΑΡΜΑΤΩΛΟΙ

Ἐν τούτῳ Μουσταφᾶς ὁ Δ'. φοβούμενος ἐξέγερσιν τῶν γενιτσαρῶν ἐν τῷ κράτει τοῦ διέλυσε τὰ τακτικὰ τάγματα τῶν Νιζάμ. Τὰ πράγματα ὅμως τοῦ κράτους ἐχειροτέρευσαν, συνωμοσία δὲ ἐξυφανθεῖσα πρὸς ἐπαναφορὰν τοῦ καθαιρεθέντος Σελῆμ ἐπὶ τοῦ θρόνου, κατέληξεν εἰς τὸν φόνον τούτου καὶ τὴν ἀνακήρυσιν ὡς Σουλτάνου τοῦ Μαχμούτ τοῦ Β', δευτεροτόκου υἱοῦ τοῦ Ἀβδούλ Χαμήτ Α'. Πρῶτον μέλημα τοῦ νέου Σουλτάνου ἦν ἡ διάλυσις καὶ ἐκμηδένησις τῶν γενιτσαρῶν ἢ ἀδεξία ὅμως διαχείρισις τοῦ ζητήματος ὑπὸ τοῦ τότε μεγάλου Βεζύρου Μουσταφᾶ προὐκάλεσε στάσιν αὐτῶν, βοηθῶντος δὲ καὶ τοῦ παρασυρθέντος ὑπ' αὐτῶν λαοῦ, ὁ μὲν μέγας Βεζύρης ἐκλείσθη εἰς τὸ μέγαρόν του, ὅπου εὐρέθη νεκρός, ὁ δὲ Μουσταφᾶς ὁ Δ', ὃν οἱ γενίτσαροι ἐσκόπουν νὰ ἀναβιβάσωσι πάλιν ἐπὶ τοῦ θρόνου ἐφονεύθη. Ἐπὶ τοῦ θρόνου ἀνῆλθε τότε πάλιν ὁ ἐκ τοῦ γένους τῶν Ὄσμάν, μόνος ἀπομείνας καὶ ὑπὸ τοῦ σώματος τῶν Σεϊμάν ὑποστηρικθεὶς ἀνωτέρω Μαχμούτ ὁ Β'. (1808—1839). Κατὰ τοὺς διαρρέυσαντας δὲ τούτους χρόνους ἐξεδιώκοντο ὁ εἰς μετὰ τὸν ἄλλον, οἱ πασάδες διοικηταὶ τῆς ἀτυχοῦς Κρήτης ὑπὸ τῶν στασιαζόντων καὶ ἐκεῖ γενιτσαρῶν ἢ δὲ νῆσος ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην ὑφίστατο τότε τὴν τυραννίαν αὐτῶν. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἀπὸ ὀλίγων ἐτῶν πρὸ τῆς ἀρχῆς τῆς 18ης ἑκατονταετηρίδος καὶ αἱ ἄλλαι μεγάλαι τοῦ Αἰγαίου νῆσοι, ἡ Ρόδος, ἡ Κύπρος, ἡ Μιτυλήνη καὶ ἡ Σάμος πολὺ ὑπέφερον ὑπὸ τὴν ὀθωμανικὴν διοίκησιν καὶ ἐνῶ ἄλλοτε πλούσιαι οὖσαι ἀπετέλουν καὶ ἴδια κράτη, ἔχοντα ἰδίους στόλους καὶ διεξῆγον ποικίλην ἐμπορίαν καὶ προσοδοφόρον, νῦν ἐξαιρέσει τῆς Χίου ἐμαρτύροντο· αἱ μικρότεροι ὅμως αὐτῶν μὴ ἔχουσαι κατοίκους ὀθωμανοὺς καὶ μὴ ὑποκείμεναι εἰς πασᾶν (Σελ. 47), διαρκῶς παρ' αὐταῖς διαμένοντα, ἀλλ' εἰς τὸν καπετὰν πασᾶν, ὅστις δὲν ἐπεσκέπτετο αὐτὰς ἢ ἐκ διαλειμμάτων, ἐπειδὴ διεξῆγεν οὗτος τὰς μετ' αὐτῶν διαπραγματεύσεις διὰ τοῦ ἐκάστοτε διερμηνέως τοῦ στόλου, ὅστις τὸ πλείστον ἦτο Ἑλλήν, οἱ νῆσοι αὗται ἐπροστατεύοντο ὑπ' αὐτοῦ ἐκ

παντός τρόπου· διὰ τοῦτο δέ, καίτοι αἱ πλεῖσται ἄγονοι, ἄνδρῳ καὶ ἀλίμενοι ἐπρόκοπτον πολλάκις θαυμασίως καὶ ἐπλουτίζοντο.

Μόνη δὲ ἡ Κρήτη ἐξ ὅλων τῶν νήσων τούτων σὺν τῇ μεγάλῃ πτωχείᾳ, εἰς ἣν οἱ Χριστιανοὶ κάτοικοι αὐτῆς περιέπεσαν, ἐκινδύνευσεν πολλάκις ν' ἀπολέσῃ τὴν τε θρησκευτικὴν συνείδησιν καὶ τὸν Ἑθνισμὸν. Ὁ Τουρκικὸς πληθυσμὸς ἔνεκα τῶν ἀθρῶν ἐξομώσεων ἠϋξήσῃ σημαντικῶς καὶ κατὰ τρόπον πολὺ ἐπικίνδυνον, ἀνακοπεῖς μόνον κατὰ τὴν τοῦ 1821 ἐπανάστασιν, ἣτις ἀνεξωγόνησε τὸ ἐθνικὸν αἴσθημα. Ἐκ τῶν ἀρνησιθρήσκων δὲ τούτων Κρητῶν κατάγονται οἱ μέχρι τῆς ἐνώσεως τῆς νήσου μετὰ τῆς Ἑλλάδος λεγόμενοι Τουρκοκρήτες, ὅπως ἄλλως ἐφανερώνη ἡ κατασκευὴ τοῦ σώματός των, ἢ φυσιογνωμία, τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα καὶ μάλιστα ἡ γλῶσσα των, ἣτις ἦτο πάντοτε Ἑλληνική. Καὶ οἱ ὀλίγοι δὲ Τοῦρκοι, οἱ ἐγκατασταθέντες μετὰ τὴν ἄλωσιν ἐν Κρήτῃ λαβόντες οἱ πλεῖστοι γυναῖκας Κρήσας καὶ ἀνατρεφόμενοι καθημερινῶς ἐν μέσῳ Ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ ἀφῆκαν ἀπογόνους Ἑλληνοφώνους.

Ἡ παράδοσις διεφύλαξεν ἡμῖν τὰ ὀνόματα καὶ ἄλλων πολλῶν γενιτῶν Τουρκοκρητῶν, οἵτινες ἐκτὸς τῶν ἄλλων προαναφερθέντων, ἔδρασαν ἐν κακουργίᾳ ἐν τῷ δυτικῷ διαμερίσματι, ὡς οἱ Τσοῦνοι, οἱ Τζενάληδες, οἱ Τρόρηδες, οἱ Μαῖστορηδες, οἱ Βεντουρηδες, οἱ Ὁμέρηδες, οἱ Τρωδοὶ Δερβίσης καὶ Καουρο — Μεμένης, οἱ Τσοῦκοι πάντες οὗτοι ἐν Σελύνῳ καὶ ὁ σχετικῶς ἠπιώτερος τούτων Κασὶμ ἀγάς ἐν Χανίοις, ὃν θὰ ἴδωμεν καὶ κατωτέρω ἐπὶ Ὀσμὰν πασᾶ τοῦ Πηγάρη, οἱ Τρουλιανοὶ καὶ ὁ Γέρω — Ἀχμέτ εἰς Κάϊναν τοῦ Ἀποκορώνου, οἱ Σεραϊλῆδες καὶ ὁ Γενιτσαράκης εἰς Νέον — χωρίον αὐτοῦ ὁ Καμαριανὸς ἐν Κισιάμῳ καὶ ἄλλοι, ἀναχαιτιζόμενοι πολλάκις ὑπὸ τολμηρῶν, ὡς εἶδομεν, χριστιανῶν. Ἐν δὲ τῇ Ρεθύμνῃ ἔδρασαν οἱ Τζιτζαροπόλιδες Χουσεῖν, Ὀσμὰν καὶ Ἐμὶν Σινὰν ἀγάς Σταφυλάς, ὅστις ὅμως ἔσωσε κατ' ἐξαίρεσιν χριστιανούς τινας ὡς καὶ ὁ Ἀλμπάνης, ὁ Κέκερης, ὁ Χατζῆ — Χουσεῖν, ὁ Δελῆ — Χουσεῖν, ὁ Γετίμης Ἀλῆς καταστραφεὶς ἐν τῇ μονῇ Ἀρκαδίου (Συλλ. ποιημ. Φαφουτάκη) καὶ ὁ Σελῆμ — βέης· Οὗτοι εὐχοχούμενοι ἡμέραν τινα ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ Μυλοποτάμου Πρῖνος, προσεκάλεσαν τὰς πλησίον γυναῖκας πρὸς διασκέδασιν· διαρκοῦντος δὲ τοῦ ἀνοσίου χοροῦ ῥίπτοντες ἐπὶ τοῦ σανιδώματος κόκκους **ροβίου** καὶ **ψαραῖς** (βίκοι) ἠνάγκαζον αὐτὰς νὰ πατῶσιν χορεύουσαι, αὐταὶ δὲ ὀλισθαίνουσαι καὶ ἀνατρεπόμεναι παρεῖχον οὕτως αὐτοῖς εὐχάριστον θέαμα· οἱ αὐτοὶ δὲ μετὰ τοῦτο κόπτοντες μικρὰ τεμάχια ἄρτου καὶ τοποθετοῦντας αὐτὰ ἐπὶ εὐνοήτου μεταξὺ τῶν σκελῶν μέλους τοῦ σώματός των ἐκάλουν

τὸν ἐνώπιον αὐτῶν βία ἰστάμενον ἱερέα τοῦ χωρίου καὶ τὰς γυναῖκας νὰ λάβωσιν, ὡς ἔλεγον καγγάζοντες, **ἀντίδωρον**, τὰ ἀσεβῆ τέρατα ἐμπαίζοντες οὕτω τὴν ἱερὰν τοῦ Χριστοῦ θρησκείαν καὶ ἀπειλοῦντες μὲ τὴν μάχαιραν ἀνὰ χεῖρας πάντα ὅστις ἠρνεῖτο νὰ λάβῃ ἐκ τοῦ ἄρτου τούτου. Ἐν δὲ τῇ Ρεθύμνῃ ὁ ὁμότατος Γλυμίδης — Ἀλῆς, ὅστις δι' ἐφόδων προὔξενει καταστροφὰς καὶ ἐρημώσεις χωρίων, φονεθεὶς ἀργότερον μετὰ τοῦ Ἰσμαὴλ Κουντούρη ὑπὸ τῶν Σφακιανῶν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821, ὡς θὰ ἴδωμεν.

Ἄλλὰ καὶ ἐν Μυλοποτάμῳ οἱ Οὐζούζηδες καὶ οἱ Λάζηδες, ἐν δὲ τῷ Ἡρακλείῳ ὁ Νουράκης καὶ ὁ ἐκ Πυργιωτίσης Ἀγριολίδης ἢ Ἀγριολίδης οὐκ ὀλίγας ὁμότητας διέπραξαν. Ἀναφέρεται μάλιστα ὅτι ὁ Ἀγριολίδης ἐξαπατήσας δι' αἰθίοπος τινος τὸν περιφνημὸν κατὰ τὰ μέρη τῆς Μεσσαρῆς καὶ Καινουρίου ἀρματωλὸν καὶ ἀρχηγὸν ἰδίου σώματος Δημήτριον Λόγιον (1809—1811) παρέσυρεν τοῦτον εἰς ἐνέδραν καὶ ἐφόνευσεν αὐτόν. Ὁ θηριώδης Λουμανάκης ἐφόνευσε πρὸ τῶν θυρῶν τῆς ἐκκλησίας ἀρχιεργάτην ξυλουργὸν μὴ σπεύσαντα εἰς πρόσκλησιν αὐτοῦ, ὅπως ἐπισκευάσῃ τὴν οἰκίαν του. Ὁ Ἀλῆ Τσαουσάκης τὸν ἔμπορον Ἀλιφιερᾶκην πρὸ τοῦ καταστήματός του, διότι δὲν ἔδωκεν αὐτῷ ὕφασμα ἄνευ πληρωμῆς. Ὁ Γιαννούσης Τζεβρέμης τὸν Θεοδόσιον πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ φρουρίου, διότι δὲν ἔδωκε αὐτῷ χρήματα, ἀφοῦ ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας τὸν ἐφιλοξένησεν εἰς τὸ κατὰ τὸ χωρίον Περιβόλια μετόχιον τοῦ Σινᾶ· εἰς τὸ αὐτὸ δὲ μέρος δι' ἄλλην ἀφορμὴν ἀσήμαντον τὸν ἀγαθὸν Ἐμμ. Σμουρῆν, Ἐν Μεσαρᾷ οἱ Καρπούζογλου, οἱ Μπεκήρηδες, οἱ Ζούληδες, οἱ Πραζέρηδες, οἱ Κανζάληδες, οἱ Μπετροῆδες, ὧν ὁ Σακίρ ἀγάς ἐφόνευσε ὡς ἀναφέρεται, ἄνω τῶν 200 χριστιανῶν· ὁ φοβερός Ντέρνες, ὅστις ἐφόνευσεν εἰς τὸ χωρίον Σκηνιά Μονοφατίου αὐθημερὸν 16 χριστιανούς. Ἐν Ἱεραπέτρῳ ὁ Μπεγάκης, ὁ Μπεσήρης, ὁ Γιαράλης, οἱ Καρακάσηδες, ὁ Κοπανάς, ὁ Ἀμπετούλης καὶ οἱ Μελβουτάκηδες, Περὶ τοῦ Κοπανᾶ διηγοῦνται ὅτι εἰς μίαν ἡμέραν ἐφόνευσεν 23 χριστιανούς εἰς χωρίον Μεσελέρους. Ἐν Σητεῖᾳ ὁ Ἀχμέτακας, ὁ Δελῆ Ἐφεντάκης καὶ οἱ Ἰμβραῆμ καὶ Μουσταφᾶς Ἐφεντάκηδες (Ἀφεντάκηδες) περὶ ὧν ἀνεφέραμεν ἤδη, ἔθνον καὶ ἀπώλλυν μετὰ τῶν συντρόφων αὐτῶν (ὀρτάκηδων) Χουσεῖν Κρανιοῦ, Μπεχλούλη καὶ Ἀλήκου ἐπὶ ὀκόκληρον τριακονταετίαν, προσηγηθεῖσαν τῆς τοῦ 1821 ἐπαναστάσεως. Ὁ Ἰμβραῆμ δὲ ὑπερέβαλε τοὺς ἄλλους ὁμωνύμους του. Εὐφυῆς καὶ γενναῖος ἀλλὰ σκληρὸς καὶ αἰμοδιψής, διωρισμένος ἀρχηγὸς τῶν ἐν Σητεῖᾳ γενιτσαρικῶν ταγμάτων (ὀρτάδων) διητύθνε τοὺς ὑφισταμένους του εἰς πᾶν εἶδος κακουργίας καὶ ἀνοσίου πρά-

ξεως, ἱκανοποιῶν οὕτω τὰ κακοῦργα ἔνστικτά του. Εἰς τὴν θέλησιν τοῦ τυράννου τούτου ἐκρέματο, ὡς διέσωσεν ἢ παράδοσις, ἢ ζωὴ του δούλου **ἄγγελᾶ**· αὐτὸς ἐκανόνιζε τὴν κίνησιν τῆς κοινωνικῆς του ζωῆς, ἀναμιγνύμενος καὶ εἰς τὰ ζητήματα τῆς θρησκείας καὶ εἰς τὰ οἰκογενειακῆς φύσεως τοιαῦτα· αὐτὸς ἐδίκαιζε καὶ κατεδίκαιζε· αὐτὸς ἐξετέλει τὰς ἰδίας ἀποφάσεις. Ὅσάκις δὲ κατεδίκαιζε τινὰ εἰς θάνατον, διότι μέχρις αὐτοῦ ἔφθανεν ἡ δικαιοδοσία του, αὐτὸς ἐξετέλει τὴν θανατικὴν ποινὴν διὰ χρυσοῦ πελέκειος (σύμβολον τοῦ γενιτσαρισμοῦ) ὃν κατέφερε κατὰ τῆς γεγυμνωμένης σπονδυλικῆς στήλης τοῦ καταδίκου, ὅστις ἐρρίπτετο πρηνῆς ὑπὸ τῶν ὀργάνων του. Τὴν αὐτὴν ποινὴν ἀληθῶς, φαίνεται, ἐφήρμοξε καὶ κατὰ τῶν Τούρκων, ἀλλὰ μόνον ὁσάκις οὗτοι ἐκακούργουν κατὰ ὁμοφύλων. Τὰ κατὰ χριστιανῶν ἐγκλήματα τῶν Τούρκων ἔμενον ἀτιμώρητα καὶ ἀκατάδωκτα.

Οἱ Ἐφεντάκai ἐπέκτηντο ἐκτεταμένα κτήματα, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὸ χωρίον Τουρτούλοι· διὰ δὲ τὴν λίπανσιν αὐτῶν ὑπεχρέουν τοὺς χριστιανούς νὰ μεταφέρωσι δι' ἀγγαριῶν ὠρισμένα φορτία κόπρον· ἀλοίμονον δὲ εἰς τοὺς μὴ ἐκτελοῦντας τὰς θελήσεις των. Ἀναφέρεται ἐπίσης, ὅτι ὁ Ἰμβραήμ ἀνεμιγνύετο καὶ εἰς ζητήματα τελείσεως γάμων μεταξὺ χριστιανῶν, ὁσάκις δὲ παρετηρεῖτο δυστροπία ἐκ μέρους τοῦ ἑνὸς τῶν συμβαλλομένων μερῶν, οὗτος παρεμβαίνων ἔλνε εὐνοϊκῶς τὸ ζήτημα καὶ ἢ τοιαύτη αὐτοῦ ἐπέμβασις ἐθεωρεῖτο ὡς εὐεργέτημα· ἀλλὰ καὶ δι' ἄλλην τινα αὐτοῦ ἐνέργειαν ἐθεωρήθη ὁ Ἰμβραήμ ὡς γενναϊόφρων, τὴν ἐξῆς· ἐπειδὴ εἰς τὸ Ἡράκλειον (Κάστρο) ἐκέκτητο μεγάλην περιουσίαν ἢ οἰκογένεια αὐτοῦ κατὰ τὸ πλεῖστον τοῦ ἔτους διέμενεν ἐκεῖ· κατὰ τινα δὲ ἐποχὴν ὁ Ἰμβραήμ θέλων ἴσως νὰ ἀστερευθῆ ἀπέστειλεν ἡμέραν τινα τὸν παρ' αὐτῷ ὑπηρετοῦντα ἐξ Ἀρμένων χωρικὸν Πέτρον Πορταράκην εἰς τὴν σύζυγόν του κομιστὴν πέρδικος μὲ τὴν ἐντολήν, ὅπως μετὰ τὴν ἐν ὠρισμένῳ συντομωτάτῳ χρόνῳ παράδοσιν τῆς πέρδικος ἐπιστρέψῃ καὶ παρουσιάσῃ αὐτῷ. Ταχύπους ὁ Πορταράκης ἐξετέλεσε τὴν ἐντολήν ἐν χρόνῳ ἔτι μικροτέρῳ τοῦ ὀρισθέντος, ὅτε δὲ παρουσιάσθη εἰς τὸν ἀγᾶν, οὗτος νομίσας ὅτι δὲν ἀνεχώρησεν ἔτι πρὸς ἐκτέλεσιν τῆς ἐντολῆς του ἠτοιμάσθη νὰ τὸν κακοποιήσῃ λέγων· «Μωρὲ κιοπὲκ ὀγλοῦ (σκύλου παιδί) ἀκόμη δὲν ἔφυγες; ἀλλ' ὁ Πορταράκης προλαμβάνων τὴν περαιτέρω ἐξόργισιν τοῦ ἀγᾶ ἀπήντησεν· «Ἐγὼ ἀγᾶ ἐπῆγα καὶ ἐγύρισα». «Μωρὲ κιοπὲκ (μὲ αὐτὴν τὴν φράσιν ἀπηυθύνετο πάντοτε πρὸς τοὺς χριστιανούς) μου λὲς καὶ ψέμματα.» Ὅτε δὲ εἶδε τὴν ἐπιστολὴν τῆς Χανοῦ λέγει· «Ἀφερὴμ μωρὲ, ἀπὸ σήμερα εἶσαι ἐλεύθερος νὰ

πᾶς εἰς τὸ σπίτι σου». Ὁ Πορταράκης ἀρκοῦντως εὐφυῆς ἐξεμεταλλεύθη τὴν ψυχολογικὴν κατάστασιν τοῦ ἀγᾶ καὶ λέγει πρὸς αὐτόν· «Ἐγὼ ἀγᾶ θὰ μείνω εἰς τὸ ἀρχοντικόν σου νὰ ἐργάζωμαι καὶ νὰ τρώω ἐνὰ κομμάτι ψωμί· τί θὰ πάω νὰ κάμω σ' τὸ σπῆτι μου δὲν ἔχω οὔτε ζῶο φορτηγόν, οὔτε βῶδι, οὔτε ψωμί, οὔτε τίποτε!»

Ὁ ἀγᾶς παρ' ἐλπίδα συνεκινήθη τότε ἐκ τῆς ἀφοσιώσεως ταύτης τοῦ ὑπηρετοῦ πον καὶ διέταξε καὶ τῷ ἔδωκαν μίαν ὄνον, μίαν ἀγελάδα ἀπὸ 100 ὀκάδες σίτου καὶ κριθῆς καὶ ἄλλα τροφίμα, συστήσας αὐτῷ νὰ μὴ δόσῃ ἀφορμὴν ἄλλην ἐν τῷ μέλλοντι. Γνωστὸν δὲ ὅτι ὁ Πορταράκης πρῶτον φονεὺς Ὁθωμανοῦ ἐφυλακίσθη εἰς τὰς φυλακάς τῶν Τουρτούλων· πείσας ὅμως τὸν τύραννον, ὅτι εἶχε διαπράξει τὸν φόνον ἐν ἀμύνη εὐρισκόμενος, εἶχεν ἐλευθερωθῆ, περιορισθείσης δὲ τῆς ποινῆς του εἰς καταναγκαστικά ἔργα, κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐκτελέσεώς των ὑπηρετεῖ παρὰ τῷ Ἰμβραήμ, καλλιεργῶν τὰ κτήματα αὐτοῦ. Εἶχε δὲ ἀποκτήσει, φαίνεται, παρ' αὐτῷ κάποιαν ἐμπιστοσύνην καὶ εὐνοίαν. Ἦδη ὅμως ἐλεύθερος ὁ Πορταράκης ἔχων ἴσως καὶ τὸ θάρρος ἐκ τῆς ἐπεικίας τοῦ ἀγᾶ περιήρχετο συχνὰ εἰς προστριβὰς πρὸς ἄλλους ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ κακούργοῦντας γενιτσαρούς, ἕως οὗ καταγγεληθεὶς παρ' αὐτῶν ἐρρίφθη καὶ πάλιν εἰς τὰς φυλακάς. Ἀλλὰ καὶ πάλιν διεσώθη, δραπετεύσας ἐξ αὐτῶν τῆ βοηθείᾳ ἄλλου χριστιανοῦ καὶ θραύσας τὰς ἀλύσεις τῶν ποδῶν του μετὰ τὴν ἔξοδον· καταδιωκόμενος δὲ ἦλθεν εἰς τὸ χωρίον Ζύρον ἐνθα ἐσελθὼν νύκτα εἰς τὴν οἰκίαν Ὁθωμανοῦ ἀπουσιάζοντος ἀφήρесе τὰ ὄπλα αὐτοῦ καὶ τὴν στολὴν. Ὀπλισθεὶς οὕτω ἠκολούθησε τὸν ἀρματωλικὸν βίον, καταδιωκόμενος καὶ ἀναζητούμενος. Ἐνωθεὶς δὲ μετ' ἄλλου ἀρματωλοῦ, τοῦ ἐκ Ζήρου καπετᾶν Καραντώνη, πολλὰ μετ' αὐτοῦ διέπραξεν ἀνδραγαθήματα κατὰ τῶν γενιτσαρῶν τῆς ἐποχῆς του. Ἐκυριάρχουν δὲ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του, ὡς εἶδομεν, φοβεροὶ ὁ Μασλοῦμ Μπεχλούλης καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Ἀλήκος, ἐκ τοῦ χωρίου Ἐπιᾶς καταγόμενοι, ἀπόγονοι δὲ Τούρκων τιμαριούχων, ἔχοντες πολλὰ κτήματα εἰς τὰ περὶ τοῦ χωρίου, ὁ εἰς Χανδρᾶ διαμένων Μεχμέτ ἀγᾶς ἢ Μεχμέτακας, ὁ Μουσταφᾶς Μερασκελτζῆς, ὁ ἐξ Ἀρμένων Χουσεῖν Κρασιός, ὁ Καντζατζόγλου, ὁ τῆς Σκοπῆς Σεοδᾶρ ἀγᾶς καὶ ὁ Ἀχμέτ Ξεσχίσης. Ἡ παράδοσις παρὰ τοῖς ἐγχωρίοις διέσωσε τινα τῶν κακούρημάτων τῶν γενιτσαρῶν τούτων, τὰ ὅποια χάριν τῆς συντομίας παραλείπομεν (βλ. Μονογραφίας ἱστορικῶν γεγονότων Ἐμμ. Ἀγγελᾶκη δικηγόρου), ἀναφέροντες δὲ μόνον τὸ ἐξῆς·

Εἰς τὸ χωρίον Περιβολάκι ὑπῆρχε μικρὰ κόρη ἐξαισίας καλλονῆς ὄρφανὴ πατρός, Ἰνδαλμα τῆς πτωχῆς χήρας μητρός της. Ταύτην ὁ

άνοσιος γενίτσαρος Μεχμέτακας ἀπεφάσισε νὰ καταστρέψῃ· μεταβάς δὲ ἡμέραν τινα, καθ' ἣν ἀπουσίαζεν ἡ μήτηρ της, εἰς τὴν οἰκίαν της συνέλαβε ταύτην καὶ ἠτίμασε διὰ τῆς βίας. Ἡ δυστυχὴς νέα μὴ ἀνεχομένη τὴν ἀτίμωσιν ἐρρίφθη εἰς φρέαρ καὶ ἐπνίγη.

Ἡ μήτηρ αὐτῆς ἀπαρηγόρητος τότε διὰ τὴν ἀπώλειαν τοῦ μόνου τέκνου, της ἔσπευσε πρὸς τὸν ἀρχιτύραννον τῆς ἐπαρχίας Ἀφεντάκην, ἵνα καταγγεῖλῃ τὴν προᾶξιν· τούτου δὲ κωφεύσαντος μετέβη εἰς τὸν πασᾶν τοῦ Ἡρακλείου. Ἀλλὰ μὴ εὐροῦσα καὶ παρ' αὐτῷ δικαιοσύνην, διότι καὶ οὗτος ἐφοβεῖτο τοὺς τότε γενιτσάρους, εὐφυῆς ὡς ἦτο καὶ θαρραλέα, ἔσπευσε εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ κατορθώσασα νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὰ ἀνάκτορα τοῦ Σουλτάνου ἠδυνήθη νὰ παρουσιασθῇ εἰς τὴν πρώτην αὐτοῦ εὐνοουμένην τοῦ χαρεμίον· αὕτη ἀκούσασα μετὰ προσοχῆς καὶ φιλανθρωποῦ συγκαταβάσεως τὴν διήγησιν τῆς δυστυχῆς μητρὸς ὑπεσχέθη αὐτῇ τὴν τιμωρίαν τοῦ ἐγκληματίου· καὶ πράγματι ἡ ἐκδικουμένη ἤδη μήτηρ ἀνεχώρησε μετὰ τινος ἡμέρας κομίζουσα Σουλτανικὸν φιομάνι, δι' οὗ διετάσσετο ἡ θανάτωσις τοῦ κακούργου. Ὁ πασᾶς τοῦ Ἡρακλείου ἐκάλεσε τότε τοῦτον, δῆθεν ὅπως τῷ ἀναθέσει στρατιωτικὴν ἐντολήν· ὁ κακούργος ὁμως χαίρων ἐκάλεσε τότε πρὸ τῆς παρουσιάσεώς του τὰς νέας γυναῖκας καὶ κόρας τῶν χωρίων Ἀρμένων καὶ Χανδραῶ, ἵνα διασκεδάσῃ μετ' αὐτῶν. Ταύτας δὲ προσελθούσας ὑπεχρέωσε νὰ χορεύωσι με ἀνοικτὰ τὰ στήθη καθ' ἅπασαν τὴν νύκτα καὶ παρηρησία τῶν σωματοφυλάκων του. Τὴν δὲ προῖαν ὑποχρέωσας τὰς δυστυχεῖς νὰ τὸν συνοδεύωσι με ἀνοικτὰ πάντοτε τὰ στήθη ἐπορεύθη μετ' αὐτῶν μέχρι τῆς θέσεως «Σελλάδα», βαδίσαντες περὶ τὰ 4 χιλιόμετρα, ἐν' ᾧ χρόνῳ αἱ γυναῖκες ἤδον διάφορα τραγούδια, ἐν' οἷς καὶ τὸ ἐξῆς: «**ὄλοι νὰ πᾶν καὶ νᾶρ-θουνε καὶ ἓνας νὰ μὴ γυρῶσῃ**». Φαίνεται δὲ ὅτι ὁ ἀγᾶς δὲν ἠννόει ἐκ τῆς μέθης του παραπαίων τὴν ἔννοιαν τοῦ ἄσματος τούτου. Τῆς συνοδείας δὲ σταματησάσης εἰς Σελλάδαν καὶ τοῦ ἀγᾶ πρὸς στιγμὴν ἀπομακρυνθέντος αἱ γυναῖκες περισυλλέξασα ἔσφιξαν ἀπὸ μίαν μεγάλην πέτραν ἐκάστη ἐπὶ τόπου, ἐσχηματίσθη δὲ οὕτω σωρὸς, **ἀνάθεμα**, ὁ ὁποῖος φαίνεται ἔτι καὶ σήμερον καὶ λέγεται «τὸ ἀνάθεμα τοῦ Μεχμέτακα». Μετ' οὗ πολὺ ὁ Μεχμέτακας ἔφθανεν εἰς Ἡρακλειον καὶ παρουσιάζετο εἰς τὸν πασᾶν. Οὗτος δὲ τότε μετὰ προσποιητῆς τινος προσηνείας δεχθεὶς αὐτὸν συνέλαβε μετ' ὀλίγον διὰ δέκα κεκρυμμένων ἀνδρῶν καὶ ἐστραγγάλισεν ἐπὶ τόπου. Τὸ πτώμα αὐτοῦ ἐκρεμάσθη εἰς τὴν πλατεῖαν τῆς πόλεως, εἰς τοὺς καταταραχθέντας δὲ Τούρκους τοῦ Ἡρακλείου καὶ τῶν περιχώρων ἐγνώσθη ὅτι ἐθανατώθη κατόπιν Σουλτανικοῦ φιομανίου. Τὸ γεγονός τοῦτο συ-

νέβη ὀλίγον πρὸ τῆς ἐκρήξεως τῆς τοῦ 1821 ἐπαναστάσεως (α).

Τῷ 1810, ὡς ἀναφέρει ὁ Σίβερ, ἐγένετο στάσις ἐν Χανίοις· κατὰ ταύτην δὲ πολλοὶ Ὀθωμανοὶ εἰσώρμησαν εἰς οἰκίας χριστιανῶν, κακοποιήσαντες πολλούς. Μεταξὺ τῶν παθόντων ἦν αὐτὸς ὁ ἀνωτέρω Νικ. Ρενιέρης (18) περὶ οὗ, ὁ ἐν λόγῳ συγγραφεὺς ἀναφέρει ὅτι ἦτο ἱατρὸς τῶν Χανίων σπουδάσας ἐν Εὐρώπῃ καὶ πρακτικῶς ἐξασκηθεὶς ἐν τοῖς νοσοκομείοις τῆς Γαλλίας. Τοῦρκοι εἰσώρμησαν καὶ εἰς τὴν οἰκίαν αὐτοῦ, ἐν' ἣ ἡ περικαλλῆς καὶ μόλις ὀκταετίς τότε κόρη του καίτοι ἀποκρυβεῖσα, τοσοῦτον, φαίνεται, κατετρόμαξε ἐκ τοῦ ἀφνηδιασμοῦ, ὥστε ἔπαθε τὴν καρδίαν, δεινῶς ἐπὶ ἔτι βασανισθεῖσα μέχρι τοῦ θανάτου της, ἐπελθόντος εἰς ἡλικίαν 18 ἐτῶν (β). Ὁ δὲ Ρενιέρης αὐτὸς συλληφθεὶς, πιθανῶς τότε ἢ εἰς ἄλλην ἐποχὴν, ἐπὶ προφάσει ὅτι φάρμακον χορηγηθὲν παρ' αὐτοῦ εἰς Τοῦρκον ἐπέφερε τὸν θάνατόν του, ὀλίγου δεῖν νὰ κρεμασθῇ ἢ φονευθῇ, ἂν μὴ ἐπειγόντως κληθέντος ἐξ Ἡρακλείου καὶ σπεύσαντος τοῦ ἰσχυροῦ τότε Μιχαὴλ Κουρμούλη, φίλου του, δὲν διεσώζετο παρ' αὐτοῦ. Ὁ Κουρμούλης δὲ πράγματι ἀναλαβὼν ὑπευθύνως τὴν ἐξέτασιν τοῦ κατηγορουμένου, δικαιολογηθέντος προσηκόντως, ἀπέλυσε τοῦτον μὴ τολμησάντων τῶν κατηγόρων τοῦ Ρενιέρη οὐδὲ κἂν ν' ἀντιτείνωσιν αὐτῷ.

Κατὰ τὴν αὐτὴν δὲ περίπου ἐποχὴν ὁ εἰς Πρασὲ τῆς Κυδωνίας διαμένων Σταμάτιος Λιονῆς, ἐξυβρισθεὶς δεινῶς ὑπὸ τοῦ γενιτσάρου Μειμῆς· Ἀλῆ, διὰ τὸν λόγον ὅτι δὲν ἠθέλησε νὰ ἐργασθῇ ἀγγαρικῶς εἰς τὰ κτήματά του, ἐφώρμησε κατ' αὐτοῦ μετὰ τοῦ ὁ ἐκράτει εἰς χεῖρας του δρεπάνου καὶ κατετραυμάτισε τοῦτον. Μετὰ τὴν προᾶξιν του ὁμως φοβηθεὶς ἀντεκδίκησιν ἐδραπέτευσεν τοῦ χωρίου νύκτωρ μετὰ τῆς οἰκογενείας του καὶ μεταβάς εἰς Μούλετε Κισάμου ἐγκατεστάθη ἐκεῖ· ὡς ἄγνωστος δὲ παρέμεινεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη κρυπτόμενος. Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος (1810—11), ὅτε ἐστάλησαν ἐκ Γαλλίας τουφέκια εἰς Ἡπειρον, Πελοπόννησον καὶ Μακεδονίαν πρὸς διέγερσιν τῶν κατοίκων εἰς ἐπανάστασιν (Σάθα. Τουρκοκρ. Ἑλλάς. Σελ. 607), οἱ Σφακιῶται, ἐν οἷς τινες πλοῖρχοί των ἐθιριάμβευον ἔτι ὡς πειραταὶ κατὰ τῶν Τούρκων ἐν τῷ Αἰγαίῳ πελάγει, ἐφοδιασθέντες καὶ οὔτοι δι' ὅπλων καὶ πολεμοφοδίων καὶ ἀναθαρρῶσαντες ἐπετέθησαν κατὰ

(α) Τὸ περιστατικὸν τοῦτο διηγῆθη τῷ δικηγόρῳ Ἐμμ. Ἀγγελάκῃ ἡ γραῖα Ρεμούντενα ἐξ Ἀρμένων, ἡ ὁποία ἔλαβε μέρος, νεᾶνις τότε οὔσα, εἰς τὴν εἰς Περιβολάκι διασκεδασιν τῶν νέων γυναικῶν.

(β) Βλ. Sieler I, 108.

τοῦ κατατυραννοῦντος τὸν Ἀποκόρωνα καὶ τὰς πέριξ αὐτοῦ ἐπαρχίας πλουσιωτάτου Ἰμβραήμ Ἀληδάκη βέη, ὅστις κύριος μεγάλης ἐκτάσεως γαιῶν, ἐκτεινομένων μέχρι τοῦ Καλλικράτους κατόκει εἰς τὸν ἐν Μπροσνέρω πύργον του. Τούτου, διηγοῦντο, ὅτι πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Δασκαλογιάννη ὅτε οἱ Σφακιανοὶ ἦσαν ἔτι ἐν μεγάλῃ ἀκμῇ, οἱ ποιμένες ἀντιληφθέντες ἡμέραν τινὰ ξένα προβάτα καὶ διὰ τοῦ ἐκ Καλλικράτους γνωστοῦ τότε ἐπὶ γενναιότητι καὶ τόλμῃ Παπᾶ — Σήφη, βόσκοντα εἰς γαίας τοῦ βέη καὶ συλλαβόντες ταῦτα, καθ' ἣν εἶχον ἐντολήν, μετέφερον εἰς Μπροσνέρον πρὸς τὸν κύριόν των. Ἄλλ' ἐν ᾧ ὁ Ἀληδάκης, μαθὼν εἰς ποῖον ἀνήκον διέταξε τὴν ἐπαναφορὰν τῶν προβάτων εἰς τὸν κύριόν των, ὁ ἐν τῷ μεταξύ περὶ τοῦ συμβάντος εἰδοποιηθεὶς Παπᾶ — Σήφης, ἔξω φρενῶν, παραλαβὼν ἅπαντας τοὺς Καλλικρατιανοὺς ἀνήλθε εἰς τὰς κατὰ τὴν Ροδαρὲν μαδάρας τοῦ Ἀληδάκη, ἐξεδίωξε τοὺς ἐκεῖ ποιμένας αὐτοῦ, ἤρπασε τὰ εὐρεθέντα τοῦ βέη ζῶα, τοὺς ἐν τοῖς τυροκομείοις (μυτάτοις) τυρούς, τὰ σκεύη τῶν τυροκόμων κ.λπ. πάντα δὲ ταῦτα διένειμε εἰς τοὺς συντρόφους του, ἐπιφυλάξας τὴν διανομὴν τῶν γαιῶν τῆς μαδάρας μετὰ τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ. Δὲν ἐπρόλαβεν ὅμως ὁ Παπᾶ — Σήφης νὰ διενεργήσῃ καὶ ἐκστρατεῖαν κατὰ τοῦ τιμαριούχου Ἀληδάκη, ὡς εἶχε κατὰ νοῦν, διότι ἐπελθούσης τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Δασκαλογιάννη ἔλαβε μετὰ τῶν πρώτων μέρος καὶ ἀτυχῶς συλληφθεὶς ὑπὸ τῶν ἐπιδρομόντων κατὰ τοῦ Καλλικράτους Τούρκων κατεσφάγη ὑπ' αὐτῶν. Μετὰ δὲ τὸ πέρας τῆς ἐπαναστάσεως ἐκείνης ὁ Ἀληδάκης, ἐζήτησε ν' ἀποκτήσῃ τὰς ἀπολεσθείσας μαδάρας του καὶ ἔτι μᾶλλον νὰ ἐπεκτείνῃ ταύτας διὰ νέων προσθηκῶν. Πρὸς τοῦτο ἀπετάθη πρὸς τὸν πασᾶν τοῦ Ἡρακλείου ζητῶν τὴν ἐπέμβασιν αὐτοῦ, καθότι τὰ Σφακία διοικητικῶς ὑπήγοντο εἰς τὴν δικαιοδοσίαν του τότε· τοῦ πασᾶ ὅμως μὴ ἐννοοῦντος χάριν αὐτοῦ νὰ ἔλθῃ εἰς προστριβὰς μετὰ τῶν Σφακιωτῶν, ὁ Ἀληδάκης ἐζήτησε συγκεντρῶν τοὺς πέριξ τοῦ Μπροσνέρου Ὀθωμανοὺς καὶ μετ' αὐτῶν καὶ τινὰς χριστιανοὺς ὑπηρετοῦντας ἀγχαρικῶς εἰς τὰ κτήματά του (Παπαδοπετρο. σελ. 160 — 161) ὅπως εἰσβάλλῃ εἰς Σφακία. Ἀλλὰ τότε οἱ Σφακιῶται ἔχοντες ἐπὶ κεφαλῆς αὐτῶν τοὺς προὔχοντας Ἀναγν. Μανουσogiαννάκη ἐξ Ἰμβρου καὶ ἐκ τῆς ἀρχαίας τῶν Κουτρομπάδων οἰκογενείας καταγόμενον, τὸν ἀπὸ Βαφῆ Κώσταν Βολουδάκη, τοὺς Ἀνδρουλῆν Σκορδύλην, Θεόδωρον Μπουζον, Ι. Πάτερον, Ν. Μπουνάτον, Δ. Βορινόν, Πρινόλην καὶ ἄλλους, καταδιώξαντες τοὺς ἐπιδρομεῖς μέχρι τοῦ ἐν Μπροσνέρω πύργου (τοῦ Ἀληδάκη), ἄλλους μὲν αὐτῶν ἐφόρευσαν ἐν μάχῃ συναφθείσῃ πρὸς τὰ ἐκεῖ, ἄλλους δὲ

ἀμυνθέντας λυσσῶδῶς κατέκασαν μετὰ τοῦ πυρποληθέντος πύργου.

Σύγχρονον ποίημα ἐκ τῶν ὠραιωτέρων προϊόντων τῆς δημόδους Κρητικῆς ποιήσεως καὶ διαλέκτου (Κρητικαὶ ὀίμαι Ε. Βαρδίδου) ἀφηγεῖται τὰ τῆς μάχης καὶ καταστροφῆς ταύτης. Ἐκ τούτου ἀρνούμεθα τοὺς κάτωθι στίχους, δίδοντας ὀνόματα πεσόντων:

«Μὰ κλαίουσι κ' οἱ Σφακιανοὶ καμπόσους ἀντρειωμένους
λειοντάρια σ' τῇ παλληκαριά, σ' τὸν πόλεμ' ἀξιωμένους·
κλαῖσι τὸν Μπουζο-Θόδωρο, ποῦχε μεγάλο νάμι (α)
καὶ τὸ Φλέ-φλέ τὸ Σταβιανὸ καὶ τὸ Πατερογιάννη
τὸν Κανακο-Γερώνυμο, ὅπου 'τον ἀντρειωμένος
κ' ἦτο καὶ νεὸς μοναχογιός, περίσσεια (β) χαῦδεμμένος·
κλαῖσι τὸν Σκορδύλ' Ἀντρουλῆ, τὸν ὄμορφο παγγιιώτη (γ)
μαζὺ μὲ τὸν Παπᾶ-Βαρδῆ καὶ τὸν παπᾶ τὸν Χιώτη
καὶ τὸν Σπαναδο-Κωσταντῆ, καὶ τὸν Σηφο-Μανώλη,
τὸν Μπριλογιάννου-Θόδωρο, ποῦ τὸν 'παινοῦσαν ὅλοι,
καὶ τὸν Νικόλα Μαλαντρῆ, τὸν Ρούσιο, ἀπὸ τὸ Θόλος
καῦμένος ὁ Βαφό-Κωστας, κ' ὁ Μπήργερος ὁ Πῶλος·
κλαῖν τὴν Μπούρπαχο-Κατσουλῆ, μὲ τὴν μακρὰ πλεξούδα,
ἀπὸ 'πολέμ' ἀντρείστικα (δ), κ' ἄς ἦτο κοπελούδα (ε)
κλαῖσι καὶ τῇ Σγουραφαλλιᾶ, πᾶκανε τὰ λαγούμια (ζ)
κ' ἔκανε τὰ παιδιὰ 'ρφανά, χηράδες τὰ χανούμια·
ἀπὸ τὴν ἡδρ' ἢ μπαλοτὲ (η) κ' ἔπεσεν εἰς τὸ δῶμα,
καὶ πέρνει ἢ μπόρμπερη (θ) φωθιὰ καὶ τῆνε κάνει λυῶμα·
καὶ γρήγορα θὰ κλάψουσι καὶ τὸ Ζαμπέτο-Γιῶργη
καὶ τὸν Μιχαληδό-Πωλο, καὶ τὸν Βαρδο-Κοκόλη,
καὶ τὸν Μπουνατο-Νικολῆ, κ' ἔχουν μεγάλη πρίκα (ι)
κ' αὐτοὶ βαρὲ (κ) σ' στοὺ πόλεμο περίσσεια βαριστήκαν (λ).

Τὸ περιεργον εἶναι ὅτι καὶ οἱ ἄλλοι τῶν πλησιοχώρων μερῶν Τούρκου δὲν ἐζήτησαν νὰ ὑπερασπισθῶσι τὸν ὁμόθησκον αὐτῶν Ἀληδάκη· τοῦλάχιστον ἡ ἱστορία δὲν ἀναφέρει τι περὶ τούτου φαίνεται ἐπομένως ὅτι καὶ αὐτοὶ ἐθεώρησαν τὴν τιμωρίαν του ὡς δι-

(α) Φήμη (β) Ἐκ περισσοῦ, ὑπερβολικῶς (γ) Σκοπευτὴν (δ) Ὡς ἄντρας, παλληκαρία, γενναίως (ε) Μικρά, νεᾶνις (κοπελιά). Ἡ Κατσουλῆ ἦτο κόρη τοῦ Βούρβαχη, ὄπλαρχηγοῦ, πεσόντος κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Δασκαλογιάννη (σελ. 99) (ζ) Τὰς ὑπονόμους τὰς χρησιμοποιηθείσας, φαίνεται, κατὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ πύργου τοῦ Ἀληδάκη (η) Τὸ πλῆγμα τῆς σφαίρας ἢ αὐτὴ ἢ σφαῖρα, (βολίς) τοῦ τυφεκίου (θ) Πυρῆτις, ἐνομαζομένη ἀλλοχοῦ καὶ πόλβερη (Polver) (ι) Κατ' ἀναγραμματισμὸν τοῦ πίκρα, θλίψις, λύπη (κ) Πληγή, λαβωματιά (λ) Ἐπληρώθησαν, ἐτραυματίσθησαν βαρέως.

καίαν ἢ ὅτι δὲν ἐτόλμησαν νὰ ἐκστρατεύσωσι καὶ πάλιν κατὰ τῶν Σφακιῶν, ὅπως τιμωρήσωσι τοὺς προπετεῖς Σφακιανούς. Ἐκ τούτου ἀνεθάρρυσαν οὗτοι καὶ περιορχόμενοι τὰς ἐπαρχίας πολλὰ τολμήματα διέπραττον.

Κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν Λακκιῶται τινες ἐκ τοῦ ἀπὸ τῆς καταλήψεως τῶν Χανίων ὑπὸ τῶν Τούρκων (1645) νεοκατοικηθέντος, πιθανῶς, ὑπὸ φυγάδων Ἑνετῶν καὶ ἄλλων Κρητῶν παλαιοῦ χωρίου τῶν Λάκκων τῆς Κυδωνίας, παρ' οἷς ἐξεῖχον αἱ οἰκογένειαι τῶν καὶ κατόπιν ἀναδειχθέντων Μανιάδων, Μαυρογέννηδων, Γιαννάρηδων, Μαντάκων, Πρωϊμῆδων, Παρασκευγιάννων, Σαρήδων, Νικολοῦδηδων, Μπολάνηδων, Σέργηδων, Ξηράδων, Κουκουλάκηδων, Πλάζιων κ.λ. ἐφημίσθησαν διὰ τὰ κατὰ τῶν γενιτσάρων τῆς Κυδωνίας κατορθώματά των, σχόντες καὶ θύματα, ἐκ τῶν οἰκογενειῶν δὲ τούτων πολλοὶ ἀνεδείχθησαν κατόπιν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 γενναῖοι ὄπλαρχηγοὶ (μ).

Κυρίως φωλέα τῶν **ξεκουκουλώτων** κατὰ τὰς μαρτυρίας πάντων τῶν περιηγητῶν καὶ ἰδίως τῶν μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Δασκαλογιάννη ἐπισκεφθέντων τὴν νῆσον Σαβαρὸν (1779) καὶ Σίβερ (1818) ἦσαν τὰ Χανία, περὶ αὐτὰ δὲ ἐτελοῦντο καὶ συχνότερον τὰ διάφορα αὐτῶν **ὄργια**, ὧν ἐκδικηταὶ καὶ τιμωροὶ ὑπῆρξαν ἐκτὸς ἄλλων καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρω Λακκιῶται· δὲν καθυστέρουν ὅμως κατὰ πολὺ, φαίνεται, καὶ οἱ ἐν Ρεθύμῳ καὶ Ἡρακλείῳ ἄλλοι κατὰ τῶν κατὰ τὰ μέρη ἐκεῖνα **ἐσπέχηδων**, **ζορμπάδων** καὶ **καπανταήδων**, συνοδευομένων πολλάκις καὶ ὑπὸ συρφετοῦ μαθητευομένων **τσιρακίων** ἤτοι μικρῶν παιδῶν, οὓς καὶ **γιαμάκια** ἐκάλουν οἱ προστατεύοντες αὐτὰ (Ψιλάκη Τομ. 3ος σελ. 216).

(μ) Εἰς ἄσμα τοῦ 1821 (Κρητ. ἄσματα ὑπὸ Ἄρ. Κριάρη, ἔκδοσις 1901) ἀναφέρονται ὀνόματά τινα ἀγωνιστῶν, προὔπηρετησάντων τὸν ἀρματωλικὸν ἀγῶνα Λακκιῶτων. Τούτους θέλομεν συναντήσῃ εἰς τὸ Β' μέρος τοῦ παρόντος τόμου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

ΚΡΥΠΤΟΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ.—ΟΙ ΚΟΥΡΜΟΥΛΑΙ.—Ο ΣΦΑΚΙΑΝΟΣ ΕΚΔΙΚΗΤΗΣ
ΓΙΟΥΡΜΕΤΗΣ.—ΑΝΤΙΓΕΝΙΤΣΑΡΟΙ.—ΣΧΟΛΕΙΑ ΕΝ ΜΟΝΑΙΣ.—ΚΑΤΑ-
ΠΑΤΗΣΙΣ ΜΟΝΩΝ.—Ο ΠΑΤΕΡ ΜΕΘΟΔΙΟΣ.—Ο ΤΥΡΑΝΝΟΣ
ΕΦΕΝΤΑΚΗΣ.—ΚΡΗΤΕΣ ΠΕΤΠΑΙΔΕΥΜΕΝΟΙ.—ΟΣΜΑΝ
ΠΑΣΑΣ Ο ΠΝΙΓΑΡΗΣ

Μέχρι τοῦδε εἶδομεν ὅτι χιλιάδες χριστιανῶν καθ' ἅπασαν τὴν νῆσον ἐξαιρέσει τῶν ὄρεινῶν Σφακιῶν, ἀλλαξοπιστήσασαι κατόπιν τῶν ἀνηκούστων καταπίεσεων τῶν κατακτητῶν Ὀθωμανῶν, ἰδίᾳ τῶν γενιτσάρων, οἵτινες ἐγένοντο ἐπὶ δεκαετηρίδας ὀλοκλήρους οἱ κύριοι αὐθένται καὶ κυρίαρχοι τῆς νήσου, πρὸς οὐδὲν λογιζόμενοι πολλάκις τοὺς ἐν ταῖς πόλεσι διοικητὰς καὶ ἄλλους, ὧν τὰς παραινετικὰς διαταγὰς ἐποδοπάτου, ἀδιαφοροῦντες καὶ εἰς αὐτὰ τὰ διὰ μέσου αὐτῶν Σουλτανικὰ ὑπὲρ προστασίας τῶν κατοίκων ἀποστελλόμενα ἐνίοτε διατάγματα, ἠσπίασθησαν τὸν Μωαμεθανισμόν, ἐπὶ τῇ ἐλπίδι πάντοτε ὅτι ἡμέραν τινα ἠθέλον δυνηθῆ νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τοὺς κόλπους τῆς ἀγίας αὐτῶν θρησκείας· οἱ πλεῖστοι ὅμως τούτων σὺν τῷ χρόνῳ ἐξασφάλισαντες ἀφ' ἑνὸς τὴν ζωὴν καὶ τὴν τιμὴν τῶν οἰκογενειῶν των ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν περιουσίαν των ἐπὶ τοσοῦτον ἐθίσθησαν εἰς τὴν νέαν αὐτῶν κατάστασιν, ὥστε ἐπιλήσιμονες τῶν πατρικῶν αὐτῶν παραδόσεων βαθμηδὸν μεταβλήθησαν εἰς ἀληθεῖς Μωαμεθανούς· πολλοὶ δὲ τούτων ἐπωφελοῦμενοι τῆς ἀποκτηθείσης ἰσχύος των ἐγένοντο φιλάργαγες· κατατάσσοντες δὲ καὶ τὰ τέκνα των εἰς τὰ ἐγχώρια γενιτσαρικὰ τῶν **γερλήδων** τάγματα, ἐξωμοιώθησαν βαθμηδὸν τέλειον πρὸς αὐτοὺς τοὺς μέχρι τῆς ἐποχῆς των ἐπήλυδας τῆς Κρήτης γενιτσάρους. Ὀλίγιστα ἀναφέρονται παραδείγματα χριστιανῶν ἐκτουρκισθέντων, διατηρησάντων ὅμως εἰς τὰ βάθη τῆς ψυχῆς καὶ τῆς συνειδήσεώς των τὴν τε θρησκείαν καὶ τὸν ἐθνισμόν αὐτῶν. Τοιοῦτοι ἐκτὸς ἄλλων τοὺς ὁποίους σποραδικῶς θὰ συναντήσωμεν ἐν τῇ παρουσίᾳ συγγραφή, ἦσαν οἱ περίφημοι Κουρμούλαι καταγόμενοι ἐκ τοῦ χωρίου Κουσὲ τῆς Μεσαρᾶς, ὧν δύο ἀδελφοὶ ὁ Μιχαὴλ καὶ ὁ Γεώργιος, τιμαριούχοι ἐκ τῶν πλουσιωτέρων τῆς νήσου, εἶχον περιουσίαν, ἣτις ἐξετείνετο ἐφ' ὀλοκλήρου τῆς Μεσαρᾶς, ἀνεγνωρισμένην ὑπὸ τῆς Τουρκικῆς Κυβερνήσεως, ἣτις ὡς ἀναφέρεται ἦτο ἀληθὲς τιμάριον (fief). Ἰδίᾳ δὲ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Σουλτάνου Ἄβδούλ Χαμίτ (1773 — 1789) ἡ ἰσχύς καὶ ὁ πλοῦτος τῶν παλαιοτέρων

ρων Κουρμουλῶν εἶχον φθάσει εἰς τὸ κατακόρυφον, τινῶν ἐξ αὐτῶν καταλαβόντων, φαίνεται, ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ταῖς ἐπαρχίαις ὑψηλὰ ἀξιώματα. Οἱ χριστιανοὶ δὲ τῆς Ἰδης καὶ τῆς Δίκτης, τοὺς ὁποίους οἱ τελευταῖοι Κουρμούλαι ἐπροστάτευον πάσῃ δυνάμει κατὰ τῶν ἀλλαξοπιστησάντων ἦσαν ὀλοφύχως ἀφωσιωμένοι αὐτοῖς. Φαίνεται δέ, ὅτι εἶχον καὶ ἐν αὐτῷ τῷ στρατιωτικῷ διοικητηρίῳ (σερασκεράτῳ) ἀπεριόριστον ἐπιρροήν, ἣν πολλάκις χρησιμοποιοῦντες καταλλήλως ἐξηκολούθουν προστατεύοντες κρυφίως τοὺς χριστιανούς. Ἀναφέρεται ὅ,τι κατηγγέλθη ποτὲ εἰς τὸν Σερίφ πασάν τοῦ Ἡρακλείου ὁ Μιχαὴλ Κουρμούλης ὑπὸ τοῦ ὀργιάζοντος ἐν τοῖς χωρίοις Ἀληθεινῶ, Ἀμπελούτζῳ καὶ Πετροκεφάλῳ γενιτσάρου Μεραματαλή, ὁ δὲ πασὰς ἀπέστειλε πάραυτα δύο ἐμπιστοὺς αὐτῷ ὑπαλλήλους πρὸς ἐξέτασιν τῆς καταγγελίας· ἀλλ' ὁ Κουρμούλης, ὅστις σημειωτέον ἐδέχθη τοὺς ἀπεσταλμένους εἰς τὴν οἰκίαν του, ἀφοῦ παρέθηκεν αὐτοῖς καὶ πλούσιον γεῦμα, ἀπελογήθη αὐτοῖς οὕτω καταλλήλως καὶ πειστικῶς ὥστε ἠδυνήθη νὰ ἀπομακρύνῃ πᾶσαν καθ' ἑαυτοῦ ὑποψίαν. Τὴν νύκτα ὅμως, καθ' ἣν ὥραν πάντες ἐκοιμῶντο ἐν τῷ οἴκῳ, ὅπου διενυκτέρευσαν καὶ οἱ φιλοξενούμενοι, ὁ Κουρμούλης ἀθορύβως ἐγερωθεὶς καὶ ἰππεύσας ἔσπευσεν εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ καταδότου, οὗτινος ἐγνώρισε ἐκ τῶν μετὰ τῶν ἀπεσταλμένων ὀμιλιῶν του τὸ ὄνομα, καὶ καλέσας τοῦτον νὰ ἐμφανισθῇ ἐπυροβόλησε, ἅμα ὡς ἐνεφανίσθη, καὶ ἐφόνευσε, μεθ' ἧς ἐπέστρεψεν ἐν τάχει εἰς τὴν οἰκίαν του, ἐξ ἧς φιλοφρονέστατα τὴν ἐπομένην συνώδευσε τοὺς ἀπελθόντας μετὰ καλῶν διαθέσεων ἀνακριτᾶς του.

Ὁ ἐξιλαμισμὸς τῆς οἰκογενείας τῶν Κουρμουλῶν ἐγένετο περὶ τὸ ἔτος 1680 ἤτοι μίαν περίπου δεκαετίαν μετὰ τὴν ὀλοσχερῇ σχεδὸν τῆς νήσου κατάκτησιν ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν, ὁ δ' ἐκ τούτων φημισθεὶς κατόπιν Μιχαὴλ, γνωστὸς ὑπὸ τὸ Τουρκικὸν ὄνομα Χουσεῖν — μπέης εἶχε διορισθῆ διὰ τε τὴν οἰκογενειακὴν αὐτοῦ φήμην ἀλλὰ καὶ τὴν εἰς πᾶσαν περίστασιν ἐπιδεικνυμένην αὐτοῦ γενναϊότητα καὶ τόλμην διοικητῆς ἑνὸς τῶν γενιτσαρικών ταγμάτων. Ἐκτιμώμενος δὲ παρὰ πάντων διὰ τὰς ἀρετὰς του, ἐνέπνεε τόσῃ ἐμπιστοσύνην, ὥστε δὲν ἐδίσταζε νὰ τιμωρῇ καὶ αὐτοὺς τοὺς παρεκτρεπομένους γενιτσαρούς (ξεκουκουλώτους) τῆς δικαιοδοσίας του καὶ νὰ ἐπεμβαίῃ πολλάκις καὶ εἰς τὰ τῆς διοικήσεως τοῦ Ἡρακλείου. Πολλοὶ τῶν χριστιανῶν μὴ γνωρίζοντες ὅτι ὑπὸ τὸ σαρίκι τοῦ μπέη ἐκρύπτετο εἰς ἀληθῆς χριστιανὸς καὶ πρόθυμος αὐτῶν ὑπερασπιστής, προσέβλεπον αὐτὸν μετὰ δέους ἅμα καὶ θαυμασμοῦ, κρυπτόμενοι ἐνίοτε ὁσάκις ἐφιππος εἰσῆρχετο καλπάζων εἰς ἣν πόλιν εὐρίσκοντο. Ἡ παράδοσις δὲ ἀνα-

φέρει ὅτι οὐχὶ πρὸ πολλῶν πρὸ τοῦ 1821 ἐτῶν ὁ Μιχαὴλ Κουρμούλης μεταβὰς παρὰ τῷ Πατριάρχῳ Ἱεροσολύμων συνεβουλευθῆ αὐτὸν ἂν ὄφειλε καὶ ἠδύνατο ν' ἀλλάξῃ τὸ ὕψ' ὃ παρουσιάζετο θρήσκευμα, ἐκδηλούμενος εἰς τὸ φανερὸν ὡς χριστιανός· ἀλλ' ὅτι ὁ Πατριάρχης, φοβηθεὶς ἴσως τὰ ἐπακόλουθα, ἔδωκεν αὐτῷ ἀρνητικὴν ἀπάντησιν. Ἡ παρακολούθησις ὅμως τῆς λατρείας τοῦ Χριστοῦ εἰς αὐτοὺς τοὺς τόπους τῆς γεννήσεώς του παρεκίνησαν τὸν Κουρμούλην νὰ ἐπιδιώξῃ καὶ πάλιν μετὰ τῶν πολλῶν συγγενῶν του τὸν ὄν ἐπεδίωκε σκοπὸν· παρακινήθει δὲ ὑπὸ τοῦ ἐξ Ἄθω καλογήρου Γρ. Καλλονᾶ ἀπεφάσισε νὰ μεταβῇ μετ' αὐτῶν εἰς Ἡράκλειον· παρουσιαζόμενοι δὲ πρὸ τοῦ Πασᾶ αὐτοῦ ἐσκόπουν νὰ ὁμολογήσουν τὴν ἀληθῆ αὐτῶν πίστιν, ἔστω καὶ ἂν τὸ διάβημά των τοῦτο ὑπέκειτο εἰς βαρείας συνεπείας. Φθάσαντες ὅμως εἰς Ἡράκλειον περὶ τοὺς 30 τὸν ἀριθμὸν καὶ παρουσιασθέντες τὸ πρῶτον εἰς τὸν Μητροπολίτην ἀπετράπησαν καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ των, συστήσαντος αὐτοῖς ἐν τούτοις νὰ ἐξακολουθήσωσι προστατεύοντες τοὺς χριστιανούς, προειπόντος δέ, ὅτι οὐδόλως ἀντίκειται εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν ἢ χάριν αὐτῆς προσποιήσις ὅτι ἦσαν μωαμεθανοί. Πεισθέντες δ' οὕτω οἱ περὶ τὸν Κουρμούλην ἐπέστρεψαν εἰς Μεσαράν.

Τὴν ὑπὲρ τοῦ χριστιανισμοῦ δὲ καὶ τῶν ἀδικουμένων αὐταπάρησίν του μετέδωκε ὁ Κουρμούλης (α) καὶ εἰς ἄλλα μέλη τῆς φυλῆς αὐτοῦ. Οὕτω ἀναφέρεται ὅτι ὁ Νικόλαος Ρετζέπης (τουρκ. Ἀχμέτ) ἐκ τῆς ἀπὸ Μέλαμπες κρυπτοχριστιανικῆς οἰκογενείας τῶν Ρετζέπηδων, συγγενοῦς τῶν Κουρμουλῶν, πληροφορηθεὶς ὅτι ὁ ἐκ Βαθνακοῦ Καπαρός, ἐπωφεληθεὶς τῆς ἀπουσίας αὐτοῦ, διέταξε τὸν ἱερέα τοῦ χω-

(α) Ὁ Μιχαὴλ Κουρμούλης ἐνυμφεῦθη δὲς. Ἡ πρώτη του σύζυγος κατήγετο ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν ἡρωϊκῶν Σαρήδων, ἐξ ὧν ὁ περιώνυμος Σαρηδαντώνης. Ἐκ ταύτης ἀπέκτησε δύο υἱούς, τὸν Ἰωάννην, πεσόντα εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 ἐν μάχῃ καὶ τὸν Δημήτριον πεσόντα ἐν Φαλήρῳ τῷ 1827. Ἐκ τῶν τριῶν θυγατέρων του, ἡ Αἰκατερίνη ὑπῆρξε σύζυγος τοῦ γενναίου Γορτυνίου Ἀστρινίου (β). Μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἔλθοῦσα εἰς δεύτερον γάμον μετὰ τοῦ λογιῶ Κρητὸς Μ. Βερνάρδου ἐκ Ρεθύμνης ἀπέκτησε τέκνα. Ἡ τελευταία θυγάτηρ του ἡ Ἐλένη ὑπῆρξε σύζυγος τοῦ Ἐμ. Μπεουλᾶκη ἐκ παλαιᾶς κρυπτοχριστιανικῆς οἰκογενείας τοῦ Ἀγ. Βασιλείου, ἀγωνιστοῦ καὶ ἐκατοντάρχου τοῦ 1821. Ἐκ τῆς δευτέρας του συζύγου Μαρίας, ἣν ἐνυμφεῦθη τῷ 1812, ὁ Μ. Κουρμούλης ἀπέκτησε θυγατέρα τὴν Ἄνναν, ἣν ἐνυμφεῦθη ὁ ἐκ Λάκκων Νικ. Γιαννακάκης, ὁ διασώσας αὐτὴν ὀκταετῆ ὄσσαν κατὰ τὴν ἀπὸ Κουσῆ τῆς Μεσαρῆς φυγῆν τῶν Κουρμούληδων πρὸς τὰ Σφακιά.

(β) Ὁ Ἀστρινὸς ἀριστεύσας κατὰ τὰς ἐν Πελοποννήσῳ ἐπιχειρήσεις τοῦ Ἱμβραῆμ πασᾶ, εἰς Μύλους καὶ πρὸ τοῦ Ναυπλίου ἐφονεύθη τῷ 1826 εἰς Πανασὸν τῆς Κρήτης.

ρίου Παῦλον νὰ ἐτοιμάσῃ διασκέδασιν συγκεντρῶν τὰς παρθένας τοῦ χωρίου, καὶ σπεύσας ἔνοπλος εἰσῆλθεν εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἱερέως καθ' ἣν ὄραν ὁ γενίτσαρος ἠτοιμάζετο πρὸς ἐπίθεσιν κατὰ τῶν παρθένων, ἀπέπεμψε τοῦτον σκαιῶς ἐκεῖθεν καὶ ἐξεδιῶξε κακῆ κακῶς. Κρυπτοχριστιανοὶ δὲ ἦσαν, φαίνεται, ἔκτοτε καὶ οἱ Κερῆμαι, περὶ ὧν κατωτέρω γενήσεται λόγος, ὡς καὶ ὁ ἐν Χανίοις ἐπὶ ἱκανὸν χρόνον ζήσας καὶ περιβόητος καταστάς Πασβάνογλους. Περὶ τούτου ὁ Ρενιέρης ⁽¹⁸⁾ διηγεῖται τὰ ἐξῆς ἐν χειρογράφοις σημειώσεσί του.

«Οὗτος κατήγετο ἐκ Φιλιππουπόλεως, ἔφερον ἄλογα, τὰ ἐπώλησε καὶ κατόπιν ἠγόραζε λάδια καὶ σαπούνια καὶ τὰ ἔστελνεν εἰς τὴν Ρούμελην, ἐνοικιάσας ὡς ἀποθήκην μίαν μεγάλην οἰκίαν εἰς τὸν φαρδὸν δρόμον τῆς Ἐβραϊκῆς Ἐκεῖ ἐσύχναζον διαρκῶς διάφοροι ἀγάδες, οἱ ὅποιοι τοῦ ἐπώλουν τὰ λάδια των καὶ χριστιανοὶ οἱ ὅποιοι ἀγγαρικῶς τὰ μετέφερον. Εἶχε δύο δούλους πρωτεξαδέλφους ἀπὸ τὴν Ἀνώπολιν, τοὺς Γεωργίους Γιουρμετάδες. Συχνὰ ἐχάνοντο ἀπὸ τὴν πόλιν ἕνας δύο Τούρκοι· τοὺς ἀνεζήτην οἱ συγγενεῖς των, ἀλλ' εἰς μάτην. Κατὰ τὸ 1812 δηλ. μετὰ τὴν κἀθοδον τοῦ Χ. Ὁσμὰν πασᾶ ἔπαυσαν καὶ αἱ ἐξαφανίσεις. Κατεγίνοντο ἐν τούτοις πρὸς διευκρίνησιν τοῦ πράγματος δραστηρίως οἱ Ὀστάδες τῶν Γιανιτσάρων καὶ ὁ Πασᾶς, κανεῖς ὅμως δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀνακαλύψῃ τι. Ἡμέραν τινὰ καθήμενος ἐν τῷ φαρμακεῖῳ μου μετὰ τοῦ Πασβάνογλου καὶ ἐνεργουμένων ἀνακρίσεων περὶ τῆς ἐξαφανίσεως ἑνὸς καφεντζῆ Σελίμ — ἀγᾶ, γείτονός μου, ἠκούσαμεν ὅτι συνελήφθη εἷς χριστιανὸς ἐξ Ἀκρωτηρίου ὡς ὑποπιος· δὲν τὸν ἐφόνευσαν δὲ ἀλλὰ τὸν ἐτυράνουν μήπως μάθουν τίποτε. Ἐβασίζοντο δε εἰς τὸ ὅτι τὸν εἶχε καὶ τοῦ ἐκοπάνιζε καφὲν ἐπὶ 8—10 ἡμέρας καὶ δι' ἀμοιβὴν τὸν ἔδειρεν. Ἀμέσως τότε φεύγει ὁ Πασβάνογλου, πηγαίνει εἰς τὸν Κισλᾶ, φωνάζει ἰδιαιτέρως τοῦ ὑποδίκου, τὸν πέρνει καὶ τοῦ λέγει: «νὰ πῆς ὅτι σὲ εἶχα καὶ μοῦ ἔδουλενες τὴν βραδυὰ πού ἐχάθη ὁ Σελίμ ἀγᾶς». Οὕτω καὶ ἔπραξεν ὁ δυστυχῆς καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ **ἄλλοθι** τὸν ἀπήλλαξαν ἀφοῦ ἐβεβαίωσαν τοῦτο καὶ οἱ Γιουρμετάδες μετὰ τοῦ ἀγᾶ των. Εἰς ἐμὲ ἔκαμε μεγάλην ἐντύπωσιν τοῦτο· δι' ὃ μετ' ὀλίγας ἡμέρας ἐλθόντος πάλιν ἐν τῷ φαρμακεῖῳ μου τοῦ Πασβάνογλου ἔλαβον τὸ θάρρος καὶ τὸν ἠρώτησα. Εἰς ἀπάντησιν μοῦ λέγει, «Πότε Δεττοράκι θὰ πᾶμε εἰς καμμίαν ἐξοχὴν νὰ γλεντήσωμεν;» Ἀμέσως ἀντελήφθη ὅτι τίποτε μυστηριώδες πρόσωπον εἶναι ὁ νομιζόμενος λαδέμπορος Πασβάνογλους. Ὁρίσαμεν ἡμέραν τινὰ, ἐκαβαλικεύσαμεν ἐγὼ ἕνα γαϊδουράκι καὶ ἐκεῖνος ἐν ἄλογον καὶ ἐπήγαμεν εἰς Ἀγίαν Τριάδα Ἀκρωτηρίου. Τὸ πρῶτ' μοῦ λέγει: «Δεττοράκι ἤθελα νὰ ἔβλεπα τὴν ἐκκλησίαν». Ἐπήγαμεν οἱ δύο

μὲ ἕνα καλόγηρον· ἤρχισε δὲ νὰ μὲ ἐρωτᾷ διὰ τὰς διαφόρους εἰκόνας, ὁπότε εἶδομεν μίαν τῆς δευτέρας παρουσίας, ἡ ἁποία ὡς ἐφαίνετο τοῦ ἔκαμεν ἐντύπωσιν καὶ ἠρώτα τὸν συνοδὸν μας καλόγηρον περὶ αὐτῆς. Ἐν τῷ μεταξὺ λέγει εἰς τὸν καλόγηρον, «φέρε μου ἕνα ποτήρι νερό». Ἄλλ' ἀμέσως ὡς ἔφυγεν ὁ καλόγηρος διὰ τὸ νερὸν ἀρπάζει μίαν εἰκόνα μικρὰν τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν κρύπτει εἰς τὰ στήθη του. Ἐγὼ ἔκαμα ὅτι δὲν τὸν ἀντελήφθη. Ἔπειτα τὸ νερὸν καὶ λέγει ἐπιτακτικῶς: Πήγαινε τώρα νὰ πῆς τοῦ ἠγουμένου νὰ μᾶς στρώσῃ τραπέζι καλὸ καὶ ὄχι σὰν τὸ βραδυνὸ ἐκεῖ πέρα μὲ πολλῶν εἰδῶν φαγητᾶ» καὶ ἐπέδειξεν εἰς αὐτὸν μίαν θέσιν μακρὰν τῆς μονῆς ὡς 300 βήματα. Ἔπειτα στρεφόμενος πρὸς ἐμὲ μοῖ λέγει: «ἄνιτε τὰ καθίσωμε ἕως ὅτου μᾶς ἐτοιμάσουν». Ἐγὼ πλέον ἀνυπομόνου νὰ ἴδω τὸ μυστήριον. Μεταβάντες ἐκαθήσαμεν· ἀμέσως βγάζει ἐκ τοῦ στήθους του τὴν μικρὰν εἰκόνα καὶ μοῦ λέγει: «θέσε τὴν χεῖρα σου ἐπάνω». Θέσας ὅπως διετάχθη, μοῖ λέγει: «Ἐδῶ θὰ σὲ ὀρκίσω εἰς τὴν Ἀγ. Τριάδα καὶ εἰς τὸν Χριστὸν ὅ,τι ἀκούσεις καὶ ὅ,τι μάθεις θὰ τὸ κρατήσῃς μυστικὸν εἰς ὅλην τὴν ζωὴν σου»· ὀρκισθεῖς (ἐγὼ ἐννοεῖται) ἀρχίζει καὶ μοῦ διηγεῖται τὰ ἐξῆς: «Ἐγὼ εἶμαι χριστιανὸς ἀπὸ τὴν Ἀνώπολιν Θεοχάρης Γιουρμέτης. Μὲ ἐτούρκευσεν πρὸ 33 ἐτῶν ὁ τότε δευτεράρης (τελώνης) Χανίων, ὅστις κατήγετο ἐκ Φιλιππουπόλεως εἰς ἡλικίαν 10 ἐτῶν· μὲ ἀνέθρεψε καὶ μὲ ἔκαμε γαμβρόν του, δόσας μου ὡς γυναῖκα τὴν μονογενῆ του θυγατέρα, ἐξ ἧς ἀπέκτησα ἐν τέκνον ἀρσενικόν. Ἀλλὰ 8 ἡμέρας μετὰ τὴν γέννησιν ἀπέθανε ἡ γυναῖκα μου καὶ ἀπὸ τὴν στενοχωρίαν του ἐντὸς ἔτους καὶ ὁ πενθερός μου. Ἔγεινε οὕτω κληρονόμος του τὸ τέκνον μου. Πρὸ 6 ἐτῶν ἀπέθανεν καὶ τοῦτο καὶ ἐν τῇ ἀπελπισίᾳ μου ἠγόρασα ζῶα καὶ τὰ ἔφερα ἐδῶ διὰ νὰ μοῦ περάσῃ καὶ ἡ στενοχώρια. Ἐπώλησα καὶ ἐπῆγα εἰς τὸ χωριὸ μου ἄγνωστος διὰ νὰ ἴδω τοὺς γονεῖς μου. Κατώρθωσα ἐκεῖ νὰ μάθω ὅτι τὸν πατέρα μου ἐφόνευσεν ὁ Καυκαλᾶς ὁ γενίτσαρος καὶ ἡ ἀδελφή μου ἐπνίγη. Ἡ μητέρα μου εἶχεν ἀποθάνει κατόπιν δαρμοῦ ἑνὸς Τούρκου, ὁ ὅποιος τὴν ἠκούσεν **ἀφίνουσαν εἰς τὸν Θεὸν** (α) τοὺς καταστροφεῖς τῆς οἰκογενείας τῆς Τούρκους. Μέχρι τῆς ἡμέρας ἐκείνης ἤμουν μουσουλμάνος· ἐνθυμοῦμαι ὅμως καλὰ τὴν παιδικὴν μου ἡλικίαν καὶ τὴν θρησκείαν μου ὀλίγον. Ἀπεφάσισα νὰ ἐκδικηθῶ ὡς χριστιανὸς πλέον τοὺς γονεῖς μου καὶ ἔμεινα μέχρι σήμερον εἰς Κρήτην, ἐμπορευόμενος δῆθεν, καὶ πιστεψέ με ὅτι

(α) Ἦτο ἐν χρήσει παλαιόθεν ἡ φράσις: *σ' τὸ Θεὸ τὸν ἀφίνω* ἢ μετεχειρίζοντο οἱ ἀδικούμενοι κατὰ παντὸς ἀδικούντος αὐτούς, ἢ *ἀπὸ τὸ Θεὸ νὰ τὰ βῆν*, εὐχόμενοι τὴν ἐξ ὕψους τιμωρίαν του.

ἄντι κερδῶν ἔχω 4 χιλιάδας γρόσια ζημίας καὶ κόπους μου καὶ τῶν δυστυχῶν Γεώργηδων ἑξαδέλφων μου τοὺς κόπους τῶν ἐτῶν». Ἐγὼ δὲν τοῦ ἔλεγα τίποτε κατὰ τὸ διάστημα τὸ ὁποῖον μοῦ ὀμιλοῦσεν. Ἐπειτα μὲ ἐρωτᾷ: «Καὶ δὲν μ' ἐρωτᾷς γιατίρὲ ἂν ἐξεδικήθην;» Ἀρχίζει λοιπὸν καὶ μοῦ λέγει: «Μετατρέπω τὸ σπῆτι εἰς σαπυνοποιεῖον προσκαλῶ τοὺς ἑξαδέλφους μου Γεώργηδες νὰ μοῦ ἐργάζονται καὶ μανθάνουν ἐν τῷ μεταξύ τὴν τέχνην ἀποβάλλω τὸν πρωτομάστορα καὶ μένομεν οὕτω οἱ τρεῖς καὶ εἰς Ἄραπης. Ὅταν λοιπὸν ψήνομεν εἰς τὸ καζανάκι μου σαποῦνι, ἀρπάζομεν ἐκείνους πού θέλω ἐκ τῶν ξεκουκούλωτων, τοὺς φονεύομεν καὶ τοὺς κάνομεν σαποῦνι (!) Ἐχὼ δὲ ὡς τὴν ὥραν 47 ψήσει (!) Πές μου τώρα νὰ ἐξακολουθήσω ἢ νὰ πάρω τοὺς ἑξαδέλφους μου καὶ νὰ φύγω εἰς τὴν περιουσίαν μου εἰς Φιλιππούπολιν;» Φρίκη μὲ κατέλαβεν (συνεχίζει ὁ Ρενιέρη) ἀναλογισθέντα τὴν θέσιν ὀλοκλήρου τῆς χριστιανοσύνης τῆς Κρήτης, ἂν ἀνεκαλύπτετο. Τὸν συμβουλεύω καὶ τὸν ἐξορκίζω νὰ φύγῃ ἐκ Κρήτης ἀμέσως. Πράγματι δὲ μετὰ 4 μῆνας ἀνεχώρησε παραλαβὼν μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τοὺς ἑξαδέλφους του. Μετὰ τὸ 1833 εὗρισκόμενος εἰς Ἄργος συνήντησα κάποιον Ἀγάπιον Ἀρχιμανδρίτην ἐκ Φιλιππουπόλεως. Ἄμα ἤκουσα τὴν πατρίδα του ἐνθυμήθην τὸν Πασβάνογλου καὶ τὸν ἠρώτησα ἂν ἐγνώριζε κανένα πρὸ ἐτῶν τοιοῦτον. Οὗτος μοὶ ἀπήντησε: «ὅτι εἶναι ἡ μεγαλειτέρα οἰκογένεια τῆς Ρούμελης καὶ ὅτι ἔχει διακλαδώσεις εἰς πολλὰς ἐπαρχίας. Εἰς τὴν Φιλιππούπολιν ὅμως δὲν ἦτο παρὰ ἓνας τὸν ὁποῖον ἐκρέμασαν κατὰ τὸ 1823 ἢ 1824 διότι ἀπεκαλύφθη ὅτι εἶχε φονεύσει ἄνω τῶν 100 Τούρκων δολοφονικῶς (!) Εἶμαι δὲ βέβαιος ὅτι ἦτο ὁ ἰδικὸς μας Γιουρμέτης Πασβάνογλους».

Κατὰ τὸ ἔτος 1707, ὡς ἀναφέρει ὁ ἐκ Ναούσης Ἀναστάσιος Μιχαήλ (Περιγηγηματικὸν Πτυκτάτιον παρὰ Βρετῶν Α' καὶ Γ'), ἐξηκολούθουν εἰς διάφορα κέντρα τῆς νήσου νὰ λειτουργοῦν μικραὶ σχολαὶ καὶ ἄλλαι νέαι ἰδρυθῆσαν μετὰ τὴν γενομένην, προφανῶς, ἀναστάσει τῶν Ἐπισκοπῶν καὶ Μονῶν, ὧν ὡς διασημότεραι ἀναφέρονται ἡ τοῦ Συναϊτικοῦ μετοχίου τῆς Ἀγ. Αἰκατερίνης ἐν Ἡρακλείῳ (α)

(α) Ὡς πρῶτος σχολάρχης ἐδίδαξεν ἐν αὐτῇ ὁ Ἰωάννης Μορεζίνος ἢ Μορεζίνος φίλος τοῦ διασώμου Γερμανοῦ σοφοῦ Κρουσίου, σύγχρονός του δὲ εἰς τὴν αὐτὴν σχολὴν ὡς διδάσκαλος τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Μελέτιος ὁ Βλαστός (1580) καὶ Ἰωσήφ ὁ Δορνανός, ἔπειτα δὲ Μάξιμος ὁ Μαργούντιος, τοῦ ὁποίου μοθητῆς ὑπῆρξεν ὁ διάσημος Κύριλλος ὁ Λούκαρις καὶ Μελέτιος ὁ Πηγᾶς, ὁ ἐκπαιδευθεὶς ἐν τῇ διασώμῳ ἐπίσης μονῇ τῆς Ἀγγοράθου (Τόμ. Α'. Μ. Β'. Σ. 164—5) διατηρηθεῖσα, ὡς ἀλλαχοῦ εἶδομεν.

μετασηματισθέντος εἰς τζαμίον, μετὰ τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1669 κατάκτησιν τῆς πόλεως, ἢ τῆς Ἀγγοράθου (Τόμ. Α'. Μ. Β'. Σ. 164—5) διατηρηθεῖσα, ὡς εἶδομεν, ἢ τῆς Χρυσοπηγῆς καὶ ἡ οὐ μακρὰν κειμένη τοῦ Ἀγ. Ἐλεθερίου ἐν Κυδωνίᾳ, κεκηρυγμένα καὶ **σταυροπηγιακαὶ** ἀπὸ τοῦ 1681 διὰ πατριαρχικοῦ συγγιλίου (19) τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κων)πόλεως Ἰακώβου, ἔδει νὰ μὴ παρενοχλῶνται παρ' οὐδενός. Ἐν τούτοις μεθ' ὅλα τὰ ἐκ τοῦ συγγιλίου δικαιώματα τοῦ ἡγουμενεύσαντος ποτε αὐτῶν Μανασσῆ τοῦ ἱερομονάχου, υπέστησαν πολλὰς καταπιέσεις καὶ ταπεινώσεις. Οὕτω π. χ. ὡς ἀναφέρει ἐν χειρογράφοις ἀπομνημονεύσασιν αὐτοῦ ὁ κατόπιν καὶ κατὰ τελευταία ἔτη ζήσας ἐν Χρυσοπηγῇ προηγούμενος Ἰερόθεος ὁ Καλογοριδάκης, ὁκτῶ γενίτσαροι ἐλθόντες ἐξ Ἡρακλείου καὶ ζητήσαντες τὸν ἡγούμενον Μανασσῆν διέταξαν αὐτόν, παρουσιασθέντα, νὰ ἐτοιμάσῃ τράπεζαν ἐπὶ τοῦ δώματος τοῦ ἐκεῖ ἡγουμενείου μετὰ ποικίλων φαγητῶν. Τοῦτο δὲ καὶ ἐγένετο μετ' οὐ πολὺ ὅμως οἱ ἄθλιοι φαγόντες καὶ μεθύσθοντες ἐκ τοῦ πότου, διότι κατ' ἀνάγκην ὁ ἡγούμενος παρέθηκεν οὐτοῖς καὶ οἶνον, διέταξαν τέσσαρας τῶν περιποιηθέντων αὐτοὺς καλογήρων νὰ κρατῶσι ἄνωθεν τῶν κεφαλῶν τῶν τεταμένην συνδόνα, αὐτοὶ δὲ πυροβολοῦντες κατ' αὐτῆς πρὸς τὸν οὐρανὸν ἔλεγον γελῶντες ὅτι ἐφοβοῦντο τὸν Θεὸν καὶ δι' αὐτὸ ἐκρύπτοντο κάτωθεν αὐτῆς. Ὁ δὲ δυστυχὴς ἡγούμενος ὑποχρεωμένος νὰ τοῖς παρέχῃ τὸν οἶνον ἴστατο τρέμων παρ' αὐτοῖς ὄρθιος ἐμπαίζόμενος καὶ χλευαζόμενος. Ὅσάκις δὲ τις τῶν ἀρχαίων τούτων οὔρει ἐκεῖ που, διέτατε τὸν ἡγούμενον νὰ προετοιμάζῃ πρὸς τοῦτο, τὸ ἔνδυμά του (σαλβάρι) καὶ νὰ κρατῇ τὸ αἰδοῖόν του!

Ἄλλοτε γενίτσαρός τις Χουσεΐνης ὀνόματι, κάτοικος τοῦ χωρίου Νεροκούρου Κυδωνίας δόσας 5 φουσίγια εἰς παῖδα ἀπέστειλε ταῦτα εἰς τὸν τότε ἡγούμενον. Τὸ τοιοῦτον ἦτο προσταγὴ συνήθης κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, διὰ τῆς ὁποίας οἱ γενίτσαροι ἀπῆτουν χρήματα ἐπὶ ποινῇ θανατώσεως τοῦ ἀρνούμενου. Ὁ ἡγούμενος μετὰ πολλῆς δυσκολίας προμηθευθεὶς χρήματα ἀπέστειλε ταῦτα εἰς δίστηλα νομίσματα (κολονάτα), ὧν ἡ ὀλικὴ ἀξία ἀνήρχετο τότε εἰς 2.500 γροσίων, ὑπολόγισας ἐκάστην σφαῖραν πρὸς ἓν **σακκοῦλι** γρόσια, ὅπερ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἰσοδυναμεῖ πρὸς 500 γρόσια. Ἄλλ' ὁ τύραννος γενίτσαρος θυμωθεὶς διότι ταῦτα δὲν ἀπετελοῦντο ἐκ χρυσῶν νομισμάτων ἐξύβρισε τὸν ἡγούμενον καὶ ἠτοιμάζετο νὰ τὸν κακοποιήσῃ, ἀλλὰ τότε ὁ πολὺ διάφορος τὴν διαγωγὴν ἀδελφός αὐτοῦ Σουμάν μαθὼν τὴν τοιαύτην πρᾶξιν τοῦ ἀδελφοῦ του, ἔχων δὲ καὶ προηγούμενας ἀφορμὰς κατ' αὐτοῦ, ἐφόρευσε αὐτόν, μεθ' ὃ ἀνεχώρησεν εἰς

Ἀνατολήν. Ἐπανελθὼν δὲ μετὰ ἔτη ἀπέδωκεν εἰς τὴν Μονὴν τὰ ἀρπαγέντα παρὰ τοῦ ἀδελφοῦ του χρήματα.

Εἰς ἄλλην ἐποχὴν ὁ Χασὰν βέης ἐφόρευσε τὸν ἡγούμενον τῆς αὐτῆς μονῆς Γεράσιμον Νεκταράκη, Σελυνιώτην, δι' ἀπλήν ὑπόψιαν ὅτι ἀντενήργησεν εἰς τὸν διορισμὸν του ὡς ἐπιστάτου τῆς μονῆς. Ἐπίσης οἱ αἰμοβόροι Ὁμέρ καὶ Γιουσοῦφ εὐωχούμενοί ποτε ἐν τῇ μονῇ ἐφόρευσαν τὸν ἡγούμενον αὐτῆς Διονύσιον Μεσογειανὸν καὶ τινα Χαράλαμπον, διότι οὗτοι δὲν προσέφερον αὐτοῖς καλὸν οἶνον! Ὁ δὲ ἐν Χανίοις ἐπὶ 17ετιᾶν πρὸ τοῦ 1821 ζήσας ἰατρὸς Νικ. Ρενιέρης ἀναφέρει τὰ ἑξῆς «Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἐν Χανίοις ἐγκαταστάσεώς μου, ἂν δὲν ἀπατώμην εἰς τὰ 1800, τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα, κατὰ τὸν Ἰσπερινόν, εἰσήλασαν 9 Τοῦρκοι εἰς τὴν Χρυσοπηγὴν ἔφιπποι σφαιροβολοῦντες καὶ φονεύοντες τοὺς Μοναχοὺς· ἀφοῦ δὲ ἐχόρτασαν αἵματος ἔφυγον. Μαθὼν ὁ πασᾶς τὸ γεγονός ἐρχεται τὴν ἐπομένην μετὰ τοῦ Καδῆ καὶ καταδικάζουν εἰς ἐπίμετρον τὸ Μοναστήρι εἰς 400 γροσίων πρόστιμον, διότι ἐφονεύθησαν 12 χριστιανοὶ εἰς γῆν χάσικην (ντιγέτ). Τότε, ἐξακολουθεῖ ὁ Ρενιέρης, ἀπεφάσισα νὰ ἐκπατρισθῶ· ἀλλ' αἱ παραινήσεις τοῦ Γαβριὴλ τοῦ Ἡγουμένου καὶ ἡ εἰς χεῖρας μου εὐτυχῶς ἐπιστολὴ τοῦ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας ἀποσταλεῖσα, μὲ ὑπεχρέωσαν νὰ μείνω καὶ ὑπηρετήσω κατὰ δύναμιν τὴν πατρίδα. Εἶχον δὲ οἱ Τοῦρκοι μεγάλην ὑπόληψιν εἰς ἡμᾶς τοὺς ἰατροὺς, ὡς εἶχον καὶ εἰς ὄλους τοὺς σχετικῶς ἐγγραμματάτους. Αἱ ἀμοιβαὶ ἦσαν γενναῖαι, ἂν ὅχι εἰς χρῆμα εἰς δῶρα. Μήπως ὅμως τὰ ἠγόραζαν; ἤθελεν ὁ ἀσθενὴς νὰ εὐχαριστήσῃ τὸν Δειτοράκη του εὗρισκε τὸν ῥαγιαῖν του καὶ τοῦ ἔλεγεν: «αὐρίον μωρὲ φέρε μου 5 ὄρνιθας, 1 τυρί, λάδι, μέλι» καὶ «οὕτω ἐπληρωνόμουν».

Περὶ δὲ τῆς Μονῆς Κυρίας Γωνιάς τῆς Κισάμου, ἀκμαζούσης πρὸ τοῦ 1800 καὶ χρησιμευούσης ὡς διδακτηρίου τῶν ἀνωτέρων γραμμάτων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὁ Ρενιέρης σημειοῖ τὰ ἑξῆς: «Εἶχεν ἀρχίσει τότε ὁ διωγμὸς τῆς σχετικῆς ἐκπαιδεύσεως· οἱ δὲ γενίτσαροι διαρκῶς ἠρώτουν τοὺς νέους σπουδαστάς, οὓς τυχὸν ἐπλησίαζον: δασκαλάκι ἔγινες καὶ σύ; καὶ προσέθετον: νὰ γίνης καλόγηρος. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ὅμως ταύτην οὐδέποτε ἠκούσθη ν' ἀλλαξοπιστήσῃ κανεὶς. Μάλιστα ἐπὶ ἐπισκόπου Σωφρονίου Κακογιάννη (πρὸ τοῦ 1800), τοῦ ἐκ Ροδοποῦ, ἐφονεύθησαν σιωπηλῶς ἐντὸς τῆς μονῆς 10—12 Τοῦρκοι κατὰ διαστήματα, ἕξ ἐκείνων οἵτινες μόνοι ἐτόλμων νὰ εἰσέλθωσιν εἰς αὐτήν, ὅπως παραδοθῶσιν εἰς διασκέδασιν ἢ διαρπαγὴν, οὗτοι δὲ ὑπὸ τοῦ τολμηροῦ μοναχοῦ Μεθοδίου, Πελοποννησίου μονάζοντος ἐκεῖ. Ὁ πατριώτης μοναχὸς ἔθαπτε ἐπιτηδεῖως

τὰ πτώματα εἰς τὰ πέριξ τῆς μονῆς· ἀλλὰ τοῦτον οἱ Τοῦρκοι ἐφόρευσαν κατόπιν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821, ἐκδικούμενοι ἴσως διὰ τὰς ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὰς τάξεις των γενομένας ἀφαιμάξεις, περὶ ὧν ἐπληροφορήθησαν, τίς οἶδε πῶς, βραδύτερον. Ὁ πάτερ Μεθόδιος, ὡς ἐγνώσθη, ἦτο πρῶην **κλέφτης** ἐν Πελοποννήσῳ».

Ἡ δὲ ἐν Ἀκρωτηρίῳ τῆς Κυδωνίας μονὴ τῆς Ἁγίας Τριάδος τῶν Τζαγκαρόλων (Σελ. 355 Α'. Τόμ.) πρὸ τῆς ἀλώσεως ἀριθμοῦσα 100 μοναχοὺς καὶ μετὰ τὴν ἄλωσιν ἐπὶ Τουρνεφόρτ 50, ἐπὶ Σίβεο, τῷ 1817, εἶχε μόνον 18, διότι οἱ γενίτσαροι εὗρισκοντες αὐτὴν πλησιέστερον πρὸς τὰ Χανία ἐνήργουν ἀδιακόπως ἐπιδρομὰς κατ' αὐτῆς. Τοῦτ' αὐτὸ δὲ συνέβη καὶ εἰς τὴν μονὴν Ἀρκαδίου, προστατευθεῖσαν χάρις εἰς τὸν Ἡγούμενον Μισαὴλ μετὰ τὴν ἐρήμωσίν της, ὡς εἶδομεν (Σελ. 25) καὶ διαφυλάξασαν κατόπιν, χάρις εἰς τὸν μητροπολίτην Νεόφυτον Πατελάρον, παρακαλέσαντα τὸν Κιοπρουλῆν, τὸ δικαίωμα τῆς χρήσεως κώδωνος, ἕξ οὗ καὶ Τσανλῆ-μοναστήρ ἐκλήθη ὑπὸ τῶν Τούρκων. Μικρὸν πρὸ τοῦ Σίβεο καὶ ἡ μονὴ αὕτη εἶχε λεηλατηθῆ καὶ διαρπαγῆ, οὕτως ὥστε ἐνῶ ἐπὶ Τουρνεφόρτ ἠείθμην 100 ἱερομονάχους καὶ 200 μοναχοὺς, ἐπ' αὐτοῦ μόνον 8 εἶχεν ἱερομονάχους καὶ 12 μοναχοὺς· ἐνῶ δὲ ἐχρησίμευσεν ὡς φυτώριον ἐκπαιδεύσεως ἐπὶ Βυζαντινῶν καὶ Ἐνετῶν ἦδη δὲν ἐκέκτητο ἢ ὀλίγα τινὰ βιβλία, ἐν οἷς τινὰς μόνον Ἑλληνας, Λατίνους καὶ Ἰταλοὺς συγγραφεῖς. Παρομοίαν καταστροφὴν ὑπέστη καὶ ἡ ἐν Ἀμαρίῳ ὑπεράνω τοῦ χωρίου Ἀνωμέρους μονὴ Καλοεῖδαινα, ἡ ἐπ' ὀνόματι τῆς Παναγίας τιμωμένη καὶ κυρία τῶν παρ' αὐτῇ μετοχιῶν Βούλγαρι καὶ Χορδάκι ὑπὸ τῶν τοῦ χωρίου Γερακάρι γενιτσάρων Δρουβάλιδων, Κακάλιδων, Ἀτζαγάδων κ.λπ. οὐ πολὺν χρόνον πρὸ τῆς τοῦ 1821 Ἑλλ. ἐπαναστάσεως καὶ οἱ καλόγηροι τοῦ μετοχίου τῆς μονῆς τῶν Μυριοκεφάλων εἰς Δράμια τοῦ Ἀποκορώνου, οἴνινες κρυπτόμενοι κατὰ τὴν ἀπὸ Χανίων εἰς Ρέθυμνον ὁδὸν παρὰ εὐρὸν κοίλωμα ἐλαίας, ἐν ἧ ἐτήρουν κεκρυμμένα ὄπλα, ἐξωλόθρευον κατὰ καιροὺς ὄσους ἠδύναντο τῶν λυμεῶνων τούτων, ἕως οὗ ἐννοηθέντες καὶ οὗτοι κατεκρεουργήθησαν πάντες ἐν τῷ μετοχίῳ· τοῦτο δὲ κατασχεθὲν περιῆλθεν εἰς χεῖρας τῶν Ὀθωμανῶν.

Ἡ μετὰ τῶν Τούρκων (ἀλλαξοπιστησάντων) συγγένεια πολλῶν χριστιανῶν παρεῖχε πολλάκις τοῖς τελευταίοις προστασίαν, ὡς εἶδομεν, προκειμένου καὶ περὶ Κουρμούληδων· οἱ εὐπορότεροι ἐξηγόραζον τὴν προστασίαν ἰσχυρῶν γενιτσάρων διὰ δώρων καὶ ἐκδουλεύσεων, τινὲς δὲ διὰ τῆς προστασίας ταύτης ἐνεγράφοντο καὶ εἰς τὰ τῶν γεωλήδων τάγματα. Ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς ξένους ἐνίοτε οἱ γενίτσαροι

ἐφέροντο σκληρῶς καὶ σκαιῶς, φυλακίζοντες πολλὰκις ἀναιτίως καὶ δέροντες αὐτούς. Οὕτω π.χ. μνημονεύεται ὅτι ἐν Ρεθύμνῃ τῷ 1796 Ἑβραῖος τις ὀνόματι Ἀβραμάκης εἰσπράκτωρ καὶ Γάλλος ὑπήκοος ἄνευ λόγου καὶ ἀφορμῆς ἐφυλακίσθη καὶ ἐδάρη. Ἡ δὲ Πύλη κατόπιν τῶν παραστάσεων τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Γάλλου πρεσβευτοῦ μετὰ πολλῆς δυσφορίας προέβη εἰς τὴν παῦσιν τοῦ τότε πασᾶ τῆς Ρεθύμνης καὶ ἀντικατάστασιν αὐτοῦ, ὡς μὴ τιμωρήσαντος τοὺς δράστας τῆς τοιαύτης ἀνθαιρεσίας. Ἐνῶ δὲ οὕτω οἱ γενίτσαροι καταπατοῦντες πᾶν δίκαιον καὶ πᾶσαν ἠθικὴν κατὰ καιρούς, ἔμενον ἀτιμώρητοι, οἱ τυχόν ἐκ τῶν χριστιανῶν προβαίνοντες εἰς ἀταξίαν τινα, στενοχωρούμενοι, ἔδει, ἐὰν δὲν ἦσαν ἐκ τῶν τολμηρῶν ἀρματωλῶν ν' ἀπέρχωνται τῆς νήσου, ἵνα μὴ ἡ ἐκδίκησις πίπτῃ βαρεῖα ἐπὶ τῶν κεφαλῶν των. Οὕτως ὅτε ποτὲ ὁ ἐκ τῶν προκρίτων Κακοδικίου Σελύνου Ἀναγνώστης ἢ Κωνστ. Μ. Φούμης ἐκ δοθείσης ἀφορμῆς συνεπλάκη καὶ οἴφας χαμαὶ τὸν **σοῦμπασην** (ἐπιστάτην) τῶν κτημάτων τοῦ χωρίου Κανισκάδου περιορίσθη ν' ἀφοπλίσῃ τοῦτον, φοβηθεὶς ὅμως εἶτα ἐκδίκησιν ἀπῆλθε τῆς Κρήτης καὶ δὲν ἐπανῆλθεν εἰς τὸ χωρίον του ἢ ὀλίγον χρόνον πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ἀφ' οὗ ἐν τῷ μεταξὺ κατορθώθη νὰ ἐξευμενισθῇ ὁ προσβληθεὶς γενίτσαρος διὰ γενναίας ἀποζημιώσεως. Κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν ὁ ἱερομόναχος Μάξιμος Φούμης ἐκ τῆς οἰκογενείας τοῦ Τζανῆ Φούμη, ἀριθμούσης καὶ δύο ἄλλους ἱερομονάχους μεταξὺ τῶν μελῶν αὐτῆς, ἀποκρούσας ἀπόπειραν ἐκβιασμοῦ τοῦ γενιτσάρου Μουσταφᾶ Μεμενιοῦ καὶ δρᾶξας τὸ ἐν τῷ κελίῳ του φυλασσόμενον τυφέκιον ἐφόνησε τοῦτον, λαβὼν εἶτα ἄγνωστον διεύθυνσιν. Ἐκ τῆς ἀφορμῆς ταύτης αἱ εἰς τὴν συνοικίαν Παπαδιανὰ τοῦ Κακοδικίου διαμένονσαι οἰκογένειαι τῶν Φούμηδων ὑπέστησαν δήμευσιν τοῦ πλείστου τῆς περιουσίας των, τὰ πλείονα δὲ ἄρρενα τέκνα αὐτῶν ἐξεπατρίσθησαν, μετοικῆσαντα εἰς Τήνον· μία κόρη Ἀνέτα Φούμη αἰχμαλωτισθεῖσα ἐξιλαμίσθη.

Κωμικοτραγικὸν δὲ γεγονός διέσωσε κατὰ τὸν ἱστοριοδίφην Ἑμμ. Ἀγγελάκη, ἢ παράδοσις περὶ τοῦ τυράννου τῆς Σητείας Ἐφεντάκη ἢ Ἀφεντάκη, σκανδαλωδῶς ἐπεμβαίνοντος καὶ εἰς αὐτὰς τὰς χειροτονίας τῶν ἱερέων τῆς ὑπ' αὐτὸν ἐπαρχίας ταύτης, τὸ ἐξῆς· Ὁ ἀγᾶς διατελῶν εἰς ἀθεμίτους σχέσεις μετὰ τῆς ὑπηρετίας του ὑπεχρέωσεν ἕνα τῶν ὑπηρετῶν του νὰ λάβῃ ταύτην σύζυγον ἐν γνώσει τῶν σχέσεων αὐτοῦ μετ' αὐτῆς. Μετὰ τινα ὅμως καιρὸν ἡ σύζυγος ὑπὸ μεγαλομανίας κατασχεθεῖσα ἠξίωσε παρὰ τοῦ αὐθέντου της νὰ κάμῃ τὸν σύζυγόν της **παπᾶν** (ιερέα)· οὗτος δὲ ἐπιθυμῶν νὰ φανῇ

εὐχάριστος εἰς τὴν εὐνοουμένην του προσεκάλεσε τὸν Ἐπίσκοπον Σητείας Ζαχαρίαν (ὅστις ἐσφάγη κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 μετὰ τῶν λοιπῶν τοῦ Ἡρακλείου ἀρχιερέων, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω) καὶ ἀπήτησε παρ' αὐτοῦ νὰ χειροτονήσῃ τὸν προστατευόμενόν του **παπᾶν**. Ὁ δυστυχὴς Ἐπίσκοπος εὐρέθη πρὸ δυσκολωτάτης θέσεως, διότι ὁ ὑποψήφιος ἦτο ἐντελῶς ἀγράμματος. Ἡ δικαιολογία τοῦ Ἐπισκόπου ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ γίνῃ ἱερεὺς ἀγράμματος, διότι δὲν δύναται νὰ ἐκτελῇ τὰ καθήκοντά του, δὲν ἔκαμπτε τὴν ἐπιμονὴν τοῦ ἀγᾶ, λέγοντος πρὸς τὸν Ἐπίσκοπον· «μωρὸ Δεσπότη, πρέπει νὰ κάμῃς τοῦτον παπᾶν ὅπως ὅπως!...»

Ὁ Ἐπίσκοπος μὴ δυνάμενος νὰ ἀποφύγῃ, διότι αἱ συνέπειαι θὰ ἦσαν σοβαραὶ εἰς βῆρος του, παρέλαβε παρ' ἑαυτῷ τὸν ὑποψήφιον παπᾶν καὶ προσεπάθησεν ἐπὶ μίαν ἐξαμηνίαν νὰ διδάξῃ εἰς αὐτὸν ὀλίγην ἀνάγνωσιν. Ὁ χρόνος ὅμως οὗτος δὲν ἦτο ἐπαρκής, ἵνα καταρτισθῇ ἄνθρωπος ἀποβλακωμένος ἐκ τῆς πολυχρονίου στεγνῆς δουλείας εἰς κατάλληλον ἱερέα. Ἐντούτοις ἡ ὑποψηφία **παπαδιά**, ἐπιγομένη νὰ ἴδῃ τὸ χειροφίλημα, ὅπερ θὰ τῇ προσεπόριζε τὸ ἀξίωμα τοῦ συζύγου της, ἐπέβη τὸν Ἐπίσκοπον διὰ τοῦ ἀγᾶ νὰ χειροτονήσῃ τὸν ἐγγράμματον πλέον ἄνδρα της. Ὁ δὲ Ἐπίσκοπος μὴ δυνάμενος πλέον νὰ ἀρνηθῇ ἔναντι τῆς ὑπὸ τοῦ γενιτσάρου ἀσκουμένης πιέσεως προέβη εἰς τὴν χειροτονίαν τοῦ ἐν λόγῳ ἀνθρώπου. Καὶ οὕτω συνέβη εἰς τὴν πρώτην λειτουργίαν, εἰς ἣν ἔλαβε μέρος ὁ χειροτονηθεὶς ἱερεὺς, τὸ κωμικοτραγικὸν γεγονός, καθ' ὃ τὸ ἀτυχεὲς ἐκκλησίασμα ἀντὶ νὰ δακρύσῃ ἐξέσπασεν εἰς γέλωτας! Οἱ δὲ γέλωτες ἔγιναν ἀκοράτητοι καθ' ἣν στιγμὴν ὁ νέος ἱερεὺς μνημονεύων κατὰ τὴν ἔξοδον τῶν **πρώτων** λεγομένων **Ἀγίων**, ὁπότε οἱ ἱερεῖς προσερχόμενοι πρὸ τοῦ Ἐπισκόπου προσφέρουσιν αὐτῷ ἱσταμένῳ ἐν τῷ μέσῳ τῆς Μεγάλης θύρας τοῦ ἱεροῦ τὸ **δισκοπότηρον** ἢ ἄλλο τι ἱερὸν σκεῦος τῆς ἱεροτελεστίας, ἀντὶ νὰ εἴπῃ «τοῦ Ἐπισκόπου ἡμῶν μνησθεὶς Κύριος κ.λ.π.», νομίζων, φαίνεται, ὅτι οἱ ἄλλοι ἱερεῖς ἀπέδιδον ἐπαίνους εἰς τὸν Ἐπίσκοπον καὶ θέλων νὰ ὑπερβάλλῃ τούτους, προσέθηκεν, ἀντὶ τοῦ Ἐπισκόπου ἡμῶν, «τοῦ ΜαστροΖαχαρία μνησθεὶς Κύριος κ.λ.π.», διότι ὁ τίτλος τότε τοῦ **μαστόρου** (ἀρχιτεχνίτου) εἶχε μεγάλην ἀξίαν (ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχον ἄλλα ἀξιώματα παρὰ τοῖς χριστιανοῖς). Ὁ ἀτυχὴς Ἐπίσκοπος καὶ τὸ ἐκκλησίασμα ἔμειναν μὲν κατάπληκτοι ἀλλὰ καὶ ἐξέσπασαν εἰς γέλωτας!

Ἡ παράδοσις δὲν διέσωσε τὴν περαιτέρω δρᾶσιν τοῦ ἱερέως τούτου. Λέγεται μόνον ὅτι οὗτος ὑπῆρξεν ἐφημέριος εἰς τὸ χωρίον Κανενί καὶ ὅτι πιθανώτατα οἱ τελευταῖοι ἱερεῖς τοῦ χωρίου ὑπῆρξαν ἀπόγονοι αὐτοῦ.

Τοιοιούτρόπως τύραννοι τῶν πόλεων καὶ ἐπιδρομεῖς ἄγριοι τῶν ἀγροτικῶν περιφερειῶν οἱ γενίτσαροι εἶχον δημιουργήσει ἀφόρητον κατάστασιν. Ληστεύοντες διὰ λογαριασμόν τῶν ἢ τῇ ἐντολῇ τῶν βέηδων καὶ ἀγάδων ἐγένοντο ὁ τρόμος τοῦ λαοῦ. Αὐτοὶ δὲ μὲ τὴν βαθμιαίως ἀναπτυχθεῖσαν ἢ ἐξ ἀρχῆς ὑπάρξασαν μουσουλμανικὴν ἀριστοκρατίαν ὑπῆρξαν οἱ πραγματικοὶ κυρίαρχοι τῆς νήσου. Ἡ Τουρκία εἰσέπρατε μόνον τοὺς φόρους. Οἱ ἀποστελλόμενοι ἐκ Κωνσταντινουπόλεως πασσάδες, κιαγιάδες, δεφτερντάριδες, γανιτσαγαγάδες καὶ ἄλλοι ὑπάλληλοι ἠρκοῦντο νὰ λαμβάνωσι τὸ παχύτερον μερίδιον ἐκ τῶν διαρπαγῶν καὶ νὰ ἀποστέλλουν δῶρα εἰς τοὺς ἐν τῷ κέντρῳ ἀνωτέρους τῶν ἢ ν' ἀναχωρῶσι κομίζοντας αὐτοῖς πλούσια τοιαῦτα, εἰς τρόπον ὥστε ἡ Κρήτη διφκεῖτο ὅπως ἤθελεν ὁ Προφήτης. Αἱ τάξεις τῶν ἐξιλαμιζομένων ηὔξάνοντο ὀσημέραι, ὁ δὲ κίνδυνος νὰ ἐξαλειφθῇ ἐντελῶς ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς ἐφαίνετο πλέον προφανής.

Εὐτυχῶς καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην δὲν ἔπαυσαν ἰδίᾳ ἐν τῇ ξένη ν' ἀναδείκνυνται ἐν τοῖς γράμμασι διάφοροι Κρηῖτες ὡς τοιοῦτοι δὲ ἀναφέρονται ὁ Ἀντώνιος Στρατηγὸς (1745) καθηγητῆς εἰς τὸ φροντιστήριον τῆς Πάδοβας, ἐκ Σφακίων, πιθανῶς, καὶ τῆς γενεᾶς τῶν Στρατῆκων καταγόμενος, ὁ Ἀθανάσιος Βαρούχας (1779) συγγραφεὺς ἱστορίας, ὁ Γεώργιος Σκοῦφος (1777), ὁ Γεράσιμος Καλογνώμων (1793) συγγραφεὺς λόγων, ὁ Δημήτριος Χαιρέτης καὶ ὁ ἀνεψιὸς του Κήρυκος (1820) ἰατροφιλόσοφος, καὶ ὁ Στέφανος Κανέλος (1820), ἰατρός, μαθηματικὸς καὶ ποιητής, τὴν πρώτην αὐτῶν παιδίαν λαβόντες εἰς τὴν γενέτειραν νῆσον. Ἐν τούτοις ἡ Πύλη δὲν ἤθελε πράγματι νὰ ἐξιλαμίση ἐντελῶς τὴν νῆσον, διότι τότε ποιοὶ θὰ ἐκαλλιέργουν τὴν γῆν; Ἀληθῶς δὲ πολλάκις ἐδόθησαν ἐντολαὶ ἐκ τοῦ κέντρου πρὸς τοὺς πασσάδες τῆς Κρήτης πρὸς περιστολὴν τῶν αὐθαιρεσιῶν καὶ τῆς συνεχῶς ἐξασκουμένης κατὰ τῶν χριστιανῶν βίας. Ἄλλ' ἢ δύναμις τῶν βέηδων, τῶν ἀγάδων καὶ τῶν γενιτσάρων εἶχε τόσῳ ὀριζωθῆ, ὥστε οὗτοι οὐδὲν ἠδύναντο νὰ ἐπιτύχωσιν, ὁ δὲ ἐξιλαμισμὸς ἐξηκολούθει, ἐξ οὗ πολλοὶ χριστιανοὶ ἠναγκάζοντο εἰς ἐκπατρισμόν· ἀλλὰ καὶ τοῦτο ἦτο δύσκολον. Ὁ περιηγητῆς Ὀλιβιὲ ἀναφέρει ἐν ταῖς περιηγήσεσιν αὐτοῦ περὶ τῆς αὐστηρᾶς λειτουργίας νόμου ἀποκλείοντος σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου πᾶσαν ἐκ Κρήτης ἀναχώρησιν «Δὲν ἐπιτρέπεται, γράφει, εἰς τοὺς ἐγγάμους νὰ ἐγκαταλείπωσι τὴν νῆσον, ἂν δὲν εἶναι τοῦλάχιστον ναυτικοὶ ἢ ἔμποροι. Εἶδομεν ν' ἀπαγχονισθῇ πλοίαρχος ὅστις εἶχε τολμήσει νὰ περιφρονήσῃ τὸν νόμον τοῦτον καὶ μετέφερε ὀλίγους ἀπὸ τοὺς δυστυχεῖς τούτους εἰς

τὸ Κουσαντάσι. Ἐπιτρέπεται ἐντούτοις εἰς τοὺς ἀγάμους ν' ἀπέρχονται πρὸς ἐργασίαν εἰς τὸν Μωρηῆν καὶ ἀλλαχοῦ, ἀλλὰ ἀπαιτεῖται ἀπ' αὐτοὺς προηγουμένως μικρὸς φόρος»...

Εὐτυχῶς τέλος ὁ ἔτι ἐν Κωνσταντινουπόλει ἡγεμονεύων Σουλτάνος Μαχμουτ ὁ Β' ὅστις εἶχε δεχθῆ ἀπὸ τοῦ 1808 τὴν μετάνοιαν, πίστιν καὶ ὑπακοὴν τῶν ἐν τῇ πρωτεύουσῃ του στασιαστῶν καὶ καταπνίξει τὸ ἐν τῇ καρδίᾳ του ἐμφωλεῦον σφοδρὸν τῆς ἐκδικήσεως κατὰ τῶν γενιτσάρων αἴσθημα διὰ τὸν ὑπ' αὐτῶν ἐνεργηθέντα φόνον τοῦ θεοῦ του Σελήμ καὶ τὰς ἄλλας αὐτῶν καταχρήσεις, ἀναλαβὼν δι' εὐθετώτερον καιρὸν τὴν ἐν τῇ ψυχῇ του ἀποφασισθεῖσαν διάλυσιν καὶ καταστροφὴν τοῦ σώματος τούτου, εὔρε τὴν κατάλληλον εὐκαιρίαν κατὰ τὸ 1812, ὅποτε ἐκραγέντος τοῦ μεταξὺ Γαλλίας καὶ Ρωσσίας πολέμου, ἔκλεισε συνθήκην ἐν Βουκουρεστίῳ μετὰ τῆς Ρωσσίας, οὕτω δὲ ἔχων ἐλευθέρως τὰς χεῖρας προέβη εἰς ἐσωτερικὰς μεταρρυθμίσεις· λαβὼν δὲ ἀφορμὴν ἐξ ἀναφορῶν, ἃς Κρηῖτες χριστιανοὶ παθόντες· διεβίβασον αὐτῷ κατὰ τὸ προσκύνημα, τὸ ἐν μεγάλῃ πομπῇ τελούμενον ἐκεῖ, ἀπεφάσισε νὰ καθάρῃ τὴν νῆσον ἀπὸ τῶν ἐπιφοβωτέρων τοῦλάχιστον γενιτσάρων. Καλέσας δὲ παρ' αὐτῷ τὸν Χατζῆ Ὅσμᾶν πασᾶν, ἄνδρα εὐθὺν καὶ αὐστηρόν, ἔδωκεν αὐτῷ ἤδη ἐντολὴν νὰ κατέλθῃ μετὰ συνοδίας εἰς Κρήτην καὶ συνεννοούμενος ἔστω καὶ μετὰ τῶν ἐντοπίων χριστιανῶν (τοιαύτη φαίνεται ἦτο ἢ πρὸς αὐτὸν διαταγὴ τοῦ Σουλτάνου) προβῆ εἰς τὴν ἀπόφασιν αὐτοῦ ταύτην.

Ὁ Ὅσμᾶν κατελθὼν εἰς Χανία δὲν ἀπεδειλίασε πράγματι φθάσας μέχρι τοῦ σημείου νὰ συνεννοηθῇ καὶ μέ τινας σημαίνοντας Κρηῖτας, οἱ οἱ ἦσαν ὁ ἐκ Κάμπων Κυδωνίας Ἰωάν. Μουτσάκης ἢ Μουτσογιάννης, οἱ ἐκ Μελιδονίου Ἀποκορώνου Ἀντώνιος καὶ ὁ γενναῖος ἀδελφὸς του Ἰωσήφ Κωνσταντουδάκης ἢ Σήφακας, ὅστις προσῆλθε μετὰ τοῦ συνεργάτου αὐτοῦ ἐκ Προβάρατος Κωνστ. Ντουνάκη, τοῦ κατόπιν κληθέντος Ντουνόπαπα, ὁ ἐκ Δρακόνας Κισάμου Γεώργιος Δρακονιανὸς προσελθὼν μετὰ τοῦ ἐπίσης ἐκ Κούνενι Κισαμίτου Κωνστ. Γεωργιλᾶ, ὁ ἐκ Σελύνου Φραγκιάς Τσισκάκης ἐκ Τσισιανῶν, ὁ ἐκ Πρασῆ Κυδωνίας Μιχαὴλ Κοκολάκης, ὁ ἐκ Πανεθύμου Κισάμου Π. Ζερβουδάκης, ὁ ἐκ Μελιδονίου Ἀποκορώνου Μανουσοσήφης, ὁ ἐκ Σφακίων Σταῦρος Ἀμυραδάκης, ὁ ἐκ Σκορδαλοῦ τῆς Κυδωνίας Ἀ. Λούπης, ὁ Σαρηδοσταμάτης, ὁ Σταμάτιος Ντούνης ἢ Ταμπάκης, ὁ Πρινόλης καὶ ἄλλοι, ὅπως καταστρέψῃ τοὺς μᾶλλον αἰμοβόρους γενιτσάρους τιμαριούχους, ἐξ ὧν ἔβριθαν τότε αἰ δυτικά ἰδίᾳ ἐπαρχίαι τῆς νήσου. Ἐξελθὼν δὲ μετὰ 250 περίπου πα-

σαλήδων (στρατιωτῶν) εἰς Τσικαλαριά συνητήθη ἐκεῖ μετὰ τῶν προσελθόντων ἀνωτέρω προκρίτων ὀδηγούντων καὶ περὶ τοὺς 400 ἄνδρας, ἐξ ὧν 35—40 προσήλθον ἔνοπλοι, οἱ δὲ λοιποὶ φέροντες ἄξινας, χονδρὰς ῥάβδους καὶ ἄλλα ὄργανα, ὠπλίσθησαν παρὰ τοῦ Ὀσμάν. Ἐκεῖ δὲ προσεκλήθη ὅπως ἀκολουθήσῃ τὴν ἐτοιμαζομένην ἐστρατείαν ὡς ἰατρός καὶ φαρμακοποιὸς ἅμα ὁ ἐν Χανίοις διατρίδων Νικόλαος Ρενιέρης ⁽¹⁸⁾ ὅστις ὁμως λόγῳ ὑγείας δὲν ἐδέχθη νὰ παρακολουθήσῃ καὶ διὰ τοῦτο ἀπεπέμφθη σκαιῶς ὑπὸ τοῦ Ὀσμάν (*).

Τὸ καταρτισθὲν ἤδη ἀρκοῦντως ἐκκαθαριστικὸν στράτευμα τοῦ Ὀσμάν ἀπὸ Τσικαλαριά διηυθύνθη εἰς διάφορα τῆς Κυδωνίας καὶ Κισιάμου χωριά, συλλαμβάνον δὲ κατὰ τόπους τοὺς γνωστοτέρους ἐπὶ καιουργίαις γενιτσάρους τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν, μὴ ἐξαιρουμένου

(*) Ἄμα μὲ προσεκάλεσεν εἰς τὸ στρατόπεδον, διηγείται ὁ Ρενιέρης ἐν τοῖς χειρογράφοις σημειώσεσιν αὐτοῦ, εἰς Τσικαλαριά, ἔρχονται δύο *πασαλήδες* μετέσσαρας ἀκολούθους χαμάληδες μεθ' ἐνὸς φορείου καὶ μετὰ διατάσσουσιν: «Ὁ Πασσᾶς σὰς θέλει». Μετὰ βάζουσιν αὐτοστιγμει εἰς τὸ φορεῖον, μετὰ σηκώνουσιν καὶ μετὰ φέρουσιν εἰς τοῦ Μπάρμπου (μετόχι) ἀπ' ἐκεῖ μετὰ παραλαμβάνουσιν ἄλλοι φορεῖς καὶ ἄλλοι πασαλήδες καὶ μετὰ φέρουσιν εἰς Τσικαλαριά. Ἐκεῖ εἶδον συνηγμένους ἄνω τῶν 400 χριστιανῶν, ἐξ ὧν ὀνομαστοὶ ἦσαν οἱ Μουτσογιάννης, Σήφακας Χουδαλογιάννης, Δρακονιαρογεώργης καὶ ἄλλοι. Ἐξ αὐτῶν δὲ 35—40 ἦσαν ὠπλισμένοι· ὅλοι δὲ οἱ ἄλλοι μετὰ ξύλα (ῥάβδους) καὶ *σακάλιδες*. Ἦσαν δὲ οἱ πασαλήδες, Ἀνατολιταὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον 250. Ὁ Πασσᾶς μετὰ ἐκράτησεν ἐπὶ δύο ἡμέρας χωρὶς νὰ μοῦ ἀναφέρῃ τὴν αἰτίαν τῆς προσκλήσεώς μου, τὴν τρίτην ἄφου ἐφόρτωσε μετὰ τοὺς *σακουλιέριδες* τὸ ψωμί καὶ λοιπὰ τροφίμα καὶ διετάχθησαν νὰ μεταβῶν εἰς Πλατανέν, μετὰ ἐρωτᾷ διὰ τοῦ διερμηνέως του Σουμαρίπα, ἂν δέχωμαι νὰ τὸν ἀκολουθήσω οἰκειοθελῶς καὶ ἄνευ ἀμοιβῆς εἰς τὴν κατὰ τῶν γενιτσάρων ἐστρατείαν του ὡς ἰατρός. Ἰδὼν ὁμως ὅτι πλησίον του ἐστρέχετο ὁ ἀρχιτελώνης Κασίμ ἄγᾶς καὶ σκεφθεὶς τί ἔχομεν νὰ ὑποφέρωμεν μετὰ τὴν ἐκ Κρήτης ἀνάκλησίν του ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἀπήντητα ὡς ἐξῆς: «βλέπει τὴν κατάστασιν τῆς ὑγείας μου ὁ ἐξοχώτατος» πράγματι δ' ἐκ τοῦ φόβου εἶχα γίνεαι κατακίτρινος εἰς δύο ἡμέρας· ἀλλ' ὁ πασᾶς πρὸ τοῦ διερμηνέως ῥίπτει βλέμμα τίγρεως ἐπάνω μου καὶ λέγει «Ἀισχίρ χιγανέτ μουρτάτ Γκίτ κερατᾶ». Διέταξε τὸν μικρόν του στρατὸν νὰ ἐκκινήσῃ, ἐμὲ δὲ ἀφήκε μετὰ τοῦ Κασίμ ἄγᾶ, μεθ' οὗ ἐπανήλθον εἰς τὸ εἰς Μπάρμπου μετόχιόν του καὶ εἶτα εἰς Χανία, ἀναχωρήσας μεθ' ἡμέρας εἰς Ἀποκόρωναν ἐκ φόβου μὴ ἐπανελθὼν ὁ Ὀσμάν προβῆ εἰς τιμωρίαν μου». Ἡ ἄρνησις δ' αὕτη τοῦ Ρενιέρη νὰ παρακολουθήσῃ τὸν Ὀσμάν ἠγαθήσθη, φαίνεται, πολὺ τοὺς ἐν Χανίῳ Τούρκους, οἵτινες ἔκτοτε πολὺ ἐξετίμων καὶ ἠγάπων αὐτόν, ὅπερ οὐκ ὀλίγον συνετέλεσεν ὥστε ὁ ῥηθεὶς ἰατρός νὰ δύναιται νὰ βοηθῇ τοὺς ἐν Χανίῳ χριστιανούς ἐπὶ δευτερίαν μέχρι τῆς τοῦ 1821 ἐπαναστάσεως.

Ὁ αὐτὸς δὲ Ρενιέρης σημειοὶ κατωτέρω τὰ ἐξῆς: «Ὁ πασᾶς οὗτος ὡς ὁ ἴδιος μοῦ εἶπε ἦτο ἔγγονος ἐκ μητρὸς ἱερέως λίαν εὐπαιδέυτου, διατελέσαντος καὶ ἀρχιδιακόνου ἐν τοῖς Πατριαρχείοις τῆς Κωνσταντινουπόλεως· ἦτο δὲ πολὺ

καὶ τοῦ Σελίνου, ὧν τινες εὐρίσκοντο ἤδη εἰς Χανία καὶ τὰ περίξ χωρία καὶ ἄλλους μὲν τούτων αὐθωρεῖ καὶ κατόπιν διαταγῆς τοῦ Ὀσμάν ἐφόρευον, ἄλλους δὲ ὠδήγουν εἰς τὰς φυλακὰς τῶν Χανίων καὶ τούτους μετὰ σύντομον διαδικασίαν ἐθανάτωνον διὰ πνιγμοῦ. Διηγούνται δὲ ὅτι ὁσάκις ἐπνίγετό τις τῶν καταδικασθέντων οὕτω γενιτσάρων, τῇ διαταγῇ τοῦ Ὀσμάν, ἐρρίπτετο καὶ εἰς κανονοβολισμὸς ἐκ τῶν ἐπάλλξεων τοῦ φρουρίου (ω)· τοιοῦτοι δὲ πολλάκις πολλοὶ ἠκούσθησαν κατὰ σειράν. Ἴνα δὲ μὴ ὁ Ὀσμάν φαίνεται μεροληπτῶν ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν, διέταξε, ἡμέραν τινὰ καὶ ἐκρέμασαν παρυσία του 2—3 καὶ ἐκ τούτων, διότι, ὡς κατηγορήθησαν, διασκεδάζοντες ἐκ τῆς χαρᾶς ἦν ἠσθάνοντο ἐπὶ τῇ ἐκκαθαρίσει ἀντιπάλων τῶν ἐπυροβόλων εἰς τὸν ἕρα.

Ἐκ Κυδωνίας δὲ ὁ Ὀσμάν μεταβάς εἰς Ἀποκόρωναν ἔστησε τὸ στρατόπεδον αὐτοῦ εἰς Στύλον καὶ ἐκεῖθεν προσεκάλεσε τοὺς διαβοήτους τῆς ἐπαρχίας γενιτσάρους καὶ ἰδία τοὺς τῆς Κάϊνας καὶ Νέου Χωρίου, ὅπως παρουσιασθῶσιν εἰς αὐτόν· ἀλλ' οὗτοι τότε ὀχυρωθέντες εἰς τοὺς πύργους τῶν ἠρηγήθησαν νὰ προσέλθωσιν. Τότε ὁ Ὀσμάν ἐπιτεθεὶς μετὰ τοῦ ὑπ' αὐτὸν σώματος τῶν πασαλήδων καὶ τῶν χριστιανῶν ὀπλοφόρων, οἵτινες εἶχον ἐν τῷ μεταξὺ αὐξηθῆ εἰς μέγαν ἀριθμόν, ἄλλους μὲν ἐφόρευσε ἄλλους δὲ διαφυγόντας συλλαβὼν μετ' ὀλίγον ἐκρέμασεν. Μετὰ δὲ τὸ κατόρθωμα τούτου ὁ Ὀσμάν διηυθύνθη εἰς Ρέθυμνον καὶ ἐκεῖ δὲ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ διὰ τῆς συνδρομῆς, φαίνεται, ἄλλων ἐγχωρίων ὀπλαρχηγῶν χριστιανῶν ἐνήργησε καὶ ἐπέτυχε τὰ αὐτὰ ἀποτελέσματα (ω).

Ἐξυπνος ἄνθρωπος, ὑποθέτω δὲ ἦτο καὶ γνώστης τῆς Ἑλληνικῆς, τῆς ὁποίας ὁμως προσεποιεῖτο ὅτι ἦτο ἄμοιρος. Μυστηριώδης τύπος, ἐξήχοχοτο συχνὰ μετμηφισμένος, πιθανολογεῖται μάλιστα ὅτι ἦτο καὶ χριστιανὸς ὀρθόδοξος, ἀποσταλεὶς παρ' αὐτοῦ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχοῦ τῇ συνανίσει τοῦ Σουλτάνου ⁽²⁰⁾. Εὐνηργήτησε δὲ τὸ ἐν Χανίοις σχολεῖον μετεήσας εἰς τὸν Γερακάκη μὲν 100 γρόσια εἰς τὸν Ἐπίσκοπον δὲ 140. Ὁ Ὀσμάν ἐπωνομάσθη ὑπὸ μὲν τῶν Τούρκων Παπα—Μανώλης (ἐμπαικτικῶς) ὑπὸ δὲ τῶν χριστιανῶν Πηνιγάρης.

(ω) Κατὰ τὰς σημειώσεις τοῦ ἱατροῦ Ν. Ρενιέρη, οἱ μέχρι τέλους τῆς ἐστρατείας ταύτης φονευθέντες, κρεμασθέντες καὶ πνιγνέτες γενιτσάροι ἀνήλθον εἰς 280. Γραῖα δέ τις, γνωστὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα κυρὰ Μαριγῶ, διασωθεῖσα κατὰ τὴν κατόπιν γενομένην σφαγὴν ἐν Χανίῳ τοῦ 1821 (Ἰούνιον) καὶ ζήσασα μέχρι τοῦ 1896, μέχρις ἡλικίας 107 ἐτῶν, διηγείτο πολλὰ τῆς καταστροφῆς τῶν γενιτσάρων, ἐνθυμουμένη καὶ τοὺς ὀπιτομένους ἀπὸ τῶν ἐπάλλξεων τοῦ φρουρίου κατὰ τὴν θανάτωσαν ἐκάστον γενιτσάρου κανονοβολισμοῦ. Αὕτη κατόφκει εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Χατζῆ ἐφέντη Ἀλῆ Νουργακαδάκη κειμένην κατὰ τὴν πλατείαν «Κρὺο βρουσάλι».

Ἐν τούτῳ οἱ τοῦ τμήματος Ἡρακλείου γενίτσαροι καίτοι γνωρίζοντες τὴν ἐμφάνισιν καὶ τὰς ἐνεργείας τοῦ Ὄσμαν ἐξηκολούθουν τὸ ἀπαίσιον ἔργον των. Ἄγριος δέ τις μεταξὺ αὐτῶν ζητήσας ἡμέραν τινὰ παρὰ ἱερέως νὰ παραθέσῃ αὐτῷ δεῖπνον προϋτίθετο νὰ κορέσῃ τὰς ὀρέξεις του ἐπὶ τῆς θυγατρὸς καὶ τῆς συζύγου τοῦ ἱερέως. Εἰδοποιηθεὶς τότε ὁ Μιχ. Κουρμούλης ἔσπευσε ἔνοπλος καὶ ἐκρούβῃ εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἱερέως, ὅπου τὸ συμπόσιον καθ' ἣν δὲ στιγμήν ὁ γενίτσαρος ἐκάλεσε μεθῶν ἐκ τοῦ πότου τὰς γυναῖκας νὰ χορεύσωσι γυμναὶ ἐνώπιόν του, ἐμφανισθεὶς αἴφνης ἀπηύθυνε τῷ γενιτσάρῳ τὸ γνωστὸν «Φτιοῦ σου», ἰδίαν φράσιν περιφρονήσεως καὶ ἀπειλῆς, ἣτις ἔτρεψε τὸν γενίτσαρον εἰς φυγήν· ἀλλὰ τότε ὁ Κουρμούλης καταδιώξας τὸν ἀναιδῆ ἐφόνευσε τοῦτον εἰς μικρὰν ἀπὸ τῆς οἰκίας ἀπόστασιν. Κατὰ παρόμοιον τρόπον καὶ δι' ἄλλας ἀφορμὰς εἶχεν ὁ Μιχ. Κουρμούλης φονεύσει καὶ ἄλλους Τούρκους, διὰ τοῦτο δὲ καὶ πολλάκις ἐκινδύνευσε ν' ἀποκαλυφθῆ, διέτρεχε δὲ κίνδυνον αὐτὸς καὶ ὀλόκληρος ἡ οἰκογένειά του. Ἐν τούτοις εὐφυῆς ὢν καὶ τολμηρὸς κατώρθου διὰ διαφόρων αἰτιάσεων νὰ ἐξαπατᾷ τὴν τε Διοίκησιν καὶ τοὺς ἄλλους ἰσχυροὺς Τούρκους. Τὰ περὶ τῆς διαγωγῆς δ' αὐτοῦ πληροφορηθεὶς ἐκ καταγγελιῶν ὁ Ὄσμαν πασῶς ἐκάλεσε τοῦτον εἰς ἀπολογία. Ἄλλ' ὁ Κουρμούλης ἀνέτρεψε τὰς καθ' ἑαυτοῦ κατηγορίας εἰπὼν θαρραλέως εἰς τὸν πασᾶν «αὐτοὶ ποῦ ἐσκοτώθησαν, ἦσαν κακοὶ ὑπῆκοοι τοῦ Σουλτάνου, οἱ ὅποιοι δὲν ἐλογάζιαζαν τὴν τιμὴν καὶ τὴν ζωὴν τῶν ὑπηκόων τῆς κραταιᾶς αὐτοῦ βασιλείας», προσθέσας : «καὶ σεῖς πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἐστάλητε εἰς Κρήτην». Ὁ Ὄσμαν τότε ἐννοήσας τὴν ἀξίαν τοῦ ἀνδρὸς ἀφῆκεν αὐτὸν ἐλεύθερον, ἀφοῦ τῷ προσέφερε καὶ ὡς δῶρον βαρῦτιμον ἐπανωφόριον (μπινίσι), ὅπερ ἐσήμαινεν ἀναγνώρισιν αὐτῷ ἐξουσίας καὶ ἀπεδείκνυε καὶ τὴν τοῦ Σουλτάνου εὐμένειαν. Ἐκτοτε δὲ ὁ Κουρμούλης παρουσιάζετο ὡς μανιώδης **ἀρχιγενίτσαρος** καὶ ἔχαιρε τῆς ἀμερίστου ἐμπιστοσύνης τῶν ἄλλων γενιτσάρων καὶ Τούρκων, ἀπονέμων ἀνεκκλήτως καὶ τὸ δίκαιον μεταξὺ αὐτῶν, ὁσάκις διχόνοια ἢ ἕξις ἀνεφύετο εἰς τὰς τάξεις των.

Περαιώσας δὲ ὁ Ὄσμαν καὶ τὴν ἐν Ρεθύμνῃ ἀποστολὴν του ἐξεκίνησε διὰ τὸ Ἡράκλειον· ἀλλ' ἤδη οἱ ἐκεῖ γενίτσαροι πολυπληθεῖς καὶ ἀγριώτεροι, πληροφορηθέντες ἐν τῷ μεταξὺ περὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ διαπραχθέντων, στασιάσαντες ἐδήλωσαν ὅτι δὲν ἤθελον παντάπασι τὸν δεχθῆ. Οὕτω δὲ καὶ αὐτὸς ἀναλογισθεὶς ἴσως ὅτι δὲν ἤθελεν εὑρεῖ καὶ ἐκεῖ ὀπαδοὺς χριστιανούς, οἵτινες ἠδύναντο νὰ τὸν συνδράμωσιν ἐγκατέλειπε τὴν νῆσον καὶ μετέβη, ὡς ἐγνώσθη, εἰς

Καρυστίαν τῆς Εὐβοίας, ὅπου οἱ γενίτσαροι εἶχον ὅπως καὶ ἐν Κρήτῃ ἀφηνιάσει. Τέλος ὁ Ὄσμαν διαβληθεὶς εἰς τὸν Σουλτάνον ἐξωρίσθη εἰς Προῦσαν, ὅπου καὶ ἐθανατώθη καταδικασθεὶς, δεσμευθείσης τῆς περιουσίας του (α). Τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Ὄσμαν ἠκολούθησεν, ὡς εἶν ἐπόμενον ἡ ἐξαγριώσις τῶν γενιτσάρων καὶ ἡ εἰς τὰ ὄρη προσφυγὴ τῶν πρωτουργῶν τῆς προτέρας κατὰστροφῆς των. Οὕτω οἱ Σήφακας, Μανουσοσήφης, Πρινόλης, Ντουνάκης καὶ ἄλλοι ἐπὶ χρόνον ἱκανὸν ἠκολούθησαν τὸν ἀρματωλικὸν βίον, ἄλλοι δὲ ὡς ὁ Μουτσογιάννης ἀπῆλθον εἰς Μικρὰν Ἀσίαν καὶ ἄλλοι ὡς ὁ Ζερβός, Τσελεπῆς, Ἄνδρακὸς κ.λπ. ἀλλαχοῦ. Οἱ γενίτσαροι δὲ τῶν πλείστων τούτων τὰς περιουσίας ἐδήμευσαν. Ἐκ τῶν ἀπομακρυνθέντων τινὲς ἐπανῆλθον βραδύτερον καὶ μεταξὺ τούτων ὁ Κωνστ. Ντουνάκης μετὰ τὴν ἀναφρεῖσαν ἔριδα μεταξὺ γενιτσάρων καὶ Σεραϊλίδων, συνεπεία τοῦ φόνου ὃν οἱ πρῶτοι διέπραξαν, ὡς εἶδομεν. Ὁ Ντουνάκης νυμφευθεὶς τότε ἐγένετο ἱερεὺς ἀφ' ἐνὸς ὅπως διαδεχθῆ τὸν πλούσιον πατέρα του παπᾶ Μουσοῦρον καὶ ἀφ' ἑτέρου ὅπως ἀποφύγῃ καὶ τὰς καταδιώξεις τῶν ἐχθρῶν του, καλούμενος πλέον Ντουνόπαπας ἢ Παπαδαναγνώστης. Ἐντούτοις οἱ γενίτσαροι ἐκδικούμενοι ἐφόνευσαν δι' ἀπάτης κατόπιν τὸν υἱὸν τοῦ Ντουνόπαπα Παναγιώτην καὶ ἀποκεφαλίσαντες τοῦτον ἔρριψαν τὸ πτώμα του πρὸ τοῦ μύλου τοῦ Νέου Χωρίου, μὴ ἐπιτρέψαντες ἐπὶ 4 ἡμέρας τὴν ταφὴν αὐτοῦ.

(α) Ἐλέγετο ὅτι τοῦ Ὄσμαν τούτου ἕγγονος ἢ μικρὸς υἱὸς ἔλαβε μέρος μὲ βαθμὸν ἀνωτέρου ἀξιωματικοῦ ἐν τῷ Τουρκικῷ στρατῷ ἐπὶ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1866—9 καὶ ὅτι ἐδήλωσε εἰς τινὰς τῶν ἡμετέρων τὴν καταγωγὴν του (Ψιλᾶκης ὑπόσ. 3 σελ. 197 3ου Τόμ.) ἀλλ' ἡμεῖς οἱ λεπτομερέστερον ἀσχοληθέντες περὶ τῆς ἐπαναστάσεως ταύτης ἐν τῷ παλαιῷ καὶ τῷ ἀνὰ χεῖρας συγγράμματι οὐδαμῶς ἀνεύρομεν τοιαύτην πληροφορίαν· συνεπῶς δὲ δὲν θεωροῦμεν, ὡς ὁ Ψιλᾶκης, ὡς μυθώδη τὰ περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ Ὄσμαν ὑπὸ τοῦ Ρεῖτην ἀναφερόμενα (ἐν τῇ ὑποσημ. τῆς σελ. 150 τῆς ἀνὰ χεῖρας συγγραφῆς), ἀλλ' οὔτε τὰ ὑπὸ τοῦ γυμνασιάρχου ἐν τῇ προσθήκῃ 20 ἀναγεγραμμένα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι΄.

ΑΡΜΑΤΩΛΙΚΑ ΣΩΜΑΤΑ. — ΕΠΙΔΡΑΣΙΣ ΤΩΝ ΦΙΛΙΚΩΝ ΕΝ ΚΡΗΤΗ. —
ΕΚΤΡΑΧΗΛΙΣΜΟΙ ΓΕΝΙΤΣΑΡΩΝ ΚΑΙ ΤΙΜΩΡΟΙ ΑΥΤΩΝ. — ΟΙ ΚΡΥ-
ΠΤΟΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΤΣΙΤΣΟΣ ΚΑΙ ΧΑΪΔΕΡΗΣ. — ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΤΟΥ
ΡΕΝΙΕΡΗ ΚΑΙ ΣΙΒΕΡ. — Ο ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ

Ἐν τούτῳ, ὅπως καὶ ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι, ἐφοδιασθεῖση, ὡς εἴ-
δομεν, καὶ διὰ χιλιάδων τινῶν ὄπλων, χαλυβδίνη ἄλλοις ἀρματωλῶν
ἔξετείνετο ἀπὸ τῶν βράχων τοῦ Σουλίου μέχρι τοῦ Ταινάρου, ἀπλου-
νασοῦ, τοῦ Λυκαίου καὶ Πάροννος τὴν ἀδιάσπαστον ἐνότητα
μένη ἐπὶ τῶν ὄροσειῶν τῶν Ἀγρῶν, τῆς Ἀκαρνανίας, τῆς Δω-
ρίδος τῶν Καλαβρύτων καὶ τῆς Ἀρκαδίας καὶ ἐξησφάλιζε ζηλο-
τύπως εἰς ἀπροσπέλαστα κρησφύγετα τοῦ Ὀλύμπου, τοῦ Παρ-
τῆς. Ἑλληνικῆς λεβεντιᾶς, οὕτω καὶ ἐν Κρήτῃ εἶχον συσταθῆ καὶ
δὲν ἐβράδυναν ν' ἀναφανῶσι, πολυάριθμα μὲν καὶ μικρᾶς ἀριθμητι-
κῆς δυνάμεως, τολμηρὰ ὅμως καὶ ριποκίνδυνα ἀρματωλικά σώματα,
ἔχοντα τὰ κρησφύγετα αὐτῶν περὶ τὰς ἀπροσίτους κορυφὰς τῶν Λευ-
κῶν ὄρεων, τῆς Ἰδης καὶ τῶν Λασηθιωτικῶν βουνῶν, ἐν δυσπροσί-
τοις φάραξι καὶ σπηλαίοις, ἐκδικούμενα διὰ τῶν τολμημάτων αὐτῶν
τοὺς ἀδικουμένους ὁμοθρήσκους χριστιανούς. Τοιαῦτα δὲ ἀναφέρον-
ται ἀρχαιότερα τὰ τῶν ἐκ Λάκκων τῆς Κυδωνίας Νικολάου Προΐμου
καὶ Γιανναρονικόλα (1690—1740) (α), τοῦ Γεωργίου Τσουρῆ (α) καὶ
Γεωργίου Μπενῆ ἐκ Κουτσογεράκου Σελύνου μετὰ τὴν ἐπανάστασιν
τοῦ Δασκαλογιάννη ἀναδειχθέντων, ἐξ οὗ καὶ ὁ δεύτερος διὰ τὸ ὀρ-
μητικὸν καὶ ἀτίθασσον αὐτοῦ ἐπωνομάσθη εἰς Κριγιάρην, ἢ Κριάρην,
τοῦ Μιχαὴλ Βλάχου ἐκ Σφακιῶν (α), δρᾶσαντως κυρίως ἐν Μεσσαρᾷ
(ὑποσ. σελ. 89) τοῦ ἐκ Μοχοῦ τῆς πεδιάδος Γ. Βέργα (β) μετὰ τῶν ἀ-

(α) Βλ. σχετικὸν ποίημα (ᾄσμα) εἰς συλλογὴν Κρητικῶν δημοδῶν ἀσμάτων
Ἄριστ. Κ. Κριάρη.

(β) Οἱ ἀδελφοὶ Γεώργιος, Νικόλαος καὶ Ζαχαρίας Βέργηδες ἤκμασαν περὶ
τὸ 1815. Ὁ Ζαχαρίας εἰργάζετο ὡς ναυτικὸς εἰς Ὑδραν, οἱ δὲ ἄλλοι εἰς Κων-
σταντινούπολιν καὶ Μικρὰν Ἀσίαν. Ὁ Γεώργιος μαθὼν ὅτι ὁ εἰς Μοχὸν γε-
νίτσαρος Ἄριφ ἁγᾶς Μοχογλοῦς ἀπεπειράθη νὰ ἀτιμάσῃ τὴν εἰς Τήλυsson ἔγ-
γαμον ἀδελφὴν του, ταύτην δὲ ἀντισταθεῖσαν ἐφόνησεν, ἀνεχώρησε πάραυτα
διὰ Κρήτην καὶ ἔλθων εἰς τὸν τάφον τῆς ἀδελφῆς του ἠνέωξε τοῦτον καὶ εὐρῶν
ἐν τῷ πτώματι αὐτῆς τὴν σφαῖραν, δι' ἧς ὁ γενίτσαρος εἶχε φονεῦσαι ταύτην,
ἐπλήρωσε δι' αὐτῆς τὸ τυφέκιόν του καὶ ἀναζητήσας τὸν φονέα, ἐτυροβόλησε
κατ' αὐτοῦ, εὐθὺς ὡς τὸν συνήντησε καὶ τὸν ἐφόνησεν. Ἀπελθὼν δὲ εἰς τὰς

δελφῶν μεθ' οὗ διετέλει εἰς ἐπικοινωνίαν ὁ κρυπτοχριστιανὸς Μιχαὴλ
Κουρμουλῆς, ὅστις ἐπροστάτευσεν ὅλους τοὺς πρὸς τὰ ἐκεῖ ἀρματωλούς,
ἐν οἷς τὸν Δημήτριον Λόγιον (Ἀναγνώστην), ⁽²¹⁾ φονευθέντα τῷ 1811
ὑπὸ τοῦ ὠμοῦ γενιτσαροῦ Ἀγριολείδου, ὡς καὶ τὸν ἐκ Σφακιῶν ἰατρὸν
Πωλιόν, φυγόντα ἐκεῖθεν ἕνεκα φόνου συγγενοῦς του, τοῦ Χατζῆ
Ἀναγνώστη Συμιανοῦ ἐκ Ριζοκάστρου, τοῦ Νικολάου Μαλικούτη ἐκ
Μεσσαρᾶς (α), τοῦ Μανούσου Μαυροπατέρου ἢ Μανουσακῆ ἐκ Σφα-
κιῶν, τοῦ ὡς ἄνω Δημητρίου Λογίου (α), τοῦ Πετρούζῃ ἐκ Κυδω-
νίας, Ἀλιφιέρῃ ἐκ Θερίσσου (α) τῶν Δαιμονάκηδων, ἀδελφῶν διατη-

νήσους ἠώθη μετὰ τοῦ Ζαχαρία καὶ ἀμφότεροι, ἄσπονδοι πλέον τῶν Τούρκων
ἐχθροὶ καὶ διώκται αὐτῶν, ἐφόνησαν τρεῖς μὲν τούτων εἰς Καστελλόριζον, δύο
δὲ ἄλλους εἰς Τεσεμέν. Καταφυγόντες ὅμως εἰς Χίον συνελήφθησαν καὶ ἐφυ-
λακίσθησαν. Μετὰ καιρὸν ὁ μὲν Ζαχαρίας δραπετεύσας τῶν φυλακῶν συνελή-
φθη καὶ πάλιν εἰς Σμύρνην ὅπου καὶ ἐρρίφθη σιδηροδέσμιος πλέον εἰς τὰς ἐκεῖ
φυλακάς· ἀλλὰ καὶ πάλιν κατορθώσας νὰ δραπετεύσῃ κατέφυγεν εἰς Μαγνη-
σίαν καὶ ἐκεῖθεν εἰς Μάνην (Πελοποννήσου). Γνωρισθὶς τότε μετὰ τοῦ ἠρωϊκοῦ
ὄπλαρχηγοῦ Ζαχαριᾶ ἐγένετο πλοίαρχος τῆς ἰδίας αὐτοῦ γαλιώτας καὶ δι' αὐ-
τῆς ἐνήργει θαλασσίους ἐπιδρομὰς κατὰ τοῦ ἐχθροῦ. Τότε ὅμως συλληφθεὶς
τελευταῖον εἰς Δῆλον παρὰ Ἀγγλικοῦ πολεμικοῦ ἀπήχθη εἰς Κωνσταντινούπο-
λιν καὶ ἐκεῖ ἀναγνωρισθεὶς ἀπηγγόνισθη ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν του. Ὁ δὲ Γεώργιος
προσληφθεὶς, φυλακισμένος ἔτι ὢν, ὡς ἐργάτης μετ' ἄλλων χριστιανῶν ἐν τοῖς
ἐκεῖ ναυπηγείοις, εἴλκυσε, φαίνεται, ἐπὶ τοσοῦτον τὴν συμπάθειαν τοῦ καπετὰν
πασᾶ Χουσεῖν Κουτσούκ, ὥστε οὗτος διέταξε νὰ ἐργάζηται ἐλεύθερος ἐν τοῖς
ναυπηγείοις. Ἡμέραν ὅμως τινὰ ὁ Γεώργιος ἀναμειχθεὶς εἰς ἐπίθεσιν Τούρκων
κατὰ Μυκονίου τινὸς ὑπὲρ αὐτοῦ, κατεδιώχθη καὶ κατέφυγεν εἰς Ἀρετσούν.
Ἐκεῖ ὅμως, τσαούση τινὸς ζητήσαντος νὰ τὸν συλλάβῃ, ὁ Γεώργιος ἐφόγησε
τοῦτον καὶ σπεύσας κατέφυγεν εἰς Σφακιανὸν πλοῖον σταθμεῦον ἐκεῖ ὑπὸ Ρωσ-
σικὴν σημαίαν. Ὁ καπετὰν πασᾶς ἐζήτησε τὴν παράδοσιν τοῦ ἐγκληματίου
παρὰ τῆς ἐν Κων/πόλει Ρωσικῆς πρεσβείας, οὗτος δὲ παραδοθεὶς καὶ δικα-
σθεὶς κατεδικάσθη ἐπεικῶς εἰς εἰρκτὴν ὡς αἰχμάλωτος. Δὲν παρήλθε ὅμως
πολὺς χρόνος καὶ ὁ καπετὰν πασᾶς περιοδεύων πάλιν ἀνὰ τὸ Αἰγαῖον παρέλαβε
τὸν Γεώργιον μετὰ τῆς ἀκολουθίας του καὶ ἐν τέλει τὸν ἀφῆκεν ἐλεύθερον. Οἱ
ἀδελφοὶ τότε Γεώργιος καὶ Νικόλαος ἐνωθέντες καὶ πάλιν κατέφυγον εἰς Κρή-
την ἐκεῖ δὲ περιφερόμενοι ἐνοπλοὶ ὡς ἀρματωλοὶ καὶ μὴ παραδίδοντες τὰ ὄπλα
των, ὡς ἔπραττον οἱ ἄλλοι ἀπειλούμενοι χριστιανοί, ἐδέχθησαν ἡμέραν τινὰ τὴν
ἐπίσκεινιν τοῦ πρωιογενιτσαροῦ Ἰμβραήμ Καπετανάκη προπορευθέντος κατα-
δικωτικοῦ ἀποσπάσματος· ἐνῶ δὲ ἱπεύσας ὁ Γεώργιος προεπορεύετο τούτων
τῶν καθοδηγῆσαι εἰς ὄρισμένον μετόχι, ὅπου προηγηθεὶς ὁ ἀδελφός του
Νικόλαος μετὰ Τούρκων ὄφειλον νὰ προετοιμάσῃσι τὰ τοῦ γένματας, κατόπιν
διακοπίσης διασκεδάσεως εἰς Μοχόν, ὁ Ἰμβραήμ προσπορεύμενος τὸν εὐθυμον
ἐτυροβόλησε δὶς, μία ὅμως τῶν σφαιρῶν ἐπέτυχε τοῦ προπορευομένου Γεωργίου
καὶ ἐτραυμάτισε τοῦτον ἐλαφρῶς· ἀλλ' ὁ ἀρματωλὸς ἐννοήσας ἐν τῷ μετᾶ τὸν
δόλον καὶ στραφεὶς πρὸς τὸν ἀγᾶν, ἀφοῦ ἀνεφώνησε πρότερον «ἀγᾶ ἔκαμες τὸ
κέφι σου. ἔπαιξες τόσες βίβαις νὰ παῖξω δὰ καὶ γὼ μιά», ἐτυροβόλησε

ρησάντων τὸ ἐπώνυμον τοῦτο μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Δασκαλογιάννη, ἐκ Σφακίων, καταφυγόντων τέλος εἰς Ὀδυσσὸν ὅπου κατέφυγε καὶ ὁ Γεωργιακομάρκος, συνεταιῖρος τοῦ Τσουδερο-γιακουμῆ καὶ ἄλλοι· ἄλλα καὶ ἄλλοι μεμονωμένως ἐνεργοῦντες προέβαινον, ὅσῳ εὗρισκον εὐκαιρίαν εἰς παρομοίας ἐκδηλώσεις ὡς οἱ ἀδελφοὶ Γεώργιος καὶ Ἀνδρέας Κουτσούδηδες ἐξ Ἀνωπόλεως, ὧν ὁ δεύτερος ἐφονεύθη εἰς Σκηνὴν Κυδωνίας, ὁ δὲ πρῶτος κατέφυγεν εἰς Μικρὰν Ἀσίαν, οἱ ἐκ Σαμαριάς Καλογέηδες, ὧν ὁ τολμηρότερος Καλογερογιάννης, ἐπιπίπτων κατὰ τῶν ἐν Σελύνῳ καὶ ἰδίᾳ ἐν Λάκκῳ Ζγουράφου ὀργιαζόντων γενιτσάρων ἐπέφερον εἰς αὐτοὺς πολλὰς ζημίας, πεσῶν ἐν τέλει καὶ οὗτος εἰς Ξυλόσκαλον τῆς φάραγγος τῆς Σαμαριάς, ἔνθα ἀπεκλείσθη ὑπὸ τῶν διωκτῶν του· ὁ Ἰωσήφ Κωνσταντουδάκης, ὁ καὶ Σήφακας ἐπωνομασθεὶς διὰ τὸ Ἡράκλειον αὐτοῦ ἀνάστημα ἔλκων τὴν καταγωγὴν ἐκ τῆς Σφακιωτικῆς ἀρχαίας οἰκογενείας τῶν Κουτρομπάδων καὶ υἱὸς τοῦ ἐπὶ Δασκαλογιάννη γενναίου Κωστάντουλα. Ὁ Σήφακας μετὰ τὴν εἰς Κάϊναν τοῦ Ἀποκορώνου καταστροφὴν τῶν γενιτσάρων τοῦ Μεχμέτ ὑπὸ τοῦ Ὀσμάν πασσᾶ τοῦ Πιγάρη (1812) ἐπιτεθεὶς μετὰ τινων ὀπαδῶν του, ἐν οἷς ὁ Σαρηδοσταμάτης ἐκ Λάκκων καὶ ὁ Ντουνόπapas ἀπὸ Πρόβαρμα κατὰ τῶν ἐκ Νέου-χωρίου ἰσχυρῶν τουρκογενιτσάρων Σεραϊλήδων, ἐφόνευσε συμπράττοντος τοῦ ἀδελφοῦ του καὶ τῶν ἑξαδελφῶν του Ν. Καντζηλιέρη καὶ Ἰ. Μανουσοσήφη δύο ἐκ τῶν ἐχθρῶν τούτων· μετὰ καιρὸν δὲ τοῦ Καντζηλιέρη συλληφθέντος καὶ ἀπαγχονισθέντος εἰς Χανία (1818) ὁ Σήφακας εἰς ἐκδίκησιν ἐφόνευσε καὶ ἄλλον Σεραϊλῆν εἰς Πρόβαρμα.

Ἀναφέρονται ἐπίσης ὡς δράσαντες ἐν Μυλοποτάμῳ οἱ Ἐμμ. Ξενάκης καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Θεόδωρος ἢ Μανροθοδορῆς ἐκ Μπροσ-

κατ' αὐτοῦ καὶ τὸν ἀνέτρεψεν ἄπνουν τοῦ ἵππου του. Ὁ ἀκόλουθος τοῦ ἀγᾶ Ἄραφ τότε κατερίφθη τοῦ ἵππου του, ὁ δὲ Γεώργιος ἀντιληφθεὶς αὐτὸν ἰκετεύοντα διὰ τὴν ζωὴν του ἀπέλυσε τοῦτον. Ὁ εἰς τὸ μετόχιον ὁμως προπορευθεὶς μετὰ τοῦ Νικολάου Τούρκου, ἐνοήσας τὸ συμβᾶν καὶ ἀφήσας τοῦτον νὰ σπεύσῃ πρὸς τὸ ἄκουσμα τῶν πυροβολισμῶν, ἐπυροβόλησε κατ' αὐτοῦ ἐκ τῶν ἑπισθεν καὶ τὸν ἐφόνευσε. Ὁ Γεώργιος καταδιωχθεὶς τότε ὑπὸ τῶν ἄλλων συνοδῶν Τούρκων ἠδυνήθη ν' ἀποκρυβῆ καὶ νὰ διαφύγῃ τέλος εἰς Σάμον· ἐκεῖ δὲ θεραπευόμενος, φαίνεται, κατ' ἄλλους μὲν ἀπεβίωσε δηλητηριασθεὶς ὑπὸ τοῦ θεράποντος ἱατροῦ, δωροδοκηθέντος ὑπὸ τῶν συγγενῶν τοῦ φονευθέντος Ἰμβραήμ, κατ' ἄλλους δὲ κατεπλακώθη ὑπὸ καταρρεύσαντος οἰκίσκου εἰς ὃν κατέφυγεν. Τοιοῦτον τὸ τέλος τῶν Βέργηδων, τὸν πρεσβύτερον τῶν ὁποίων οἱ Τούρκοι ἀνέκαθεν μισοῦντες καὶ ὡς μᾶλλον ἐπίφοβον θεωροῦντες ἀπεκάλουν *Σκατόβεργαν*.

νέρου Ἀποκορώνου καταγόμενοι· οἱ τρεῖς ἀδελφοὶ Μάρκος, Κωνσταντῖνος καὶ Νικόλαος Κουφάκηδες ἐκ Θρόνου Ἀμαρίου· ὁ ἐκ Βυζαρίου Ἀνυφαντῆς ὁ λεγόμενος καὶ Βυζαριανός, ὅστις εὗρεθεὶς κατατεταγμένος ὡς ἐθελοντῆς εἰς τὸν Γαλλικὸν στρατόν, ὅτε ὁ Βοναπάρτης ἐξεστράτευσε εἰς Αἴγυπτον ἠκολούθησε τοῦτον, μετὰ δὲ τὴν ἐκστρατείαν τούτου ἀποβιβασθεὶς εἰς Κρήτην καὶ κρυπτόμενος εἰς Ἴδην μετὰ τινων ὀπαδῶν του ἐξεδικεῖτο κατὰ τῶν τυράννων τῆς πατρίδος του· κυκλωθεὶς ὁμως τὴν νύκτα τῆς Ἀναστάσεως εἰς τὸν μικρὸν ναὸν τῆς Παναγίας τοῦ Βυζαρίου ὑπὸ τῶν ὑπ' αὐτοῦ καταδιωχθέντων ἰδίᾳ Ἀμπαδιωτῶν, ἀφοῦ ἠμύνθη ἡρωϊκώτατα, φονεύσας καὶ τινὰς τῶν ἐχθρῶν, ἔπεσεν ἐν τέλει μαχόμενος καὶ οὗτος. Ἐπίσης ὁ ἐκ Πόμπιας τοῦ Καινουρίου Μιχαὴλ Καρούσος Κορακάκης ἢ Κόρακας, ἐπωνομασθέντος οὕτω τοῦ πατρὸς του διὰ τὴν συνήθειαν, ἣν εἶχε νὰ κραυγάζῃ ἀποτεινόμενος ἐν ὀμιλίαις μεγαλοφῶως πρὸς τοὺς συνομιλητάς του καὶ ἰδίᾳ ὅσῳ εἰδοποιεῖ ἐκ τοῦ μακρόθεν τοὺς συναγωνιστάς του περὶ ἐπερχομένου κινδύνου. Δεκαεπταετῆς ὁ Κόρακας ἐφόνευσε ἐν τῇ θέσει «Μαῦρος κρημνός» τὸν γιανίτσαρον Ἀλήζον, ὅστις εἶχε φονεύσει τὸν ἐκ πατρὸς θεῖον του· ἔκτοτε δὲ ἀρματωλὸς γενόμενος ἐτάχθη κατὰ τὴν τοῦ 1821 ἐπανάστασιν ὑπὸ τὸν Χουλογιάννην καὶ ὕστερον τὸν διαπρέψαντα Μιχαὴλ Κουρμούλην καὶ τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ Δημήτριον καὶ Ἰωάννην. Ἐπίσης ὁ ἐκ Μεσελέων Ἱεραπέτρου Περαντώνης ἢ Ἀντωνάρας, ὅστις δρῶν μετὰ τῶν πέντε υἱῶν του καὶ ἄλλων τινῶν συνελάμβανε τοὺς τυράννους καὶ ἔρριπτεν αὐτοὺς εἰς βάρανθρον (Λατσίδα) κατὰ τὸ ὄρος Μέσωνα. Ὁ ἐκ Λασηθίου Ἐμμ. Καζάνης ἢ Καζανομανώλης καὶ ὁ Βασιλαγογεώργης, ἐξ οὗ ὠνομάσθη καὶ ἡ κατοπιν τοῦ 1841 ἐπανάστασις κατὰ τὰ μέρη ἐκεῖνα. Ἐπανερχόμενοι τέλος εἰς τὰ δυτικὰ ὁ ἐκ Κάμπων Κυδωνίας Γεώργ. Τραϊτόρος, ὅστις μετὰ τινων τῶν 40 ἀδερφοχτῶν του ὀρμώμενος ἐκ Ριζῶν ἔβλαπτε τοὺς γιανιτσάρους τῆς Κυδωνίας καὶ Ἀποκορώνου.

Ἄλλα καὶ κατὰ θάλασσαν ἀναφέρονται διώκται τῶν τυράννων κατὰ τοὺς μαύρους ἐκείνους χρόνους, ὡς ὁ ἐξ Ἀνωπόλεως Σφακίων Κοιλιδῆς, φονευθεὶς εἰς Μεσκλά Κυδωνίας καὶ ὁ Παπαντωνάκης ἐκ Σφακίων, ὅστις διὰ τινων πλοιαρίων του εἶχε τρομοκρατήσει τοὺς ἀντιπάλους κινούμενος μεταξὺ Γραμβούσης καὶ Ἀλγερίου· συλληφθεὶς ὁμως οὗτος (ἐπὶ τοῦ Ναπολέοντος Βοναπάρτου (1811) ὑπὸ τῶν Γάλλων ἐρρίφθη εἰς τὰς φυλακάς, μὴ ἀπελευθερωθεὶς ἢ κατοπιν πενταετοῦς καθεύξεως.

Εἶχον δὲ ἤδη ἀπὸ τοῦ 1814, φαίνεται, λάβει γνῶσιν διὰ τῶν ἀν-

τιπροσώπων των οἱ Κοῦτες περὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ Ναπολέοντος παρασκευαζομένου κινήματος (Παπαροηγ. Τόμ. Ε' σελ. 672) ἐν Ἑλλάδι καὶ τινες, πιθανῶς, εἶχον μνηθεῖ ὑπὸ τῆς ἐν Μόσχα εἶτα συσταθείσης Φιλικῆς Ἑταιρίας πρὸς γενικὴν μετὰ τοῦ ἄλλου Ἑλληνισμοῦ ἐξέγερσιν, γνωστὸν δὲ ὅτι οἱ Φιλικοὶ συναθροίζοντες ἐξ ὄλων τῶν χωρῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ τὰς ἀπαραιτήτους εἰσφορὰς κατέλεγον ἤδη εἰς τὰς τάξεις των οὐ μόνον ἀρματωλοὺς ἀλλὰ καὶ ἐμπόρους, τραπεζίτας, λογίους, ἀρχιερεῖς, διδασκάλους, κληρικοὺς ἐν γένει, ναυτικούς κ.λπ. οὓς ἐξήγειρεν ὁ πόθος τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς πατρίδος των. Ἐπὶ δὲ τῶν Κορητικῶν ὁρέων καὶ φαράγγων ἀντήχει πλατέως ἤδη ὁ ἀντίλαλος τοῦ κάτωθι ἄσματος συντεθέντος παρ' ἀγνώστου στιχουργοῦ καὶ παριστῶντος τὴν ζωηροτάτην ἐπιθυμίαν τοῦ Κορητός, ἵνα λύσῃ τὰ δεσμά του καὶ ἀποτινάξῃ τὸν πιέζοντα αὐτὸν βαρὺν ζυγόν.

Σὲ ψηλὸ βουνὸ σὲ ῥιζιμιὸ χαράκι (1)
κάθεται ἀητὸς (2) βρεμμένος χιονισμένος
καὶ περικαλεῖ τὸν ἥλιο ν' ἀνατείλῃ (3)
«ἤλιε ἀνάτειλε, ἤλιε λίψε καὶ δόσ' μου (4)
γιὰ νὰ λύσουνε (5) χιόνι' ἀπὸ τὰ φτερά μου
καὶ τὰ κρούσταλλα (6) ἀπὸ τ' ἀκράνυχά (7) μου»,

ψαλλομένου δὲ εἰς ἀνάμνησιν καὶ σήμερον ἔτι. Ἔτερον ἄσμα ἠδόμενον ὑπὸ τῶν δαιτημόνων ἐν τῇ ὄρᾳ τοῦ κοινοῦ συμποσίου μετὰ γάμον μαρτυροῖ τὴν σημασίαν ἣν οἱ Κοῦτες ἀπέδιδον εἰς τὰ ἔκτοτε ἀναφαινόμενα παλληκάρια.

Μὰ γὼ θωρῶ τὴν τάβλα (α) μας
κ' εἶναι καλὰ στρωμένη
μὲ μύσκους καὶ μὲ ζάχαραις
καὶ μὲ τὰ κυπαρίσσα (β)
κι' ἡ ζάχαρί ναι τὸ ψωμί
καὶ τὸ κρασ' εἶν' ὁ μύσκος
τὰ κυπαρίσσα τοῦ σκαμνιοῦ
εἶναι τὰ παλληκάρια

Ἡσθάνοντο λοιπὸν τὴν ἀνάγκην οἱ Κοῦτες νὰ χύσωσι ἔκτοτε τὰ αἰσθήματα τῆς μεγάλης αὐτῶν ψυχῆς εἰς οὐθμοὺς καὶ πατριωτι-

(1) Στερεός, ῥιζοπαγῆς βράχος. (2) Ἀρματωλός, ἐπαναστάτης (3) Ν' ἀνατείλῃ ἢ ἐλευθερία (4) Λίψε τὰς ἀκτίνας σου ἐπ' ἐμοῦ (5) Λυώσουν, διαλυθοῦν (6) Τὰ δεσμά (ἐννοεῖται) (7) Ἄκρα τῶν δακτύλων, ἵνα δύνανται ταῦτα νὰ ἐργασθῶσιν ὑπὲρ τοῦ τόπου των.

(α) Τὸ τραπέζι μας (β) Παρομοιάζονται οἱ λεβεντόκορμοι νέοι πρὸς κυπαρίσσια (ὄρα Πλήρη συλλογὴν Κορητικῶν ἄσμάτων. Ἄρ. Κ. Κριάρη σελ. 248).

κὰς μελωδίας. Ἐν αὐτοῖς ὁ Κοῦς ἔψαλλε τοὺς πόνους του, τὰ πάθη του, τὴν χαρὰν του, τὸν ἐνθουσιασμόν του ἀναλόγως τῆς ἐποχῆς εἰς ἣν ἔζη καὶ τοῦ μέρους εἰς ὃ εὐρίσκετο. Χιλιάδες στίχων, εἰς διάφορα στιχουργήματα ἢ κορητικὰ ἄσματα ἔχουσιν ἀποκρυσταλλώσει τὰ εὐγενῆ αἰσθήματα τῆς φυλῆς του. Εἰς ταῦτα δὲ διακρίνει τις ἐκτὸς τῆς ἀρμονίας τοῦ στίχου, τὸ ὕψος τῆς ιδέας, τὴν λεπτότητα τῆς ἐκφράσεως, τὸ πλάτος τῆς φαντασίας, τὸ κάλλος τῶν εἰκόνων, τὸν λεπτὸν πλοῦτον καὶ τὴν ζωηρότητα τῶν παραστάσεων. Οὕτως ἡ Κορητικὴ ποίησις κατέλαβεν ἐξέχουσαν θέσιν εἰς τὸν Ἑθνικὸν Παρνασσόν. Εἰς τὴν γοργότητα τοῦ οὐθμοῦ ἀπεικονίζεται ὁ ὀρμητικὸς χαρακτήρ τοῦ Κορητικοῦ λαοῦ, εἰς τὴν συντομίαν τῆς φράσεως ἢ ἀπλότης τῶν ἠθῶν του καὶ ἀνυπομονησία νὰ φθάσῃ ὅσον τὸ δυνατόν ταχύτερον εἰς τὸ τέλος τοῦ σκοποῦ ὃν ἐπεδίωκεν, εἰς τὴν τραχύτητα τοῦ ὕφους τὸ πολεμικόν του μένος, καὶ εἰς τὴν μονότονον ἐπανάληψιν τῶν αὐτῶν μουσικῶν καταλήξεων ἢ ἐμμονὴ τὴν ὁποίαν δεικνύει οὗτος εἰς τὰς ιδέας του. (α)

Δυστυχῶς διὰ τὸν δεινοπαθοῦντα ὑπόδοοντο Ἑλληνισμὸν καὶ ἰδίᾳ τὴν ὑπὸ τῆς ἀναρχίας σπαραζομένην Κορήτην ἴσχυσε ἡ κατὰ τὸ 1815 συνομολογηθεῖσα **Ἱερὰ συμμαχία** καὶ αἱ κατοπιν ἐν Τροπιάου (Troppau) καὶ Λαϊμπάχ (Laybach) γενόμεναι σύνοδοι, αἱ ἀφορῶσαι εἰς τὴν κραταίωσιν τῶν θρόνων Αὐστρίας, Πρωσσίας καὶ Ρωσσίας, ἀδιαφορήσασαι ὅλως εἰς τὰ δεινοπαθήματα τῶν τυρανουμένων λαῶν ἢ δὲ Κορήτη ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην Ἑλληνικὴν χώραν ἐξηκολούθει νὰ γενιτσαροκρατεῖται καὶ σπαράσσεται. Ἄπειρα εἶναι τὰ καθ' ἅπασαν τὴν νῆσον γενόμενα κακουργήματα καὶ ἀναρρίθμητοι αἱ τῶν γενιτσαρῶν αὐθαιρεσίαι καὶ παρανομίαι, δι' ὧν ἠδύνατό τις ὀλόκληρον ἔτι τόμον τῆς παρούσης συγγραφῆς νὰ πληρώσῃ ἡμεῖς ἵνα τὸ ταχύτερον κλείσωμεν τὸν ἀνά χειρας περιοριζόμεθα εἰς τὰ ἐφεξῆς ἔτι ὀλίγα :

Ὁ Σίβεργ ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ : **Περιηγήσεις διὰ μέσου τῆς νήσου Κορήτης** (Breise nach der Insel Kreta) διηγεῖται ὅτι ἐν ἔτει 1817 εἶχε φονευθῆ δι' ἐνέδρας Ὁθωμανὸς ὑπὸ ἄλλου Ὁθωμανοῦ παρὰ τὴν μονὴν τῆς Κυρίας Ἀκρωτηριανῆς (Τοπλοῦ) τῆς Σητείας· ἐκ τούτου δὲ κατεδικάσθη ἄνευ ἐξετάσεως περὶ ἐνόχων ἢ μονῆ εἰς ἀπότισιν προστίμου 25 πουργίων (σακκουλίων) ἧτοι 12 1)2 χιλιάδων γροσίων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Εἰς ἔνδειξιν δὲ τοῦ φόβου εἰς ὃν διετέλουν τότε

(α) Βλ. Συλλογὰς Κορητικῶν ἄσμάτων: Ἄρ. Κ. Κριάρη καὶ Φαφουτάκη. Κορητικὰς ῥίμας Βαρθίδου καὶ εἰς Κορητικὴν στοάν Ι. Δ. Μουρέλλου τοῦ 1909 τὸ περὶ Κορητικῆς μουσικῆς καὶ ὁρχήσεως δημοσίευμα τοῦ Γεωργ. Ι. Χατζηδάκη.

οἱ θαγιαδες ἀναφέρει τὸ ἐξῆς: Εὐρισκόμην εἰς Καβοῦσι τῆς ἐπαρχίας Ἱεραπέτρας, ὅτε ἡμέραν τινα ἐκλήθην εἰς Ἱεραπέτραν ἵνα παρέξω τὴν ἐπιστημονικὴν μου βοήθειαν εἰς δηλητηριασθέντα Τοῦρκον· ἐννοήσας ὅμως ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ τὸν προφθάσω διότι εἶχε λάβει δορυμὸν δηλητήριον, καίτοι ἐπέδειξα σπουδὴν ὅπως μεταβῶ, ἐκαιρούμην διότι προέβλεπον ὅτι ὁ θάνατος τοῦ Τοῦρκου ἐπέκειτο· πράγματι δὲ ὅταν ἔφθασα εἰς τὸν πρὸς ὃν ὄρον ὁ Τοῦρκος εἶχεν ἀποθάνει. Ἐζήτησα τότε κατοικίαν πρὸς διαμονήν· γενόμενος δὲ τότε δεκτὸς παρὰ τῶ ἐκεῖ ἐμπειρικῶ ἱατρῶ εὐρέθην εἰς μεγάλην ἐκστασιν εὐθύς ὡς εἰσηλθὼν εἰς τὴν οἰκίαν του, λόγῳ τῆς μεγάλης ρυπαρότητος αὐτῆς ἀλλὰ καὶ τῆς ὄλης ἐμφάνισεως τοῦ ἱατροῦ καὶ τῆς συζύγου του. Ἴνα ὅμως μὴ τοὺς πικρῶν ἐδέχθην τὴν φιλοξενείαν των. Ἄλλ' ὦ τοῦ θαύματος! Εὐθύς ὡς ἐκλείσεν ἡ θύρα τῆς οἰκίας των ἀποσυρθέντες διαδοχικῶς παρουσιάσθησαν ὅ τε ἱατρὸς καὶ ἡ σύζυγος αὐτοῦ φέροντες ἄλλα ἐνδύματα καθαρὰ καὶ μὲ ὕψος διάφορον, οἶονεὶ ἀρχοντικόν. Μετ' ὀλίγον δὲ ἐστρώνετο τράπεζα πλουσία καὶ ἀπαστρέπτουσα, εἰς ἣν παρεκαθίσασμεν εἰς ἓν κοινὸν γεῦμα. Τὸ πρῶγμα, ὡς ἐννοεῖται, ἐπεξηγήθη εἰς τὸν ξένον περιηγητήν. Οἱ κάτοικοι ἔδει ἀπέναντι τοῦ γενίτσαρου καὶ κατακτητοῦ νὰ φαίνωνται ὡς πραγματικαὶ σκλάβοι καὶ διὰ τοῦτο εὐθύς μετὰ τὸ γεῦμα ἡ ἐξωτερικὴ παράστασις οἰκίας καὶ ἐνδυμασίας ἀνέλαβε τὴν προτέραν ἀθλιότητα, τὰ δὲ πολύτιμα ἐπιτραπέζια σκευὴ ἐπανεκρῦβησαν εἰς τὸν κρυψῶνα των.

Ἐν Ἀλικιανῶ Κυδωνίας περὶ τὸν αὐτὸν περίπου χρόνον, ἐνῶ ἤγετο γαμήλιος Ὁθωμανῶν πομπή, Ὁθωμανὸς ἐνεδρεύων παρὰ τὸν ποταμὸν Καιριτίν ἐφόνευσεν ἀντὶ τοῦ γαμβροῦ τὴν νύμφην. Τότε δ' αἴφνης, ἐνῶ οἱ μὲν τῶν ἐγγχωρίων χριστιανῶν ἦσαν εἰς τὴν ἐκκλησίαν των τοῦ Σταυροῦ, ἄλλοι δὲ ἐν τοῖς ἀγροκηπίοις αὐτῶν, ἐπιπεσόντες οἱ προπέμποντες τοὺς νεονύμφους **ξεκουκούλωτοι** γενίτσαροι, ἐφόνευσαν ὅσους ἠδυνήθησαν καὶ εἰσελθόντες εἰς τὰς οἰκίας τοῦ χωρίου ἐπεδόθησαν εἰς διαρπαγὰς. Οἱ δὲ δυστυχεῖς Ἀλικιανῶται, ὅσοι περιεσώθησαν διεσκορπισμένοι τῆδε κακεῖσε ἐκ τῆς καταπλήξεως καὶ τοῦ προξηνηθέντος φόβου, ἀποταθέντες εἰς τὸν **καδῆν** ἐδέχοντο μετ' ὀλίγον αὐτοὺς τοὺς ἐργάτας τῆς ἀνομίας, προσποιουμένους ὅτι καταμετρῶσι τὴν ἀπόστασιν εἰς ἣν ἔλαβε χώραν τὸ γεγονός ἀπὸ τοῦ Χωρίου των, ἵνα τιμωρηθῶσιν οἱ παραίτιοι ἀναλόγως αὐτῆς.

Ὁ αὐτὸς Σίβερ διηγεῖται ὅτι τὰ ἐν Κρήτῃ 9 συντάγματα (ὄρτάδες) τότε ἦσαν οἱ ἀπεριόριστοι κύριοι τῆς νήσου, ὑποδεχόμενα τὸν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἀποστελλόμενον πασᾶν κατὰ τύπους **μόγον**.

Ἐπειδὴ δὲ ὁ πασᾶς δὲν εἶχε στρατιώτας, εἰμὴ μόνον δορυφόρους ἢ τιμητικὴν ἐπὶ μισθῶ φρουρὰν (τοὺς πασαλῆδες) δὲν ἠδύνατο πρὸ ἐνὸς ὄρτά νὰ τηρήσῃ τὴν θέσιν του καὶ κάμη χοῆσιν τῶν δικαιωμάτων του, περιοριζόμενος οὕτω μόνον εἰς ἀπειλὰς. Γοιουτοτρόπως οἱ ὄρτάδες ἔμενον ἀδιατάρακτοι εἰς τὰς κακούργιας των, οἱ δὲ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως διοριζόμενοι **κιαγιάδες**, δευτεροβάριδες, γενιτσαράδες καὶ ἄλλοι ὑπάλληλοι ἔμενον ἐλεύθεροι νὰ διαρπάζωσι καὶ ἀπογυμνώσιν τοὺς Ἕλληνας συμπράττοντος ἢ ἀδιαφοροῦντος τοῦ γενικοῦ διοικητοῦ ἢ πασᾶ. Οὕτω ἔτη τινὰ πρὸ τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως στίφος **ξεκουκούλωτων** ἐξορμήσαν ἐφιππον ἐκ Χανίων καὶ διευθυνθέντες εἰς Χρυσοπηγὴν, καθ' ἣν ὥραν οἱ ἐκεῖ μοναχοὶ (τὴν δευτέραν Ἀνάστασιν) συνέτρωγον ἐν τῇ αὐτῇ τῆς μονῆς ψάλλοντες τὸ «Χριστὸς Ἀνέστη», εἰσορμᾶ εἰς τὴν αὐτὴν ἐφιππον, διασκορπίζει σφαιροβολοῦν τοὺς μοναχοὺς, κατακρουοῦργεῖ αὐτοὺς εἶτα διὰ μαχαίρων καὶ διαρπάσαν πᾶν τὸ προστυχὸν ἀπῆλθε σατανικῶς ἀλλαλάζον. Εἰς ἐπίμετρον μουφτῆδες καὶ καδῆδες σταλέντες ἐκ Χανίων κατόπιν συνεζήτησαν ποῖον πρόστιμον ἔδει νὰ ἐπιβληθῇ εἰς τὴν χριστιανικὴν ἐκεῖ κοινότητα, ἐπὶ τῶ λόγῳ ὅτι ἐξετελέσθη φόνος ἐν αὐτῇ!

Κατὰ τὸ ἔτος 1818, ὁ ἐν Σελύνῳ γενίτσαρος Μεχμέτ Βεργέρης συναθροίσας ἡμέραν τινὰ εἰς τὸ χωρίον Ἀγία Εἰρήνην, τὰς γυναῖκας τοῦ χωρίου ἠνάγκαζεν αὐτὰς νὰ χορεύωσιν ἐνώπιόν του. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν Μπενήδων ἢ Μπασιάδων καταγόμενος Ἀντώνιος Γεωργιακάκης, ὁ ἐπονομαζόμενος Γεώργιακας διὰ τὸ ἠράκλειον αὐτοῦ ἀνάστημα, δὲν ἀπέστειλε τὰς ἀδελφὰς του εἰς τὸν χορὸν, θυμωθεὶς ὁ Βεργέρης ἀπέστειλε μολυβδίνην σφαῖραν ὄπλου πρὸς τὸν Γεώργιακον μὲ τὴν διαταγὴν νὰ ἀποστείλῃ αὐτὰς. Ἡ σφαῖρα ἀπετέλει ἐνδειξιν, ὡς ἐσυνείθιζον τότε οἱ κακούργοι γενίτσαροι, ὅτι, ἐν ἀρνήσει, ὁ εἰς ὃν ἐστέλλετο αὕτη θὰ ἐφονεύετο. Ἄλλ' ὁ Γεώργιακας οὐ μόνον δὲν ἐπτοήθη ἀλλὰ καὶ δύο σφαίρας ἐπεμψεν εἰς τὸν γενίτσαρον. Τοῦτο πλέον ἦτο μεγίστη ἀναίδεια ἐκ μέρους τοῦ «θαγια». Ὁ Μεχμέτ ἐκμανεὶς ἔδραμε πρὸς τὸν οἶκον τοῦ Γιώργιακα, ἵνα φονεύσῃ τοῦτον. Ἄλλ' ὁ Γιώργιακας ἐκβιασθεὶς τότε ὑπὸ τῶν οἰκείων του ν' ἀπέλθῃ καὶ μὴ μεταχειρισθῇ τὸ ὄπλον του κατέφυγεν εἰς τὰ Σφακία καὶ Λευκὰ ὄρη, ὀρκισθεὶς νὰ θανατώσῃ τὸν Μεχμέτ. Καὶ τῶ ὄντι ἐξεπλήρωσε τὸν ὄρκον του βραδύτερον ἐνεδρεύσας εἰς θέσιν Νερατζόπορα τοῦ ὄροπεδίου Ὁμαλοῦ ἔνθα ἐφόνευσεν αὐτόν. Τὸν φόνον τοῦ ἀδελφοῦ των ἐκδικούμενοι οἱ ἀδελφοὶ τοῦ Μεχμέτ λοιποὶ Βεργέρηδες μετέβαινον κατ' ἔτος εἰς Ὁμαλόν, νομίζοντες δὲ ὅτι οἱ φονεῖς τοῦ ἀδελφοῦ των ἦσαν Λακκιῶται, ἐφόνευσαν ἀνὰ πᾶν

ἔτος ἓνα Λακκιώτην φέροντα τὸ ὄνομα Ἰωάννης, φονεύσαντες οὕτω ἐπὶ σειρὰν ἑννέα ἔτων ἑννέα Γιάννηδες. Τέλος οἱ Βεργέρηδες μαθόντες ποῖος ὁ φονεὺς τοῦ ἀδελφοῦ των κατεδίωξαν τοῦτον ἐπιμόνως καὶ συναντήσαντες ἡμέραν τινὰ αὐτὸν ἐπὶ κλιτύς βουνοῦ τῶν Λευκῶν ὄρεων περιεκύκλωσαν καὶ ἐφόνευσαν.

Ἔτερον ἀδελφὸν τοῦ Μεχμέτ Βεργέρη, Ἐμὶν ἀγᾶν καλούμενον, ἐφόνευσεν ὁ ἐξ Ἀπανωχωρίου Σελύνου Ἐμμ. Θεοδωράκης ἢ Μαραγάκης (1818). Ἡ ἐξῆς παράδοσις ὑπάρχει διασωζομένη ἔτι ἐν ἄσματι (α) ψαλλομένῳ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Σελύνου. Κατὰ τὸν Μάρτιον τοῦ ἔτους 1817, ὁπότε ἡμέραν τινὰ κατήρχετο ἐξ Ὀμαλοῦ ὁ Ἐμμ. Θεοδωράκης, συναντήσας αὐτὸν καθ' ὁδὸν ὁ Ἐμὶν ἀγᾶς Βεργέρης τῷ λέγει: «Μανώλη, τὸ βράδυ θὰ ἔχω χορὸν καὶ νὰ ἔλθῃς μετὰ τὰς ἀδελφάς σου καὶ σέρνε καὶ τὴ χήρα κουνιάδα σου». «Δὲν ἔρχομαι ἀγᾶ» τῷ ἀπαντᾷ. «Ἀκούεις τί σοῦ λέω;» ἐπαναλαμβάνει ὁ γενίτσαρος. «Ἀγᾶ, ἀπαντᾷ πάλιν ὁ Θεοδωράκης, αὐτὸς ὁ χορὸς θὰ βρωμέση καμμιά μέρα». «Ἐλα καὶ ἄς βρωμέση» ὑπέλαβεν ὁ γενίτσαρος. Φθάσας ὁ Ἐμμανουὴλ εἰς τὸ χωρίον εἰδοποιεῖ τὴν θείαν του ν' ἀποκρύψῃ τὰς θυγατέρας της εἰς τὴν παρακειμένην φάραγγα, αὐτὸς δὲ λαβὼν τὸ τυφέκιόν του μεταβαίνει εἰς τὴν οἰκίαν τῶν Βεργέρηδων· ἀποκρύψας δὲ τοῦτο ἔξωθεν τῆς οἰκίας εἰσῆλθεν εἰς αὐτὴν προσποιηθεὶς τὸν ἀδιάφορον. Ἄλλ' ἐλεεινὸν θέαμα παρουσιάσθη πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν του. Ὁ ἀγᾶς ἐν μέθῃ διατελὼν μετ' ἄλλων γενιτσαρῶν εἶχε πρὸ αὐτοῦ θυγατέρας τινὰς καὶ γυναῖκας χωρικῶν, ἄς ἐξηνάγκαζε νὰ χορεύωσιν, ἀφ' οὗ ἔρριπεν ἐπὶ τοῦ σανιδώματος ῥόβι καὶ ψαραῖς. Οὕτως αὐτὰ ὀλισθαίνουσαι ἀνετρέποντο χαμαὶ καὶ παρουσίαζον εἰς τὸν ἀχρεῖον Βεργέρη τὰ μέλη τοῦ σώματός των. Ἰδὼν δὲ ὁ Ἀγᾶς τὸν Θεοδωράκην εἰσερχόμενον τῷ λέγει: «Ποῦ εἶναι Μανώλη αἱ ἐξαδέλφαι σου; ὅτι δὲν ἔκαμα σ' αὐταῖς θὰ κάμω σὲ σένα. Πάρε τὴ λύρα καὶ παῖζε μας». Ὁ Θεοδωράκης λαβὼν τὸ ὄργανον ἔπαιζεν, ἕως οὗ ὁ Βεργέρης ἀποκαμῶν ἀπεφάσισε ν' ἀπέλθῃ εἰς ὕπνον. Ἄλλ' ὁ Θεοδωράκης ἐξεληθὼν δι' ἄλλης θύρας καὶ λαβὼν τὸ τυφέκιόν του ἀνέβη εἰς συκὴν τινὰ ἐνεδρεῦον. Καθ' ἣν δὲ στιγμὴν διήρχετο ὁ Ἐμὶν ἀγᾶς καὶ ἐτραγῶδει τὸ ἐξῆς ἄσμα:

Ἐφάγαμε καὶ ἤπιαμε κ' ἐκάμαμε καὶ ζεδκι

Ὡς τόσονά τοιε γραφτὸ ἦτον καὶ κισιμέτι,

ἐπυροβόλησε κατ' αὐτοῦ καὶ τὸν ἐφόνευσεν. Τὴν τρωϊαν τῆς ἐπομένης οἱ γενίτσαροι τοῦ Σελύνου καὶ ἡ στρατιωτικὴ ἀρχὴ συνέλαβον

(α) Συλλογὴ Κρητικῶν δημοδῶν ἁσμάτων κ.λπ. ὑπὸ Ἀρ. Κ. Κριάρη σελ. 50.

40 ἄνδρας καὶ ὠδήγουν αὐτοὺς εἰς Χανία. Τοῦτο μαθὼν ὁ Θεοδωράκης σπεύδει καὶ συναντήσας τὴν συνοδίαν παρὰ τὴν θέσιν «Κακαὶ πλευραὶ» παρέδωκεν ἑαυτὸν ὡς ἔνοχον, ὀδηγηθεὶς δὲ εἰς Χανία ἀπεκεφαλίσθη ἄνευ πολλῆς διαδικασίας. Τὸ πτώμα του δὲ συρόμενον ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας εἰς τὰς ὁδοὺς ὑπὸ τῶν Ἑβραίων ἐρρίφθη τέλος ἔξωθεν τῆς πύλης τοῦ φρουρίου, ὅπου ἔμεινεν ἄταφον, ἕως οὗ τῇ συνοδομῇ τοῦ Ἐπισκόπου Χανίων ἐπετραπῆ εἰς χριστιανούς ὁ ἐνταφιασμός του. Τὸ ἐξῆς δὲ τραγικὸν συμβᾶν διηγεῖται ὁ γέρον Ἀναγνώστης Κονταδάς, ἐπιστάτης (σοῦμπασης) τοῦ μετοχίου Ἐπισκοπῆς εἰς τοὺς υἱούς του ἔτη τινα πρὸ τῆς τοῦ 1821 ἐπαναστάσεως. «Εἰσερχόμενος εἰς τὴν πόλιν τῶν Χανίων ἵνα καταθέσω εἰς τὸ Δημόσιον ταμεῖον τὰ εἰπραχθέντα ἐκ τῆς οἰκονομικῆς τότε περιφερείας, εἰς ἣν ἀνήκε τὸ Σέλυνον, χορήματα (τοῦ μουκατᾶ)· φθάσας δὲ εἰς τὴν θέσιν Κάτωλα, ὅπου εὗρισκετο ὁ Τοῦρκος ταμίας ἐνήργουν τὴν κατάθεσιν. Ἄλλὰ μετ' ὀλίγον ἤκουσα θόρυβον ἔξωθεν τῆς οἰκίας καὶ ἠρώτησα τί συμβαίνει; Τότε ὁ ταμίας ὀδηγήσας με εἰς τὸ παραθύρον μοὶ λέγει: «Ἐλα νὰ ἰδῆς τί κάμουν τὰ σκυλιὰ οἱ ὁμόφυλοί μου». Καὶ τῷ ὄντι οἰκτρὰ σκηνὴ παρουσιάσθη πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν μου· πολλοὶ Τοῦρκοι καθήμενοι εἰς τι ἐκεῖ καφενεῖον παρὰ τὰ τότε Σχοινάδικα, ἔδερον καὶ ποικιλοτρόπως ἐνέπαιζον, ἐχλεύαζον καὶ ἐκακοποιοῦν τοὺς διερχομένους χριστιανούς. Τρεῖς δὲ ἐξ αὐτῶν ἀντιλέξαντας εἰς τὰς ὕβρεις τῶν ἐφόνευσαν τὸν ἓνα μετὰ τὸν ἄλλον».

Κατὰ τὴν αὐτὴν περίπτου ἐποχὴν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Κισιάμου οἱ γενίτσαροι Φαφούλης Σωμαρᾶς ἀπὸ Σκαφιῶτο, Καμαριανὸς ἀπὸ Καμάρα Κουμοῦλη καὶ Τσίτσος, γαιβρὸς τοῦ πρώτου, μυρία διεπράξαντο κακουργήματα. Ἐκ τούτων δὲ ὁ πρῶτος πέμψας ποτε εἰς τὸν Ἐπίσκοπον Κισιάμου καὶ Σελύνου Μελχισεδεὲκ σφαῖραν ὄπλου, ὑπόδειξις ὅτι ἐν ἀρνήσει ἠθέλε φονεῦσαι τοῦτον, ἐζήτησε παρ' αὐτοῦ ἐπιτακτικῶς τὸν ἵππον του· ἀλλ' ὁ μὲν Ἐπίσκοπος δὲν ὑπήκουσε, ἡ δὲ θεία δίκη ἐτιμώρησε τὸν ἀσεβῆ ὅσῳ καὶ αἰμοβόρον γενιτσαρῶν. Ὁ κακοῦργος μετ' ὀλίγον εὗρισκε τὸν θάνατον (τῷ 1819) παρ' αὐτοῦ τοῦ γαιβροῦ του Τσίτσου εἰς θέσιν Σκαφίδια παρὰ τὸ χωρίον Βούβαις. Ἦτο στιγμὴ, φαίνεται, μετανοίας τοῦ τελευταίου, περὶ τοῦ ὁποίου οἱ ἐν Κισιάμῳ διηγοῦντο τὸ ἐξῆς: Ἡμέραν τινὰ ὁ Τσίτσος μετ' ἄλλων τριῶν ὁρτάκηδων γνωρίζοντες ὅτι ὁ ἱερεὺς τοῦ χωρίου Σπηλιᾶς εἶχε τρεῖς θυγατέρας, ἐπιμελῶς ἐν τῷ οἴκῳ κρυπτομένας, διακρινομένας δ' ἐπὶ καλλονῇ, εἰσώρμησεν αἴφνης εἰς τὸν οἶκον τοῦτον καὶ διατάξας τὸν τε ἱερέα καὶ τὴν σύζυγόν του νὰ ἐτοιμάσωσι πλούσιον δεῖπνον, ἐκάλεσε καὶ τὰς νεάνιδας ὅπως συμμεθέζωσι τού-

του· τούτων ὁμως ἀρνηθέντων ὁ φοβερός Τσίτσος διέταξε νὰ ἐτοιμασθῶσι πάσαντα τέσσαρες κλῖναι καὶ τούτου γενομένου, ἐπιπεσόντες οἱ λυσσῶντες ἤδη κακοῦργοι συνέλαβον τὰς νεάνιδας καὶ παρὰ σύραντες αὐτὰς ἐπὶ τῶν κλινῶν προσεπάθησαν νὰ ἀπολαύσωσιν ἐπ' αὐτῶν, ἀνθισταμένων πάσαις δυνάμεσιν, ἕως οὗ μὴ ἐπιτυχόντες τοῦ ποθομένου παρήτησαν τὰς νεάνιδας, περιορισθέντες εἰς ἄλλην ὀργίασιν μέχρι πρωΐας ὑπὸ τοὺς θρήνους καὶ τὰς ἰκεσίας τῶν γονέων αὐτῶν. Τὴν δὲ πρωΐαν εἰς ἀντάλλαγμα ὁ μυσσαρὸς κακοῦργος ἐξήτησε ἀπὸ τὸν ἱερέα 1700 γρόσια· τῆς οἰκοδεσποίνης ὁμως ὀλοφυρομένης καὶ διαμαρτυρηθείσης οἱ σύντροφοι ἐπιπεσόντες κατεκερούργησαν αὐτήν. Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ὁ ἱερεὺς καὶ αἱ θυγατέρες αὐτοῦ ἠδυνήθησαν διαφυγόντες ν' ἀποκρυβῶσιν ἀλλαγῶν καὶ νὰ καταφύγωσιν ἐν τέλει εἰς Χανία. Περὶ τοῦ Τσίτσου τούτου, μετανοήσαντος, φαίνεται, πραγματικῶς καὶ ἀλλάξαντος ἔκτοτε διαγωγὴν ὁ ἱατρὸς Ρενιέρης διηγεῖται τὰ ἑξῆς: «Ὁ ἴδιος ὁ Τσίτσος μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σωμαρᾶ μετόπισεν εἰς Χανία καὶ ἦλθε τὴν Τρίτην τῆς Διακαινησίμου εἰς τὸ φαρμακεῖον μου· μὲ ἠρώτησε ἂν ἐφυγεν (πρὸ 2 ἡμερῶν ἀναχωρήσας) ὁ Κουρμούλης καὶ ἂν ἦναι ἀληθῆ τὰ λεγόμενα ὅτι εἶναι κρυφὸς Χριστιανός. Ἔμα τὸν ἤκουσα τοῦ εἶπα ὅτι ἂν ἦτο τέτοιο πρᾶγμα θὰ μοῦ τὸ ἔλεγε ὡς ἦτο πολὺ σχετικὸς μου. Τί νομίζετε δὲ ὅτι μοῦ ἀπήντησε «ὁμως ἄλλοι πολλοὶ εἶναι, κουμπάρε καὶ δὲν θὰ περάσουν 2 ἢ 3 μῆνες καὶ θὰ φανερωθοῦν» ἐγὼ φοβηθεὶς προδοσίαν ἠλλάξα ὀμιλίαν, παρετήρησα δὲ καὶ τὸν Τσίτσον ὅτι αὐτὸ ἐπεθύμει καὶ αὐτός. Ἐξ αὐτῶν συμπεραίνω ὅτι ὁ μέγας καὶ φοβερός Τσίτσος, ὁ φονεὺς τοῦ κουνιαίου του χριστιανοφάγου Σωμαρᾶ ἦτο ἐκ τῶν κρυφῶν χριστιανῶν. Δυστυχῶς τὸν Κουρμούλην ἀποθανόντα εἰς Ὑδραν βραδύτερον δὲν εἶδον ἵνα τὸν ἐρωτήσω, ἂν ἐγνώριζε τι περὶ αὐτοῦ. Ἐγὼ δὲν εἶμαι βέβαιος περὶ τῶν Τουρκορωμηῶν παρὰ διὰ τὸν Χαϊδέρην ὁ ὁποῖος μοῦ ἔλεγε συχνά: «Δεττοράκι, ἐμένα ὁ πάππος μου ἦτο καὶ ἀπέθανε χριστιανός, ὡς καὶ ἡ μητέρα μου· ἡ δὲ μητέρα τῶν παιδιῶν μου εἶναι ἐπίσης χριστιανή· συχνά δὲ μοῦ ἐκάκιζε τὰς πράξεις τῶν γενιτσάρων λέγων: «Ὁ Θεὸς εἶναι ὑψηλὰ καὶ θὰ ξημερώσῃ μία ἡμέρα νὰ πληρωθοῦν» καὶ ὄντως ἐξημέρωσεν ἡ ὑπερευλογημένη. Δυστυχῶς ὁμως ὁ Χαϊδέρης δὲν ἐμμύθη τοὺς Κουρμούλας καὶ λοιπούς· ἐντούτοις ἔσωσε κατὰ τὰς σφαγὰς κρύψας 3—4 χριστιανούς ἐν τῇ οἰκίᾳ του». Καὶ συνεχίζων τὰς διηγήσεις του ὁ Ρενιέρης λέγει: «Κατὰ τὰ 17 ἔτη ποῦ ἔκανα τὸν ἱατρὸν εἰς Χανία θὰ ἐφρονεύθησαν καὶ ἀπηγγονίσθησαν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς πόλεως Χανίων δηλ. εἰς τὰς 4 ἐπαρχίας ἄνω τῶν 4 χιλιάδων χριστιανῶν! Αὐτὸ

τὸ βεβαίῳ ἐπὶ τῷ λόγῳ τῆς τιμῆς μου εἰς τὰς μελλούσας γενεάς. Ἐὰν δὲ ἡ ἐπανάστασις ἀνεβάλλετο ἐπὶ μίαν ἀκόμη δεκαετίαν ἀσφαλῶς σήμερον δὲν θὰ ὑπῆρχε χριστιανὸς ἐν Κρήτῃ!...

Κατὰ τὸ 1818, λέγει ὁ ἱατρὸς Ν. Ρενιέρης «μοὶ διηγεῖτο ὁ Γάλλος πρόξενος καὶ μεγαλέμπορος ἐν Χανίοις Λαρούζης ὅτι αἱ πληροφοροῖαι τοῦ προξενείου ἀνεβίβαζον τὸν ἀριθμὸν τῶν τουρκευσάντων εἰς τὴν περιφέρειάν του ἐντὸς 8 ἐτῶν εἰς τὸν σεβαστὸν ἀριθμὸν τῶν 2811 ἰδίως εἰς τὴν ἐπαρχίαν Σελύνου, ἡ ὁποία μὴ ἔχουσα τότε ἐπίσκοπον ἢ μόνον ἀγραμμάτους πρωτοπαπάδες ἀσφαλῶς ἐντὸς δεκαετίας θὰ ἐγένετο, ὡς τὸ Μοναστήρι Ἡρακλείου, ὄλον Τουρκικόν. Εἰς τὸν ἀριθμὸν δὲ τῶν 2811 δὲν ἀναφέρονται παρὰ μόνον ἄρρενες, διότι γυναῖκας ἂν καὶ ἔπερναν οἱ Τοῦρκοι τὰς ὠραιωτέρας δὲν τὰς ἐτούρκευαν». Συνεχίζων δὲ ὁ Ρενιέρης λέγει: «Ἀσθενοῦντος κατὰ τὸ 1819 τοῦ Λατίφ πασᾶ προσεκλήθη, ὅπως τὸν ἐπισκεφθῶ· εἶδον τότε ἔξωθι τοῦ Σεραγίου 3 γυναῖκας καὶ 1 ἱερέα κλαίοντας, τοὺς δὲ καβάσηδες τοῦ πασᾶ ἐκδιώκοντας αὐτούς. Ἐπὶ τῇ ἐρωτήσει μου τί συμβαίνει; οἱ καβάσηδες μὲ ἀρπάζουν καὶ μὲ πετοῦν ἐντὸς τοῦ Σεραγίου, ὑβρίζοντές με συνάμα, ὅτι δὲν εἶναι δουλειά μου καὶ ὅτι διώχνουν αὐτοὺς διότι δὲν φεύγουν. Ἀνελθὼν εἰς τὸ δωμάτιον τοῦ ἀσθενοῦς πασᾶ ἠρωτήθη παρὰ τοῦ διερμηνέως του, ἰδόντος με κατατρομαγμένον, τί ἔχω; ἀφοῦ δὲ διηγῆθην τὴν πρὸς με συμπεριφορὰν τῶν καβάσηδων καὶ ἐξήτασα τὸν ἀσθενῆ, οὗτος διέταξε τὸν διερμηνέα του νὰ μοῦ εἶπῃ «Αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι μοῦ ἔφεραν ἀναφορὰν λέγοντες ὅτι οἱ Κοτρώνηδες ἀπὸ τὰ Μεσόγεια ἐπῆγαν εἰς τὸ χωρίον Ἀερινὸν καὶ ἀφοῦ ἔσφαξαν δύο υἱοὺς τοῦ παπᾶ καὶ τέσσαρας ἀδελφοὺς τῶν γυναικῶν ἀπήγαγον εἰς Μεσόγεια τρεῖς καὶ μὲ παρεκάλουν νὰ τοὺς σώσω. Ἔστειλα ἄνθρώπους καὶ τοὺς εὗρηκα· ἀλλὰ μοῦ ζητοῦν (οἱ γενίτσαροι ἐννοεῖται) 3 χιλιάδες γρόσια διὰ νὰ μοῦ τοὺς στείλουν! Νὰ σοῦ πῶ ὁμως, Δεττοράκι, εἶχαν καὶ δίκαιον· διότι οἱ Κοτρώνηδες εἶχαν ἓνα σκύλον καλὸν καὶ ἐβαιοῦθησαν ὅτι τὸν ἔκλεψαν οἱ Ἀερινιώτες καί, ἅμα ἀνεκαλύφθησαν, τὸν ἐσκοτώσαν. Βλέπεις, μοῦ λέγει, τουρκιστὶ τότε, ὁ Πασᾶς ὁ ἴδιος, πῶς καμμιά φορὰ δὲν πταίουν οἱ Τοῦρκοι; Ἔφριξα, ἀκούσας τὰς κρίσεις τοῦ ἐξοχωτάτου καὶ ἀνεχώρησα. Ἡ ἀξία ἐνὸς σκύλου ἴση πρὸς τὴν ζωὴν 6 ἀνθρώπων (!) Ἀναχωρήσας τοῦ Σεραγίου μετέβην εἰς τὸν Ἐπίσκοπον, ὅστις μοῦ συνέστησεν, ἂν ἠδυνάμεθα νὰ συλλέξωμεν τὸ ποσὸν τοῦτο· ἐνεργήσαντες δὲ ἔρανον εἰς Χανία, οἱ Γερακάκης, Κυδωνάκης, Σουμαρίπας καὶ ἐγὼ ὡς καὶ ὁ ἠγούμενος τῆς Γωνιάς Γαβριήλ συνελέξαμεν τὸ ποσόν, ὅπερ ἐμετροῦθη εἰς τὸν πασᾶν. Οὗτος δὲ ἀποστείλας τὰς 2 χιλιάδας πρὸς

τούς φονεῖς καὶ κρατήσας τὰ χίλια γρόσια διὰ τὸν κόπον τοῦ ἀπῆλ-
λαξε τοὺς κρατουμένους χριστιανούς». Ἐν Ἑρακλείῳ δὲ ὑπὸ τὰ ὄμ-
ματα αὐτοῦ τοῦ Γεν. Διοικητοῦ καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Σίβερ (1819),
ὄτε εἶχον ἔκμανῃ οἱ κρητογενίτσαροι μετὰ τὴν ἀνάκλησιν ἰδίως τοῦ
Ἄσμαν πασᾶ, οἱ Ἐπίσκοποι, ἄνθρωποι μορφωμένοι καὶ ἀξιοπρεπεῖς,
ὑπεχρεοῦντο, ὡσάκις ἐξήρχοντο εἰς περιοδείαν ἢ ἐπανήρχοντο εἰς
τὴν πόλιν νὰ διέλθωσι διὰ τῆς πύλης τοῦ φρουρίου πεζοί, ἀφιπ-
πεύοντες πρὸ ἰκανῆς ἀποστάσεως, ἐν φόβῳ καὶ εὐλαβείᾳ πρὸ τῶν προ-
στυχοτέρων ἀρνησιθρήσκων (μουρτάρηδων), σπανίως γενομένης ἐξαι-
ρέσεως καὶ μόνον ὡς πρὸς τὸν Μητροπολίτην Ἑρακλείου καὶ ἂν
οὗτος ἐτύγχανε κατὰ τι εὐτολμος καὶ θαυραλέος (Ψιλᾶκη Τόμ. 3
σελ. 314) ὑπεχρεοῦτο δὲ οὗτος νὰ πορευῆται μετὰ τῆς συνόδου τὸ
ἐσπέρας τοῦ Ραμαζανίου εἰς τὸ κατὰ τὰ Γιατράδικα καφενεῖον τῶν
γενιτσάρων, ἵνα τοὺς χαιρετήσῃ καὶ διανείμῃ αὐτοῖς καὶ δῶρα, ξενι-
ζόμενος διὰ προσφορᾶς ἑνὸς **καφφέ**. Κατὰ τὰ ἔτη ταῦτα διηγείται ὁ
αὐτὸς Σίβερ, εἰς ἐπίμετρον τῆς φρικτῆς κακοδοκίσεως τῶν Τούρ-
κων ἐπεκράτει καὶ ἡ βουβωνικὴ πανώλης, ἣτις ἐκ διαλειμμάτων ἐπε-
σκέπτετο τὴν νῆσον, παραταθεῖσα μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστά-
σεως, ὄτε εὗρε μείζονα τροφήν, πρὸ πάντων μεταξὺ τῶν Τούρκων,
συνωσιθέντων ἐν ταῖς πόλεσι καὶ ἄλλως τε μὴ ἐννοούντων ἐκ τῆς
ιδέας τῆς μοιρολατρίας (μισμὲτ) νὰ ὑποβάλλωνται εἰς προφυλακτικὰ
μέτρα. Τόσῳ δὲ ἐδεκάτισε καὶ τοὺς χριστιανούς, ἂν καὶ ἠραιώθησαν
κατὰ τὸ δυνατὸν οὗτοι, ὥστε τὸ ἥμισυ σχεδὸν τοῦ πληθυσμοῦ τῆς
Κισάμου ἀπεβίωσε, ἐν δὲ τῇ πόλει τῶν Χανίων τῷ 1817 ἡ νόσος ἐμαί-
νετο κυριολεκτικῶς (Sieber II. 148) ἐπὶ 4 ἀδιαλείπτους μῆνας (α).

Οὗτος ὁ πληθυσμὸς τῆς νήσου, ὅστις ἐπὶ Ἑνετῶν (Τομ. Α'. σελ.
360) ἀνῆρχετο εἰς 260 χιλιάδας, τὸ μὲν ἐκ τῆς γενομένης κατὰ τὴν
κατάκτησιν αὐτῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐξοντώσεως, αἰχμαλωτίσεως καὶ

(α) Ὁ ἑνταφιασμὸς τῶν χριστιανῶν καὶ τότε δὲν ἐπετρέπετο ἄνευ ἀδείας
τῆς ἀρχῆς, ἣτις συντεταγμένη τουρκιστί, κατ' ἀποκάλυψιν γενομένην μετὰ πολ-
λοῦ φόβου ὑπὸ ἐγγραμμάτου Ὀθωμανοῦ, τοῦ Λουφτῆ Βιτετζάκη, κατὰ τὸ ἔτος
1899—1900, κλητῆρος δὲ τῆς Δημαρχίας Χανίων, πρὸς τὸν σύγχρονον δηματυ-
νόμον καὶ ἀγωνιστὴν Ι. Κ. Φραγκέδην, ζῶντα ἐτι σήμερον εἰς Βαμβακόπου-
λον, παρὰ τὰ Χανία, ἔγραφε τὰ ἑξῆς περίπου, ἀπευθυνομένη πρὸς τὸν ἱερέα :

Ἐνδεδυμένε τὸ χρῶμα τῆς πίσεως καὶ φέρων ἐπὶ κεφαλῆς σου τὸ
διάδημα τοῦ διαβόλου, ὦ ! ἀπὸ τῆς πνευματικῆς τοῦ Θεοῦ χάριτος ἀπομαμα-
κρυσμένη καὶ ἐπιστάια τοῦ πυρὸς τῆς κολάσεως, φρενοβλαβῆ γέρων ἱερεῦ,
ὑπάκουσόν μου νὰ ἀνοίξῃς λάκκον καὶ ἐνταφιάσης τὸ σπερ οὔτε ἡ γῆ δέχεται
δυσῶδες πτώμα τοῦ ἀπὸ τὴν βδελυρὰν γενεάν σας ἐκλιπόντος, καὶ οὕτως
ἐκλείπει ἀπὸ τὸν κατάλογον τῆς ὑπήκοότητος...

ἀπομακρύνσεως ἐκ τῆς νήσου, τὸ δὲ ἐκ τῆς ἐξιλαμίσεως πολλῶν
τῶν κατοίκων της, ἀλλὰ καὶ ἕνεκα τῆς πανώλους καὶ τῶν ἄλλων
ἐπιδημιῶν, κατῆλθε, παρ' ὄλην τὴν πολυτοκίαν τῶν κατοίκων της
κατὰ πολὺ, ὥστε κατὰ τὸ ἔτος 1705, ὄτε τὰ μεγάλα χωρία αὐτῆς
ἀνῆρχοντο εἰς 1603, οἱ δὲ ὡς ἰδιοκτῆται ἀναγεγραμμένοι εἰς 53,753,
δεδομένου ὅτι ἕκαστος τούτων ἦτο ἀρχηγὸς οἰκογενείας ἐκ 4 με-
λῶν, κατὰ μέσον ὄρον, ὁ πληθυσμὸς τῆς νήσου δὲν ὑπερέβαινε τὰς
215,012 ψυχῶν. Παρὰ τὴν ἐλάττωσιν ταύτην καὶ τὰς ἐξακολουθού-
σας ἀποδημίας ὁ περὶ τὸ τέλος τοῦ 18 αἰῶνος περιηγητῆς Ὀλιβιέ
ἔγραφε «κατὰ τὰ βιβλία τῶν εἰσπρακτόρων τοῦ χαράτς ὁ πληθυ-
σμὸς τῶν Ἑλλήνων δέον νὰ ὑπολογισθῆ εἰς 120.000, διότι 40.000
πληρώνουσι τὸν φόρον τοῦτον. Ἐὰν δὲ ληφθῆ ὑπ' ὄψει ὅτι μέγας
ἀριθμὸς τῶν γενιτσάρων εὐρίσκειται εἰς τὰς πόλεις καὶ ὅτι πολλὰ χω-
ρία κατοικοῦνται καθ' ὄλοκληρίαν ὑπὸ Τούρκων καὶ Ἑλλήνων, δέον
νὰ ὑποτεθῆ ὅτι εἰσὶ σχεδὸν ἰσάριθμοι οἱ μὲν πρὸς τοὺς δὲ καὶ ὅτι ὁ
ὀλικὸς πληθυσμὸς ἀνέρχεται εἰς 240 χιλιάδας». Ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀριθ-
μοῦ τούτου πάλιν κατῆλθεν ἕνεκα τῆς τρομερᾶς πρὸ τοῦ 1821 ὑπὸ
τῶν γενιτσάρων ἐξοντώσεως καὶ ἠλαττώθη ἔτι μᾶλλον ὁ χριστιανικὸς
πληθυσμὸς ὥστε ὁ ἐν ἔτει 1813, τὴν νῆσον ἐπισκεφθεὶς ἀντιστράτη-
γος Ματθαῖος Δουμᾶς, ὡς ἀνέφερον ἐν χειρογράφῳ ἀπομνημονεύ-
μασιν αὐτοῦ, εὗρε 36 μόνον χιλιάδας Ἑλλήνων πληρωνόντων τὸν
κεφαλικὸν φόρον, 17 χιλιάδας παιδίων ἡλικίας κάτω τῶν 12 ἐτῶν καὶ
55 χιλιάδας γυναικῶν πάσης ἡλικίας. Ἐν τῷ ἀριθμῷ δὲ τούτῳ (108
χιλιάδες ἐν ὄλῳ) ὠρίζοντο οἱ δυνάμενοι νὰ φέρωσιν ὄπλα ἀπὸ 22—24
χιλιάδας. Ἀπέναντι δὲ τοῦ χριστιανικοῦ τούτου πληθυσμοῦ ὁ Τουρ-
κικὸς ἠρίθμει 130 χιλιάδας ἐξ ὧν 16—17 χιλιάδες ἦσαν οἱ δυνάμενοι
φέρειν ὄπλα, ὡς δὲ εἶδομεν ἀλλαχοῦ (Σελ. 78) τούτων 60 χιλιάδες
ἦσαν ἀρνησίθρησκοι. Ἐκ σημειώσεων δὲ τέλος τοῦ Ν. Μαυριδάκη
προκύπτει ὅτι τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1820, ὁπότε διετάχθη ὁ Ἐπί-
σκοπος Χανίων μετὰ τοῦ ἱατροῦ Ν. Ρενιέρη νὰ διενεργήσωσι κατα-
γραφὴν τῶν κατοίκων τῆς πόλεως Χανίων, εὐρέθησαν ἄρρενες ἀπὸ
τοῦ 9ου μέχρι τοῦ 70οῦ ἔτους τῆς ἡλικίας τῶν 984, οἵτινες ὄφειλον
νὰ πληρώσωσι τὸν κεφαλικὸν φόρον καὶ 1824 γυναικόπαιδα. Συμ-
περιλαμβανομένων δὲ καὶ τῶν κατὰ τύχην εὐρεθέντων ἐν τῇ πόλει
χωρικῶν οἱ ἐν αὐτῇ Ἑλληνες χριστιανοὶ συνεποσοῦντο εἰς 3500 πε-
ρίπου, ὅσοι ἦσαν καὶ οἱ κατὰ τὴν σφαγὴν τοῦ 1821 εὐρεθέντες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ΄.

ΟΙ ΙΔΡΥΤΑΙ ΤΗΣ ΦΙΛΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ. — ΓΝΩΣΘΕΝΤΕΣ ΚΡΗΤΕΣ ΦΙΛΙΚΟΙ.
Ο ΚΑΤΗΧΗΤΗΣ ΒΑΡΝΑΒΑΣ. — ΟΙ ΔΥΟ ΜΕΛΧΙΣΕΔΕΚ. — ΣΥΓΚΕΝ-
ΤΡΩΣΙΣ ΦΙΛΙΚΩΝ ΕΝ ΣΦΑΚΙΟΙΣ. — ΟΙ ΚΟΥΡΜΟΥΛΑΙ ΚΑΙ Ο
ΡΕΝΙΕΡΗΣ. — Ο ΤΣΕΛΕΠΗΣ ΚΑΙ Η ΚΟΡΗ ΚΑΡΑΤΖΑ

Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1814, ὡς εἶδομεν (σελ. 158) ἤρξατο ἐν Μόσχᾳ καὶ εἶτα ἐν Ὀδησῶ ἡ ὑπὸ τριῶν *ποιαπῶν Ἑλλήνων*, ὡς ἐξαοικητήρι-
σαν αὐτοὺς Ἕλληνας ἱστορικοὶ καὶ ξένοι, τοῦ ἐκ Κομποτίου τῆς Ἀρ-
της ἐμπόρου καὶ ῥάπτου Νικολάου Σκουφᾶ, τοῦ ἐκ Πάτμου ἐμπό-
ρου ἐπίσης Ἐμμανουὴλ Ξάνθου καὶ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων σπουδαστοῦ
τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν Ἀθανασίου Τσακάλωφ, συσταθεῖσα *μυστι-
κῆ Ἐταιρία τῶν Φιλικῶν*, (α) ἣτις βαθμηδὸν ἀναπτυχθεῖσα ὑπερ-
πήδησεν ἄπειρα ἐμπόδια, ἀφοῦ δὲ περιέλαβεν εἰς τοὺς κόλπους αὐ-
τῆς περὶ τὰς ἑξακοσίας χιλιάδας ἀτόμων καθ' ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα,
ὧν πολλοὶ σπουδαίαις κατεῖχον θέσεις ἐν αὐτῇ τε καὶ ταῖς τουρκο-
κρατουμέναις ἄλλαις ἑλληνικαῖς χώραις προὐκάλεσε καὶ ἐγένετο ἡ
κυρία ἀφορμὴ τῆς Ἑλληνικῆς τοῦ 1821 ἐπαναστάσεως, ἣτις *ἀνετί-
ναξε* κυριολεκτικῶς ἐν μέρει τὴν μεγάλην τότε Τουρκικὴν αὐτοκρα-
τορίαν. (Κανδηλώρου «Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρία». Σελ. 25).

Μεταξὺ δὲ τῶν μελῶν τῆς Ἐταιρίας κατελέγοντο ὡς μεμνημέ-
νοι (β) πολλοὶ Κρηῖτες, τῶν ὁποίων τινὲς μόνον ἐγνώσθησαν, καὶ

(α) Μέχρι τῶν μέσων Μαρτίου τοῦ 1816 οἱ πρῶτοι ἐταῖροι ἠριθμοῦντο μόνον
εἰς 9 πρόσωπα (Κανδηλώρου «Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρία» Σελ. 32).

(β) Ὁ μούμμενος εἰς τὰ τῶν Φιλικῶν (Κανδηλ. Σελ. 103) προσέφερον
κατ' ἀξίωσιν τοῦ κατηχητοῦ χρηματικόν τι ποσόν. Ἡ δὲ προσφορὰ συνωδεύετο
δι' ἐπιστολῆς ἀπευθυνομένης πρὸς οἰονδήποτε, περιέχουσα κεκαλυμμένον πληρο-
φορίας περὶ τοῦ κατηχηθέντος. Ἡ ἐπιστολὴ ἀπετέλει τὸ *ἀφιερωτικὸν γράμμα*
τοῦ νέου ἱερέως, ἦτο δὲ προωρισμένη διὰ τὴν *Ἀρχήν*. Εἰς τὴν κορυφὴν τῆς
ἐπιστολῆς ἔγραφεν ὁ μούμμενος ἐν σημείον καὶ κάτωθεν αὐτῆς ἕτερον. Ταῦτα
δὲν ἦτο συγχωρημένα νὰ ἴδῃ ὁ κατηχητής, διότι ἡ ἐπιστολὴ κλειομένη ἐν φα-
κέλλῳ ἐστάλλετο ὑπὸ τοῦ κατηχητοῦ εἰς τὴν ἀρχήν, ἣτις ἂν ἤθελε νὰ τῷ ἀπαν-
τήσῃ μετεχειρίζετο ἀντὶ ὑπογραφῆς τῶν Ἀρχηγῶν τὸ ἄνωθεν πρῶτον «σημείον
τῆς ἀφιερώσεως». Ὅτιω δὲ ὁ μούμμενος ἐπέθειτο ὅτι ἔφθασε τὸ ἀφιερωτικὸν
γράμμα εἰς τὴν Ἀρχήν. Διὰ τοῦ δευτέρου «σημείου τῆς καθιερώσεως» ὁ νέος
ἱερεὺς ὑπέγραφεν ἕκτοτε πάσας τὰς πρὸς τὴν Ἀρχὴν ἀναφοράς του ὡς καὶ τὰ
ἐφοδιαστικὰ τῶν νέων ἱερέων καὶ συστημένων, οὓς θὰ κατήχει. Τοιαῦτα δὲ
σημεῖα εὐρίσκομεν, λέγει ὁ ἱστοριοδίφης Καντηλώρος (Σελ. 103—104) κάτωθεν
πάντων τῶν διασωθέντων ἀφιερωτικῶν καὶ ἐφοδιαστικῶν ὡς καὶ εἰς τὸν Κώ-
δικα τῶν Φιλικῶν, ἦτοι εἰς τὸν κατάλογον 134 ἱερέων, ὃν ἀνεῦρον ἐν τῇ Ἐθνο-
λογικῇ Ἐταιρίᾳ (ἀρ. 7308α).

ἄλλοι μὲν ἐξ ἐκείνων οἱ ὁποῖοι, νέοι, εἶχον ἐκπατρισθῆ μετὰ τὴν ἐπα-
νάστασιν τοῦ Δασκαλογιάννη (1770), ἄλλοι δὲ μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ
Ἰοσμὰν πασσᾶ τοῦ Πνιγᾶρη (1812) γενομένην τῶν γενιτσάρων ἐξόν-
των καὶ ἄλλοι κατόπιν τῶν ἡμερῶν αὐτοῦ, ἐν αὐτῇ τῇ Κρήτῃ λόγῳ
τῆς ἀθλίας καὶ ἀφορήτου καταστάσεως τῆς πατρίδος των καὶ ἔνεκα
τῆς παραμενοῦσης ἀλλὰ μᾶλλον ἐξαγριωθείσης τῶν ἐγχωρίων ἰδίως
γενιτσάρων *φάρας*, ἦν εἶδομεν ἐξακολουθητικῶς δρῶσαν, μέχρις αὐ-
τῶν τῶν παραμονῶν τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, περὶ ἧς ἐν τῷ
ἐροχόμενῳ Β'. Μέρει τῆς ἀνὰ χεῖρας Ἱστορίας εὐρὺς γίνεται λόγος.

Ὅτως ἀναφέρεται ὅτι τῇ 1 Σεπτεμβρ. τοῦ 1816 κατηχήθη ὑπὸ
τοῦ ἱατροῦ Ρίζου Καρνεάδου, διατρίβοντος εἰς Ἰάσιον τῆς Μολδο-
βλαχίας, καταγομένου δὲ ἐκ Γούρας τῶν Φαρσάλων, ὁ διπλωματικὸς
ὑπάλληλος καὶ καμηνάρης (β) Ἐμμανουὴλ Βερνάρδος Κρηῖς (γ),
ὅστις ἐκατήχησε κατόπιν (1819) τοὺς ἐν τῇ αὐτῇ πόλει Κρηῖτας δι-
δασκάλους Μαν. καὶ Ἄντ. Καλλικράτην. Ὁ Βερνάρδος δὲ οὗτος
(²²) ἀπεστάλη, φαίνεται, κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους εἰς Σφα-
κίαν ὑπὸ τὸ πρόσχημα ὅτι φέρει συνδρομὴν εἰς τὸ ἐκεῖ συσταθὲν σχο-
λεῖον, κυρίως ὅμως ἵνα συνεννοηθῆ μετὰ τῶν καπεταναίων τῆς
ἐπαρχίας ταύτης καὶ τοῦ δήθεν ἐπιτρόπου τῆς σχολῆς, φιλικοῦ ὅμως
ἤδη Ἀναγνώστου (δ), μυσία δὲ καὶ ἄλλους, προφανῶς, τῶν κατοί-
κων αὐτῶν. Ἡ κάτωθι ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ κατατεθημένη ἐν τῇ
Ἐθνολογικῇ τῶν Ἀθηνῶν Ἐταιρίᾳ, ὑπ' ἀριθ. 16097, ἐξηγεῖ τὸν
σκοπὸν τῆς ἀποστολῆς ταύτης.

(β) Στρατιωτικὸς βαθμὸς ἐν Μολδοβλαχίᾳ ἀνταποκρινόμενος πρὸς τὸν τοῦ
χιλιάρχου ἢ τοῦ συνταγματάρχου. (γ) Βλ. Κανδηλ. Ἡ Φιλ. Ἐταιρ. Σελ. 210.
(δ) Πρόκειται ἡ περὶ τοῦ Ἀναγνώστου Παναγιώτου πλοιάρχου τότε καὶ προῦ-
χοντος Σφακιανοῦ ἢ περὶ τοῦ Ἀναγνώστου Μανουσογιαννάκη, φιλικοῦ ἤδη, ὡς
θὰ ἴδωμεν (ε) ὁ πρῶτος ἦτο ἀναγνωρισμένος ὀπλαρχηγὸς ἀπὸ τῆς ἐπαναστάσεως
τοῦ Δασκαλογιάννη (1770).

(ε) Κατὰ Ψιλᾶκην (Τόμ. 3ος σελ. 342 ὑποσ. 1) ὁ ὄρκος ὃν ὁ ἐξ Ἰμβρου Ἀναγν.
Μανουσογιαννάκης ἔδωκε πρὸ τοῦ 1821 κατὰ τὴν μυσίαν του εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ
αἰδεσίμου ἱερέως *ἀνεκφράστως φρικτὸς* ἐπερατοῦτο ὡς ἐξῆς: «Εὐχαριστοῦμαι
νὰ δοκμάσω καὶ ὑπομείνω τὸν σκληρότερον θάνατον, ἂν λείπω ἐξ ὄλων τῶν
ἄνωθεν ὑποσχέσεών μου ἢ ἂν γίνω ἐπίορκος ἢ προδότης ἢ ἐπίβουλος κατὰ
τῶν ὁμογενῶν μου καὶ τῶν Ἐταίρων τῆς Πατρίδος. Ἀμήν».

Οἱ βαθμοὶ ἦσαν κατ' ἀρχὰς τρεῖς: ὁ τοῦ *σταυραδελφοῦ ἢ συστημένου*, ὁ τοῦ
ἱερέως καὶ ὁ τοῦ ποιμένος. Ἀργότερα, κατὰ τὸ 1818, ἰδρύθησαν οἱ βαθμοὶ τοῦ
ἀρχιποιμένου καὶ παραλλήλως οἱ τῶν *ἀφιερωμένων* καὶ *ἀρχηγῶν τῶν ἀφιερω-
μένων*. Τὰ περὶ τοῦ τρόπου τῶν μυσίσεων βλέπε εἰς σύγγραμμα τοῦ Τάκη Καν-
τηλώρου: Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρία (Σελ. 99—106).

*Πρὸς τοὺς τιμιωτάτους καπεταναγαίους τῶν Σφακίων καὶ
ἐπίτροπον τῆς Σχολῆς κύριον Ἀναγνώστην.*

1819 Σεπτεμβρίου 10.

Ἦδη χρόνους 48, περιφερόμενος εἰς διάφορα μέρη, τέλος κατήντησα εἰς τὸ Ἰάσιον πόλιν τῆς Μολδαβίας, τὸ Ἀρχοντικὸν μετερχόμενος ἐπάγγελμα. Μὲ ὄλην τὴν πολυχρόνιον ἀποδημίαν μου ἀπὸ τὰ Ἄγραφα ἢ ἀπὸ νεαρῆς ἡλικίας φίλια μας ἀδιάλειπτος σώζεται εἰς τὴν καρδίαν μου. Λαμβάνω τὸ θάρρος διὰ μέσον τοῦ φίλου μας κ. Ἐμ. Βερνάρδου Καμινάρη σὰς στέλλω φλωριά Ὀλλανδικὰ 20 σωστὰ τὰ ὁποῖα θέλετε προσφέρει εἰς τὴν συνδρομὴν τοῦ Σχολείου ὡς καὶ ἀκολούθως θέλω σὰς γράφει καὶ μὲ προθυμίαν νὰ σὰς ἀπολαύσω ὡς ἐπιθυμῶ. Μένω πρόθυμος.

Ὁ καπετάνιος *Γεωργάκης Τσολακόγλου*

Ἐξων δὲ τότε ἐν Σφακίοις ἐκτὸς τῶν δύο ἐξεχόντων Ἀναγνωστῶν Παναγιώτου καὶ Μανουσογιαννάκη καὶ οἱ ἐκ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1770 ἀπομείναντες καπεταναῖοι Στρατῆς Βουρδουμπᾶς, Ἀνδρουλῖδς Μωράκης, Χατζῆ—Γιάννης, Χατζῆ—Γεώργιος καὶ Ἀνδρέας Φασούλης (Παπαδοπετρο. Σελ. 168), οἵτινες, ὡς αἱ παραδόσεις διέσωσαν, ἦσαν, πιθανώτατα, ἐπίσης φιλικοί.

Ἐν Κων/πόλει ὁ ἀρχιμανδρίτης τῶν Πατριαρχείων Δικαῖος (Γρηγόριος) Φλέσσας ἐκατήχησε τῇ 5 Ὀκτωβρίου τοῦ 1818 τὸν ἐκ Χαλέπας τριακονταετῆ Κρήτα πλοιοκτῆτην Χρηστον Πετρούλην, ὅστις ἔδωκε γροῖσια 500, ὑπεσχέθη δὲ ἔτι 3000 *καὶ ὄλην τὴν δύναμιν του*, ὁ δὲ Β. Μαθιουδάκης τὸν ἐκ τῆς αὐτῆς πόλεως Νικ. Τσαλικάκη, ἐνῶ ὁ Σωτήριος Θεαγένης, Πελοποννήσιος, τὸν ἐκ Κρήτης διδάσκαλον Ι. Λαζαρόπουλον καὶ τὸν ἐπίσκοπον Ἱεραπέτρας Ἀρτέμιον. Ὁ ἐκ τῆς Μονῆς τῆς Ἀγ. Λαύρας τοῦ Ἀγ. Ὁρους τῆς Χαλκιδικῆς μοναχὸς Ἀνανίας, κατελθὼν τῇ ἐντολῇ τοῦ Δικαίου εἰς Κρήτην ἐμύησε τὸν ἡγούμενον τῆς Μονῆς Πρέβελι Μελχισεδὲκ Τσουδερόν (Καλλέργην) καὶ τοὺς ἀδελφοὺς αὐτοῦ Γεώργιον καὶ Ἰωάννην, μύησαντας καὶ τινὰς μοναχοὺς (1819). Ὁ ἐν ἔτει 1818 προχειρισθεὶς εἰς ἐπίσκοπον Κισάμου καὶ Σελύνου Μελχισεδὲκ (Δεσποτάκης) ἐκ τῶν

(ζ) Κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ καὶ ἀγωνιστοῦ τοῦ 1821 καὶ τῶν μέχρι τοῦ 1884 ἐπαναστάσεων Κωνστ. Γ. Κριάρης γνωστὴν ἄλλως ἐν Σελύνῳ παράδοσιν, ὁ διαβόητος ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ ταύτῃ γενίταρος Τσοῦνος, ὑποψιασθεὶς ὅτι καὶ ἐμελετᾶτο ἐκ τῆς κατὰ τινὰ ἡμέραν ἐπισκέψεως τοῦ Ἐπισκόπου εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἐν Μονῇ τοῦ Σελύνου ἱερέως Μπαλῆ ἢ Μπαλοπατέρα, εἰς ἣν εἶχε προσέλθει ὁ ἐν λόγῳ Γεώργιος Μπενῆς, ἵνα συνεννοηθῇ μετ' αὐτοῦ περὶ μελετωμένου κινήματος, ἀρρόκλητος δὲ εἰσελθὼν καὶ χαιρετίσας, ἐκάθισεν ἐπὶ θρόνου καὶ

ἀνατολικῶν τῆς Κρήτης ἐπαρχιῶν καταγόμενος, μνηθεὶς τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1819 ὑπὸ τοῦ ἐκ Κίου Παγκάλου Βαρνάβα, ὅστις ἔλθων εἰς Χανία ἐμύησε καὶ τοὺς Νικόλαον Ρενιέρην ἐκ Ρουμάτων (18), Εὐθύμιον Ψαρουδάκη ἐκ Σπηλιᾶς, Ἀντώνιον Ἀποστολίδην πατέρα τοῦ εἰς Μητροπολίτην κατόπιν ἀναδειχθέντος Μισαῆλ Ἀποστολίδου ἐκ Μελισσουργεῖοῦ καὶ Ἰωάννην Κουβαρίτην ἀπὸ Μούλετε, πάντας Κισαμίτας καὶ τὸν ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν ἀρχαίων Ψαρομηλίγγων καταγόμενον Σελυνιώτην διάκονον Γαλακτίωνα Ψαρομηλίγγον. Ὑπὸ τοῦ Μελχισεδὲκ δὲ τούτου ἐμυήθησαν κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν, πιθανῶς, οἱ ἐκ Βερούας τῆς Μακεδονίας ἱερομόναχος Καλλίνικος Σαρπάκης, διδάσκαλος τοῦ μόνου ἐν Χανίοις ὑπάρχοντος Ἑλληνικοῦ σχολείου καὶ ὁ κατὰ τὸ πλεῖστον συντηρῶν τοῦτο πλούσιος κτηματίας Γεώργιος Γερακάκης, ὁ ἐξ Ἁγίας Εἰρήνης Σελύνου ἱατροχειροῦργος Παπαντώνης Παναγιωτάκης, ὁ ἐκ Κουστογεράκου πλούσιος κτηματίας καὶ πρῶην ἀγωνιστῆς Γεώργιος Μπενῆς ἢ Κριάρης, (ζ) ὁ ἐκ Σπίνας Σελύνου Ἰάκωβος Κομῆς, διακρινόμενος ἐπὶ τόλμῃ καὶ γενναιότητι, ὁ Γεώργιος Μαρκέτος Σελυνιώτης ἐπίσης, ὁ ἐκ Γερανίου τῆς Κυδωνίας Ἰωάννης Γερανωτής καὶ ὁ ἐκ μικρᾶς Ἀσίας ἀφιχθεὶς Σελυνιώτης Φραγκιᾶς Τσισκάκης. Ὁ ἐξ Ἀποκορώνου Ἰωσήφ Κωνσταντουδάκης ἢ Σήφακας καὶ ὁ ἐταῖρος αὐτοῦ Ἰ. Ντουνάκης ἢ Ντουνόπapas, ὁ ἐκ Κυδωνίας Ἰωάννης Μουτσάκης ἢ Μουσογιάννης, οἱ ἐκ Θεοῖσσοῦ ἀδελφοὶ Βασίλειος καὶ Ἰωάννης Χάλης, ἐκ Σμύρνης σπεύσαντες εἰς Κρήτην καὶ ὁ τρίτος αὐτῶν Στέφανος ὑψηρετῶν εἰς τὸ ἐν Πάτρας Ἀγγλικὸν προξενεῖον καὶ σπεύσας εἰς τὴν πατρίδα του μὲ τὸ προκήρυγμα τοῦ ἐν Λακίᾳ δράσαντος Ὑψηλάντου εἰς χεῖρας. Οἱ ἐκ Σφακίων Μανουσοσήφης καὶ Παπαδοπετράκης, συγγραφεὺς κατόπιν ἱστορίας τῶν Σφακίων, ὁ ἐν Ρεθύμνῃ ἱατρός Ἰωάννης Λευθεραῖος καὶ ὁ διδάσκαλος

ἀμέσως ἤρξατο ζητῶν πληροφορίας ἀπὸ τὸν ἱερέα διὰ τὴν αἰτίαν τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Ἐπισκόπου. Ἀπειλητικῶς δὲ στραφεὶς ἐναυτῶ ἐπὶ τοῦ θρόνου διεύθυνε τὴν κίνησιν τῆς ἐπὶ τῆς ζώνης του φερομένης πιστόλας κατὰ τοῦ Ἐπισκόπου, ἐνῶ συγχρόνως ἔθετε τὴν δεξιὰν αὐτοῦ χεῖρα ἐπὶ τῆς λαβῆς, ἔτοιμος νὰ πυροβολήσῃ καὶ φονεύσῃ τὸν Ἐπίσκοπον. Ἄλλ' ὁ Κριάρης ἐγκαίρως ἀντιληφθεὶς τὰς κινήσεις του ταύτας, μετεπολίσθη καὶ οὕτως μετὰ τοῦ θρόνου του οὕτως ὥστε νὰ τεθῆ μετὰ τοῦ γενιτάρου καὶ τοῦ Ἐπισκόπου, ἐν αὐτοχρόνῳ δράσας τὴν πιστόλαν τοῦ δολοφόνου ἀπεμάκρυνεν αὐτήν, καθ' ἣν στιγμὴν ἐγένετο ἡ ἐκπυρσοκρότησις. Ἡ σφαῖρα οὕτω ἀποκλίνας ἐξέφυγε τοῦ σκοποῦ, ὁ δὲ Ἐπίσκοπος ἐσώθη, ἀπὸ βεβαίου θανάτου. Ἀλλὰ τότε καὶ ὁ Κριάρης βοηθούμενος ὑπὸ τοῦ Ἐπισκόπου καὶ τοῦ παρισταμένου ἱερέως ἀφώπλισε τὸν γενίταρον καὶ ἀφαιρέσαντες τὸν πυρόλιθον ἀπὸ τῆς πιστόλας αὐτοῦ ἐξεδίωξαν αὐτὸν ἐκεῖθεν κακὴν κακῶς.

τοῦ ἐκεῖ σχολείου Γ. Βάος ἐκ Σίφνου. Ἐν Κισάμῳ ὁ ἡγούμενος τῆς Μονῆς Γωνιάς Παρθένιος Ραπτάνης. Οἱ Χατζῆ-Ἀναγνώστης Γρηγοράκης καὶ Χατζῆ-Σταυράκης Γιαλεράκης. Οἱ ἀδελφοὶ Δαιμονάκαι, Σφακιῶται, ἐκπατρισθέντες, ὡς εἶδομεν, μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Δασκαλογιάννη εἰς τὰς Παραδουναβίους ἡγεμονίας καὶ λαβόντες μέρος ὑπὸ τὸν Γεώργιον Δαιμονάκην καὶ μετὰ τῶν προσφύγων ἐκεῖ ἀδελφῶν Τζοάνου, Μανώλη καὶ Βαρδῆ-Βούρβαχη, υἱῶν τοῦ Στρατῆ-Βούρβαχη, (πεσόντος τῷ 1770) (Σελ. 99), εἰς τοὺς ἐκεῖ ἀγῶνας. Οἱ Δαιμονάκαι ἀναχωρήσαντες χρόνον τινα μετὰ τὰ ἐν Μολδοβλαχίᾳ γεγονότα διὰ τὴν πατρίδα τῶν ἀλλὰ φοβηθέντες μὴ διερχόμενοι διὰ τῶν στενῶν τοῦ Ἑλλησπόντου συλληφθῶσι προὔτιμησαν νὰ διενεργήσωσι μεγάλην διαδρομὴν μέσῳ Ρωσσίας, Πολωνίας, Γερμανίας Ἑλβετίας καὶ Γαλλίας εἰς Μασσαλίαν καὶ ἐξ αὐτῆς θαλασσίως κατέλθωσιν εἰς Σφακία, ὅπου εἶχεν ἀρχίσει πλέον ἢ ἐπανάστασις, κατόπιν μάλιστα τῶν ἐκεῖ γενομένων μῆσεων Σφακιωτῶν ὑπὸ τοῦ **ἀποστόλου** τῆς Ἑταιρίας Νικολάου Καρτζᾶ, ὡς θέλομεν ἰδῆ (23). Ἀναφέρονται ἐπίσης ὡς μνηθέντες εἰς τὰ τῶν Φιλικῶν ὁ Γρηγόριος Μελιδόνης ἐν Κεφαλληνίᾳ, ὁ ἐκ Χερσονήσου τῆς Πεδιάδος Θεοχάρης Κουγιουμτζόγλου ἢ Ἀγαθάκης, ἀποσταλεῖς καὶ ὡς κατηχητῆς ἐκ Σύρου εἰς Ἄνδρον, ὁ Κρητικῆς καταγωγῆς Λούης Στάης, ἀποσταλεῖς εἰς Ἴον, ἢ ἐν Κίῳ ἀρχαία Κρητικῆς καταγωγῆς οἰκογένεια Παγκάλου, ἣτις ἀνέδειξε, κατὰ τὸν Ἀντώνιον Μηλιαράκην, πολλοὺς φιλικοὺς καὶ ἰδίᾳ τὸν ἀνωτέρω Βαρνάβαν Πάγκαλον, τὸν Γεράσιμον καὶ τὸν Μιχαῆλ. Φιλικοὶ ἦσαν καὶ ὁ Κ. Μαρινάκης ἐξ Ἀμαρίου μνηθεὶς ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, ὁ ἐκ Μυλοποτάμου Ἀντώνιος Μελιδόνης, ἀδελφὸς τοῦ ἀνωτέρω Γρηγορίου, ὅστις εἶχε σταλῆ ὑπὸ τῆς Ἑταιρίας εἰς Μικρὰν Ἀσίαν πρὸς μῆσιν Κρητῶν, ὁ ἐκ Ρεθύμνης Χατζῆ-Ἰωάννης Δαμβέρογης, ὁ κατὰ τὸν Γούδαν **τρῆξας** εἰς Κρήτην ἡγούμενος ἐκ Θεσσαλίας Ἰγνάτιος, ὁ ἐξ Ἡρακλείου Μαγδαλινὸς ἢ Λαδάς, ὁ Χοῆστος Π. Μαρινάκης μνηθεὶς εἰς Γενί-Καλὲ τοῦ Κέρτς, ὁ Παναγῆς Μαλανδράκης εἰς Νικολαίεφ, ὁ ἐξ Ἑνετῶν καταγόμενος Ἀντώνιος Κουερίνης ἐν Κρήτῃ, ὁ Ἐμμανουὴλ Καλλέργης ἐν Μόσχα, ὁ Μητροπολίτης Ἡρακλείου Γεράσιμος Παρδάλης καὶ οἱ ἄλλοι θανατωθέντες τῶν περὶ αὐτὸ ἐπαρχιῶν τῆς νήσου ἐπίσκοποι, οὓς θὰ εἶδωμεν ἐν τῷ Β' μέρει τοῦ ἀνὰ χεῖρας τόμου, πολλοὶ ἡγούμενοι καὶ ἄλλοι κληρικοί. Ἐπίσης οἱ Β. καὶ Κ. Μοσχούλης καὶ Ἰωσήφ Φλουκῆς, κατηχηθέντες τῷ 1821 ἐν Ὀδυσσῶ, ὁ Κ. Μακρυδάκης ἐν ταῖς Παραδουναβίους ἡγεγονείας, ὁ Σταῦρος Ἀνδριανὸς ἐν Βεσσαραβίᾳ, κατελθὼν μετὰ τοῦ Ὑψηλάντου εἰς τὴν Ἑλλάδα· οὗτος σπεύσας κα-

τόπιν εἰς Κρήτην διωρίσθη τῷ 1822 διακοσάρχος καὶ ἔλαβε μέρος μετὰ τοῦ Ν. Ζερβοῦ ἢ Ζερλονικόλα εἰς τὸν ἐν τῇ νήσῳ ἀγῶνα. Ὁ ἐκ Μεσαρᾶς Γ. Ρωμάνος καὶ ὁ ἐξ Ἀνωγείων Μυλοποτάμου Μιχ. Σκουλαῖς. Οἱ ἀπὸ Κουσῆ τῆς Μεσαρᾶς τέλος καταγόμενοι πλούσιοι μεγαλοκτηματῖα Κουρμούλαι, γνωστοὶ ἤδη κρυπτοχριστιανοί, μνηθέντες κατ' ἄλλους μὲν ὑπὸ τοῦ ἐξ Ἄθου ἱερομονάχου Γρηγορίου Καλλονᾶ, κατὰ δὲ τὸν Ν. Ρενιέρον (18), γνωρίσαντα καλῶς τὸν ἐκ τῶν ἀδελφῶν πρεσβύτερον καὶ ἐπισημότερον Μιχαῆλ ὑπὸ τοῦ ἐκ Κίου Βαρνάβα Παγκάλου (α). Ἔσπευσαν δὲ οἱ Κουρμούλαι τῷ 1821 εἰς Σφακία, κατόπιν προσκλήσεως τῶν Σφακιανῶν, ἀκολουθούμενοι ὑπὸ μεγάλου ἀριθμοῦ συγγενῶν καὶ ὁπαδῶν μετὰ τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν, προηγουμένων τῶν ἱερέων, ἀφοῦ ὕψωσαν καὶ ἰδίαν σημαίαν εἰς Κουσὲν (20 Μαΐου), χαιρετισθεῖσαν ὑπὸ ἀπείρων πυροβολισμῶν καὶ ἐν μέσῳ γονυκλισιῶν καὶ δεήσεων. Δύο δὲ Σφακιωτικὰ πλοῖα τῶν συν-

(α) Περὶ τῶν Κουρμούλων καὶ ἰδίᾳ τοῦ σημαντικωτέρου ἐξ αὐτῶν Μιχαῆλ ὁ Νικόλαος Ρενιέρης σημειοῖ τὰ ἑξῆς: «Οὗτοι ἦσαν τρεῖς ἀδελφοί, ἔγγαμοι· πατέρες πολλῶν τέκνων, εἰς τὸ φανερὸν Τοῦρκοι καὶ εἰς τὸ κρυπτὸν χριστιανοί. Τὰ τέκνα τῶν εἶχε βαπτίσει ὁ χειροῦργος Σφακιανὸς Πωληδὸς κατὰ τὸ 1811. Ἐγνώρισα τὸν Χουσεῖν ἀγᾶν (Μιχαῆλ), πρεσβύτερον κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1819 ὡς ἑξῆς: Εἶχεν ἔλθει ὁ καθηγητῆς Βαονάβας εἰς Χανία, ἀποσταλεῖς ὑπὸ τῶν Φιλικῶν. Ἐμνήθημεν εἰς τὰς τρεῖς τὸ ἑσπέρας τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων πέντε χριστιανοὶ (οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες ἐν σελ. 171) καὶ κατόπιν μετέβημεν εἰς τὸ σπήτι τοῦ Ἰωάννου Κουβαρίτη εἰς τὸ **Κρύο βρυσάλι** (πλατεῖα). Ἀπέναντι αὐτοῦ ἦτο ἐν χάνι Μοναστηριακὸν εἰς τὸ ὅποσον ἐξόμενοι ὄλοι οἱ ἱερωμένοι, οἵτινες ἔμενον εἰς τὴν πόλιν ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν, καθὼς καὶ τὰ ζῶα τῶν. Ἐκεῖ ὅπου ἐκαπνίζομεν ἡμέραν τινὰ τὰ **τσιμπουκάκια** μας συζητοῦντες περὶ τῶν μυστηρίων τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας, ἀκούομεν κροουμένην τὴν θύραν τῆς οἰκίας· ὁ Κουβαρίτης παρατηρεῖ ἐκ τοῦ παραθύρου καὶ βλέπει γνωστὸν τινα Χατζῆν τ' ὄνομα, ὁ ὁποῖος τὸν ἐρωτᾷ: ἤλθεν ἀπόψε ὁ κύρ Βαρνάβας; Οὗτος ἀμέσως ἠρώτησε τὸν Χαντζῆν τί τὸν θέλει, ὁ Χαντζῆς τότε τοῦ ἀπαντᾷ: ὁ Χουσεῖν ἀγᾶς ὁ Κουσανὸς Κουρμούλης μοῦ εἶπε νὰ ἔλθῃς εἰς τὸ χάνι ἀπάνω σ' τὸν ὄντᾶν ποῦ σὲ θέλει. Φαντασθῆτε τὴν τρομάρα μας ν' ἀκούσωμεν ὅτι καταζητεῖται ὑπὸ τοῦ μεγαλειτέρου τῶν ἐν Κρήτῃ γενιτσαρῶν ὁ ἐνεργῶν ἐν Κρήτῃ τὴν ἐπανάστασιν τῆς φυλῆς. Οὗτος ὅμως ψυχραιμώτατα καὶ μὲ θάρρος ἀνταπαντᾷ ἀμέσως: ἔφθασα· κατελθὼν δὲ (ὁ Χαντζῆς) εἰσηλθεν εἰς τὸ χάνι». Συνεχίζων δὲ κατωτέρω ὁ Ρενιέρης σημειοῖ: Κατὰ τὰς τρεῖς τῆς πρωΐας τῆς ἐπομένης, ὅτε ἤνοιξα τὸ μαγαζεῖόν μου, μὴ κοιμηθεὶς σχεδὸν ἐκ τοῦ φόβου μου, βλέπω γενίτσαρον ἔφιππον ν' ἀφιππεύῃ πρὸ τοῦ φαρμακείου μου· ἔσπευσα καὶ τὸν ὑπεδέχθην τρέμων, διότι ἐκ τῶν ἐνδυμάτων καὶ τῶν σαρδινίων του ἠγνόησα ὅτι ἦτο ὁ Κουρμούλης· οὗτος δὲ ἀφοῦ μ' ἐκοίταξε εἶπε: «ἤλθα ἀπὸ τὴν Μεσαρᾶν γιατρέ, δὲν εἶμαι καλὰ καὶ νὰ μὲ κοιτάξῃς» ἀπήντησα:

«Εἶμαι εἰς τὰς διαταγὰς σου» καὶ τῷ προσέφερα καφὲν καὶ τσιμποῦκι «Μοὶ ἐξήτησεν ἰδιαιτέρον μέρος καὶ τῷ ὑπέδειξα τὸ ἀνωθι τοῦ φαρμακείου δωμάτιον,

τέκνων τοῦ ἐκ τῶν Κουρμουλῶν Μιχαὴλ Τσιριντάνηδων παραλαβόντα τοὺς πλείστους ἐκ τοῦ ὄρου τῶν Καλῶν Λιμένων μετέφερον θαλασσίως εἰς τὸν πρὸς ὄν ὄρον. Ἐκεῖ δὲ μετ' ὀλίγον ἔφθασαν καὶ οἱ ἀπομείναντες μεταφροθέντες καὶ οὗτοι διὰ τῶν ἐπικουρικῶν πλοίων τοῦ Κ. Περάκη καὶ Π. Μπελιβάνη, ὑπὸ τὰ πυρὰ οὗτοι τῶν ἐν τῷ μεταξὺ εἰδοποιηθέντων Τούρκων τῆς Μεσαράς. Ἐν τούτῳ ὁ παστᾶς τοῦ Ἡρακλείου εἰδοποιηθεὶς ἔφθασε καὶ οὗτος ἀργά, ἀφοῦ ὅμως ἐν τῷ μεταξὺ ἐξημενίσθη, ἐξαπατηθεὶς ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Κουρμούλη διὰ δώρων ἀποσταλέντων αὐτῷ.

Ὁ δὲ Γεώργιος Δασκαλάκης ἢ Τσελεπῆς, ἔγγονος τοῦ πρωτομάρτυρος τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1770 Δασκαλογιάννη, εὐρισκόμενος κατὰ Μάρτιον τοῦ 1821 μετὰ τοῦ πλοιάρχου ἀδελφοῦ του Μανούσου καὶ τοῦ Ἄνδρ. Λαδᾶ εἰς Κων|πολιν πρὸς πώλησιν ἐλαίου, τυροῦ κ.λ. προτιθέμενοι ν' ἀγοράσωσι διὰ τῶν ἐκ τῆς πωλήσεως χρημάτων πολεμοφόδια διὰ τὴν ἐν Σφακίαις μελετωμένην ἤδη ἐξέγεροσιν, ἔμαθον ἐκεῖ τὴν κατὰ τὴν 14 Μαρτίου εἰσβολὴν τοῦ Δ. Ὑψηλάντου εἰς Μολδοβλαχίαν εὐρεθέντες δ' ἐκεῖ καὶ κατὰ τὰς ἡμέρας τῶν ἐνεργηθειῶν σφαγῶν ἔσπευσαν ν' ἀναχωρήσωσι διὰ τὰ Σφακία συμπαραλαβόντες καὶ τὴν ἐκεῖ εὐρισκομένην ἀπὸ τῆς καταστροφῆς τοῦ Δασκαλογιάννη θείαν αὐτῶν (τῶν ἀδελφῶν), θυγατέρα τοῦ ἥρωος, αἰχμαλωτισθεῖσαν 18ετῇ ἐν Σφακίαις καὶ σύζυγον ἔκτοτε γενομένην τοῦ τελώνου (δεφτερδάρη) τοῦ Ἡρακλείου, ὅστις ἐλθὼν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἀπέθανεν, ὡς καὶ αἱ δύο αὐτοῦ ἐξ αὐτῆς θυγατέρες. Παρέμεινε δ' ἐν Κων-

στου ἀνελθὼν με προικάλεσεν. Ἀνῆλθον καὶ ἐγώ· ἀλλὰ μόλις με εἶδεν ἔκαμε τὸ σημεῖον τῶν Φλικῶν ἀντιληφθεὶς δὲ τὴν ταραχὴν μου μοι λέγει: Μὴ φοβᾶσαι, τὸ βράδυ ὁποῦ θὰ ἔχῃς τραπέζι τοῦ Βαρνάβα εἰς τὸ σπῆτι σου θὰ ἔλθω καὶ ἐγὼ καὶ θὰ κουβεντιάσωμε. Πῆς ὅμως καὶ τοῦ Γερακάκη νὰ ἔλθῃ, διότι δὲν θ' ἔλω νὰ περάσω ἀπὸ τὸ μαγαζί του». Με ἔχαιρέτισε καὶ ἐφιππεύσας ἀνεχώρησε. Ἐγὼ μόλις ἀνεχώρησε ἔστειλα καὶ προσεκάλεσα τὸν Γερακάκη εἰς τὸν ὅποιον εἶπα τὰ τῆς παραγγελίας τοῦ ἀγᾶ. Ἄλλ' οὗτος με ἐξόρκισε νὰ εἶπῳ ὅτι δὲν τὸν εὖρον καὶ ὅτι θὰ φύγῃ ἀμέσως εἰς τὰ ἐν Γαβαλοχωρίῳ Κισάμου κτήματά του καὶ ὅταν ὁ Κουρμούλης ἀναχωρήσῃ διὰ Μεσαρᾶν θὰ ἔλθῃ εἰς Χανιά. Τῷ ὑπεσχέθη καὶ ἀνεχώρησε». Πρὸ τῆς ἐσπέρας ἦλθεν ὁ Βαρνάβας εἰς τὸ φαρμακεῖον μου καὶ προτοῦ τῷ ὁμιλήσω μοῦ λέγει: «διατὶ ἔφυγες χθὲς τὸ βράδυ ἀπὸ τοῦ Κουβαρίτη; ἐγέλασα λέγων. «με ἐρωτᾷς τί ζωὴν ἔχω ἀπὸ τὴν ὥρα ποῦ ἄκουσα τὸ ὄνομα τοῦ ἀγᾶ μέχρι αὐτῆς τῆς στιγμῆς;» ἐκεῖνος μοῦ λέγει «ἵνα δὲν ἦλθε σήμερον νὰ σὲ ἐπισκεφθῇ; μάλιστα τὸ βράδυ τὸν προσεκάλεσα εἰς τὸ σπῆτι σου. Τότε ἐπέισθην ὅτι ὁ Κουρμούλης ἦτο κρυφὸς χριστιανός. Τὸ ἐσπέρας ἐδειπνήσαμεν καὶ οἱ τρεῖς, συνεζητήσαμεν καὶ τὴν ἐπομένην ὁ Κουρμούλης ἀνεχώρησε. Ἦλθεν εἰς Χανιά 7—8 φορὰς καὶ ἡ τελευταία ἦτο τὸ Μέγα Σάββατον τοῦ 1821· ἔκτοτε δὲν τὸν συνήντησα».

σταντιναυπόλει ἢ χίρη ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ μεγάλου διερμηνέως τοῦ Σουλτάνου ὁμογενοῦς Μουρούζη. Αὕτη κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς σφαγῆς, ἐγὼ οἱ ἡμέτεροι εὐρίσκοντο ἐν τῷ πλοίῳ των, παρουσιάσθη αὐτοῖς, ἄγνωστος κυρία ἐν μοναχικῷ σχήματι, μετ' ἐνὸς κορασίου, συνοδευομένη καὶ ὑπὸ σωματοφύλακος· ἠρώτησε δὲ αὐτοὺς ποῦ ἔμελλον νὰ ταξειδέωσιν. Εἰς τὴν ἀπάντησιν δὲ αὐτῶν «διὰ Κρήτην» προσέθηκε: καὶ ἐγὼ εἶμαι διὰ Κρήτην, εἶμαι Κοῆσα καὶ ἐτοιμάζεσθε ἕως ὅτου ἔλθω μετ' ὀλίγον καὶ ἐγώ, σκοπεύομεν ὅμως νὰ μεταβῶμεν πρῶτον εἰς Τήνον, ἵνα προσκυνήσωμεν. Μετά τινος δὲ ὥρας πράγματι τοῦ πλοίου ἐτοιμασθέντος ἐπέβησαν αὐτοῦ, συνοδευθεῖσαι διὰ στρατιωτῶν μέχρι τῆς προκυμίας ἢ τε μοναχὴ καὶ τὸ κοράσιον ἀφοῦ ἐπέδειξαν τὴν ἣν εἶχον ἀνὰ χεῖρας ἄδειαν ἀναχωρήσεως. Κατὰ τὸν πρὸς τὴν Τήνον ὅμως πλοῦν τοῦ πλοίου γενομένης συνομιλίας ἢ χίρη, γνωρίζουσα πρὸς ποίους ἀπετείνεται. ἀπεκαλύφθη αὐτοῖς ἐξηγήσασα τὰς περιστάσεις τοῦ περιπετειώδους βίου της· ἔκακαστος δὲ δύναται νὰ φαντασθῇ τὴν ἐκπληξιν, ἀλλὰ καὶ χαρὰν τῶν ἀνεπιῶν Δασκαλάκηδων, οἵτινες μετὰ θερμῶν ἐναγκαλισμῶν, δακρύων καὶ ἀσπασμῶν ἐδέχοντο τὴν θείαν αὐτῶν εἰς τὰς ἀγγάλας των. Κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον τὸ κοράσιον τὰ μέγιστα συγκινηθὲν ἔκλαιε γοερῶς. Ὁ πλοῦς ἐν τούτῳ ἐξηκολούθει πρὸς τὴν Τήνον, μεγάλου δὲ θάρρους ἀποκτηθέντος μεταξὺ τῶν γνωρισθέντων θείας καὶ ἀνεπιῶν, ὡς καὶ τῆς χαιρούσης πολὺ νεάνιδος, ἢ μὲν θεία ἐθαύμαζε τὸ ἀρρενωπὸν περὶ τὴν καλλονὴν τοῦ Τσελεπῆ, οὗτος δὲ τὴν ὠραιότητα καὶ τὸ εὐγενὲς τῆς προστατευομένης της. Πρὶν ἢ δὲ τὸ πλοῖον φθάσῃ εἰς Τήνον, ἀρραβῶν ἀπεφασίσθη μεταξὺ τούτων. Εἶχε δ' ἐν τῷ μεταξὺ πληροφορηθῆ ὁ Τσελεπῆς παρὰ τῆς θείας του καὶ περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς ὠραίας του, ἥτις κατὰ τὸν Παπαδοπετράκη (σελ. 174) ἀκούσαντα τὰ περὶ αὐτῆς ἐκ στόματος τῆς ἰδίας, ὀνομαζομένη Ἡράκλεια, ἦτο κόρη ὀρφανὴ ἐκ τῆς ἡγεμονικῆς τῶν Καρατζάδων οἰκογενείας (Ψιλᾶκη Τόμ. 3ος σελ. 320). Κατὰ τὴν εἰς Τήνον ἐντούτῳ παραμονὴν τοῦ πλοίου ἢ μοναχὴ γνωρίζουσα ὅτι ὁ πρόφῃν αὐτῆς ὑπηρέτης Νικόλαος Ζερβὸς ἐκ Κουντούρων τῆς Ἀττικῆς καταγόμενος, φιλόπατρις καὶ ἰκανὸς ἀνὴρ ἠδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ εἰς τὴν μελετωμένην τῆς Κρήτης ἐπανάστασιν, περὶ ἧς ἐγίνετο καὶ εἰς αὐτὴν, φαίνεται, ἀνακοίνωσις ὑπὸ τῶν ἀνεπιῶν, ἔγραψεν εἰς ἐκεῖνον, ἵνα στρατολογήσῃ ἄνδρας τινὰς ἕως 20 εἰς βάρος της καὶ κατέλθῃ εἰς Κρήτην. Τότε δὲ τὸ μὲν πλοῖον μετὰ τοῦ Μανούσου καὶ τῶν γυναικῶν ἀπέπλευσε διὰ Σφακία, ὅπου ἔφθασε πρὸ τῆς ἀφίξεως τοῦ Τσελεπῆ, οὗτος δὲ ἀπελθὼν δι' ἄλλου πλοίου παρέλαβε τὸν Ζερβὸν μετὰ τῶν

ἀνδρῶν του. Ἐν Σφακίοις δ' ἔτι δὲν εἶχε κηρυχθῆ ἡ ἐπανάστασις, ὁ δὲ καταφθάσας μετ' ὀλίγας ἡμέρας μετὰ τοῦ Ζερβοῦ Τσελεπῆς ἔσπευσε νὰ προετοιμάσῃ τὸ ὑπ' αὐτοὺς σῶμα. Ἀτυχῶς τῆς ἐπαναστάσεως ἐκκροαγείσης μετ' ὀλίγον ὁ ἀρραβῶν Τσελεπῆ - Καρατζᾶ ἔμεινε ἀρραβῶν, ὁ δὲ γενναῖος πρόμαχος τῆς ἐλευθερίας Τσελεπῆς, διορισθεὶς μετὰ πανθομολογηθεῖσαν ἐν ἀρχῇ τοῦ 1821 ἐπιτυχῆ δράσειν του, ἀρχηγὸς ἐκστρατείας διὰ τὸ Σέλυνον ἔπεσεν ἐδόξως μαχόμενος ἐν Κανδάνῳ, ὡς ἐν τῷ Β'. μέρει τῆς παρούσης ἱστορίας θέλει ἐκτεθῆ. Ἡ ἀτυχὴς δὲ μνηστὴ ἐγένετο κατόπιν σύζυγος τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Τσελεπῆ Νικολάου, τοῦ ἐπικαλουμένου Βλάχου, παλαιότερου τῆς οἰκογενείας τῶν ἐν Ἀνωπόλει Δασκαλιανῶν ἐπωνύμου (24).

ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ ΚΑΙ ΕΠΕΞΗΓΗΣΕΙΣ

Ἐκφερόμενκι πρὸς τοὺς ἐν τῷ κειμένῳ αὖξοντας καὶ ἐντὸς παρενθέσεων ἀριθμοὺς.

ΜΕΡΟΣ Α'.

Κειμένου σελ. 9.

(1) Ὁ Ρεθύμιος Μαρίνος Τζάνες Μπουνιαλῆς, ὁ ἀφηγηθεὶς διὰ στίχων τὸν μέγαν Κρητικὸν πόλεμον, ἔζη ἐν Ρεθύμνῃ καθ' ὃν χρόνον ἐγένετο ἡ πολιορκία καὶ ἐκπόρθησις αὐτῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων (1645), αὐτόπτης δὲ μάρτυς τῶν συμβάντων ἐν Ρεθύμνῃ περιέγραψε, ὡς ἠδύνατο καλλίτερον, προφανῶς ἐκ πληροφοριῶν καὶ ὀλόκληρον σχεδὸν τὸν πόλεμον· ἡ δὲ **διήγησις** αὐτοῦ ἐξετυπώθη ἐν Ἐνετίᾳ ἐν ἔτει **αχπα'** (1681) (παρὰ Ἀνδρέα τῷ Ἰουλιανῷ παρὰ τὴν γέφυραν τοῦ Ἀγ. Φαντίνου, εἰς μικρὸν 8ον ἐκ σελίδων XIV 447).

Τὸ ποίημα τοῦτο δις τυπωθὲν ἐν Ἐνετίᾳ, ἀποτελεῖ κατὰ τὸν Κ. Ν. Σάθαν **μνημεῖον πολῦτιμον διὰ τὴν νεοελληνικὴν ἱστορίαν καὶ φιλολογίαν**, ἡ δὲ σπάνις αὐτοῦ ἠνάγκασε τὸν ἀκαταπόνητον ἱστοριοδίφην νὰ ἐπισυνάψῃ εἰς τὸ Ἱστορικὸν αὐτοῦ δοκίμιον: **Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς**, τοῦ 1869, μικρὰν ἀνάλυσιν, ἐξ ἧς ἐλήφθη παρ' ἡμῶν τὸ ἐν τῷ ἀνὰ χεῖρας συγγράμματι ἱστορικὸν τοῦ πολέμου, ἐν παραβολῇ πρὸς τὰ ὑπὸ Ζαμπελίου καὶ Κριτοβουλίδου ἱστορούμενα, συμπληρωθέντα ὑπὸ Ἰωάν. Δ. Κονδυλάκη (ἐν τῇ Ἱστορίᾳ αὐτοῦ τῶν Ἐπαναστάσεων τῆς Κρήτης τοῦ ἔτους 1893) καὶ τῇ βοηθείᾳ ἄλλων τινῶν κειμένων καὶ ἐγγράφων περισωθέντων ἐν μοναῖς τῆς Κρήτης, θιγόντων δὲ κατὰ σημεῖα τὸ μέγα τοῦτο ἱστορικὸν γεγονός.

(2) Περὶ τοῦ Κρητικοῦ πολέμου, πολλὰ μὲν καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πεζά, ἔγραψαν οἱ Ἐνετοὶ καὶ ἄλλοι τῆς Δύσεως ἱστοριογράφοι, ἐκ δὲ τῶν ἡμετέρων ἐκτὸς τοῦ Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλῆ συνέθεσε ποίημα ὁ Κεφαλλῆν Ἀκάκιος Διακρούσης, λόγιος τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, οὗτινος τὸ ἔργον, ποιηθὲν ἐν Ἐνετίᾳ, ἐξεδόθη πολλάκις μέχρι τοῦδε, ἡ δὲ τελευταία αὐτοῦ ἔκδοσις εἶναι ἡ ἐν Τεργέστη γενομένη, τῷ 1908, ὑπὸ τοῦ Ἀρχιμανδρίτου Ἀγαθαγγέλου Ξηρουχάκη. Ἀλλὰ τὸ στιχοῦργημα τούτου γραφὲν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου (1667)

περιέχει ἐν ὀλίγοις γενικὰς τινὰς εἰδήσεις καὶ δὲν ἔχει τὴν ἀξίαν τῶν δύο ἄλλων, ἐξ αὐτοψίας ἀφηγουμένων τὰς περιπετείας τοῦ αἵματηροῦ ἐκείνου ἀγῶνος. Ποίημα ἐπίσης ἔγραψεν Ἀθανάσιος ὁ Σκληρός, Κρήτης, ὁ ἐπιλεγόμενος Πικρὸς ἢ ἐκ Πικριδῶν, τετιμημένος διὰ τοῦ περιβλέπτου ἀξιώματος τοῦ Ἀρχιάτρου τοῦ Βασιλείου τῆς Κρήτης (Regno di Candia), γενόμενος αὐτόπτης πασῶν τῶν περιπετειῶν τοῦ ἀγῶνος· οὗτος περιέγραψε τοῦτον διὰ 9287 στίχων εἰς 24 ᾠδὰς, καθ' Ὀμηρικὴν διάταξιν διαιρουμένας, ἐξ ὧν ἡ μὲν πρώτη ῥαψοδία ὀνομάζεται παρ' αὐτοῦ **Θρηῆνος**, αἱ δὲ λοιπαὶ ΚΓ' **τμήματα**. Ἀτυχῶς δὲν ἐπέζησεν ἵνα τελειώσῃ τὸ ἀριστούργημά του. Ἀπεβίωσεν ἐν Κρήτῃ εἰς ἡλικίαν 80 περίπου ἐτῶν (Ἑλλην. ἀνέκδοτα Κ. Σάθα 1867).

Κεῖμ. σελ. 18.

(3) Ὁ Μπουνιαλῆς ἐν ἰδίῳ αὐτοῦ ποιηματίῳ: **Φιλονικεῖα τοῦ Χάνδακος καὶ τοῦ Ρεθύμνου** (Σάθα Τουρκοκρατ. Ἑλλάς σελ. 295) μνημονεῦει πολλοὺς ἄλλους, ἐκτὸς τῶν ἐν σελ. 163 τοῦ Α'. τόμου ἐνταῦθα ἀναφερομένων, διαπρεπεῖς ἐκ Ρεθύμνης ἄνδρας, ζήσαντας περὶ τὸ 1635 ἔτος τῆς ἀλώσεως τῆς Ρεθύμνης ἦτοι τοὺς Πενεδῆν ἑξακουστὸν ψάλτην, Κοταγάτον ἰατρόν, Μελέτιον Βλαστὸν καὶ Λαμπάρδους διδασκάλους τοῦ γένους διασήμους, Φρα-Μπενέτους καὶ Ταρόνους ζωγράφους, Νικ. Μαρούδην μηχανικόν, συντελέσαντα εἰς τὴν ἄμυναν τοῦ Χάνδακος κ.λ. Συνεχίζων δ' ὁ ποιητὴς τὴν φιλονικεῖαν περὶ πρωτείων, λέγει ἀπὸ στόματος δῆθεν τῆς Ρεθύμνου:

*Κ' εἶχα γενεαὶς τῆς Βενετιᾶς δέκα κ' αὐταῖς μ' ὠρίζαν
καὶ στέκαν μετὰ λόγου μου πάντα καὶ μ' ἐστολίζαν
Μπαρότσοι, Σεμιτέκοιοι, γιὰ τῇ Καλλέργους λέσι,
Κορνάροι καὶ Πολάνιδες, Μονάτζοι, Μανολέσοι
Καὶ Μπεργαδίδες ἀξιους Μπολάνοι, Κονταρήνοι,
σοῦ δείχνω πὼς τσ' ἀνέθρεψα καὶ τὴν τιμ' εἶχαν κείνοι
Καὶ ἀκόμη ἄνδρες μετὰ μ' εἶχαν καὶ μ' ἐκρατοῦσαν
τῆς Κρήτης τ' ἀρχόντοπούλα, ὁποῦ μ' ἐκυβερνοῦσαν.
Γριμπίλλοι, Σαῖνάτζιδες, Τακιότζοι καὶ Τατόλοι,
Δίμιδες, Πισκοπόπουλοι, Τζάνιδες καὶ Κανιόλλοι
Γρίτοι, Φουρλάνοι, Σοφιανοί, Ἀχέλιδες, Ταρτόνοι,
καὶ Μοντζενίγοι, Κατεροί, Βίσκοτοι, Ταβερῶνοι,
Σουργιάδες, Ταμπιατζέντζιδες, Πέρκουτοι, Ταφεράροι,
Βαροῦχοι καὶ Βεργίτζιδες, Λαμπάρδοι, Πατελάροι.
Τεχνίτες ἐπιτήδειοι εἶχα κ' εἰκονογράφους
καὶ πατριάρχους εὐγάλα καὶ ἀξιους ἀρχιεράρχους.*

*Τὸν Πατελάρο λέγω σου πὼς ἔστεκε στὴν Πόλιν,
κ' ἦτονε οἰκουμενικός, καθὼς τὸ ξεύρουν ὅλοι
Καὶ γιὰ τὴν Ἀλεξάνδρειαν πάντα στὸ νοῦν σου βάνε
πὼς Πατριάρχη τσ' Αἴγυπτος εἶχα τὸν Κλαροτζάνε.*

καὶ προχωρῶν ἔτι ὁ ποιητὴς ἐν στίχοις ἀναφέρει τὸν πλούσιον ἀρχιερέα τῆς Χίου Λιακῆν, τὸν Πάγκαλον τοῦ Τσιρίγου, τὸν ἀρχιεπίσκοπον Φιλαδελφείας Χορτάκιον, θαυμαστὸν καὶ ἀξιὸν ἄνδρα, τὸν ποιητὴν καὶ διδάσκαλον Παπα-Νικόλαον Βλαστὸν, τὸν ἐνάρετον πρωτοπαπᾶν Νικόλαον Φιλάρετον, ἐκ τοῦ γένους τῶν Φιλαρέτων, τοὺς δύο ἱερεῖς Κολονάδες, τὸν Παπα Μαρίνον Κομνηνόν, σαλπυγκόφωνον ψάλτην, τὸν Παπα Μανουὴλ Μπουνιαλῆν, ἀγιογράφον, οἷος ἦτο καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Τζάνες, τὸν Κωσταντῖνον Ρόδαβαν ἐπίσημον Ρεθυμνιώτην, τὸν Φουρλ' Ἀνδρέαν, τὸν Κιότσαν τὸν ἑξακουστὸν, τοὺς ἰατροὺς Καβούλιν τὸν ἑξακουστὸν, Λαμπάρδον, Μανωλίτζην καὶ Σιλιγάρδον Ρεθυμνίους καὶ τούτους ζῶντας ἐν Χάνδακι, καὶ τοὺς Φραντζέσκον Μοτζενίγον, Γεώργιον Βεργίτσην, Γεώργιον Βαρούχαν, Γεώργιον Καλονᾶν καὶ ἄλλους ζῶντας ἐν Ρεθύμνῳ. Μετ' αὐτῶν δὲ τοὺς ἰατροὺς Κιότσαν τὸν Φλουργιάνον, γνωστικώτατον καὶ πολυμαθῆ καὶ τὸν Ἐπισκοπόπουλον, ὅστις ἦτο καὶ μαθηματικός, τοὺς ὑπερασπιστὰς παντὸς καλοῦ ἰατροῦ καὶ θαυμαστοὺς ῥήτορας Πατελάρους, ἐξ ὧν ὁ Εὐστάθιος Πατελάριος διέμενεν ἐν Ρεθύμνῳ. Ἀναφέρει πρὸς τούτοις τὸν Τζωρτζην Κορνάρον, διὰ πολλῶν ἀρετῶν κεκοσμημένον, διαμένοντα εἰς τὴν Νεροθεμειατὴν, ἰατρόν πλούσιον καὶ πολυμαθῆ ζήσαντα καὶ εἰς Βενετίαν, τὸν Νικολ. Σανγινάτσον εἰς Πάδουαν σπουδάσαντα τὴν ἰατρικὴν καὶ φημισθέντα κατὰ πολὺ, τὸν σοφώτατον καὶ παρὰ πάντων ἐπαινεθέντα εἰς τὸ ναυτικὸν ἰδίᾳ ἄρχοντα Τζουάνον Γρίτην, τὸν ποιητὴν Ἀντώνιον Ἀχέλην, γράψαντα στίχους τῆς **Μάλτας**, τὸν ποιητὴν τῆς **Ἐρωφίλης** Γεώργιον Χορτάκιον (Χορτάτσην), ὅστις συνέθεσε τὸ ποίημά του μετὰ τοῦ Κατζαρόπου (Α'. Τόμ. σελ. 303), τὸν φιλομαθῆ Κιότζαν κατέχοντα ἀξίωμα, τὸν ἐξ εὐγενῶν Τζανάκην (α), λίαν ἀγαπητὸν τὸν Ἰωάννην Ἀνδρ. Τροῖλον, ὅστις συνέγραψε καὶ ἐξέδωκε τὸν **Ρήγαν Ροδολίτον**, οὗτινος μόνον ὁ τίτλος εἶναι γνωστός, τὸν φιλομαθῆ Σάντον, τὸν φιλάνθρωπον καὶ εὐγενῆ Σανγινάτσον, τὸν Τασέγγαν, τὸν νεώτερον καὶ ἐκ παλαιᾶς οἰκογενείας Πορτάλιον τὸν Κανιόλαν,

(α) Δύο τραγούδια τοῦ Τζανάκη, πιθανῶς, τούτου εὐρίσκει τις εἰς τὴν πλήρη συλλογὴν Κρητικῶν δημοδῶν ἀσμάτων κ.λ.π. ὑπὸ Ἀριστείδου Κριάρη, τοῦ ἔτους 1920 (Σελ 13—18)

τὸν νέον δικηγόρον (ἄβοζάτον) Ἰερώνυμον Φούρλαν, τὸν ἱατρὸν Πόλον Σανγινάτσον καὶ τὸν ἐν Χάνδακι διαμένοντα Νικόλαον Βόλον τὸν αὐτοδίδακτον σοφὸν Φραγγιᾶν Καλομμάτην, τοὺς τιμήσαντας τὴν Κρήτην τέσσαρας ἱερεῖς Βλαστόν, Κλατζογιάννην, Ταφιορέντζαν καὶ Καλονᾶν καὶ τὸν πολυμαθῆ καὶ ἀξιότατον Ἀνδρέαν Χαλκίόπουλον. Πάντας δὲ τοὺς τελευταίους τούτους ὁ Μπουνιαλῆς ἀναφέρει ὡς πεπαιδευμένους καὶ πλουσιωτάτους. Ἐν τέλει ὁ ποιητὴς ὑπερεπαινῶν τοὺς Ρεθυμνίους, οἵτινες εὐρίσκοντο πανταχοῦ κυβερνῶντες, ἐφημίζοντο δὲ καὶ εἰς αὐτὰς τὰς Ἀθήνας, καταλήγει εἰς θεορμὸν ἔπαινον τοῦ Μητροπολίτου Γερασίου Βλάχου (α), ὃν παραβάλλει πρὸς τὸν λαμπρὸν Ἥλιον καὶ ἀποκαλεῖ νέον Σταγειρίτην.

*Κί' οἱ Ρεθυμνιώταις πανταχοῦ βρίσκονται καὶ γυρίζουν
καὶ κάσπη κυβερνοῦσι καὶ στρατηγὸς ὀρίζουν*

*Κ' ἦτονε κρῖμα τὰ λαμπρὰ ἄστρα νὰ βασιλεύσουν
καὶ νὰ μὴ στέκουν ζωντανὰ πολλοὺς νὰ μαθητεύσουν
Στὰ γράμματα τὰ σφιτεῖ (β) καὶ βρύσαις λέγω κείναις,
ὁποῦχαν (γ) μ' ὠνομάζουσι σὲ παλαιῆς Ἀθήναις (δ)*

Κειμ. σελ. 22.

(4) Οἱ Χιμαριῶται τῆς Ἠπείρου εἶχον ἐπαναστατήσει κατὰ τῶν Τούρκων (Σάθα. Τουρκοκρατ. Ἑλλάς σελ. 310) ἀπορίας δ' ἄξιον ὁ λόγος δι' ὃν οἱ ἐν Ρεθύμνη συμπατριῶται των, οἵτινες ἠγωνίζοντο ὑπὲρ τῶν Ἐνετῶν κατηγοροῦνται ὡς προδότηι ὑπὸ τοῦ Μπουνιαλῆ.

Κειμ. σελ. 30.

(5) Ἡ Συρία ἢ Σουρία (Τουρκ. Suria) εἶναι τὸ κατὰ τὴν Ἀγίαν Γραφὴν Ἀράμ. Ὑπαγομένη ἀπὸ τοῦ 1517 εἰς τὸ Τουρκικὸν Κράτος διετέλεσε, κατὰ περιόδους, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1653 μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰῶνος εἰς ἐπαναστατικὸν ὄργανισμὸν κατὰ τοῦ Σουλτάνου.

(α) Ὁ Γεράσιμος Βλάχος, ἐγεννήθη κατὰ τὸ 1607 καὶ ἐσπούδασεν εἰς Κρήτην καὶ Ἰταλίαν. Ἐπανελθὼν εἰς τὴν πατρίδα του ἐγένετο κληρικὸς καὶ διεκρίθη ὡς ἱεροκῆρυξ. Κατὰ τὸ 1652 κατέφυγεν εἰς Βενετίαν, ὅπου ἐχορημάτισε διδάσκαλος τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς καὶ ἱεροκῆρυξ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου τῶν Γραικῶν. Μετὰ καιρὸν ἦλθεν εἰς Κέρκυραν, ὅπου ἐγένετο ἠγούμενος τῆς ἐν Παλαιόπολει μονῆς τῆς Θεοτόκου. Ἐπανελθὼν εἰς Βενετίαν ἐξελέγη (1678) ἀρχιεπίσκοπος Φιλαδελφείας, διαδεχθεὶς τὸν ἐπίσης Κρητὰ Μεθόδιον Μορώνην. Ἀπέθανεν ἐκεῖ κατὰ τὸ 1685. Ἐδημοσίευσεν τετραλόγον λεξικὸν καὶ φιλοσοφικὸν σύγγραμμα «Ἀρμονία τῶν ὄντων» καὶ ἄλλα πολλὰ ἔργα (Λεξ. ἐγκυκλ. Ἐλευθεροδάκη).

(β) Μὴ πρόκειται περὶ τῆς λεγομένης σφηνοειδοῦς γραφῆς; (γ) αἱ πηγαὶ ἐξ ὧν ἤντλουν τὴν διδασκαλίαν των. (δ) Ἡ Ρέθυμνος ἦτο ὀνομαστή ἐπὶ παιδείᾳ καὶ εἰς αὐτὰς τὰς ἀρχαίας Ἀθήνας.

Κειμ. σελ. 34.

(6) Οἱ Μαχαιριῶται κατήγοντο ἐκ τοῦ χωρίου Μαχαιροὶ τοῦ Ἀπορόνου, τὸ δὲ ὄνομά των τοῦτο φαίνεται ὅτι εἶναι ἐπίκτητον κατὰ διασωθεῖσαν δὲ παράδοσιν ὁ πρεσβύτερος τούτων ἦτο καὶ ἄρχων, τὴν δὲ ἀδελφὴν αὐτοῦ εἶχε νυμφευθῆ εἰς τῶν εἰς Πρόβαρμα καὶ ἐκ Λάκκων ἀποκατασταθέντων Μουσούρων τῆς ἀρχοντικῆς οἰκογενείας τῶν Μουσούρων (Α'. Τόμ. σελ. 38 καὶ 40), εἰς οὓς εἶχε παραχωρηθῆ τῷ 1185 ὀλόκληρον διαμέρισμα βορείως τῆς γραμμῆς Ἀσκυφον, Ἀνώπολις Κουστογέρακον καὶ μέχρι τοῦ πρὸς Β. Κρητικοῦ πελάγους. Οὗτοι εἶχον φαίνεται τὸ κέντρον αὐτῶν εἰς Λάκκους τῆς Κυδωνίας ἀναφέρεται δ' ἐκεῖ ἔτι ἡ λεγομένη καὶ ἐκ τοῦ Ὀμαλοῦ πρὸς τοὺς Λάκκους κατερχομένη **Στράτα τῶν Μουσούρων** ἐν τῷ κάτωθι ἔσματι:

*Πότε θὰ κάμη ξαστεριά, πότες θὰ φλεβαρίση
Νὰ πάρω τὸ τουφέκι μου, τὴν ὄμορφη πατρώνα
Νὰ καταιβῶ τὸν Ὀμαλί, στὴ στράτα τῷ Μουσούρω
νὰ στέσω τὸ καλύβι μου σ' τὸν καθαρὸν ἀέρα
καὶ πότε λίγο χαμηλά, νὰ κάμω μιὰ σπεράδα
νὰ βρῶ δικὸς κί' ἀδερφοχτούς, ψωμί κρασί νὰ φέρουν
κί' ἂν λίχη ὀχτρός νὰ παίξωμε, σημάδι μὲ σημάδι
νὰ κάμω μίνας δίχως γιουούς, γυναῖκες δίχως ἄντραις
νὰ κάμω καὶ μωρὶ παιδιὰ μαῦρα σκοτεινιασμένα
κί' ἂς κάμω καὶ τὴν ἀγαπῶ τὰ μαῦρα νὰ φορέση*

Εἶχον δὲ μεγάλην ἐπικοινωνίαν οἱ τῶν Λάκκων Μουσούροι μετὰ τῶν ἐν Ἀποκορώνῳ, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ κάτωθι ἔσματος:

*Ἄρχισε γλώσσα μου νὰ πῆς τραγοῦδι τῶν Λακκιῶτων
τραγοῦδι τῶν Μουσούρηδων τῶν Ἀποκορονιώτων
Νὰ πῆς τοῦ Κώστα τὴν ἀντρεὶ τὴ γνώση τοῦ Μανώλη
Νὰ πῆς γιὰ τὸν Ἀλεξαντρή πὼς ἐπαίξε τὸ βόλι*

Τὸ δὲ Πρόβαρμα, ἰδρυθὲν κατὰ τὴν παράδοσιν ὑπὸ τινος τῶν Μουσούρων ἔδωκε πολλοὺς ἠρωας καὶ μάρτυρας. Τὸ χρονικὸν τοῦ Τριβᾶν ἀναφέρει περὶ συμμετοχῆς τοῦ Μουσούρου τοῦ Προβάρατος εἰς τὸν ὀρνιθοπόλεμον (Τόμ. Α'. σελ. 307) καὶ περὶ ἄλλων ἀγώνων καὶ θυσιῶν τῶν Μουσούρων τοῦ Ἀποκορώνου, ὧν σπουδαιότερα κέντρα ἦσαν, τὸ Πρόβαρμα, ὁ Μπρόσνερος καὶ οἱ Κεφαλάδες. Ἐκ τῶν παραδόσεων δὲ εἶναι γνωστὸς ὁ ἀπαγχονισμὸς ὑπὸ τῶν Ἐνετικῶν ἀρχῶν τοῦ Μανώλη Μουσούρου καὶ ὁ ἀνασκολοπισμὸς τοῦ πενθεροῦ του Παπα Μπούρλου ἀρχοντος τοῦ Στύλου, παρὰ τὴν θέσιν Πλατάνι τῶν Μεγάλων Χωραφίων διὰ τὰ ἐπαναστατικὰ αὐτῶν φρονήματα. Φαίνεται δ' ἔτι ὅτι ἔκτοτε ἐγένοντο ἀγῶνες ἐν Κρήτῃ λιθοβολίας

καὶ ἄλλοι κατὰ τὰς ἡμέρας τῶν ἐπισήμων ἢ ἄλλων θρησκευτικῶν ἐορτῶν, καθ' οὓς διεκρίνοντο τότε οἱ τὰ ἀνωτέρω ὀνόματα φέροντες Μουσοῦροι. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω δὲ προκύπτει ὅτι τὸ χωρίον Λάκκοι ἀκμᾶσαν ἐπὶ τῆς Ἑνετικῆς ἐποχῆς ὑπῆρξε, πιθανῶς, καὶ κατὰ τὴν Βυζαντινὴν (Ἑλληνικὴν). Τὸ παλαιὸν δὲ χωρίον ἠρημώθη μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Καντανολέου, ὅτε, ὡς γνωστόν, οἱ Μουσοῦροι τῶν Λάκκων καὶ τοῦ Ἀποκορώνου, θανατωθέντες οἱ πλεῖστοι κατεστράφησαν (Τόμ. Α'. Σελ. 322), συνφκίσθη δὲ κατὰ πολὺ βραδύτερον ὑπὸ ἄλλων, ἐν οἷς καὶ Ἑνετῶν ἀνελθόντων ἐκ Μεσολῶν, ἐξ οὗ καὶ ἡ διασωθεῖσα παράδοσις, ὅτι οἱ πρῶτοι τῶν Λάκκων οἰκιστὰὶ ἦσαν οἱ Μπίμπος, Κόκκος καὶ Θεόδωρος.

Κατὰ δὲ τὴν Ἑνετικὴν ἐποχὴν καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὸ ἔτος 1211, ὅτε ἡ Κρήτη διενεμήθη εἰς διακόσια τιμάρια (Τόμ. Α'. Σελ. 130) τὸ διαμερίσμα τῶν Λάκκων παρεχωρήθη φαίνεται εἰς τὴν εὐγενῆ Ἑνετικὴν οἰκογένειαν τῶν Μπαρότζων ἢ Βαρότσων (Α'. τόμ. Πίν. σελ. 72 προσθ.), ἐξ ἧς κατάγεται ἡ τῶν Μαντάκων ἱστορικὴ οἰκογένεια, διεσώθη δ' ἔκτοτε τὸ ὄνομα **Βαροτσιανὰ** εἰς θέσιν τῶν Λάκκων, ἐφ' ἧς κατοικεῖ ἔτι ἡ τῶν Κουκουλάκηδων ἱστορικὴ ἐπίσης οἰκογένεια, ὑπάρχει δὲ καὶ ἀγρὸς ἀνήκων εἰς τὴν οἰκογένειαν τῶν πρώτων. Οἱ Μπαρότσοι δὲ ἀναφέρονται καὶ μεταξὺ τῶν προκρίτων, οἵτινες ἔλαβον μέρος εἰς τὸ ἐν Χανίοις γενόμενον συμβούλιον κατὰ τὴν παράδοσιν τοῦ φρουρίου εἰς τοὺς Τούρκους (1645), μετ' αὐτῶν δὲ καὶ εἰς Μπολάνης πρόδρομος πιθανῶς τῆς σημερινῆς τῶν Λάκκων οἰκογενείας τῶν Μπολάνηδων. γενναίων πολεμιστῶν (Α'. Τόμ. προσθ. Σελ. 72).

(7) Κατὰ τὸ ἔτος 1889 ἀναφύεντος ἐν Κρήτῃ τοῦ βακουφικοῦ ζητήματος, οἱ μὲν Σφακιανοὶ διῆσχυρίζοντο, κατὰ παράδοσιν, ὅτι ἡ ἐπαρχία Σφακιῶν εἶχε δωρηθῆ εἰς τὴν Βαληνδὲ Σουλτάναν, δηλαδὴ τὴν Βασιλομήτορα τοῦ κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κρήτης Σουλτάνου, ἢ ὅποια ἀφῆκεν αὐτοὺς ἀσυνδότες, τὸ δὲ Ἐβκάρδιον, ὅτι ἡ ἐπαρχία αὕτη εἶναι βακουφικὴ, ἀφιερωμένη εἰς τὰς ἱερὰς πόλεις Μέκκαν καὶ Μεδινάν. Πρὸς λύσιν τῶν ἀμφισβητήσεων τούτων, ἀλλὰ καὶ καθορισμὸν τοῦ ὑπο τοῦ Παπαδοπετροῦ ἀναφερομένου χρόνου τῆς συντάξεως τοῦ δωρητηρίου ἐγγράφου ἐζήτησε τότε ἡ Γεν. Διοίκησις Κρήτης παρὰ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης ἀντίγραφον τοῦ σχετικοῦ ἀφιερωτηρίου τίτλου, τὸ ὁποῖον ἀπέστειλεν αὐτῇ τὸ Ὑπουργεῖον τοῦ Ἐβκαρίου. Ὁ δὲ διατελὼν τότε ἀρχιγραμματεὺς τοῦ Γενικοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου Κρήτης Γ. Ἰακ. Καλαϊσάκης διαφυλάξας ἀντίγραφον μεταφράσεως τοῦ ἀποσταλέντος εἰς ἀπάντησιν ἐγγράφου, ἐδημοσίευσεν τοῦτο ἐν ἔτει 1909 ἐν τῇ Κρητικῇ Στοῦ τοῦ Ι. Δ. Μουρέλλου, ἐν Ἡρακλείῳ ἐκδι-

δομένη (Σελ. 173—175), ἐξ ἧς τὸ παρελάβομεν. Τὸ ἐγγραφον ὡς παρατηρεῖται φέρει ἄλλην ἢ τὴν παρὰ τοῦ Παπαδοπετροῦ ἀναφερομένην χρονολογίαν (σελ. 34 καὶ 35).

Κειμ. σελ. 37.

(8) **Φώκαια**. Μία τῶν 11 μεγάλων Ἑλληνικῶν πόλεων τῆς ἀρχαίας Ἰωνίας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐκ ταύτης ἀποικοὶ μεταβάντες περὶ τὸ 600 π. Χ. ἔτος εἰς Γαλλίαν ἔκτισαν τὴν Μασσαλίαν.

(9) Ἡ ἀναφερομένη μηχανὴ τοῦ Ἑλληνος Μαροῦδη ἦτο, πιθανῶς **ἐκηβόλος**, βάλλουσα εἰς ἀπόστασιν βέλη ἢ ὀγκώδεις λίθους.

Κειμ. σελ. 39.

(10) Τὸ κάτωθι ἐγγραφον μεταξὺ τῶν πολλῶν πρό τινων ἐτῶν εὐρεθέντων εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ τῶν Ρουστίκων παρέχει σαφῆ ἰδέαν περὶ τῆς ἀποφάσεως τοῦ Χουσεῖν. Τὸ ἐγγραφον κατεχωρήθη ᾧδε αὐτολεξεῖ ἀνευ ὅμως τῶν ἀνορθογραφῶν τοῦ ἐκ πρωτοτύπου Τουρκικοῦ, προφανῶς, κακῶς μεταφρασθέντος (Χριστ. Κρήτη ἔτος Β'. Τεύχ. Γ'.)

«Εἰς τὴν ἐπικολούθησιν (α) τοῦ μπουγιουρτιοῦ (β) ὅπου ὁ ὑψηλότατος μέγας βεζύρης Χασὰν πασᾶς ἔκαμε εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Γεώργη Κλιναράτου, μετὰ τὸ ὁποῖο μέσο ὅπου ἔφυγε ἀπὸ τὸ Κᾶστρο (γ) ὅπου εὐρισκότανε, καὶ ἦλθε καὶ ἐπροσκύνησε τὸν ὑψηλότατον καὶ ἀπόμεινε ὁραγῆς τοῦ πολυχρονισμένου βασιληᾶ, τοῦ κοντεντζέρει (δ) ὄλο τοῦ τὸ πρᾶγμα (ε) στεκάμενο (στ) καὶ σεργάμενο (ζ), ὅπου καὶ ἂν εὐρίσκειται· διὰ τοῦτο ὁρδίνιασεν (η) καὶ ἐμένα τὸν ἐπίτροπον νὰ κάμω καὶ τὸ παρὸν ὁμοῖο (θ) μετὰ τὸ ὁποῖον ὁρίζει (ι) πᾶσα ὁμοῖα (κ) ὅπου κρατεῖ πρᾶγμα (λ) τοῦ ἀνωθε Κλιναράτου καὶ γνωρίζει το (μ) ἔτσι ὁζὰ (ν), ὡς κομισάριοι, (ξ) καὶ πᾶσα ἄλλο, νὰ εἰμπορεῖ πάσαντα νὰ τοῦ τὸ γαγεῖρη (ο) καὶ νὰ μὴ κάμωσι ἀλοιῶς (π) ἀπάνω εἰς ἐκεῖνα τὰ βάρη (ρ) ὅπου εἰμποροῦσι νὰ λογιᾶσουσιν (σ).

Ἀπὸ τὰ παβιόνια (τ) Ἀπριλίου εἰς τὰς 9—1652

Τζανῆς Πόριες ἐπίτροπος

Κειμ. σελ. 61.

(11) Ὁ τίτλος τοῦ **καπιτάνου** διὰ πρώτην φορὰν ἀπαντᾶται εἰς ἐν τῶν συμβολαίων ἀγοραπωλησίας τῶν ἐτῶν 1714—1733 (Χριστιαν.

(α) Κατ' ἀκολουθίαν, κατόπιν, συνεπεία. (β) πρωθυπουργικῆς διαταγῆς. (γ) Ἡράκλειον. (δ) καταλογίζει, παραχωρεῖ (contentare). (ε) περιουσία. (στ) ἀκίνητος ὁ. στέκω, ἴσημι. (ζ) κινητὴ ὁ. σέρνω, σύρω, μετακινῶ. (η) διέταξε. (θ) ἑλληνιστὶ συντεταγμένον ἢ γραμμένον ἐγγραφον. (ι) διατάττει. (κ) πάντα ῥωμῶν, Ἑλληνα. (λ) ὅστις ἔχει εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ περιουσίαν.

Κρήτη ἔτος Α΄. Τεῦχ. Γ΄.), ἀποδιδόμενος εἰς τὸν ἕξ Ἀνωπόλεως τῶν Σφακιῶν Γεώργιον Ζαμπετάκη ἢ Ζαμπετογιώργην. Ὁ τίτλος, φαίνεται, προέκυψε ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ **κατεπάνω** τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, ὅπερ πολλάκις ἀπαντᾷ πρὸς δήλωσιν διοικητοῦ ἐπαρχίας ἢ πόλεως. (Παράβ. Καντηλῶρου: Ὁ Ἀρματωλισμὸς τῆς Πελοποννήσου σελ. 28 καὶ Ἐγκυκλ. Λεξ. Ἐλευθερουδάκη). Ὁ ἱστορικὸς Σ. Τρικούπης ὁμιλῶν περὶ τοῦ δημογεροντικοῦ συστήματος ἐν τῷ προοιμίῳ τῆς ἱστορίας του παραδέχεται ὅτι τοῦτο διέμεινε ἐν ἰσχύει καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα, ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἐκτὸς τῆς Κρήτης, χάρις εἰς τὴν ἀμάθειαν, τὴν ὀκνηρίαν καὶ τὴν ὑποψίαν τῶν κρατούντων. Ἄλλ' ἀναφέρεται ὅτι οἱ ἔχοντες τὸν τίτλον τοῦ καπιτάνου ἐμισθοδοτοῦντο ὑπὸ τῶν δημογερόντων τῆς ἐπαρχίας, οἵτινες διένεμον τοὺς εἰς ἕκαστον χωρίον ἀναλογοῦντας φόρους, οὓς καθόριζαν οἱ προεστοί, οἱ παρὰ τῶν δημογερόντων ἐκλεγόμενοι. Ἐκ τούτων συμπεραίνει τις ὅτι τὸ δημογεροντικὸν σύστημα διετηρήθη ἢ ἐφηρομόσθη καὶ ἐν Σφακίοις τῆς Κρήτης.

Ὁ ἐν λόγῳ Ζαμπετογιώργης, ὡς ἡ παράδοσις ἀναφέρει ἐφονεύθη μαχόμενος κατὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ πύργου τοῦ Ἀληδάκη (σελ. 135).

Κειμ. σελ. 67.

(12) Βλ. αὐτόγραφον ποίημα τοῦ Παύλου Πρεσβυτέρου, οἰκονόμου τοῦ Μητροπολίτου Κρήτης Γερασίμου, συντεθὲν τῷ 1736, ἦτοι ἐν ἔτος μετὰ τὰ ἐγκαίρια τοῦ ἱεροῦ ναοῦ Ἀγίου Μηνᾶ (Χριστ. Κρήτη ἔτ. Α΄. Τεῦχ. Γ΄.), ἔχον ὑπόθεσιν τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ ναοῦ τούτου ὡς καὶ τοῦ συνεχομένου τῆς Ὑπαπαντῆς καὶ τὴν παράδοσιν αὐτοῦ εἰς τοὺς ὀρθοδόξους. Ὁ Γεράσιμος ἐζήτησε παρὰ τῆς μεγάλης Βεζυρίας βακουφικὴν οἰκίαν περιελθοῦσαν εἰς τὴν κατοχὴν του ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἀλώσεως πρὸς ἴδρυσιν ἐκκλησίας. Ταύτην δὲ παραχωρηθεῖσαν ἀνεκαίνισε, τῇ συνδρομῇ Ἡρακλειωτῶν, οἵτινες οὕτω ἀπέκτησαν Μητροπολιτικὸν ναόν. Ὁ δὲ τέως τοιοῦτος τοῦ Ἀγ. Τίτου μετατραπείς εἰς Βεζύρ Τζαμί, κατεστράφη βραδύτερον καὶ ἰδίᾳ κατὰ τῷ 1856 ὑπὸ σεισμῶν. Τῷ 1867 ἀνοικοδομήθη διὰ τοῦ ὑλικοῦ τοῦ Ἀγ. Φραγκίσκου (Χουνκιάρ Τζαμί). Σήμερον δὲ σώζεται παρεκκλήσιον (ἴσως τὸ βαπτιστήριον) χρησιμοποιούμενον μέχρις ἐσχάτων ὡς τζαμίον. Εἰς τὴν θέσιν δὲ τοῦ μοναστηρίου καὶ τοῦ ναοῦ ἠνοικοδομήθη τὸ Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον τοῦ Ἡρακλείου.

(μ) τὸ ἀναγνωρίσει. (ν) εἶτε ζῶα. (ξ) ἐπίτροποι. (ο) ἐπιστρέψῃ· γιὰ ἐργῶ ἢ γιὰ ἐργῶ=γυρίσω ὅτι σῶ, ἐπιστρέφω. (π) νὰ μὴ κάμουν διαφορετικά, νὰ ὑπακούσουν. (ρ) ἔχοντες ὑπ' ὄψει τὰς ποινάς. (σ) τὰς δτοίας ἠμποροῦν νὰ λάβουν ὑπ' ὄψει των. (τ) τὸ στρατόπεδον, τόπος ὅπου ἦσαν ἐστημέναι αἱ σκηναὶ ἢ σημαῖαι. (Pavillons).

Κειμ. σελ. 78.

(13) Ἡ Τουρκικὴ λέξις **μπουρμα** (γυρισμένος, στριμμένος) σημαίνει τὸν αὐθάδη καὶ θρασύν· οὕτω δὲ ἀπεκάλουν οἱ γνήσιοι Τοῦρκοι τοὺς ἐξωμότας, οἵτινες ἐκ ζήλου νεοφωτίστου ἢ καὶ πονηροῦ φύσεως, συστρέφοντες τὸν μύστακα ἢ κατ' ἄλλους τὸ σαρκίον ὑπεμέτρως ἐδείκνυνον ὑπέμετρον φανατισμὸν καὶ περιφρόνησιν κατὰ τῶν χριστιανῶν. Τὸ περίεργον εἶναι ὅτι τὴν λέξιν ταύτην ἐνίοτε, τινὲς τὴν ἱστορίαν ἀγνοοῦντες ἐλεύθεροι Ἕλληνας μετεχειρίσθησαν, ὁσάκις ἤθελον νὰ ἐξυβρίσωσι Κρήτα Ἕλληνα χριστιανὸν καὶ ὀρθόδοξον, ἀποδεικνύοντες τοῦναντίον δι' αὐτοῦ οὗτοι, ὅτι εἰς τὸ αἷμα των ἔρρεον ἔτι σταγόνες Τουρκικοῦ αἵματος ὑπολειφθέντος, πιθανῶς, ἀπὸ τῶν χαλεπῶν τῆς δουλείας χρόνων. Παραπλήσιον τοῦ **μπουρμα** ἦτο ἡ λέξις **μουρτάης**, ἀπευθυνομένη ὑπὸ τε τῶν γνησίων Μωαμεθανῶν καὶ τῶν χριστιανῶν εἰς τοὺς ἐξωμότας.

Κειμ. σελ. 79.

(14) Ἡ **ἀδελφοποιῖα** ἐτελεῖτο ὡς ἐξῆς κατὰ τοὺς χρόνους τούτους. Οἱ μέλλοντες νὰ ἀδελφοποιηθῶσι συνήρχοντο εἰς κύκλον κρατοῦντες εἰς χεῖρας μανδύλιον. Τοῦτο διὰ τοῦ ἐνὸς ἄκρου προσέδενον κατ' ἀκτῖνα εἰς τὸ περιζώνιον ἱερέως καὶ ἰστάμενοι εὐλαβῶς περὶ τοῦτον ἐκράτουν ἕκαστος τὸ ἔτερον ἄκρον τοῦ μανδυλίου του. Ὁ ἱερεὺς ἐν τῷ μέσῳ ἀνεγίνωσκεν εἰς ἐπήκοον τῶν ἀδερφοποιουμένων, προσκλινόντων τὴν κεφαλὴν, τὰς ἀναγκαίας εὐχάς, εἶτα δὲ τὸν ὄρκον, ὃν ἐκ τῶν προτέρων παρεσκεύαζον καὶ ὃν οἱ ἀδερφοποιούμενοι ἐπανελάμβανον σιγαλῇ τῇ φωνῇ. Μετὰ τοῦτο παρουσίαζεν αὐτοῖς τὸν σταυρὸν καὶ τὸ ἱερὸν εὐαγγέλιον πρὸς ἀσπασμόν. Ἀφοῦ ἡ θρησκευτικὴ αὕτη τελετὴ ἐλάμβανε πέρας, οἱ ἀδελφοποιούμενοι ἀντήλλασον ἀσπασμόν πρὸς ἀλλήλους καὶ ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης ἐκαλοῦντο **ἀδελφοποιητοὶ** ἢ (ἀδελφοποιητοὶ) **ἀδερφοχτοὶ**. Ἀναλόγως δὲ τοῦ σκοποῦ τῆς ἀδελφοποιίας καὶ τοῦ διδομένου οὕτω πως ὄρκου ὄφειλον οἱ **ἀδερφοχτοὶ** νὰ συνδράμωσιν ἀλλήλους εἰς πᾶσαν περίστασιν καὶ ἐφ' ὀρισμένον χρονικὸν διάστημα. Ἐὰν ὁ ὄρκος ἐδίδετο πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς πατρίδος ὄφειλον νὰ τηρήσωσιν αὐτὸν καὶ μέχρις αὐτοῦ τοῦ θανάτου των. Ἀπὸ τῆς τελέσεως δὲ τῆς ἀδελφοποιίας ταύτης τὰ τέκνα τῶν ἀδερφοχτῶν ἐκάλουν τοὺς ἀδερφοχτοὺς τῶν πατέρων των **Σταυροπατέρας** αἱ δὲ σύζυγοι αὐτῶν ἐκάλουν τοὺς ἀδερφοχτοὺς τῶν συζύγων των **σταυροκουριάδους** καὶ οὗτοι συνεδέοντο διὰ τῶν αὐτῶν σχεδὸν ὑποχρεώσεων.

Τὸ ἔθιμον τοῦτο ἀρχαιότατον εἶχεν ὑψίστην σημασίαν, ὃ δὲ ὄρκος τῶν ἀδερφοχτῶν ἐτηρεῖτο μετὰ μεγίστης εὐλαβίας καὶ ἀφοσιώ-

σεως. Τῶν μανδυλίων καὶ τοῦ περιζωνίου ἐγένετο χοῆσις ὅταν οἱ ἀδελφοποιούμενοι ἦσαν ὀλίγοι τὸν ἀριθμὸν. Ὅσάκις ὁμοῦ ἦσαν πολλοὶ δὲν ἐγένετο χοῆσις αὐτῶν, ἀλλ' ὁ ἱερεὺς ἐξετέλει τὴν ἱεροτελεσίαν ἰστάμενος ἀπλῶς εἰς τὸ μέσον τῶν ἀδελφοποιουμένων. Ἐνίοτε καὶ κατὰ τόπους ἐκλεκτὴ τὸ ἦθος καὶ τὴν καλλονὴν νεάνις ἰσταμένη παρὰ τὸν ἱερέα ἀντιπροσώπευε τὴν Θεομήτορα. Αὕτη μετὰ τέλει τῆς ἱεροτελεστίας ἀνταλλάσσουσα ἀσπασμὸν μεθ' ὄλων τῶν **ἀδελφοποιητῶν** ἐλέγετο καὶ αὕτη **ἀδελφοποιητὴ** ἢ **ἀδερφοχὴ**. Ταύτην δὲ ὄφειλον πάντες νὰ ὑπερασπίσωσιν ἐν ἀνάγκῃ καὶ μέχρις αὐτῆς τῆς θυσίας τῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ νεάνις ὄφειλε νὰ συνδράμῃ τοὺς ἀδερφοχοῦς τῆς ἐν ἧ περιπτώσει τις τούτων ἤθελε πάθει τι ἐν πολέμῳ εἴτε ἐν ἄλλῃ συμπλοκῇ, παρέχουσα τὴν ἐκ τοῦ φύλλου συνδρομὴν τῆς.

Κειμ. σελ. 100.

(15) Ἐκ τῶν ἀδελφῶν τοῦ Σρατῆ Βούρβαχ, φονευθέντος ὡς εἰδομεν (σελ. 99), κατέφυγον οἱ μὲν μεγαλείτεροι εἰς Κεφαλληνίαν, οἱ δὲ μικρότεροι εἰς Μολδοβλαχίαν. Ἐκ τῶν πρώτων δὲ ὁ Σωτήριος ἐπιδοθεὶς εἰς τὸ ἐμπόριον, καθ' ὃ ναυτικός, ἐγκατεστάθη εἰς Μασαλίαν. Ἐκεῖ σχετισθεὶς μετὰ τοῦ Κλαοῦ, οὗτινος τὴν κόρην εἶχε νυμφευθῆ ὁ Ἰωσήφ Βοναπάρτης, πρὶν ἢ γίνῃ βασιλεὺς τῆς Νεαπόλεως, ἀνέλαβε, καθ' ἣν ἐποχὴν ὁ Ναπολέων εὐρίσκετο εἰς Αἴγυπτον ἀποκεκλεισμένος ὑπὸ τοῦ Ἀγγλικοῦ στόλου, τὴν κινδυνώδη ἀποστολὴν νὰ διαβιβάσῃ τούτω εἰδήσεις ἐκ Γαλλίας. Τὸ πλοῖον τοῦ Βούρβαχ συλληφθὲν τότε ὑπὸ τῶν Ἀγγλικῶν ὑπεβλήθη εἰς ἔρευναν· ἀλλ' ὁ ἐπιτίθεις ὄσφ καὶ τολμηρὸς ναυτικὸς κατώρθωσε νὰ κρύψῃ τὰ ἄτινα ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ ἔγγραφα, μετὰ δὲ τὴν ἀπόλυσιν τοῦ πλοίου του ἠδυνήθη νὰ τὰ προσκομίσῃ εἰς τὸν Ναπολέοντα, ὅστις ἐγκατέλειπε πάραντα τὴν Αἴγυπτον καὶ μετέβη εἰς Γαλλίαν. Διὰ τὴν ὑπηρεσίαν του ταύτην ἐνίοτε ἡ οἰκογένεια τοῦ Σωτηρίου Βούρβαχ εὖρε μεγάλην προστασίαν ἐν Γαλλίᾳ. Ἀποθανόντος δὲ τῷ 1802 τούτου, ὁ μὲν υἱὸς αὐτοῦ **Ἰωσήφ**, ἀκολοθῆσας ἐπὶ μικρὸν τὸ στρατιωτικὸν στάδιον ἐπεδόθη εἰς τὸ διπλωματικὸν καὶ ἀπέθανε πρόξενος τῆς Γαλλίας ἐν Ἀγκῶνι, ὁ δὲ **Διονύσιος**, ἐκπαιδευθεὶς εἰς τὴν στρατ. Σχολὴν τῆς Γαλλίας ἀπέκτησε βαθμὸν συνταγματάρχου τοῦ ἵππικοῦ, ὅτε ἐξεργάγη ἡ Ἑλληνικὴ ἐπανάστασις τοῦ 1821. Κατὰ ταύτην λαβὼν μέρος μετ' ἰδίου σώματος ἐφονεύθη εἰς Καματερόν, θέσιν παρὰ τὸ Μενίδι τῆς Ἀττικῆς, μαχόμενος κατὰ τοῦ Κιουταχῆ. Ἄλλος Βούρβαχ, ὁ Σπυρίδων, ἀνεψιὸς οὗτος τοῦ Διονυσίου, ὑπηρετήσε τὴν ἐπανάστασιν μὲ ἴδιον σῶμα, δαπανήσας καὶ ὀλόκληρον τὴν περιουσίαν του, ἀναδειχθεὶς δ' ἐν τέλει ἀξιωματικός. Ὁ δὲ υἱὸς τοῦ Διονυσίου **Κά-**

ρολος Σωτήριος Βούρβαχ, γεννηθεὶς εἰς Πῶ τῆς Γαλλίας τῷ 1816 ἀπόφοιτος τῆς σχολῆς τοῦ Σαιν - Σύρ, μετέσχε τῆς εἰς Ἀλγερίαν ἐκστρατείας, ἔνθα διέπρεψε, γενόμενος δὲ ὑποστράτηγος διεκρίθη εἴτα εἰς τὰς ἐκστρατείας τῆς Κορμαίας καὶ τῆς Ἰταλίας, ἐξ ὧν ἀπέκτησε μεγάλην φήμην καὶ ἐγένετο δημοφιλὴς ἐν Γαλλίᾳ. Τῷ 1869 διορίσθη ὑπασπιστὴς τοῦ αὐτοκράτορος Ναπολέοντος Γ'. καὶ ἔλαβε μέρος ἐνεργότατον κατὰ τὸν Γαλλογερμανικὸν τοῦ 1870 πόλεμον (Ἐγκυκλ. Λεξ. Ἐλευθερουδάκη). Ἀπέθανεν ἐν Βαυόννῃ τῷ 1897. Τέλος ὁ ἐν Μεσολογίῳ ἐγκατεστημένος Ἀνδρέας Βούρβαχ, προερχόμενος, πιθανῶς, καὶ οὗτος ἐκ τῶν εἰς Κεφαλληνίαν καταφυγόντων ἀδελφῶν ὑπῆρξεν εἰς τῶν πρωταθλητῶν τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως ἀγωνισθεὶς μὲ ἴδιον σῶμα καὶ ἀποθανὼν φρούραρχος τοῦ Μεσολογγίου (Ἐγκυκλ. Λεξ. Ἐλευθερουδάκη).

(16) Τὸ ποίημα (τραγοῦδι) τοῦ Δασκαλογιάννη, ἐπικοῦ μᾶλλον χαρακτηριστοῦ. συγγραφέν, ὡς ἀναφέρεται εἰς πεζὸν λόγον ὑπὸ τοῦ ἐκ Μουρίου τῶν Σφακιῶν Ἰωσήφ (Ἀναγνώστη) Παπαῦ Ἀνδρέα Σκορδύλη, ἀδελφοῦ τοῦ ἀγωνιστοῦ τοῦ 1821 Δημητρίου Α. Σκορδύλη ἢ Παπαδάκη, μετετρόπη εἰς ποίημα ὑπὸ τοῦ ἐκ μητρὸς θεοῦ αὐτοῦ Παντζελιῦ (Παντελῆ), μάρτυρος τοῦ ἀγῶνος ἐκείνου. Τὸ ποίημα εὐρηται ἐν ταῖς «Κρητικαῖς ὁμίαις» τοῦ Ἐμμ. Βαρδίδου (Ἀθῆναι 1888), τῇ «Συλλογῇ Κρητικῶν δημοδῶν ἁσμάτων, παροιμιῶν καὶ μαντινάδων» τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ συγγραφέως τῆς παρουσίας Ἰστορίας Ἀριστ. Κ. Κριάρη, καὶ τῇ συλλογῇ ἁσμάτων Π. Φαφουτάκη. Ἔτι δὲ εἰς παλαιότεραν «Συλλογὴν ἡρωικῶν Κρητικῶν ἁσμάτων» τοῦ αὐτοῦ Αρ. Κ. Κριάρη, διάφορον ἐν ταῖς ἐκδόσεσι ταύταις, πλήρες ὁμοῦ καὶ ἐξιστοροῦν κάλλιον τὰ γεγονότα εἰς τὴν τοῦ Ἐμμανουὴλ Βαρδίδου ἔκδοσιν.

Κειμ. σελ. 119.

(17) Ὁ Δημ. Στεφανόπουλος ἢ Στεφανόπουλος ἐξέδωκε βιβλίον «Istoria de la maison imperial de Gonnenes, Amsterdam, 1784», ἐνῶ ἐξιστορεῖ τὰ τῆς ἀποικίας τῶν προγόνων του, καὶ προσπαθεῖ ν' ἀποδείξῃ ὅτι ἔλκει τὴν καταγωγὴν ἐκ τῶν Κομνηνῶν αὐτοκρατόρων, ἀναφέρων διάφορα γεγονότα καὶ παραδόσεις τῆς μεταναστεύσεως τῶν ἀπογόνων τῶν Κομνηνῶν εἰς Μισορᾶν κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου ἐκρούβησαν ὑπὸ πλαστὰ ὀνόματα καὶ μετὰ τινος γενεᾶς ἐξηλείφθησαν τὰ ἴχνη τῆς ὑψηλῆς αὐτῶν καταγωγῆς διὰ τῆς συγχωνεύσεως αὐτῶν μὲ τοὺς ἰθαγενεῖς. Ὁνειρευόμενος τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἴσως, ὁ Στεφανόπουλος ἦλθεν εἰς συνεννοήσεις μετὰ τοῦ Βοναπάρτου, μεσουρανοῦντος τότε καὶ προσεπάθει

νά εξασφάλιση τὴν ὑποστήριξιν τοῦ λέγων εἰς αὐτὸν ὅτι καὶ ὁ ἴδιος (ὁ Ναπολέων) καταγεται ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν Στεφανοπούλων ἢ Καλομοιρῶδων, ἐξ οὗ καὶ Βοναπάρτης ἀποκαλεῖται (Bona partes, καλὸ μέρος). Τὴν γνώμην δ' αὐτὴν ὑπεστήριξε καὶ ἡ δούκισσα Ἀβραν-τὲς σύζυγος τοῦ στρατηγοῦ τοῦ Ναπολέοντος Junot, ἐκ τῶν τῆς Κορ-σικῆς Στεφανοπούλων καταγομένη καὶ αὕτη, εἰς τὰ περίφημα ἀπο-μνημονεύματά της «Memoires de la duchesse d' Abrantés», ἐν οἷς ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Μέγας Ναπολέων ἦτο ἀποικὸς εἰς τὴν Κορσικὴν καὶ οὐχὶ γνήσιος Κορσικανός. Πολλοὶ Γάλλοι συγγραφεῖς παρεδέ-χθησαν τὴν γνώμην αὐτήν, ἴσως διὰ τὸ κολακεύουν τὸν Ναπολέ-οντα ὅτι ἔλκει τὸ γένος ἐκ τῶν Κομνηνῶν. (Βλ. χρονογραφίαν περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν ἐν Μάνῃ Στεφανοπούλων (1865) τοῦ Γ. Γ. Πα-παδοπούλου καὶ Ἱστορίαν τῆς ἐν Κορσικῇ Ἑλληνικῆς ἀποικίας (μετὰ παραρτήματος δημοτικῶν ἐκεῖ ποιημάτων) τοῦ Ν. Φαρδύ.

Κεῖμ. σελ. 124 καὶ 133.

(18) Ὁ Νικόλαος Ρενιέρης κατήγετο ἐκ Παλαιῶν Ρουμάτων τῆς Κισιάμου, ὅπου ἡ οἰκογένειά του. Ἐκ τῶν παλαιῶν ἐμμεινάντων ἐν τῇ ὀρθοδοξίᾳ μετὰ τὴν κατάργησιν τῆς δημοκρατίας τοῦ Ἀγ. Τίτου εὐγενῶν ἐκέκτητο πολλὰ κτήματα καὶ σήμερον ἔτι ἀνυψοῦται ἐκεῖ παλαιὸν μέγαρον φέρον τὰ οἰκόσημα τῆς οἰκογενείας. Νέος ἔμαθε τὰ πρῶτα γράμματα εἰς Κρήτην, ἀπελθὼν ὅμως εἰς Εὐρώπην ἐσπού-δασε τὴν Ἱατρικὴν εἰς Παταῦϊον, ἣν ἐξήσκησε εἰς Κρήτην, ὅπου εἶ-χε καὶ φαρμακεῖον κατὰ τὰς συνηθείας τῆς τότε ἐποχῆς· ὡς ἱατρὸς ἀπέκτησε πολλὴν ὑπόληψιν παρὰ τοῖς Ὀθωμανοῖς, οἵτινες τὸν ἐτί-μων διὰ τοῦ προσωνύμου τοῦ **δειτοράκι** (μικροῦ ἱατροῦ), ἰδίᾳ δὲ μετὰ τὴν ἄρνησίν του νὰ ἀκολουθήσῃ τὸν Ὀσμὰν πασᾶν τὸν Πνιγά-ρην κατὰ τὴν πρὸς καταστροφὴν τῶν γενιτσάρων ἐκστρατείαν του. Μολαταῦτα ὁ Ρενιέρης δὲν ἀπέφυγε καὶ διωγμοὺς τῶν Τούρκων, ὡς ἐν τῷ παρόντι κειμένῳ εἶδομεν. Τῷ 1826 ἐκλεγείσθε ἀντιρόσωπος τῶν Κρητῶν ἔλαβε μέρος εἰς τὴν ἐν Τροιζίνι Ἐθνικὴν τῶν Ἑλλή-νων Βουλὴν, καὶ ἀνεδείχθη καὶ Πρόεδρος, ὑποδειχθεὶς τῷ 1828 (Ἰανουάριον) τὸν Κυβερνήτην εἰς Αἴγινα. Τὴν Κρήτην ὑπηρετήσε κατόπιν ὡς τελευταῖος αὐτῆς, διαρκούσης ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ἀρμοστής ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, τῷ δὲ 1843 ἐγένετο γερουσια-στὴς καὶ ἀπεβίωσεν ὡς τοιοῦτος τῷ 1848 πλήρης ἡμερῶν. Ἦτο ἐξ ἀδελφοῦ θεῖος τοῦ Μάρκου Ρενιέρη, κατόπιν Διευθυντοῦ τῆς Ἐθνι-κῆς τραπέζης τῆς Ἑλλάδος.

Κεῖμ. σελ. 143.

(19) **Αἱ σταυροπηγικαὶ μοναί**, λεγόμεναι καὶ Πατριαρχικαὶ ὑ-

πήγοντο ἔκτοτε, ὡς σήμερον, εἰς τὸ οἰκεῖον πατριάρχην ἢ τὸν ἀρχι-επίσκοπον αὐτοκεφάλου ἐκκλησίας, ἢ τὴν ἱερὰν σύνοδον αὐτῆς. Κα-τὰ τὴν θεμελίωσιν αὐτῶν ἐτίθετο σταυρὸς ἐν τοῖς θεμελίοις, εἶχε δὲ δικαίωμα ὁ Πατριάρχης ἰδρύσεως σταυροπηγικῶν μονῶν ἐν ἀπάσαις ταῖς ἐπισκοπαῖς τοῦ κλίματός του. Ἐν ταῖς μοναῖς ταύταις μνημο-νεύεται τὸ ὄνομα τοῦ Πατριάρχου, ἢ δὲ διοίκησις αὐτῶν καὶ ἡ ἄσκη-σις πειθαρχικῆς ἐξουσίας ὡς καὶ ἡ ἐπιβολὴ ποινῶν ὑπάγονται αὐτῷ καὶ οὐχὶ τῷ ἐπιχωρίῳ ἀρχιερεῖ. ὁ δὲ Πατριάρχης δύναται ν' ἀναθέσῃ τὴν ἄσκησιν τῶν τοιούτων δικαιωμάτων τοῦ εἰς ἕξαρχον ἢ τὸν ἡγούμε-νον τῆς μονῆς, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἐπιτετραμμένους τὰ τῆς μοναστη-ριακῆς σφραγίδος τμήματα ἢ τὴν τῶν πατέρων κοινότητα. Παρεῖχον δὲ τὰ σταυροπηγικὰ μοναστήρια ἐτησίως, ὡς καὶ σήμερον εἰς τὸ Πατριαρχεῖον αὐτῶν χρηματικὴν τινα ποσότητα διὰ τὴν συντήρη-εῖν των ἢ εἰς ἥδη, ἔλαιον, τυρόν, κηρὸν κ.λ.) Ἐκ τούτων ὁ ἐπιχώ-ριος ἀρχιερεὺς οὐδεμίαν αἰτεῖται παροχὴν. Ἐν Κρήτῃ δὲ ἐκτὸς τῶν ἀνδρῶνθεῖσῶν παλαιῶν σταυροπηγικῶν μονῶν, ἰδρῦθησαν, φαίνε-ται καὶ νέα τοιαῦτα μετὰ τὴν Τουρκικὴν κατάκτησιν.

Κεῖμ. σελ. 151 ὑπόσημ.

(20) Ταῦτα ἐσημείου εἰς τὰς σημειώσεις του ὁ Ρενιέρης· εἰς ἐπίρ-ρωσιν δὲ τῆς διαδόσεως ταύτης περὶ Ὀσμὰν ἰδοὺ ὅτι ἐδημοσιεύθη, ἐν ἔτει 1898 καὶ εἰς τὸ φύλλον τῆς 5ης Ἰανουαρίου τῆς ἐν Ἀθή-ναις ἐκδιδομένης ἐφημερίδος «Νεολόγος Κωνσταντινουπόλεως» πε-ρισπούδαστος διατριβὴ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὀσμὰν πασᾶς ὁ πνιγάρης» ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τῶν ἐν Κρήτῃ Ἑλληνικῶν Γυμνασίων καὶ Γυ-μνασιάρχου Ἐμμ. Γ. Γενεράλι, ἐν ἣ ἀποκαλύπτεται πράγματι ὅτι ὑπὸ τὸ **καφιάνι ν τοῦ Ὀσμὰν πασᾶ** ἐκρύπτετο ὁ πρῶτος τῶν Πατριαρ-χείων γραμματεὺς, ὁ πρωποσύγγελος Βασίλειος, ἀποσταλὴς εἰς Κρή-την τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ Πατριάρχου Κων]πόλεως Γρηγορίου τοῦ Ε'. ὅστις καὶ ἐφοδίασε τοῦτον καὶ δι' ἰδιατέρου ἐγγράφου, ἐπιδειχθέν-τος εἰς τὸν τότε ἡγούμενον τῆς μονῆς Ἀσωμάτων Ἰωσήφ, κληθέντα ἐν Ρεθύμνῃ ὑπὸ τοῦ Ὀσμὰν πρὸς τέλει μυστικῆς ἱεροτελεστίας ἐν τῷ ἐκεῖ διοικητηρίῳ (σεράγι) κατὰ τινα τῶν ἡμερῶν τῆς ἐκεῖθεν δι-ελεύσεώς του. Ὁ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1866 ζῶν ἐν τῇ αὐτῇ μονῇ καὶ προηγούμενος αὐτῆς Ἰωσήφ διηγήθη ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ τὰ τῆς ἀποκαλύψεως ταύτης εἰς τὸν τότε ἀγωνιστὴν Κωνσταντῖνον Φουρνάρᾳκη, ὀπλαρχηγὸν καὶ πληρεξούσιον τῆς Ρεθύμνης, παρὰ τούτου δὲ ἤκουσε λεπτομερῶς τὰ καθέκαστα ὁ καθηγητὴς Γενερά-λης, ὅστις τὰ ἐδημοσίευσεν ἐν ἔτει 1898 εἰς διατριβὴν, ἣς συνιστάται ἡ ἀνάγνωσις.

Κειμ. σελ. 155.

(21) Ὁ Δημήτριος Λόγιος γεννηθεὶς τῷ 1771 κατήγετο ἐκ τοῦ χωρίου Ἀγίου Θωμᾶ τοῦ Μονοφατισίου. Ἦτο ἔγγαμος μὲ τέκνα. Ὁ πατὴρ τοῦ Παπᾶ - Γιάννης ἀνῆκεν εἰς τὴν οἰκογένειαν Βαρούχα. Ἦτο δὲ πράγματι λόγιος ἀνὴρ, μεταχειριζόμενος πολλάκις, φαίνεται, ἐν ταῖς ὀμιλίαις του τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν, ἣν εἶχε σπουδάσει καὶ μετήρχετο τὸν ἐμπειρικὸν ἰατρὸν καὶ μάλιστα τὸν χειροῦργον. Εἰς ἀποστασίαν ἐκινήθη ἔνεκα τοῦ ὑπὸ δερβίσου τινος γενομένου ἀδίκου φόνου τοῦ θείου του Δ. Κοσμαδάκη, κατέστη δὲ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1809 μέχρι τοῦ 1811 ὁ τρόμος τῶν γενιτσάρων τῆς Μεσαρᾶς, κρυπτόμενος καὶ ὑποστηριζόμενος ἐνίοτε ὑπὸ τῶν Κουρμουλῶν καὶ περιφερόμενος μετὰ τοῦ γυναικαδέλφου του Ν. Κοσμαδάκη, τοῦ Γ. Μαυροζαχάρη καὶ ἄλλων τινῶν εἰς τὰ ὄρη, μεθ' ὧν ἐν ἀρχῇ μὲν ἐφόρευσε κρυφίως τινὰς, εἶτα δὲ φανερὰ πολλοὺς. Κατὰ τὸ ἔτος ὅμως 1811 ἐπιδραμὼν εἰς Ἁγίον Ἰωάννην τῆς Γορτύνης, ἐπὶ σκοπῷ νὰ ἐξολοθρεύσῃ τὸν κατὰ τὰ μέρη ἐκεῖνα ὀμότατον τύραννον Ἀγριολήδην καὶ ὀδηγούμενος ὑπὸ Ἀραβὸς ἀκολούθου ἐξαπατήσαντος αὐτόν, ἐφονεύθη παρὰ τοῦ Ἀγριολίδου (κατὰ Μάϊον) ὡς ἀναφέρεται ὅμως, ἀντιληφθεὶς τὴν ἀπάτην ἐφόρευσε πρὸ τοῦ θανάτου του τὸν προδόσαντα αὐτόν Ἀραβᾶ. Οἱ Τοῦρκοι ἀποκόψαντες τὴν κεφαλὴν τοῦ Λογίου ἐξέθησαν αὐτὴν εἰς κοινὴν θέαν εἰς Ἡράκλειον ἀναρτήσαντες αὐτὴν ἀπὸ τοῦ κατὰ τὴν ἀγορὰν πλατάνου πρὸ τοῦ τζαμίου τῆς Βαλιδέ, ἐνῶ τὸ σῶμα αὐτοῦ ἀνηρτήθη ἀπὸ δένδρον ἀχλαδιάς, « Ἀχλάδας τοῦ Λογίου » ἐπωνομασθεῖσης, ταφὴν κατὰ τὴν παράδοσιν ὑπὸ Ὀθωμανοῦ, ἐπικαλουμένου ὁ « Ἀλικαμπιώτης » ἐν θέσει Ταράτσαις, ἐξ οὗ προέκυψεν ἡ διάδοσις ὅτι καὶ οὗτος ἦτο κρυπτοχριστιανός. Ὁ Λόγιος ἦτο συγγενὴς πρὸς τὴν κατόπιν ἀναδειχθεῖσαν, ὡς θὰ ἴδωμεν, οἰκογένειαν τῶν Λιμπριτῶν.

Κειμ. σελ. 169.

(22) Ὁ Ἐμμ. Βερνάρδος πρὶν ἢ ἀναχωρήσῃ ἐκ Μολδοβλαχίας συνῆταξε ὑπομνήματα περὶ τῶν ἐκεῖ γεγονότων, ἄγνωστον που εὑρισκόμενα. Ἀρξαμένου δὲ τοῦ ἐκεῖ ἀγῶνος ἔσωσε κατὰ Φραντζῆν (Τόμ. Α' σελ. 206) τὸν ἡγεμόνα Μιχαὴλ Σουτσοῦν ἐκ συνωμοσίας καὶ ἐπέδειξεν ἀπαράμιλλον πατριωτισμὸν, δαπανήσας μεγάλα ποσὰ πρὸς ἐξοπλισμὸν τῶν στρατιωτῶν. Τὴν Κρήτην ἀντιπροσώπευσε κατὰ τὰς ἐν Τροιζῆνι καὶ Ἀργεῖ συνελύσεις τοῦ 1826 καὶ 1829 (Μάμουκα ΙΑ' σελ. 35). Ἐγραψε δὲ ποιήματα λυρικά, θουρίους κ.λπ. Ἐπίσης μετέφρασε διάφορα ἔργα, μεταξὺ τῶν ὁποίων « τὰς ἀρχὰς τῆς δημοσίας καὶ βιομηχανικῆς Οἰκονομίας » ὑπὸ Luzanne. Ἀπέθανεν ἐν Ἀθή-

νας τῷ 1852. Ὁ υἱὸς αὐτοῦ Δημήτριος, ἠγωνίσθη κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1866 ἐν Κρήτῃ, ὡς ἰατρός δὲ στρατιωτικὸς προήχθη μέχρι τοῦ βαθμοῦ τοῦ ἀρχιάτρου τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Ἀπέθανεν ἐν Ἀθήναις τῷ 1896 (Ἐγκυκλ. Λεξ. Ἑλευθεροδράκη).

Κειμ. σελ. 172.

(23) Κατὰ τὸν Πάσλεῦ (βλ. Raulin T. I. P. 84) οἱ ἐν λόγῳ ταξιδιωτὰ ἦσαν δέκα καὶ τρεῖς, ἐξ ὧν αἱ τρεῖς Σφακιανοί. Κατὰ τοῦτον « ἡ προῖξις τῶν ἦν ἐνθουσιασμὸς ἀρχαῖος, πρὸς ὃν μόλις δύναται νὰ παραβληθῇ ὁ τῶν Πολωνῶν οἴτινες ἐγκαταλείποντες θέσεις κτηθείσας ἐν μόχθοις ἐν Γαλλίᾳ ἀπήρχοντο τῷ 1848 πρὸς ἐλευθέρωσιν τῆς πατρίδος τῶν ἀπὸ τῆς ὄσσεικῆς καταδυναστεύσεως ».

Γνωστὸν ἐπίσης ὅτι ἐκ τῶν ἐν Γαλαξειδίῳ μετὰ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων ἀγωνισθέντων Σφακιανῶν ἦτο καὶ ὁ Γ. Δαιμονάκης ἢ Χαϊδεμένος καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Ἰωσήφ ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν Δασκαλιανῶν ἢ Μανουσελήδων, ὁ κατὰ Ψιλάκην (Τόμ. 3ος ὑποσ. 1 σελ. 338) ὕστερον γνωστός ἐν ἐπωνύμῳ Βέργας, ἀποθανὼν ἐν Ναυπλίῳ ὑπολοχαγὸς τῆς Βασ. Φάλαγγος καὶ ὁ λαμπρὸς ἀγωνιστὴς καὶ γνωστός ὕστερον ἐν Ἀθήναις Μάρκος Καλούδης.

Κειμ. σελ. 156.

(24) Κατὰ τὸν Παπαδοπετράκη, τὴν δραματικὴν σκηνὴν τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς θείας αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Τσελεπῆ διηγῆθη αὐτῷ αὐτὴ ἡ κόρη Καρατζᾶ. Ἄλλοι ἐν τούτοις συγγενεῖς τοῦ Τσελεπῆ γνωρίζοντες κάλλιον τὰ κατὰ τὴν Φαναριώτιδα κόρην, ὀνομαζομένην κατ' αὐτοὺς Ἡράκλειαν, ἐβεβαίουν ὅτι αὐτὴ ἦτο κόρη Μουρούζη (τοῦ ἀποκεφαλισθέντος δηλαδὴ Μεγάλου τότε διερχομένου τῆς Πύλης Κωστάκη Μουρούζη, ἐδείκνυον δ' ἐκεῖ καὶ εἰκόνα τῆς Παναγίας, ὑπάρχουσαν (πιθανῶς καὶ σήμερον) τὴν ὁποίαν μόνην παρέλαβε μεθ' ἐαυτῆς ἡ κόρη φεύγουσα μετὰ τῆς θείας τοῦ Τσελεπῆ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπὶ τῆς εἰκόνης ὑπῆρχον ἐνθεν καὶ ἐνθεν γραμματα κεφαλαῖα Δ, Μ, ἅτινα καὶ ἐξηγήθησαν ὡς σημαίνοντα τὸ ὄνομα Δημήτριος Μουρούζης. Εἶναι γνωστὸν ὅμως ὅτι τὴν 9 Ἀπριλίου (Μέγα Σάββατον) τοῦ 1821 ἀπεκεφαλίσθησαν ἐν Κωνσταντινουπόλει δύο ἐφημέριοι τῆς Μεγάλης ἐκκλησίας, φύλακες τῆς ἀρχοντοπούλας (Δομνίτης) Εὐφροσύνης Μουρούζη, φυγούσης ἐκ τῆς Πόλεως (Τρικούπη Ἰστορ. τῆς Ἑλλήν. ἐπαναστάσεως Σελ. 64). Μὴ λοιπὸν ἡ Δομνίτσα αὕτη Μουρούζη, εἶναι ἡ γράψασα καὶ τὰ στοιχεῖα Δ. Μ. δραπέτις;

Γνωστὸν ἄλλως ὅτι ὁ ἡγεμὼν τῆς Βλαχίας Ἰωάννης Γ. Καρατζᾶς τὴν 29 Σεπτεμβρ. τοῦ 1818 ἐδραπέτευσεν εἰς Πίζαν τῆς Ἰταλίας (Κανδηλ. ἢ Φιλ. Ἐταιρ. Σελ. 223) μετὰ τῶν θυγατέρων καὶ

γαμβρῶν του, ὁπόθεν ἐστάλη ὁ Κωστάκης Καρατζᾶς, τὸ θέρος τοῦ 1821 μὲ πολεμοφόδια καὶ ἄνδρας εἰς Ὑδραν (Κοκκίνου δημοσιεύματα εἰς Πρωΐαν τῆς 27 Μαΐου 1931), ὁ δὲ ἡγεμονόπαις Γ. Καρατζᾶς, ἄλλος συγγενῆς τῶν Καρατζᾶδων ἐδραπέτευσεν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς γενομένης ἐν τῇ πόλει σφαγῆς, ὁπότε ἐδραπέτευσε καὶ ὁ ἡγεμὼν Ἀλέξ. Χατζερῆς, διατάχθη δὲ ἡ μετοικεσία πασῶν τῶν ἐν Βοσπόρῳ κατοικουσῶν ἀρχοντικῶν οἰκογενειῶν. Πιθανότατον ἐπομένως, ὅτι ἡ θεία τοῦ Τσελεπῆ, εἰς ἣν εἶχε παραδοθῆ ἔμπιστευτικῶς ἡ νεάνις, στερουμένη ἄλλης θυγατρὸς, διότι δύο θυγατέρες αὐτῆς εἶχον ἀποθάνει, νὰ παρέλαβε ταύτην ὅπως τὴν διασώσῃ διὰ τοῦ ἐκεῖ εὐρεθέντος πλοίου τῶν συγγενῶν αὐτῆς, περὶ τῆς παρουσίας τοῦ ὁποίου ἐπληροφορήθη, προφανῶς, παρά τινος τοῦ προσωπικοῦ τοῦ ἀποκεφαλισθέντος Μ. διεσμηγέως Μουρούζη, ὅστις καὶ ἐνεπιστεύθη αὐτῇ τὴν νεάνίδα. Τὸ πρᾶγμα παρὰ ταῦτα δεῖται καὶ ἄλλης ἱστορικῆς ἐρεῦνης καὶ ἐξακριβώσεως.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ - Π.Τ.Δ.Ε
ΔΙΑΔΡΑΣΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ-ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΣΧΟΛΙΚΟΥ
ΜΟΥΣΕΙΑΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ (Δ.Ε.Σ.Μ.Υ.)
ΑΡΧΕΙΟ - ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟΥ &
ΠΑΙΔ. ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ (Δ.-Β.Α.Κ.Η.)
ΑΡΙΘΜ. ΕΙΣΑΓ. 4063
ΗΜΕΡ. ΕΙΣΑΓ. 29-3-2011
ΤΑΞΙΝ. ΑΡΙΘ. Γ.Ε.Υ. 738.28 ΚΡΙ

